

Հայաստանի Հանրապետություն
Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

X
2007

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Գ յ ու մ ք ի 2007

ՂՏՀ 008+902 / 904+800
ԳՄՂ 71+63. 4+80
Գ 602

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Խմբագրական խորհուրդ

Արամ Բալանթարյան, Աշոտ Մելքոնյան, Խաչիկ Բաղիկյան, Արամ Քոսյան,
Սարգիս Հարությունյան, Սարգիս Պետրոսյան, Լարիսա Եզանյան,
Համազասպ Խաչատրյան, Արմեն Հայրապետյան, Կարինե Բազեյան,
Կարինե Սահակյան, Հասմիկ Հարությունյան

Խմբագրությամբ բան. գիտ. դոկտոր
պրոֆեսոր Սերգո Հայրապետյանի

Գ - 602 Գիտական աշխատություններ, 10
Գյումրի, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն,
2007, 202 էջ:

Գ $\frac{4400000000}{703 (02) - 2007}$ 2007

ԳՄՂ 71+ 63,4+80

ISBN 5- 8080 - 0504 - 3

© ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, 2008

*Республика Армения
Национальная академия наук
Ширакский центр арменоведческих исследований*

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

ВЫПУСК
X
EDITION

RESEARCH PAPERS

*Shirak Centre of Armenian Studies
National Academy of Sciences
Republic of Armenia*

Издательство "Гитутюн" НАН РА "Gitutyun" Publishers NAS RA

ԴՅՈՄՐԻ 2007 GYUMRI

Публикуется по решению Ученого совета
Ширакского центра арменоведческих исследований НАН РА.

Редакционная коллегия:

Саргис Арутюнян, Арам Калантарян, Ашот Мелконян, Хачик Бадилян, Арам
Косян, Саргис Петросян, Лариса Еганян, Амазасп Хачатрян, Армен Айрапетян,
Карине Базеян, Карине Саакян, Асмик Арутюнян

Под редакцией доктора фил. наук,
профессора Серго Айрапетяна

Published by arrangement of the Scientific Council
of Shirak's Research Centre NAS RA.

Editing stuff:

Sargis Harutunyan, Aram Qalantaryan, Ashot Melkonyan, Khachik Badikyan,
Aram Qosyan, Sargis Petrosyan, Larisa Eganyan, Hamazasp Khachatryan, Armen
Hairapetyan, Karine Bazeyan, Karine Sahakyan, Asmik Harutunyan

Edited by Doctor of Philology, professor Sergo Hairapetyan

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն 1997 - 2007

Ռադիկ ՍԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

(ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահ, ակադեմիկոս)

Հայաստանի գիտությունը միշտ էլ հպարտացել է Գյումրու զավակների՝ գիտության մեջ ունեցած մեծ ավանդով: Ես կհիշեի ակադեմիկոսներ Շահինյանին, Համբարձումյանին, Սահակյանին, Թալալյանին, տարբեր գիտությունների ասպարեզում հեղինակավոր շատ դեմքերի, էլ չեմ խոսում մեր գրականության ու արվեստի հսկաների՝ Շերամի, Իսահակյանի, Շիրազի և այլոց մասին: Այսօր Գյումրիում ակադեմիական երեք հիմնարկությունների, բազմաթիվ բուհերի առկայությունը վկայում է, որ քաղաքն աղետից հետո սկսում է ապրել նաև գիտական կյանքի զարթոնք: Դրանում, անկասկած, իր տեղն ու օրավոր աճող դերակատարումն ունի Շիրակի հայագիտական կենտրոնը:

Իհարկե, 10 տարին գիտահետազոտական հիմնարկի համար մեծ ժամանակ չէ: Սակայն այդ տարիների ընթացքում մեր Ակադեմիայի այս կենտրոնում հասցրել են բավական գործ կատարել Շիրակի տարածաշրջանի հնագիտական, ազգագրական և հայագիտական այլ բնույթի հետազոտությունների ոլորտներում: Հայագիտության՝ որպես մեր նորանկախ երկրի համար ռազմավարական նշանակություն ունեցող գործոնի ըստ ամենայնի խթանումը մենք համարում ենք Գիտությունների ազգային ակադեմիայի առաջնահերթ հիմնախնդիրներից ամենակարևորը: Խոշոր համալիր ծրագրեր են մշակվում՝ ապահովելու համար երկրում հայագիտության զարգացման բարձր մակարդակ և լավագույն հնարավորություններ: Դեռ իրենց գիտական արժևորմանն են սպասում մեր ժողովրդի հոգևոր և նյութական բազմաթիվ զանձեր ու անսպառ հարստություններ: Հիմա այս կարևոր գործին է լծվել նաև մեր Ակադեմիայի ամենաերիտասարդ հայագիտական ստորաբաժանումը: Մենք գոհ ենք նրա աշխատանքի արդյունքներից: Եղել են Շիրակի կենտրոնում, զրուցել նրա աշխատակիցների հետ, ի մոտո ծանոթացել են նրանց աշխատանքին: Մեծ հաջողություններ են ցանկանում նրա երիտասարդ ու ստեղծագործ գիտական անձնակազմին: Կասկած չունեմ, որ շենքային պայմանների մոտալուտ արմատական բարելավումը կենտրոնի համար կբացի գործունեության նոր ոլորտներ, որոնց մասին ինձ պատմել են: Ուզում եմ նաև ավելացնել, որ կենտրոնի ստեղծումով հասունացել է ակադեմիական երեք կառույցների հիմքի վրա Գյումրիում ԳԱԱ մասնաճյուղ բացելու դեռ կես դար առաջ պլանավորված, բայց չիրականացած ծրագիրը, մասնավորապես նրա ներկայումս քաղաքն արդեն ունի Ակադեմիայի իր տեղական թղթակից անդամները, որոնք աշխատում են Գյումրիում: Սա կարևոր է մասնաճյուղ ունենալու համար: Հույս ունեմք, որ առաջիկայում այստեղից Ակադեմիայի անդամներ էլի կունենանք, կավարտվի շենքի կառուցումը, և ԳԱ նախագահությունը ձեռնամուխ կլինի մասնաճյուղի ձևավորմանը:

Վլադիմիր ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ

(ԳԱԱ ակադեմիկոս)

Հայաստանի Հանրապետությունում գիտական հաստատությունները տեղավորված են գերազանցապես Երևանում: Երկար տարիներ, տասնամյակներ անընդհատ խնդիր էր դրվում, հատկապես ԳԱԱ նշանավոր պրեզիդենտ ակադեմիկոս Վ.Համբարձումյանի կողմից, որպեսզի դրանք բաշխվեն նաև Հայաստանի մյուս մարզերում: Մինչև այժմ տարվող այդ ջանքերից հաջողվել է միայն հայագիտական և հասարակական գիտությունների բնագավառում Գյումրիում ունենալ մի Կենտրոն: Որևէ այլ մարզում հասարակական գիտությունների գծով ակադեմիական հաստատություն չունենք: Գյումրիում 10 տարի առաջ ստեղծված հայագիտական պատմամշակութային այս կենտրոնը այդ տարիների ընթացքում լայն գործունեություն ծավալեց: Այն ստեղծվեց Գյումրիում, որովհետև Գյումրին ազգագրական, բանահյուսական, պատմագիտական առումներով մեր ամենահարուստ շրջաններից մեկն է՝ ավանդույթները լավ պահպանած: Եվ պետք է ասել, որ 10 տարվա ընթացքում կենտրոնը՝ ոչ մեծ կազմով, մասնավորապես նյութական ծանր վիճակում, բավական մեծ աշխատանք կատարեց:

Կենտրոնը ղեկավարում է մեր լավ գիտնականներից մեկը՝ Ս. Հայրապետյանը, որը կարևոր գործ արեց, և բավական է ասել, որ հրատարակչական մեծ դժվարությունների պայմաններում 9 հատոր գիտական աշխատություններ հրատարակեց: Եվ այդ 9 հատորները գավառական որակով արված աշխատանքներ չեն, այլ՝ գիտական բարձր մակարդակով և՛ պատմական, և՛ ազգագրական, և՛ հնագիտական, և՛ երաժշտագիտական լուրջ ուսումնասիրություններ: Ամեն տարի գիտական լուրջ նստաշրջաններ են կազմակերպվում, և դրանց ամենագործուն մասնակցություն են ունենում Ակադեմիայի մեր հասարակագիտական բոլոր օջախները՝ Հնագիտության և ազգագրության, Արևելագիտության, Պատմության, Արվեստի, Լեզվի, Գրականության, Փիլիսոփայության և սոցիոլոգիայի ինստիտուտները: Մենք մեծ նշանակություն ենք տալիս այդ կենտրոնին, որն սկզբում փոքր էր և գտնվում էր Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կազմում՝ որպես մասնաճյուղ, իսկ այժմ մեր Ակադեմիայի հայագիտական և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի կարևոր ստորաբաժանումներից մեկն է: Ձանում ենք կենտրոնին օգտակար լինել, որպեսզի այստեղ ավելի մեծ ծավալի աշխատանքներ կատարվեն: Փոքրաքանակ, բայց շատ լավ կադրերի և սուղ ֆինանսական միջոցների պայմաններում կենտրոնը կատարում է շատ մեծ, կարևոր գործ, արժեքավոր աշխատանք Շիրակի հայագիտական ուսումնասիրության բնագավառում:

Կենտրոնը բոլորեց իր հոբելյանը՝ առաջին 10-ամյակը: Հոբելյանը մաս նրա համար է, որ անցյալն ամփոփեն և ապագան նախատեսեն: Կարծում եմ՝ ԳԱԱ-ն ավելի կընդլայնի իր օժանդակությունը թե՛ ֆինանսատնտեսական, թե՛ հրատարակչական առումով, որպեսզի կենտրոնը հնարավորություն ունենա ընդլայնելու իր գործունեությունը Շիրակին նվիրված նոր ուսումնասիրությունների իրականացման, գիտական նոր կադրերի պատրաստման ուղղությամբ, ավելի խորացնի ու ծավալի իր կապերը ներսում և դրսի գիտական աշխարհի հետ և իրավամբ դառնա մաս հանրապետությունից դուրս ճանաչված հայագիտական օջախ:

Աշոտ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

(ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր)

1991թ. անկախության ձեռք բերումից հետո, անկասկած, Ազգային գիտությունների ակադեմիայի տեղն ու դերը մեր հասարակության մեջ խիստ բարձրացավ, չնայած գտնվեցին մաս մարդիկ, որոնք ձեռնոց նետեցին Ակադեմիային և գտնում էին, որ մեր նոր ժամանակներում այսպիսի հզոր գիտական կառույց մեր փոքրիկ հանրապետությանը պետք չէ: Բայց, բարեբախտաբար, այդ ժամանակներն անցան, և իրողություններն ու արժեքները իրատեսորեն գնահատելու կարողությունը մեզանում հաղթեց: Եվ ոչ միայն մնան մոտեցումը հաղթանակեց, այլև մեր գյումրեցի գործընկերները կարողացան ապացուցել, որ Գյումրին երկրաշարժից հետո եթե իսկապես լիարժեքորեն պիտի վերականգնվի և գտնի իր ազգային նախկին նկարագիրը, մա պետք է ունենա ազգային ակադեմիայի Շիրակի մասնաճյուղ: Երբ Հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնը 10 տարի առաջ ստեղծվեց, շատ շատերիս մեջ, պետք է ասեմ, մաս իմ մեջ լուրջ կասկածներ կային: Դրված էր Երևանում ԳԱԱ-ի վերացման խնդիրը, ես սա ասում եմ ամենայն լրջությամբ: Բնականաբար, թող ներվի ինձ այս բառի համար, «զավառ» համարվող Գյումրիում, ըստ երևույթին, շոայություն էր դիտվում մնան կենտրոն ստեղծելը: Բայց բարեբախտաբար հաղթեց ողջախոհությունը: Կենտրոնը ստեղծվեց և 10 տարիների ընթացքում ապացուցեց, որ ինքը ոչ միայն ապրելու իրավունք ունի, այլ մաս ԳԱԱ հայագիտական բաժանմունքի համակարգում իր շատ լուրջ տեղն ունի: Շատ ուրախալի է, որ այն դիմացավ բոլոր փորձություններին և ունեցավ մաս իր դիմագիծը՝ սկզբում Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հենքի վրա, իսկ հետո, հաջողությունների այս բովով անցնելով, մա մաս նվաճեց ինքնուրույն լինելու իրավունքը: Մինչև վերջերս էլ ոմանք դեռևս թերահավատ էին. արդյոք նպատակահարմար էր Գյումրիում մնան կենտրոնի ստեղծումը, զուգահեռներ էին անցկացնում հանրապետության այլ մարզերի հետ՝ առաջարկելով մույն տրամաբանությամբ մնան կենտրոններ ստեղծել մաս Սյունիքում, Լոռիում: Նույնիսկ փորձեր եղան, բայց ոչինչ չստացվեց: Մինչդեռ գյումրեցի մեր գործընկերները հաջողությամբ պսակեցին իրենց նպատակը: Նախ, որ դա մրանց տարիների երազանքն էր, երկրորդ, որ

հանրապետության երկրորդ քաղաքն իր տեղական լուրջ գիտական ներուժն ունենալով միշտ էլ սնել է մայրաքաղաքին: Եվ վերջապես, մեր իրականության մեջ, Շիրակը, մասնավորապես Գյումրին ազգային նյութական ու հոգևոր ինքնատիպ ու մեծարժեք մշակույթի կրող է, և շատ ուրախալի է, որ մյուս կենտրոնի ստեղծումով Գյումրու նկարագիրն ազգային իմաստով շատ ավելի հստակ դարձավ: Այն ժողովածուները, մենագրությունները, որոնք պատրաստվեցին կենտրոնում, այն գիտական արտադրանքը, որ տրվեց այստեղ տասը տարիների ընթացքում, մեկ անգամ ևս ապացուցում են, որ այս կենտրոնն իսկապես հայագիտական հետազոտություններ կատարող մեր հիմնարկների շարքում իր ուրույն տեղն ու նկարագիրն ունի:

Սևադա ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

(ԳԱԱ քղթակից անդամ, գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր)

Այսօր 10-ամյա հետազոտությունից արդեն կարելի է փաստել, որ Շիրակի Հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գոյության առաջին տասնամյակը եղել է նրա կազմակերպման, ձևավորման, ինքնահաստատման, արդյունավետ գործունեության, համընդհանուր ճանաչման և ընդլայնման անմախաղեպ տարիներ:

1997թ.-ի աշնանը հիմնադրված Շիրակի հայագիտական փաստորեն ԳԱԱ Երկրագիտության և իմեներալի սեյսմաբանության ինստիտուտից և ՀԿԲ-ի բազայի վրա ստեղծված հատուկ փորձակոնստրուկտորական տեխնոլոգիական ինստիտուտից հետո դարձավ երրորդ ակադեմիական օջախը Գյումրիում: Կարծում եմ՝ սա արդեն լուրջ փաստարկ է Գյումրիում Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հյուսիսային բաժանմունք ունենալու անհրաժեշտության օգտին:

Երիտասարդ հայագետների մի ստվար խումբ, չնայած ընդհանուր առմամբ գիտությանը զբաղվելու համար անչափ անբարենպաստ պայմաններին, լրջորեն և մեծ արդյունավետությամբ է այստեղ զբաղվում հնագիտության, պատմության, ազգագրության, ժողովրդական երաժշտության, էթնոսոցիոլոգիայի ու բանահյուսության ոլորտներում Շիրակի հարուստ պատմամշակութային ժառանգության ուսումնասիրմամբ: Մաղթում եմ Հայագիտականին նոր հաջողություններ:

Խաչիկ ԲԱԴԻԿՅԱՆ

(Բանասիրության դոկտոր, պրոֆեսոր)

Շնորհավորում եմ Շիրակում այս գիտական օջախի հիմնադրման 10-ամյակը: Հրաշալի գործ կատարեց մեր ազգային ակադեմիան՝ այս տարածքում հիմնելով գիտական մի կենտրոն, որը մեծ դերակատարում ունեցավ և, վստահ եմ, հետագայում էլ կունենա Շիրակի պատմամշակութային ժառանգության, ազգային ավանդույթների, բանահյուսության, արվեստի ու բազմազան արհեստների ուսումնասիրության ասպարեզում: Քանիցս առնչվել եմ կենտրոնի գիտնականների հետ և զարմացած եմ այդ շնորհալի մարդկանց դժվարություններից չերկնչելու, կամքի, ջանասիրության ու գյումրեցիական պատվախնդրությամբ աշխատելու պատրաստակամության վրա:

Սերգեյ ՆԱԶԱՐԵԹՅԱՆ

(Երկրագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր)

Գիտական կենտրոնի կայացման համար 10 տարին մեծ ժամանակաշրջան չէ, որովհետև այդ ընթացքում պետք է իրականացնել մի շարք կազմակերպչական, որոնողական աշխատանքներ, մասնավորապես, լուծել մասնագետների խնդիրը, ընտրել հետազոտական առաջնահերթ ուղղությունները, նորմալ աշխատանքային պայմաններ ստեղծել, կապեր հաստատել այլ, նաև միջազգային գիտական կառույցների հետ և այլն: Ի պատիվ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի՝ պետք է ասենք, որ այդ կարճ ժամանակամիջոցում նրանց հաջողվել է իրականացնել թվարկածս աշխատանքները, ստեղծել մնայուն արժեք ներկայացնող գործեր, հրատարակել «Գիտական աշխատություններ»-ի մեկ տասնյակ հատորներ, կազմակերպել գիտաժողովներ, կապեր հաստատել տարբեր, նաև միջազգային գիտական հեղինակավոր կենտրոնների հետ: Կենտրոնն ունի բարձրակարգ պատմաբաններ, ազգագրագետներ,

հնագետներ, երաժշտագետներ, ընդ որում գիտաշխատողների 80 տոկոսից ավելին ունի տարբեր գիտական աստիճաններ, իսկ սա շատ կարևոր ձեռքբերում է:

Այս բոլորը խոսում են այն մասին, որ կա լավ կազմակերպություն, լավ գիտական օջախ, հիմնալի բազա է ստեղծվել հետազոտությունների համար: Շնորհավորում են առաջին հերթին աշխատակիցներին, երկրորդը՝ մեր մարզի ազգաբնակչությանը, բոլորիս՝ կենտրոնի ստեղծման 10-ամյակի կապակցությամբ: Մենք մարզում իսկապես խիստ կարիք ունեինք այսպիսի մշակութային, գիտական օջախի: Ի վերջո, մարզի, երկրի դեմքը ցույց տվողը մշակույթն ու գիտությունն են:

Վարդևան ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

(մանկավարժության դոկտոր, պրոֆեսոր)

Հիմնադրման առաջին իսկ օրերից ՇՀՀ կենտրոնը լծվել է հայագիտական հետազոտությունների շնորհակալ գործին՝ զարգացնելով այս բնագավառի լավագույն ավանդույթները, ստեղծելով նորերը: Այսօր այլևս անատարկելի է նրա դերը Այրարատ աշխարհի Շիրակի պատմական գավառի հարուստ ազգագրության ու բանահյուսության, հնագիտության ու վիճակագրության ուսումնասիրման բնագավառում: Դրանց արդյունքները մենք տեսնում ենք կենտրոնի կողմից հրատարակված ժողովածուներում: Հատկապես կարևորում ենք այն սերտագույն համագործակցությունը, որ ստեղծվել է կենտրոնի ու Գյումրու ամենահին ու հեղինակավոր բուհի՝ մանկավարժականի հայագիտական ամբիոնների միջև:

Գուրգեն ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

(բանասիրության դոկտոր, պրոֆեսոր)

Դուք՝ շիրակցիներդ, այս տեսակետից հրաշալի օրինակ եք ծառայում մեր հայրենիքի բոլոր տարածաշրջանների համար: Դուք արդյունավետ եք օգտագործում ձեր խոշոր գիտական ներուժը և մանրազնին ուսումնասիրում ու դրանով իսկ արժևորում եք ձեր անգուգական բնաշխարհի հնագիտական, ազգագրական, մշակութային հուշարձանները, սովորույթներն ու կենցաղը, որոնք հայ ժողովրդի կյանքում ունեն իրենց ուրույն տեղը: Դեռևս Բագրատունյաց հզոր տոհմի իշխանության ժամանակներից սկսած և դրանից էլ շատ առաջ Շիրակն ունեցել է ազգագրության, բանահյուսության և մշակութային հարուստ ավանդներ, որոնք առ այսօր ներկա սերունդը, ի դեմս ձեզ, պահում-պահպանում է արժանապատվորեն:

Արդեն 10 տարի է՝ ձեր Հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնն իր գործում ու արգասավոր մասնակցությունն է բերում մեր հանրապետության գիտական մտքի առաջընթացին: Ասածիս խոսում վկաները կենտրոնում իրականացվող գիտական տարբեր ծրագրերն են, նաև ձեր կողմից պարբերաբար հրատարակվող «Գիտական աշխատություններն» են, որոնցում հրատարակվելը պատիվ է գիտության ուղին բռնած ամեն մի ստավորականի համար:

Սամսոն ԴԱՎՈՅԱՆ

(տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր)

Տարիներ առաջ, երբ երկիրը նոր էր անկախացել, և Գյումրին էլ դեռ խորությամբ կրում էր աղետի հետքերը, նման կենտրոն ունենալու գաղափարը թվում էր անիրագործելի: Սակայն մեծ ձգտումները ծնում են մեծ գործեր: Այդ ձգտումը կար, և այսօր Գյումրիում այդ ակադեմիական կենտրոնը հաջողությամբ գործում է, օր օրի մեր մարզի ու հանրապետության գիտական կյանքում նրա դերը դառնում է ավելի զգալի:

Արարատ ԱՂԱՍՅԱՆ

(արվեստագիտության դոկտոր)

Դժվար է գնահատել Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի դերն ու նշանակությունը Շիրակի մշակութային մասունքների գիտական ուսումնասիրության գործում, որը վերջին տասնամյակում մեծ թափ է առել:

Մենք բարձր ենք գնահատում սերտ կապերն ու ստեղծագործական շփումները, որոնք հաստատվել են Շիրակի հայագիտական կենտրոնի և Արվեստի ինստիտուտի միջև, որոնք իրականացվում են ի շահ հայ արվեստի վաղվա օրվա, ի նպաստ նրա հետագա առաջընթացի: Մեր ինստիտուտի գիտնականներից շատերն ակտիվորեն մասնակցում են կենտրոնի կողմից Գյումրիում պարբերաբար անցկացվող՝ Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությանը նվիրված հանրապետական խոշորամասշտաբ գիտական նստաշրջանների աշխատանքին, Ձեր արվեստաբաններն իրենց գիտական ատենախոսությունները հաջողությամբ պաշտպանել ու պաշտպանելու են Արվեստի ինստիտուտի գիտական աստիճանաշնորհման մասնագիտական խորհրդում: Եվ վերջապես, կենտրոնի գիտական աշխատությունների հրատարակված ամենամյա ժողովածուներում Դուք սիրահոծոր էջեր եք տրամադրում նաև Արվեստի ինստիտուտի գիտնականներին: Մենք ուրախ ենք ձեր ձեռքբերումներով:

Ձեմմա ԲԱՌՆԱՍՅԱՆ

(քանասիրության թեկնածու, դոցենտ)

Շնորհավորում եմ Շիրակի հայագիտական 10-ամյակը: Իսկապես կայացած կառույց է, որը 10 տարի շարունակ գիտական հասարակության ուշադրությունը բևեռել է Գյումրու տարածաշրջանի ավանդույթների, ճարտարապետության, հնագիտության, բարբառների (սա հատկապես եմ նշում, քանի որ ինքս զբաղվում եմ դրանցով և երկու տարին մեկ պարբերաբար այստեղ գումարվող գիտաժողովների ժամանակ ներկայանում եմ Գյումրու տարածաշրջանի բարբառների ուսումնասիրությամբ): Ահա իմ գյումրեցի գործընկերների այդպիսի ակտիվ գործունեությունը ցույց է տալիս, որ կառույցը ոչ միայն կայացել է, այլև կարծես իր ձեռքն է վերցրել նախաձեռնությունը և արժանապատվորեն մրցում է հանրապետության մայրաքաղաքի շատ ու շատ գիտական հիմնարկների հետ: Միանգամայն արդարացված էր Գյումրիում Հայագիտական կենտրոն ստեղծելու Գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախաձեռնությունը: Այդ կենտրոնը, կարելի է ասել, ոչ միայն դարձել է հանրապետության լավագույն գիտական հիմնարկներից մեկը, այլև ունի փայլուն ապագա: Դրանում չեմ կասկածում:

Հայկ ՀԱՐՈՅԱՆ

(փիլիսոփայության թեկնածու, դոցենտ)

Հիրավի, 10 տարի առաջ՝ 1997-ին, Գյումրիում մման գիտական կենտրոնի ստեղծումը նշանակալից իրադարձություն էր ոչ միայն Շիրակի մարզի, այլև հանրապետության մտավոր կյանքում, քանզի անցած տասը տարիների իր գիտական գործունեությամբ կենտրոնը որոշակիորեն նպաստեց տարածաշրջանում գիտական մտքի աշխուժացմանը, մտավոր ներուժի պահպանմանն ու զարգացմանը: Եվ իր հիմնական առաքելությունն իրականացնելիս, այն է՝ Շիրակ աշխարհի նյութական ու հոգևոր արժեքների հետազոտության ոլորտում գիտական լուրջ պրպտումներով մոր շունչ և թարմություն բերեց հայագիտության մեջ: Թող որ հետագա տասնամյակները կենտրոնի համար լինեն նորանոր ձեռքբերումների, նաև միջազգային ճանաչման ու գնահատման արգասավոր տասնամյակներ:

Մերզո ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՂ ԵՐԹ

Շիրակի հայագիտական ուսումնասիրության պատմության վերջին ժամանակների փոքր հատվածը՝ ընդամենը տասը տարին, անխզելիորեն կապված է մահ Գյումրիում ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գործունեության հետ:

Հանրապետության երկրորդ քաղաքում Գիտությունների ակադեմիայի արդեն գոյություն ունեցող Գեոֆիզիկայի և ինժեներական սեյսմոլոգիայի գիտահետազոտական ինստիտուտի կողքին մահ հումանիտար ակադեմիական կառույցի ստեղծումը հասումացած խնդիր էր արդեն անցյալ դարի 70-80-ական թվականներին: Քաղաքային իշխանությունները գիտության այդ երկու թևերի առկայության մեջ իրավացիորեն տեսնում էին Լեռնականում Գիտությունների ակադեմիայի Հյուսիսային մասնաճյուղի հիմնադրման ամենաիրական հնարավորությունը: Ավելին, խնդիրն արդեն գործնականորեն քննարկվում էր Ակադեմիայի նախագահությունում, ընթացք էին ստացել Բաժանմունքի շենքի որոշման, նրա ղեկավարության ընտրության ու այլ հարցեր, այդ մասին սկսել էին խոսել մահ իշխանության ամենավերին օղակներում: Սակայն շուտով՝ 80-ական թթ. կեսերից հարցը միանգամից զոցվեց, իսկ այդ մասին խոսակցությունները իսպառ դադարեցին: Ապա մեր երկիրն հայտնվեց Ադետի հորձանուտում, նրա հյուսիսը՝ արհավիրքի էպիկենտրոնում՝ բյուրավոր անմեղ զոհերով, ավերակված բնակավայրերով, հարյուր հազարավոր անօթևաններով: Դժնդակ և միաժամանակ հերոսական ժամանակներ եկան, ծանրագույն քաղաքական որոշումների, տնտեսական կատակիզմների, բարդ ու մինչ այդ չտեսնված հասարակական խնդրումների ժամանակներ, ապա պարտադրված պատերազմ եղավ՝ Արցախյան հերոսամարտը մեր ինքնության ու մեր տեսակի պահպանման և գոյատևման համար: Դժվար է իրարից զատել այդ օրերի ողբերգականն ու հերոսականը, նահանջի տագնապն ու հաղթանակի բերկրանքը: Այդպես ապրեցինք, ինչպես սովորել ենք ապրել դարեր անընդհատ՝ կով չգնալով ոչ՝ բնության անսանձ տարերքին և ոչ՝ էլ օտարի կամքին:

Որքան էլ տարօրինակ էր, սակայն կիսավերակ Գյումրիում այդ օրերին մահ հայագիտությունից սկսեցին խոսել և ամենևին ոչ պատահաբար: Ուղղակի Երկրագիտական թանգարանի մի փոքր խումբ երիտասարդ գիտնականներ 1994-ի աշնանը, ի հեճուկս բոլոր դժվարությունների, մթի ու ցրտի, արհամարհելով բարդություններն ու ամեն տեսակի անհարմարությունները, Գյումրի հրավիրեցին հանրապետության մի քանի տասնյակ հայտի հայագետների՝ քննարկելու Շիրակի պատմամշակութային ժառանգության գիտական ուսումնասիրության վիճակը: Ի մեծագույն պատիվ ու հարգանք հայրենական գիտության մեթոդա մշակների՝ շեշտեմ, որ հանրապետական հայագիտական միտքը կարոտով ու ջերմորեն արձագանքեց դրան: Գիտաժողովի հաջողությունն աներկբա էր, Գյումրին էլ առաջին հերթին ինքն իրեն ու ապա մահ բոլորին ապացուցեց, որ չի մարել այստեղ ոչ՝ գիտության լույսը, ոչ՝ վաղվա օրվա հավատը: 1996-ին գումարված երկրորդ գիտաժողովն ավելի ներկայացուցչական էր. գիտական գնահատանքի ներկայացվեցին առաջին գիտաժողովից հետո հանրապետությունում Շիրակի նյութական ու հոգևոր մասունքների ուսումնասիրության ուղղությամբ նոր ձեռքբերումները: Պակաս կարևոր չէր մահ այն, որ բացահայտելով մարգում հայագիտական հետազոտությունների մակարդակը, տեղի գիտական մեծ ներուժի իրական հնարավորությունները՝ այս գիտաժողովները էապես նպաստեցին Գյումրիում Ակադեմիայի հումանիտար կառույց ունենալու հարցի վերանայմանը: Գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահությունն ընթերցումով ընդառաջ գնաց հանրապետության մի շարք անվանի գիտնականների (Վ. Բարխուդարյան, Ս. Համբարձումյան, Ա.Քալանթարյան, Լ.Հախվերդյան, Ս.Հարությունյան, Գ.Ջահուկյան, Ա.Մելքոնյան և ուրիշներ) խնդրանքին՝ Կառավարության քննարկմանը ներկայացնելով Գյումրիում Ակադեմիայի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն հիմնելու առաջարկը: Հատկանշական է, որ այն իրականություն դարձավ 1997-ի աշնանը, երբ իշխանությունների կարճամիտ ու այսրոպեական քաղաքականությունը լրջորեն

վտանգել էր Հայոց գիտությունների ակադեմիայի վաղվա օրը՝ կասկածի տակ առնելով նրա հետագա գոյության նպատակահարմարությունը: Այնուամենայնիվ, Ակադեմիան դիմագրավեց այդ քամիներին ու կորուստներով հանդերձ պահպանվեց՝ ստեղծելով նաև առաջին տարիներին Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի մասնաճյուղ հանդիսացող, իսկ 2002-ից ինքնուրույն Շիրակի Հայագիտականը, որ մեր երկրում առաջօր միակ ակադեմիական հումանիտար կառույցն է մայրաքաղաքից դուրս: Ավելի ուշ մեկ-երկու մարզում նմանատիպ գիտական կառույց ստեղծելու փորձերը հաջողություն չունեցան:

Շիրակի Հայագիտականի գոյության տասը տարիները, իրոք, եղան ինքնահաստատման ու ձեռքբերումների տարիներ: Նախ հստակեցվեցին պատմական գավառի հնագիտության, ճարտարապետության, հին ու նոր պատմության, ազգագրության և բանահյուսության գիտական հետազոտման մեջ կենտրոնի առաջնահերթությունները, նրա գիտական ներուժի իրատեսական հնարավորությունները, պատվի գործ համարվեց հետազոտական աշխատանքի բարձր որակի ապահովումը պետական ֆինանսավորմամբ իրականացվող թեմատիկ ծրագրերում, որոնք այս տարիների ընթացքում հասան տասներեքի և կատարվում են ամենայն բարեխղճությամբ ու պատասխանատվությամբ: Դրանք արժեքավոր հետազոտություններ են՝ նվիրված Բենիամինի անտիկ դամբարանադաշտի ու բնակավայրի, Հայկաձորի և Մեծ Մեպասարի հնագիտական հուշարձանների ուսումնասիրություններին, գիտականորեն հիմնավորված համարձակ հարցադրումներ են մ. թ. ա. առաջին հազարամյակում Ախուրյանի ավազանի հնագույն բնակչության էթնիկ խմբերի, նրանց պաշտամունքի, առասպելական պատկերացումների, հավատալիքների, հնդեվրոպական հոգևոր ժառանգության, ցեղային երկրների տեղադրման խնդիրների շուրջ, նաև հանգամանալից ուսումնասիրություն Ալեքսանդրապոլի գավառի նորագույն շրջանի՝ XIX դ. պատմաժողովրդական դրության մասին: Դրանք ուշագրավ ու մանրակրկիտ ուսումնաքննություններ են Շիրակի ավանդական բանահյուսության, ծիսատոնական համակարգի ու դրանց նորօրյա փոխակերպումների վերաբերյալ, աղետի հոգեբանության արդիական խնդիրների, աղետոյալ ազգաբնակչության հոգեկարգավորման գործընթացի մեխանիզմների մշակման շուրջ, XIX-XX դդ. Շիրակի տնայնագործության, արհեստների, տնտեսական զբաղմունքների ու տնտեսության օժանդակ ձևերի մասին, Ալեքսանդրապոլ-Լենինական-Գյումրու պատմազգագրական ուսումնասիրության ծիրում ազգագրական հարուստ նյութ ունեցող քաղաքի էթնիկ կազմի, կենցաղի, կենսաապահովման, վերջին երկու հարյուրամյակի ընթացքում էթնոժողովրդագրական ու մշակութային զարգացումների մասին, Շիրակի ժողովրդական ու մասնագիտացված երաժշտարվեստի պատմության, նրա ժանրային, լեզվական ու տաղաչափական հիմնախնդիրների, ժողովրդական երգի քաղաքային ավանդույթների ու զարգացման արդի միտումների վերաբերյալ և այլն:

Կենտրոնում սկզբից ևեթ կարևորվեց սեփական տպագիր խոսք ունենալու անհրաժեշտությունը: Որոշվեց տարին մեկ անգամ հրատարակել կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» ժողովածուն՝ 14 հրատարակչական մամուլ ծավալով, բարձր որակով ու գիտական պատշաճ մակարդակով: Այսօր հրապարակի վրա են հանրապետության գիտական շրջանակներում արդեն բարի համբավ վայելող և սպասված այդ հանդեսի ինը հատորներ՝ հարյուր քառասուն հրատարակչական մամուլ ընդհանուր ծավալով: Իհարկե, կենտրոնն այլ հրապարակումներ ևս ունի: Դրանք ամենատարբեր գիտաժողովների, գիտական սեմինարների ու միջոցառումների նյութերն են, թեմատիկ հաշվետվությունները: Թեև դեռևս դանդաղ տեմպերով, սակայն սկիզբ է առել այս տարիների ընթացքում ավարտված հիմնարար ուսումնասիրությունների հրատարակումը:

1998-ից մինչ օրս Շիրակի Հայագիտականը նաև Գյումրիում ավանդաբար գումարվող «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» հանրապետական խոշորամասշտաբ և հեղինակավոր գիտական նստաշրջանների կազմակերպիչն ու պատասխանատուն է, գիտաժողովներ, որոնք ակնառու երևույթ են ոչ միայն Գյումրու, այլև հանրապետության գիտական ու մշակութային կյանքում:

Կենտրոնի հիմնադրման առաջին օրերից ամենալուրջ ուշադրություն դարձվեց կադրերի խնդրին, և ընդամենը գիտության երեք թեկնածուների դիմաց այսօր կենտրոնի տասնվեց գիտաշխատողներից գիտթեկնածուներ են ինը, գիտության դոկտորներ՝

երկուսը, իսկ մոտ ապագայում պաշտպանության են պատրաստվում ևս երեք թեկնածուական ատենախոսություններ: Ասպիրանտների պատրաստումը կենտրոնում տարվում է գերազանցապես Գյումրու բուհերի, մասնավորաբար Մանկավարժականի լավագույն շրջանավարտների ներգրավմամբ:

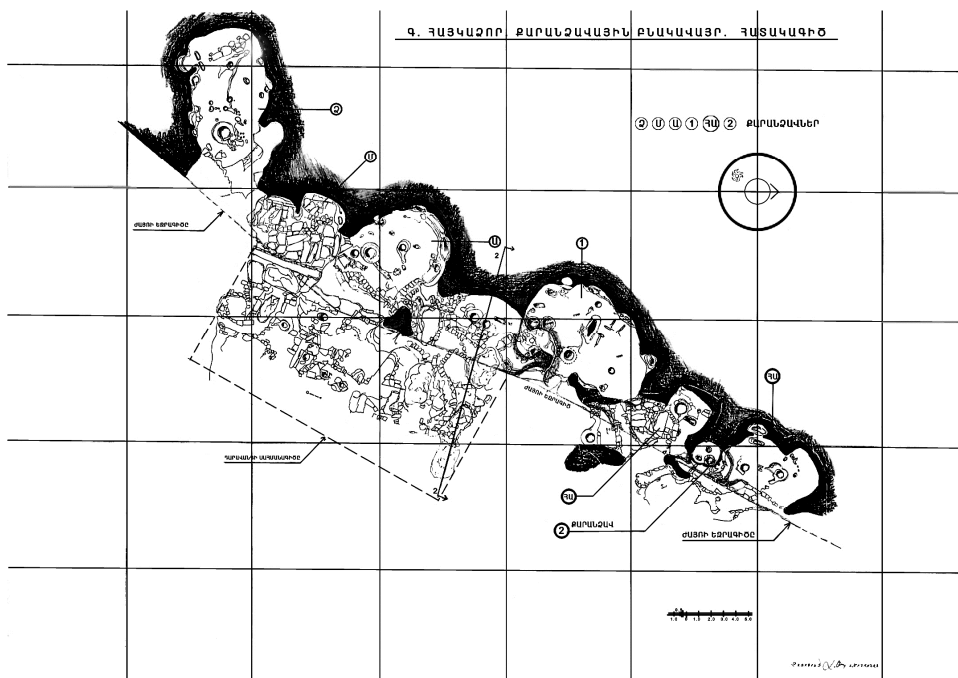
Այս տարիներն արդյունավետ եղան մաս հանրապետության ու արտասահմանյան բազմաթիվ գիտական ու մշակութային կազմակերպությունների հետ գիտական կապերի խորացման ու ընդլայնման, միջազգային համագործակցության ակտիվացման առումով: Արդյունավետ աշխատանք տարվեց մաս. տեխնիկական վերագինման ուղղությամբ՝ ապահովելով արդիական համակարգչային տեխնիկայով ու սարքավորումներով, կապի ժամանակակից միջոցներով կենտրոնը զինելու կարևոր խնդրի իրականացումը:

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնը թևակոխում է գոյության երկրորդ տասնամյակը՝ իմաստնացած իր այս տարիների փորձով, ձեռքբերումների ու կորուստների, արածի ու չարածի հանրագումարով, գիտական ու մշակութային այլ կազմակերպությունների հետ մեկտեղ Շիրակի նյութական ու հոգևոր ծովածավալ հարստության ուսումնասիրությունը շարունակելու իր երթին հավատարիմ:

Զեկուցում՝ արված ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի հիմնադրման 10-ամյակին նվիրված հանդիսավոր նիստում, Գյումրի, 19 հոկտեմբերի, 2007թ.:

**ԱՆՈՒՐՅԱՆԻ ԿԻՐՃԻ ՋՐԱՉՈՐ - ԱՆԻ ՀԱՏՎԱԾԻ
ՔԱՐԱՆՁԱՎՆԵՐՆ ՈՒ ՔԱՐԱՆՁԱՎԱՅԻՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ**

Քարանձավները մարդու համար բնակարան են ծառայել դեռևս նախնադարում: Լեռնային գետերի կիրճերն ավելի քան հարմար էին բնակության համար, և բազալտի ու տուֆի շերտերի մեջ բացված բնական քարանձավները լավագույն պատրաստարան էին: Բնական պաշտպանվածությունը, շատ դեպքերում նաև դժվարամատչելի լինելը, ինչպես նաև ջրի մերձակայությունը նպաստավոր պայմաններ էին մարդու բնակության համար: Պատմական զարգացման ընթացքում մարդը ոչ միայն իր կարիքներին հարմարեցրեց բնական քարանձավները, այլ նաև ստեղծեց վիմափոր, բնակելի մոր համալիրներ՝ անհրաժեշտ բոլոր կառույցներով՝ տուն, եկեղեցի, գերեզմանոց: Բնական փորք քարանձավների մի մասն իր նախնական կիրառական նշանակությունը պահպանեց նաև հետագա դարերում՝ անհրաժեշտության դեպքում ծառայելով և՛ որպես կացարան, և՛ որպես ապաստարան:

Ախուրյան գետը Բանդիվան-Ամասիա-Ջրածոր-Արեգնադեմ-Մարմաշեն, ավելի հարավ՝ Տայլար-Հոռոմոսի վանք-Անի հատվածներում անցնում է անդնդախոր կիրճով, որի խորությունը տեղ-տեղ հասնում է 30 մետրի: Կիրճի երկրաբանական կազմը բազալտ է և հրաբխային տուֆ:¹ Բազալտը հաստ և ամուր շերտով ներքևում է, մոտա-

¹ Տարածքն ընկած է Արագածի գեոմորֆոլոգիական շրջանի յոթ ենթաշրջաններից մեկի՝ հարավային և հարավարևմտյան տարածքում: Երկրաբանների կարծիքով այդ հատվածի ժամանակակից մակերևույթը ձևավորվել է Կայնոգոյան դարաշրջանի տարբեր ժամանակահատվածներում: Պլիոցենի դարաշրջանում՝ մեզանից 14 մլն տարի առաջ Ախուրյան գետի ստորին հոսանքում երկրակեղևի բեկորների տեկտոնական շարժումների հետևանքով ձևավորվում է Ախուրյանի միջլեռնային գոգավորությունը: Գոգավորությունն անջատող լեռները միջին բարձրության են եղել: Պլիոցեն-Չոբրդոդականում (2 միլիոն տարի առաջ) դիտվում է ինտենսիվ հրաբխականություն և ձևավորվում է օբսիդիանով ուղեկցվող տուֆի շերտը: Ժամանակի ընթացքում Ախուրյան գետի հովտի ստորին հատվածում ուղղորդ քարաբեկորները պոկվել են ու ցած

վորապես Ախուրյանի ջրի մակարդակին: Սրա վրա մատած է երկու հաստ շերտ՝ դեղին, փափուկ հրաբխային տուֆ և սև բազալտ: Երեք շերտերն իրարից բաժանված են հարթակներով և յուրաքանչյուր վերին շերտ հետ է ընկած՝ ներքևինի եզրից ակնհայտ հեռավորությամբ:

Միջին՝ տուֆի պլաստն ունի հստակ տարբերվող երեք որակի և քանակի շերտեր. վերինը համեմատաբար բարակ, միջինը՝ ամենահաստը, փափուկ, սևամոխրագույն և տակինը՝ կարծր և սև: Երեք շերտերն էլ ճեղքվում են հորիզոնական և ուղղահայաց հարթություններով՝ ստեղծելով կարծես հղկված մակերևույթ: Ախուրյանի կիրճում քարանձավները և բազալտի, և տուֆի շերտերում են: Կան և՛ բնական, և՛ արհեստական քարանձավներ: Առաջինները հիմնականում տուֆի շերտի տակ են՝ ավազաքարային մատվածքներում: Այս շերտը շատ դյուրին է փորել, ուստի և բնական քարանձավները շատ հաճախ են ընդարձակվել: Իսկ բազալտի շերտերի բնական բացվածքները հիմնականում օգտագործվել են՝ պահպանելով իրենց մախնական տեսքն ու չափերը:

Ախուրյանի կիրճում քարանձավային համալիրներ ու քարայր-կացարաններ կան Բանդիվան-Ամասիա-Ջրածոր-Արեգնադեն-Մարմաշեն, ապա՝ Հայկաձոր-Անիավան-Խարկով, այնուհետև Անի-Մաղասաբերդ-Բազարան-Մրեն հատվածներում: Այդ քարանձավային բնակավայրերից ուսումնասիրված են Անին,² նրա հյուսիսային արվարձան Հայկաձորը³ և Երեբունյքը:⁴ Հնագիտական հետախույզություն է կատարվել Մարմաշենում⁵ և Ջրածորում:⁶ Անիից հարավ՝ Ախուրյանի ստորին հոսանքում են Բազարանի և Մրենի քարանձավները, որոնց մասին Թորամանյանը գրում է. «Ուսումնասիրության ահագին նյութ կմատակարարե Բազարանեն դեպի Մրեն գնալու ճանապարհին վրա անմատչելի քարաժայռերու վրա և ծերպերու նման փորված քարայրերը ... ցածեն հայտնի է միայն մույն քարայրին բերանը, և ձեռագործ փորված ճանապարհը ուղղահայաց կերպով կտրված ահավոր քարաժայռի կտրծքին վրա...»:⁷ Ախուրյան գետի արևմտյան ափին, Անի մայրաքաղաքից 4կմ հարավ գտնվում է Մաղասաբերդը, վերջինիցս մոտավորապես մույն հեռավորության վրա էր Բազարանը:

Ախուրյանի վերին հոսանքում քարանձավներ կան Բանդիվան-Ամասիա-Ջրածոր-Արեգնադեն հատվածում: Բանդիվանի քարանձավները գյուղից արևմուտք, Ախուրյանի աջ ափին և ձորի մեջ են: Ջրածոր գյուղից ներքև՝ Ախուրյան գետի ձախ ափին՝ կիրճում Հ.Պետրոսյանի կողմից ուսումնասիրվել է հինգ քարանձավ: Մուտքերը պատերով շարված երկու քարանձավներից ծածկված մուտքով քարանձավում, ուր մարդու միջամտության հետք չի նկատվել, բացված 2x3մ մակերեսով պեղամասից

թափվել՝ կուտակվելով ստորոտում: Տեկտոնական խոշոր ճեղքերից ժայթքել է լավան, որը Մեռտիսի (մեկ միլիոն տարի առաջ) ժամանակ ունեցել է անդեզիտային կազմ և ուղեկցվել է բեկորատված այլ նյութերով: Բազալտի շերտը ծածկվել է տուֆով՝ այսինքն տուֆոքերեկաներով և տուֆոկոնգլոմերատներով: Կարճատև դադարից հետո տեղի է ունենում տեկտոնական մոթ բարձրացում: Մեռտիս Պոնտոսյան դարաշրջանում (մեկ միլիոն տարի առաջ) մոթից սկսվում է հրաբխականություն, որն ուղեկցվում է տուֆերի կուտակմամբ (Հայկական ՄՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, Եր., 1971, էջ 359):

² *Д. К и п ш и д з е, Пещеры Ани, Ер., 1972.*

³ *Հայկաձորի պեղումները սկսվել են 2003թ. և պարբերաբար շարունակվում են մինչ օրս (դեկ.՝ Հ. Խաչատրյան, Լ. Եզանյան):*

⁴ *Ф. Т е р - М а р т и р о с о в, Малоизученный памятник Еребунка, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Եր., 2001, էջ 236-237:*

⁵ *Հնագիտական հետախույզությունն իրականացվել է Մարմաշենի արշավախմբի կողմից (դեկ. Ս. Հարությունյան): Նյութերը հրատարակված չեն, պահվում են Շիրակի երկրագիտական թանգարանում:*

⁶ *Հ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Ռ. Վ ա ռ դ ա ն յ ա ն, Վ. Զ ի ն ջ ի յ ա ն, Ախուրյան գետի վերին հոսանքում կատարված հնագիտական պեղումների մախնական արդյունքները (Ջրածոր և Հողմիկ գյուղերի տարածք), Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում, (1986-1987թթ. պեղումների արդյունքները), Եր., 1992, էջ 107:*

⁷ *Թ. Թ ո թ ա մ ա ն յ ա ն, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության (աշխատությունների երկրորդ ժողովածու), Եր., 1948, էջ 195:*

գտնվել են զարգացած միջնադարին պատկանող կճուճների, թասերի, անոթների կափարիչների բեկորներ:⁸

Կամխուտ (նախկին՝ Չախմախ) գյուղը գտնվում է Ամասիայից 7կմ հարավ-արևմուտք՝ Ախուրյանի վերին հոսանքի Ամասիա-Ջրածոր հատվածում, կիրճից ոչ հեռու: Այստեղ ափամերձ տուֆի շերտերում ևս կա քարանձավային բնակավայր: Գյուղի արևելյան մասում տուֆի հաստ շերտը դեպի հյուսիս ձգվում է մինչև փոքրիկ ձորակը, արևելքում ավարտվում է անցյալ դարի 50-ական թվականներին շահագործված և լքված հանքի թափոնների կուտակումներով, արևմուտքում՝ շերտը մասամբ մնացել է տների տակ, իսկ տնամերձերի ու արտերի հողի մակերեսն հագեցած է անտիկ և միջնադարյան խեցեղենի բեկորներով: Հյուսիսում և արևելքում լքված հանքի շերտը բաց է, և երևում են քարանձավային բնակավայրից պահպանված կացարաններ: Շատ հաճախ կացարանների երեք պատերը փորված են քարի շերտի մեջ, իսկ չորրորդը՝ քարաշար է: Ծածկի նույն սկզբունքն է կիրառվել նաև այստեղ: Բնակարանը կառուցվել է՝ օգտագործելով ժայռի մեջ փորված երեք պատերը, որոնց վերին հատվածում պահպանվել են ծածկի գերանների համար արված փորվածքները: Քարանձավներից մի քանիսը լցված են և փակված, միայն մուտքեր են երևում: Փոքր ձորակից հյուսիս՝ մյուս ափին, մերկացած ժայռեղեն մակերեսի վրա ընդգծվում են շրջանաձև փորվածքներ, որոնք կարող էին ծառայել քարեղեն կացարանների լուսավորության համար կամ, անհրաժեշտության դեպքում՝ որպես պահեստային ելք: Քարանձավներից մեկի պատից անջատված ժայռաբեկորի երկու կողմերին պահպանված են ուղղանկյուն և շրջանաձև փորվածքներ, որ նույն նպատակին են ծառայել:⁹ Վերգետնյա նյութերի մեջ հիմնականը անտիկ և միջնադարյան խեցեղենի ու ծածկի կղմիքների բեկորներն են:

Ախուրյանի կիրճի բարձրադիր հատվածում նույնպես բազալտի շերտի մեջ փորված և բավականին անմատչելի, ուղղանկյուն, քիչ կլորացված անկյուններով, կրունկների մեջ պտտվող քարե դռներով փոքր քարանձավներ կան Գյուլլիքուլաղ (ներկայիս՝ Արեգմաղեն) գյուղի մերձակայքում: Անցյալ դարի 90-ական թվականներին տարածքը քարհանքի վերածվելուց հետո քարանձավներից մի քանիսի մուտքերը փակվել են արտադրական թափոններով: Ախուրյանի ձախ ափին՝ Մարմաշենի վանքի դիմաց, բազալտի շերտի մեջ, կիրճի բարձրադիր հատվածում գտնվող մի քարանձավ հետախուզվել է 1972թ: Գտածոները 10-12-րդ դարերի խեցեղենի բեկորներ են:

Ախուրյանը Մարմաշենից հարավ մինչև Անիի նախադուռը՝ Հայկաձոր հոսում է հարթավայրով: 2000թ. Հայկաձոր գյուղի վարչական տարածքում, Հռոմոսի վանքի դիմացն ընկած հրվանդանի հնագիտական հետախույզության արդյունքում դեպի գետն իջնող դարավանդի միջին հատվածում՝ տուֆի շերտի մեջ հայտնաբերվեց քարանձավային բնակավայր՝ իրար հետ հաղորդակցվող, ձեռակերտ և բնական բազմաթիվ քարանձավներով:¹⁰ Այստեղ՝ Ախուրյանի գաղթափի ափամերձ հատվածում, դեղնավուն տուֆի շերտի մեջ պահպանվել են մի գծով, իրար կողք-կողքի փորված քարանձավներ, որոնք հասնում են մինչև հրվանդանի ծայրը: Հրվանդանի վերին հատվածն ազատ է փորվածքներից, թեքությամբ մոտ 4-5° ցած է իջնում: Այստեղ վերին և ստորին բազալտային շերտերում քարանձավներ չկան: Վերին հարթակից թեքությամբ իջնող երկրորդ՝ տուֆի շերտի մեջ քարանձավներն են, որոնք կիրճի մակարդակից նույն բարձրության վրա են՝ 15-20մ, սակայն հավանաբար ներքին հարթակները նախապես ջրի մակարդակին են եղել:

Հայկաձորի քարանձավային նորահայտ բնակավայրը գտնվում է Անիից 3կմ հյուսիս՝ մայրաքաղաքի և նրա հյուսիսային դարպասի՝ Հաղթականարի միջև, ուղիղ Հռոմոսի վանքի դիմաց, Ախուրյանի աջ ափին:¹¹ Այն, որ հայտնաբերվածը Անիի ար-

⁸ Հ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Ռ. Վ ա ր դ ա ն յ ա ն, Վ. Ջ հ ն ջ ի ր յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 107:

⁹ Ըստ գյուղացիների, քարանձավային այս բնակավայրի վերջին բնակիչները եղել են եղեռնից մազապարծ, քսաներկու անձից բաղկացած մի ընտանիք:

¹⁰ Հ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, *Անիի նորահայտ արվարձանի 2003թ. պեղումները, ՀՀ ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», VI, Գյումրի, 2003, էջ 134:*

¹¹ *Անիի նորահայտ արվարձանի պեղումները սկսվեցին 2003թ. և շարունակվում են ցայսօր: Աշխատանքներն իրականացնում է Շիրակի երկրագիտական թանգարանի և ԳԱԱ Շիրակի*

վարձանն է, անվիճելի է: Նիկողայոս Մամբ, որ քաջատեղյակ էր Անիի տեղադրությանը, նրա հյուսիսային արվարձանի մասին գրում է. «Փաղաքամերձ մասը հասնում էր մինչև երկու, հեռվից զանգակատների մմանվող սյուները, Անիի միջնաբերդից չորս վերստ հեռավորությամբ»:¹² Նույն կարծիքին է մաս. Թ. Թորամանյանը, և ըստ նրա, Անիի արվարձանները հասնում էին մինչև Հռոմոսի վանք,- «Ամպայման Հռոմոսի վանքը, Բագնայր, Ալաջա և նրանց մման 4-10 կմ հեռավորության վրա այժմ ավերակ գյուղերը Անիի արվարձաններն էին և անմիջական կապ ունեին քաղաքի ներքին վարչական ու տնտեսական գործերի մեջ...այժմյան մեր տեսած պարիսպներից դուրս էր բուն Անի քաղաքը, և պարիսպը քաղաքի ամրոցն էր»:¹³ Լեոն ևս կիսում է այս տեսակետը,- «...մի քաղաքի սահմանները նրա տները չեն որոշում, մանավանդ մի այնպիսի քաղաքի, որի բնակիչների մի մասը հողագործությամբ և անասնապահությամբ էր պարապում»:¹⁴ Անիի արվարձանները հասնում էին մինչև Հռոմոսի վանք, իսկ Հաղթականաբլուրը կառուցված էր քաղաքի և վանքի սահմանագծին և «... այն հավանորեն ծառայել է մաս որպես քաղաքի սահմանում գտնվող դիտակետ»:¹⁵

Բագրատունիների ժամանակ հիմնված Հռոմոսի վանքն Անի մայրաքաղաքի հեռավոր դարպասների նշանակություն էր ստացել: Այստեղով էին անցնում Անին Հայաստանի մյուս շրջանների հետ կապող տարբեր ճանապարհները, իսկ դրանցից գլխավորն անցնում էր Ախուրյանի վրա ձգված քարե կամուրջով, որի մասին Ալիշանը գրում է., «...ի հնումն, այլ և ի յետին դարս ապաւենք էին կարաւանաց՝ ի Պարսս երթևեկաց, և առ վանիւքն անցանէին ընդ կամուրջ քարաշէն՝ այժմ կործանեալ...»:¹⁶ Կամուրջի հենասյուների հիմքերը գտնվեցին Ախուրյանի ափին, Հայկաձորի քարանձավային բնակավայրի 2004թ. պեղումների ժամանակ:

Նորահայտ արվարձանի քարանձավները ևս մեկ կամ երկու հարկանի են: Միահարկ քարանձավները փորված են տուֆի շերտի մեջ: Երկհարկ քարանձավների առաջին հարկերը տուֆի տակ գտնվող ավազաքարային շերտում են, իսկ երկրորդ հարկերը՝ դուրին մշակվող, չհատմացած տուֆի մեջ: Բացառությամբ է ստորին՝ բազալտային շերտի մեջ փորված, գլանաձև անցքով հաղորդակցվող երկու հարկերով քարանձավը նորահայտ բնակավայրից քիչ հյուսիս՝ Հայկաձորի մեկ այլ՝ «Տերտերի բուստան» տեղանքում:

Ուժեղ հողմահարման պատճառով տուֆի շերտի մեջ փորված քարանձավները ենթարկվել են խիստ քայքայման և ավերման: Մուտքերի նախական ձևը չի պահպանվել: Փուխր ապարը ոչ միայն քայքայվածության, այլ մաս. փլվածքների հետևանքով փոխել է քարանձավների նախնական տեսքը, և շատ հաճախ մուտքերը փակված են հսկա ժայռաբեկորներով: Եվ այսօր մուտքերը հազվադեպ են մարդու հասակից բարձր և շատ դեպքերում հարթակների մշակութային շերտի բարձրացման հետևանքով փակված են: Փլուզումներին նպաստել են ուժեղ երկրաշարժները, որոնցից մեկը 14-րդ դարի սկզբին (1319) համարվում է Անիի բազմաթիվ հրաշալի կառույցների, մաս Մայր տաճարի գմբեթի փլուզման պատճառ:

Ինչպես ցույց են տալիս Հայկաձորի պեղումները, յուրաքանչյուր փլուզումից և ավերումից հետո քարանձավային բնակավայրը վերակառուցվել ու վերաշինվել է: Քարանձավները հիմնականում ուղղանկյուն հատակագիծ ունեն, պատերն ու առաստաղը հարթ են, անկյուններն՝ ուղիղ: Կան մաս. սենյակներ, որոնք կտրավուն՝ կիսասփերիկ փորվածք ունեն: Պատերի և առաստաղի վրա հստակ է հատող կամ փորող գործիքի շերտի լայնությունն ու ակոսի խորությունը: Տաշվածքը մեծ մասամբ արված է 30 սս-

հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի միացյալ արշավախումբը (Լ.Եզանյան, Հ. Խաչատրյան):

¹² Н. М а р р. Ани столица древней Армении (историко-археологический набросок). „Братская помощь пострадавшим в Турции армянам“, М., 1998, стр. 221.

¹³ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության աշխատությունների ժողովածու, Եր., 1942, էջ 299, 328:

¹⁴ Լեոն, Անի, Եր., 1946, էջ 132-133:

¹⁵ Կ. Մաթևոսյան, Հռոմոս-Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1, 1982, էջ 144:

¹⁶ Ալիշան, Շիրակ, Տեղագրություն պատկերացոյց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1881, էջ 20:

տիճան թեքության կանոնավոր թեք գծերով: Կան կից սենյակներ, որոնք երբեմն իրարից բաժանված են սյուներով և կամարներով՝ ստեղծելով գմբեթասրահի տպավորություն: Նորահայտ արվարձանում նախնական տեսքը պահպանված մուտքերը կամարաբաժնի բացվածք ունեն՝ կողերին դռների կրունկներով, հատակին՝ քարից շեմով: Լույսը քարանձավ է թափանցել պատերի վրա բացված, Հռոմոսին նայող պատուհաններից, որոնք բարձր են, դրսից՝ նեղ, ներսից՝ աստիճանաբար լայնացող: Պատուհանների ծավալային և դիրքային այսօրինակ լուծումն ապահովել է դրսից բավականին բարձր տեղադրություն և անմատչելի դիրք, իսկ ներսում՝ բավարար լուսավորություն: Պատուհանները ծառայել են նաև ծխահեռացման համար: Քարանձավների պատերին փորված են մեծ ու փոքր խորշեր, որոնք տարբեր բարձրությունների վրա են, կտրավուն են կամ՝ տաշտաձև: Հատակին տնտեսական նպատակների համար արված ուղղանկյուն և զլանաձև փոսեր են փորված, նաև թոնիրներ են թաղված: Ամեն քարտուն ունեցել է նաև օջախ, երբեմն մույնիսկ մի քանիսը:¹⁷ Արվարձանում կան ինչպես տուֆի շերտի մեջ փորված կտրավուն և ուղղանկյուն փոս-օջախներ, այնպես էլ հատակի վրա քարերով շարվածներ: Մի քանի օջախի և երկու կամ ավելի թոնիրների առկայությունը մեկ տան մեջ և դիմացի հարթակներին, ենթադրում է ընտանիքի մեծության մասին, իսկ չափերի տարբերությունը՝ փոքր թոնիրների և օջախների ամենօրյա օգտագործում: Քարանձավներում կան նաև ժայռի մեջ փորված բուխարիներ, իսկ դիմացի հարթակներում դրանք քարով են շարված:

Բնակելի են եղել և՛ առաջին, և՛ երկրորդ հարկերը՝ թոնիրներով, հատակի մեջ փորված փոքր ամբարներով և օջախներով: Երկհարկ քարանձավների հարկերն իրար հետ հաղորդակցվել են երկրորդ հարկի հատակին՝ հենց մուտքի առջև, փորված զլանաձև անցքերով, որ բացվել են առաջին հարկի առաստաղին:

Այսպես, հյուսիսային արվարձանի երկհարկ քարանձավներից մեկի առաջին և երկրորդ հարկերն իրար հաղորդակցող զլանաձև անցքն արված է երկրորդ հարկում՝ ամմիջապատ մուտքից ներս: 90սմ տրամագծով զլանն իջնում է 1մ ուղիղ, ապա թեքվելով սահում է դեպի առաջին հարկ: Առաջին հարկի քարանձավը դյուրությամբ մշակվող ավազաքարային շերտի մեջ ընդարձակ բնական բացվածք է: Գլանի հատակը բացվում է առաջին հարկի քարանձավի առաստաղին: Ինչ նպատակով է հաղորդակից անցքը փորվել շեմի մոտ: Եթե անցքն արվեր առաջին հարկից տաքության՝ վեր բարձրանալու նպատակով, բնականաբար երկրորդ հարկում չէին տեղադրի ևս երկու թոնիր: Հնարավոր է անցքն առաջին հերթին արվել է պաշտպանական նպատակով: Թշնամու հարձակման ժամանակ բնակիչները շատ արագ կարող էին իջնել առաջին հարկ և այստեղից իրար հաղորդակից քարանձավներով հեռանալ: Կարևոր է նաև մեկ այլ հանգամանք. թշնամին մինչև կկոտրեր կամ կբացեր քարե դուռը (քարե դռների մասին են վկայում մուտքի մոտ պահպանված կրունկները) և կփորձեր ներխուժել քարանձավ, ապա առաջին իսկ քայլից կհայտնվեր հենց շեմի մոտ փորված փոսում: Անիի քարանձավների մասին Թ. Թորամանյանը գրում է. «...երբ ի նկատի ունենաք, որ թշնամիներու հարձակման ժամանակ քարայրերը ամենեւն ապահով ապաստարաններն էին, այն ատեն պիտի համոզվենք, որ աղքատներն զատ, հարուստներն ալ իրենց կյանքն ու գույքը պաշտպանելու համար քարափոր բնակարաններ ունենալու ձգտումը պիտի ունենային»:¹⁸ Արվարձանի մինչ այժմ պեղված մի քանի այլ քարանձավներում պահպանվել են առաջին հարկի առաստաղներին արված մնացած բացվածքներ, սակայն երկրորդ հարկերն անավարտ են: Արվարձանի թիվ 4 քարանձավի առաստաղին արված փորվածքը բացվում է երկրորդ հարկի փոքր և նեղ միջանցքի հատակին՝ զբաղեցնելով ողջ մակերեսը: Առաստաղը ցածր է (բարձրությունը՝ 1,5մ), հետին պատը, կորությամբ իջնելով, միանում է հատակին: Հյուսիսային պատի վրա՝ հատակից 1մ բարձրության վրա, փոքր խորշ է, որ սովորաբար արվում էր ճրագ դնելու համար: Հաղորդակից անցքի տակ՝ առաջին հարկի քարանձավի հատակի մեջ, բացվեց թոնիր, որի վրա ավելի ուշ դրվել է օջախ: Պետք է ենթադրել, որ առաստաղին արված բացվածքը ծխատար է

¹⁷ *Д. К и п ш и д з е, նշվ. աշխ., էջ 77:*

¹⁸ *Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայ ճարտարապետության պատմության (աշխատությունների ժողովածու), Եր., 1942, էջ 327:*

առաջին հարկի համար: Կարծում ենք՝ նախատեսված է եղել փորել երկրորդ հարկ, սակայն գործն անավարտ է մնացել: Նախ, երկրորդ հարկում մուտքը մույն ձևն ու չափերն ունի, ինչ մյուս քարանձավներում է: Բացի այդ, միայն ծուխը հեռացնելու համար անհրաժեշտություն չկար մնան ծավալի աշխատանք կատարել կամ պատին խորշ փորել: Քարանձավը լինելու էր երկհարկ, և հարկերը հաղորդակցվելու էին գլանաձև բացվածքով: Իսկ բացվածքը հատակի ողջ մակերեսով անելն անշուշտ պիտի խանգարեր, քանի որ աշխատելու և քարանձավն ընդարձակելու համար ոտքերի տակ հենման մակերես չի մնում: Ուրեմն, երբ երկրորդ հարկը մնացել է անավարտ, բացել են հաղորդակից անցքը (բացառված չէ նաև, որ այն կարող էր նախապես փոքր արվել, հետո՝ ընդարձակվել), որն արդեն ծառայել է միայն որպես ծխատար: Մեկ այլ քարանձավում (թիվ 2) մնան բացվածքն արվել է առաջին հարկի քարանձավի (տուֆի շերտի մեջ է) առաստաղին և չի ավարտվել: Այս փորվածքն արված է մոտ 1,30մ խորությամբ, և անցքի սկզբից (տրամ. 70սմ) դեպի շրջանի եզրերը աստիճանաբար լայնանալով, ստացվել է փոքր հարթակ (տրամ. 1,30մ): Այսպես՝ լայնանալով պիտի փորվեր նաև երկրորդ հարկը: Այսպես են հաղորդակցվել նաև Հայկաձորի մեկ այլ՝ «Տերտերի բոստան» տեղանքի քարանձավները: Կիրճի ստորին՝ բազալտային պլաստի մեջ առաջին հարկի բնական քարանձավից երկրորդ՝ ձեռակերտ քարանձավ բարձրացել են մույնաման գլանաձև փորվածքով:

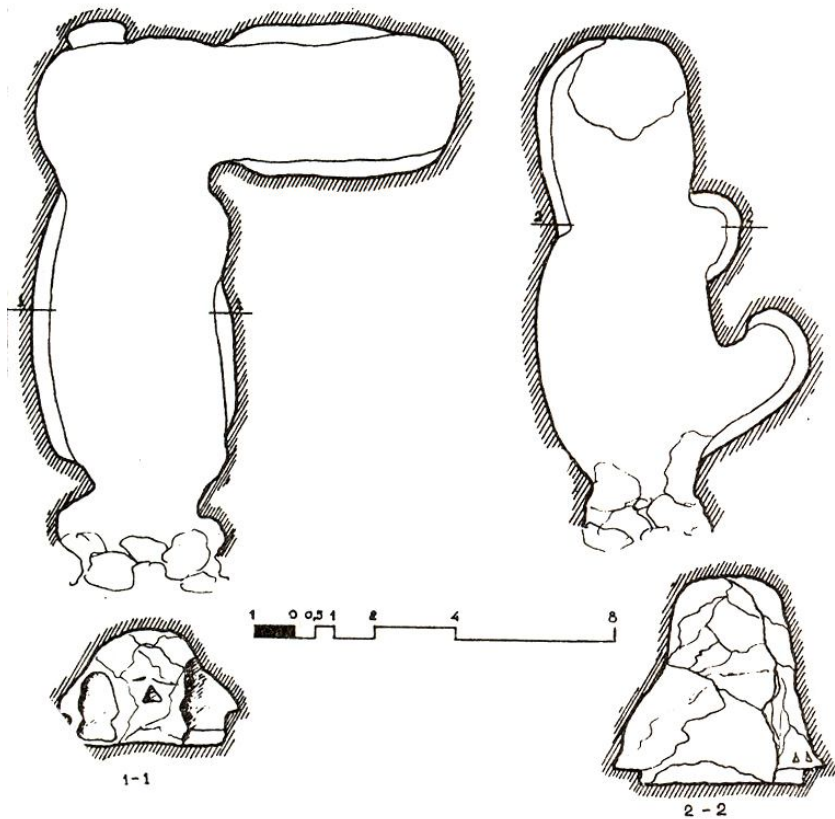
Անշուշտ այս փորվածքները օգտագործվել են նաև առաջին հարկից տաքության՝ վերև բարձրանալու համար, թեև թոնիրներ ու օջախներ կան նաև երկրորդ հարկերում: Դրանք, ըստ հայտնաբերված գտածոների, համաժամանակյա են և վերաբերում են IX-X դարերին: Քարանձավների բազմաթիվ վերակառուցումների ժամանակ թոնիրներն ու օջախների փոսերը բացվել և լցվել են, երբեմն՝ ամբողջությամբ: Փակվել են նաև անցուղիներն ու որոշ քարանձավներ: Այսպիսի մի քարանձավ բացվեց 2005թ.: Նախորդ տարիներին պեղված համալիրներից հյուսիս, մատուռի դիմացի հարթակը մաքրելիս, պարզվեց, որ վերջինս ավազաքարային շերտում ձեռակերտ մի քարանձավի վրա է նստած: Առաջին հարկի քարանձավի պեղումներով բացվեց շեղանկյուններով զարդարված առաստաղ, դռան կամարակապ բացվածք, հատակին չեմի քար և պատերին դռան կրունկների փոսեր ունեցող մի քարանձավ՝ վերաշինման և վերակառուցման տարածամասակյա հետքերով: Քարանձավի մեջ տեղադրված թոնիրներից, օջախներից, հատակին տնտեսական նպատակներով տարբեր չափերի փոսերից բացի բացվեց նաև մեծ հոր և երկու ակով մի գլանաձև փորվածք: Քարանձավի պատերի ստորին հատվածներում փորված են փոքր խորշեր, որ գործիքներ կամ արտադրանքի փոքր ձևեր տեղավորելու համար կարող էին լինել: Որ այստեղ արհեստանոց է եղել, վկայում են պատերի տակ դրված հում կավի տարբեր չափերի զանգվածները: Իսկ տեղական արտադրության առկայության մասին են վկայում նաև պեղավայրում ապակու, մետաղի և խտան խեցեղենի բազմաթիվ գտածոները:

Դարերի ընթացքում երկրաշարժերի բազմաթիվ ավերումները վերակառուցման անհրաժեշտություն են առաջացրել: Հսկա ժայռաբեկորներ են ընկել քարանձավների արևելյան պատը կազմող ժայռերից: Փլվածքները փակվել են նոր՝ այս դեպքում արդեն քարաշար պատով: Այսպես սկսել են կառուցապատել նաև քարանձավների դիմացի հարթակները: Փուլումների ժամանակ ընկած ահռելի ժայռաբեկորները չկարողանալով հեռացնել, հաճախ դրանք ներառել են այս կամ այն կառույցի մեջ: Ժայռեղեն հարթակի վրա կառուցվել է լրացուցիչ բնակարան՝ գոմով և տնտեսական մասով՝ տուֆի շերտի մեջ փորված ամբարներով և մույն շերտի մեջ տեղադրված թոնիրներով: Քարանձավի արևելյան պատի ուղղահայաց կտրվածքի վրա պահպանված, միաշար փոքր անցքերի մեջ նստել են քարանձավից դուրս՝ դիմացի հարթակների վրա կառուցված կացարանների ծածկի գերանները: Քարանձավային բնակավայրում բացվեց նաև մի փոքր, ձեռակերտ մատուռ քարանձավ (տրամ. 2,5մ):¹⁹

Անի մայրաքաղաքի և նրա հյուսիսային արվարձանի միջև ընկած հատվածում Անի ավանն է (նախկին Անի-Պեմզա): Այստեղ, քարայր-կացարանային համալիր կա

¹⁹ Հ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Լ. Ե զ ա ն յ ա ն, *Անիի նորահայտ արվարձանի 2003թ. պեղումները, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», VI, Գյումրի, 2003, էջ 138:*

ինչպես Ախուրյանի կիրճում, այնպես էլ Երեբունյի տաճարի մոտ:²⁰ Տաճարից մի քանի տասնյակ մետր հեռու՝ դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք, տարածքը թեքությամբ կտրուկ իջնում է դեպի քարանձավների մուտքերը: Չեռակերտ այս քարանձավների մի քանիսի մուտքերը փակված են փլված հսկա ժայռաքեկորներով: Հարթակի արևմտյան մասի կտրաստված եզրերը ծածկված են հողի հաստ շերտով և, ելնելով տեղանքի ընդհանուր տեսքից, կարելի է ենթադրել, որ հավանաբար այս հատվածում ևս եղել են քարանձավներ: Երեբունյում պահպանված քարանձավային համալիրները մի հարկանի են, կազմված են հաղորդակից երկու-երեք սենյակներից: Ուղղանկյուն սենյակների պատերի և առաստաղի անցումներն արված են անխնամ, հատակները փլվածքների հետևանքով բարձրացել են: Փլված են նաև սենյակները բաժանող միջնապատերը: Սենյակների երկարությամբ կան մեղ ելուստ-մատարաններ: Քարանձավները լուսավորվել են անկյունում լրացուցիչ խորշի ողջ մակերեսով փորված շրջանաձև բացվածքներից: Գլանաձև այս փորվածքները բացվում են արտաքին մակերեսին: Աստիճանաձև իջվածքով այս փորվածքներն անշուշտ եղել են լուսավորության համար, սակայն դատելով դիրքից և չափերից, անհրաժեշտության դեպքում կարող էին օգտագործվել նաև ելումուտի համար: Տեղանքի ժայռեղեն մակերեսը հարթ է, ուր բացվող անցքերը

հավանաբար անձրևի կամ ձյան ժամանակ կալվել են, ինչպես երդիկները: Տեղ-տեղ տեղանքի հարթ մակերեսին նկատելի են հողով լցված, 80-100սմ տրամագծով շրջանաձև բացվածքների եզրագծերը: Մակերեսին կան նաև ուղղանկյուն փորվածքներ, որոնք ավելի շատ սարկոֆագներ են հիշեցնում:²¹

²⁰ Երեբունյի չափագրությունն ըստ Փ. Тер-Мартirosов, նշվ. աշխ., էջ 236-237:

²¹ Ժայռեղեն մակերեսին սարկոֆագներ հայտնի են Հայաստանի տարածամասնակյա տարրերը հնավայրերից: Տե՛ս Լ. Եզանյան, Օիրակի ամտիկ թաղման ձևերը, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի, «Գիտական աշխատություններ», III, Գյումրի, 2000, էջ 55: Ա. Բալանթարյան, Հ. Մելքոնյան, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանում 1990-2003թթ., Եր., 2005, էջ 49, նկ. 30:

Երերույքից մինչև Անի մայրաքաղաք հասնելը ավամերձ տուֆի շերտի մեջ միջնադարյան (IX-XIV դդ.) բնակելի քարանձավներ կան նաև Խարկովում: Մի մեծ, ձեռակերտ քարանձավ մինչև վերջերս կար Խարկովից քիչ ներքև, ուղիղ Անի մայրաքաղաքի դիմաց:²²

Ախուրյանի կիրճի միջին՝ տուֆի շերտում են Անիի բնակելի քարանձավները: Ախուրյանը Անի քաղաքը եզերում է հարավ-արևելյան կողմից, ուր քարանձավներ փորված են միայն աջ ափին՝ կիրճի կտրտված լանջերին:²³ Անին առանձնանում է բնական և արհեստական քարանձավների քանակով, դրանց զբաղեցրած տարածքով, կառույցների բազմաճյուղի և ճարտարապետական յուրահատուկ լուծումներով: Քարանձավների մեծ մասին կարելի է մոտենալ կիրճից բարձրացող թեքողից նեղ արահետներով: Երբ քարանձավները բնակելի էին, հավանաբար աստիճաններով և արահետներով են մոտեցել մուտքերին:

XX դարի սկզբին Անի քաղաքը համակողմանի ուսումնասիրվեց Ն. Մառի արշավախմբի կողմից: Առանձին ուսումնասիրության առարկա դարձավ նաև քարանձավային Անին:²⁴ Շերտը, որի մեջ փորված են քարանձավները՝ «քար ըսելն ավելի եփած հողի նման է՝ հրաբխային լավայի ջերմության մեջ ավազով և խճով ձուլված և թրծված: Ոչ ամառային արեգական կիզիչ ջերմությունը կարող էր թափանցել այդ քարափոր բնականներում մեջ և ոչ ձմեռվան ցուրտն ու խոնավությունը», գրում է Թ. Թորամանյանը:²⁵ Ուժեղ հողմնահարման և երկրաշարժերի հետևանքով Անիի քարանձավների մեծ մասը ավերվել է և թաղվել փլվածքների տակ: Հետազոտվել է միայն մի մասը՝ մոտ 500 կիսավեր, մարդկանց կողմից վաղուց լքված համալիրներ, սակայն քարանձավների հիմնական հետազոտող Կիպչիձեն համոզված էր, որ նման կացարաններ ժամանակին եղել են 1000-ից ոչ պակաս:²⁶ Ըստ Թ. Թորամանյանի «Հագարավոր քարանձավներ խտացած են Ծաղկոցաձորի, Գլիձորի և Ախուրյանի ձորերում մեջ»:²⁷ Վերին շերտի կարծրության պատճառով Անիի քարանձավները քիչ են (մոտ 30-40, մեծ մասը՝ Գայլաձորում), այն էլ շատ կոպիտ աշխատանք են. պատերը փորել են սրածայր երկաթյա գործիքով, ամուր տեղերում՝ երբեմն էլ՝ քլունգով:²⁸ Չնայած Անիի քարանձավները տարածված էին տարբեր տեղերում և երեք կողմերից շրջապատում էին Անին, հետազոտողները պայմանականորեն քաղաքի այս հատվածը կոչել են «Քարանձավային Անի», որը բաղկացած է մշտական բնակիչներ ունեցող քաղամասերից: Դա քարանձավային քաղաք էր՝ նման Ուլլիս-Ցիխեին և Վարձիային:²⁹ Քարանձավային Անիի «քարե տները» մեծ մասը կազմում են բնակելիները: Անիում մեզ հասած նման բնակելի տների թիվը 400 է:³⁰ Հյուսիսային արվարձանում դրանք ավելի քիչ են:³¹ Անիում առավել հետաքրքիր են մեծ բնակելի համալիրները՝ սովորաբար բաղկացած 3-5 սենյակներից՝ իրարից բաժանված կամարաձև մուտքերով, պարզ սյուներով: Մակայն այսպիսի

²² 21-րդ դարի սկզբին մերձակա քարհանքում իրականացված պայթեցումների հետևանքով քարանձավը փլվեց:

²³ Իսկ Ծաղկոցաձորում, որ քաղաքի բնական սահմանն է արևմտյան կողմում, Բագնայրում, որ արևմտյան կողմից թափվում է Ծաղկոցաձորի մեջ, Իգաձորում և Գայլաձորում, որոնք քաղաքի հյուսիս-արևմտյան և հյուսիս-արևելյան կողմից շրջապատում են քաղաքը, քարանձավները փորված են և՛ աջ, և՛ ձախ ափերին:

²⁴ Անիի քարանձավների ուսումնասիրությունը իրականացվեց 1911, 1912, 1915 և 1916 թթ. արշավախմբերով: 1915թ. արշավախմբի աշխատանքներից գլխավորը Անիի քարանձավային բնակավայրերի նկարագրությունն էր, որը հանձնարարվեց Դ. Կիպչիձեին: Իսկ հաջորդ՝ 1916թ. աշխատանքներին միացել է նաև Ն. Տոկարսկին: Դ. Кипчидзе, նշվ. աշխ., էջ 8:

²⁵ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայ ճարտարապետության պատմության (Աշխատությունների ժողովածու), Եր., 1942, էջ 326:

²⁶ Դ. Кипчидзе, նշվ. աշխ., էջ 100:

²⁷ Թ. Թորամանյան, նշվ. աշխ., էջ 325:

²⁸ Դ. Кипчидзе, նշվ. աշխ., էջ 16:

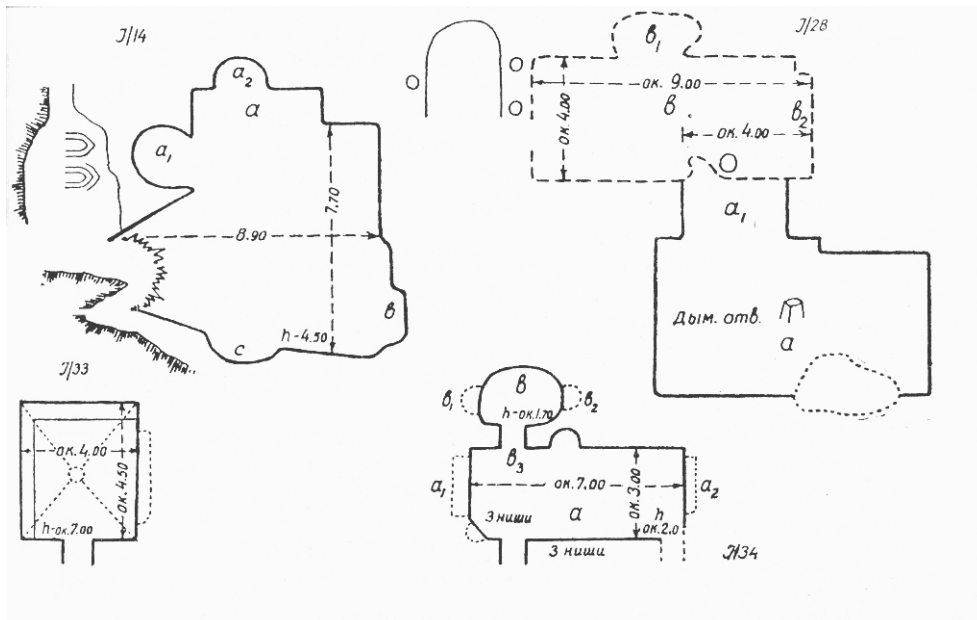
²⁹ Նույն տեղում, էջ 22:

³⁰ Չափազորությունն ըստ Դ. Кипчидзе, նշվ. աշխ. :

³¹ Հայկաձորից քիչ հյուսիս, հաջորդ հրվանդանի վրա՝ Հաղթականմարի տակ ձգվող տուֆի շերտի մեջ, շարունակվում են այն քարանձավները, որոնք այսօր օտար տարածքում են:

բնակարանները քիչ են՝ մեծ մասը մեկ «սենյակից» բաղկացած: Բացի կացարաններից, քարանձավային Անիում կային եկեղեցիներ (շուրջ 30), խանութներ, ջրաղացներ, ձիթհանքեր, դամբարաններ, այսինքն՝ այն մի ամբողջ քաղաք էր:³²

Թեև «Քարանձավային Անին» մարդաշատ էր և ուներ քաղաքին բնորոշ բազմաթիվ գործառույթներ և նույնիսկ իր որոշ մասերով մտնում էր հենց քաղաքի մեջ, բայց հայ պատմիչները նրա մասին չեն թողել որևէ վկայություն: Միակ վկայությունը պահպանվել է վրացական Թամարա թագուհու ժամանակակից, անանուն ժամանակագրի մոտ՝ կապված 1209 կամ 1211թ. Անիի վրա Արդաբիլի էմիրի հարձակման հետ: Նկարագրելով եկեղեցուն 12000 աղոթողների կոտորածը, ժամանակագիրն ավելացնում է. «... որը փախչում էր պալատ, և ամրացավ այնտեղ, որը փախչեց քարանձավներ, որ կոչվում էին քարտուն և եթե նա փրկվեց, մտավ և մնաց կամ ամրոցում կամ քարտունում»:³³ Վրացի պատմիչի բերած տեղեկության մեջ հատկապես հետաքրքիր է քարտունը՝ քարանձավի իմաստով:³⁴ Նկարագրությունից հետևում է, որ քարտունը քարանձավային թաղամաս էր, և մշտական բնակարան էր Անիի բնակչության մի մասի համար, թեև վրացի պատմիչի մոտ ոչ մի տվյալ չկա դրանց բնույթի կամ նշանակության մասին: Փաստը, որ բնակիչները փախչում են քարանձավներ, դույզն իսկ չի հիմնավորում դրանց միայն թաքստոց լինելու ենթադրությունը: Այսպես կոչված՝ «վերգետնյա Անիի» բնակիչները կարող էին ժամանակավոր ապաստան գտնել «ստորգետնյա Անիի» բնակիչների մոտ:

Քարանձավային բնակավայրերի հպանցիկ հիշատակում կա 13-րդ դարի հեղինակ Հովհաննես վանականի մոտ: Ըստ նշված աղբյուրի վկայության՝ մոնղոլները արշավանքի ժամանակ «1236թ. Կայան կոչվող անառիկ ամրոցը և Լոռի քաղաքը և հայկական մայրաքաղաք Անին և մյուս ամրոցներն ու քարանձավները, նույն տարում գրավեցին»:³⁵ Ամրոցներն ու քարանձավները նույն շարքում դնելն ենթադրում է վերջիններիս մասնապատկանական դեր ունենալը:

³² Դ. Կ ի թ ի ճ շ Ե, նշվ. աշխ., էջ 17:

³³ Նույն տեղում, էջ 23:

³⁴ Տե՛ս Դ. Կ ի թ ի ճ շ Ե, Пещеры Ани գրքի վերջում Ն. Տոկարսկու ծանոթագրությունը. «Քարտուն» չի հանդիպում հայերեն գրավոր և բանավոր խոսքում, սակայն ըստ ամենայնի 13-րդ դարում գործածական է եղել և պահպանվել է վրացերենում:

³⁵ Т. А к о п я н, Ани столица средневековой Армении, Ер., 1985, стр.76.

Անիի քարանձավների բնակեցման վերաբերյալ կան տարբեր կարծիքներ: Մշտապես, ընդհուպ մինչև 20-րդ դարի սկիզբն օգտագործման մեջ եղած քարանձավների ժամանակագրական ստույգ սանդղակը տալն անհնար է: Երբ քարանձավային կացարանները քիչ էին ուսումնասիրված, կարծիք կար, որ դրանք պատկանել են քաղաքի ոչ ունևոր բնակչությանը, քանի որ նման բնակարանները շատ էժան էին և այստեղ կարելի էր ապրել առանց վառելիքի: Ըստ Կիպչիձեի, աղքատ բնակչությունն այստեղ ապրել է մշտապես, իսկ ունևորները պատասպարվել են պաշարման ժամանակ:³⁶ Հետագայում այս կարծիքը ժխտվել է:³⁷ Քարանձավային բնակարաններն իրենց ընդհանուր արժեքով ոչ մի բանով չեն զիջում սովորական տներին ոչ միայն նրա համար, որ քարանձավների մեջ կան մի քանի սենյակներով բավականին հարուստ բնակարաններ իրենց հարմարություններով, այլև դրանց կերտումն անհամեմատ մեծ ծախսերի հետ է կապված, հաճախ շատ ավելի, քան անհրաժեշտ էր քարաշատ սարահարթում տուն կառուցելու համար: «...բոլորովին աղքատ մարդիկ չէին ամոնք, որովհետև ուրիշ մեծությամբ քարայր մը փորելու համար գրեթե նույն չափ ծախս և աշխատություն էր հարկավոր նույնչափով հասարակ բնակարան մը հողեն դուրս շինելու համար», - գրում է Թ. Թորամանյանը:³⁸

Քարանձավների թվագրման համար պիտի նկատի ունենալ երկու հանգամանք. ոչ բոլոր քարանձավներն են համաժամանակյա, և տվյալ համալիրում ոչ բոլոր քարանձավային բնակարաններն են միաժամանակյա աշխատանքի արդյունք: Այն, որ քարանձավներն ավելի վաղ են բնակեցված եղել, վկայում է 1904թ. Ճարտկոցաձորի աջ ափի քարանձավային դամբարանից գտնված բրոնզիդարյան մատանին:³⁹ Հայկաձորի նորահայտ արվարձանի Ախուրյանի ափամերձ դարավանդից՝ քարանձավների հարթակների մակերեսից գտնվեց պալեոլիթյան մի հատիչ, սակայն այն կարող էր ցած սահած լինեն նաև վերին պլաստից:

Նորահայտ արվարձանի պեղումները թույլ են տալիս փաստել, որ Անիի քարանձավային համալիրները ստեղծվել են բավականին երկար ժամանակահատվածում և իրենց վերջնական ձևավորումը ստացել են Բագրատունիների ժամանակ՝ 9-10-րդ դարերում և ծաղկում են ապրել հատկապես այդ ժամանակաշրջանում: Հետագայում՝ 13-րդ դարում, Քարանձավային Անին լրացվել է եկեղեցական, բնակարանային, առևտրային համալիրներով և գերեզմանոցներով: Պեղումների նյութերը փաստում են նաև, որ քարանձավային բնակավայրը գոյատևեց Անիի քաղաքական անկումից հետո էլ, և կյանքն այստեղ շարունակվել է ընդհուպ մինչև 20-րդ դարը: Երերույքում ևս քարանձավները հավանաբար օգտագործվել են դեռևս նախնադարում, սակայն այստեղ ևս բնակեցման հնագույն հետքերը վերաբերում են վաղ քրիստոնեական շրջանին: Երերույքի քարանձավները բնակեցվել են առաջին քրիստոնյաներով՝ ծառայելով և՛ որպես աղոթատեղի, և՛ կացարան:⁴⁰ Թեև Կամխուտի քարանձավային բնակավայրի հնագիտական հետախուզությունը ցույց է տալիս, որ մինչև անցյալ դարի 20-ական թվականները քարանձավների բնակեցված լինելը խաթարել է նախնական վիճակի պատկերը, սակայն հավանաբար այստեղ VII դարի Ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցմանը նույնպես նախորդել է քարանձավների աղոթատեղի և միաժամանակ կացարան լինելը առաջին քրիստոնյաների համար:

Վերևում նշել ենք, որ Ախուրյանի կիրճի Բանդիվան-Արեգնադեմ-Մարմաշեն հատվածում կան մեկուսի, փոքր քարանձավներ: Հայտնի է, որ հատկապես միջնադարում այսօրինակ քարանձավները կացարան են ծառայել ճգնաժամների համար: Հայաստանում քրիստոնեության մուտքի և քրիստոնյա սրբերի վարքաբանության մեջ որոշ հիշատակումներ կան նաև քարանձավներում նրանց բնակության մասին: Մովսես Խորենացին, բերելով Հռիփսիմյան կույսերի Հայաստան գալու պատմությունը, կույսերից մեկի՝ Մանեի մասին գրում է. - «Քանզի էր կին ոմն ամուն Մանի, յընկերաց սրբոց

³⁶ Д. К и п ш и д з е, նշվ. աշխ., էջ 77:

³⁷ Նույնը:

³⁸ Թ. Թորամանյան, նշվ. աշխ., էջ 325-326:

³⁹ Д. К и п ш и д з е, նշվ. աշխ., էջ 24:

⁴⁰ Ф. Т е р - М а р т и р о с о в, նշվ. աշխ., էջ 236-237:

Հոփսիմեանց... բնակեցաւ ի լերինս յայտոսիկ. յայրս ինչ քարանց. վասն որոյ կոչեցաւ անուն լերինն Մանեայ այրք»:⁴¹ Այնուհետև ավելացնում է. «... յոր այրի յետոյ բնակեցաւ և սուրբն Գրիգոր»:⁴² Գրիգոր Լուսավորիչն իր կյանքի վերջին երեսուն տարին անցկացնում է այս քարանձավում և «...կեցեալ աներևութաբար ամս բազումս՝ փոխի մահուամբ ի կարգս հրեշտակաց: Եվ հովուաց գտեալ զմա վախճանեալ՝ ի մմին տեղոջ թաղեցին...»:⁴³ Թերևս բնական կարելի էր համարել Մանեի ապրելը քարանձավում, եթե նկատի ունենանք, որ նա բնականաբար տեղյակ էր նաև առաջին քրիստոնյաների նկատմամբ վերաբերմունքին: Իսկ Գրիգոր Լուսավորիչի պատմությունը մեզ բերում է այն համոզման, որ բոլորովին էլ պատահական չէր ո՛չ երեսուն տարի քարանձավում ապրելը, ո՛չ էլ՝ նրա՝ հովիվների կողմից մույն տեղում թաղվելը: Ինչպես հայտնի է, Քրիստոսի ծնունդը ևս քարանձավում էր. Երուսաղեմի «Քրիստոսի ծնունդ» եկեղեցին փոքր քարանձավ է: Ի դեպ, Քրիստոսը ոչ միայն ծնվեց, այլ նաև թաղվեց քարանձավում «...դրաւ զայն նոր գերեզմանին մէջ, զոր փորած էր Ժայռին մէջ իրեն համար, յետոյ մեծ վեժ մը գլորեց իբր կափարիչ գերեզմանին»:⁴⁴

Միջնադարում հոգևորականների մեկուսանալու և հատկապես քարանձավներում ճգնելու փաստերը բազմաթիվ են: Անիում քարափոր դամբարաններ ևս կային: Թ. Թորամանյանի վկայությամբ Ծաղկոցածորի մեջ Չաքարե սպասարարի զորավար Տիգրան Հոնենցի նկարագրող մատուռի ավերակներով քարայր-դամբարանն է, ում անբավ հարստությունը կարելի էր չափել եկեղեցիներին նրա տված նվիրատվություններով. բացի ոսկյա և արծաթյա զարդերից և անշարժ գույքից, քանի՜ գյուղեր էր բաշխել այս կամ այն եկեղեցուն:⁴⁵ Իսկ ինչն էր ստիպում նրան տոհմական գերեզման ընտրել քարանձավը: Ըստ Թորամանյանի, «...անկասկած քարայրերը ավելի հաստատուն և տևական նկատված էին, քան դուրսը շինված դամբարաններն ու բնականաբանները և ավելի ապահով՝ բնության ավերիչ արկածներու դեմ»:⁴⁶ Թեև իրոք, քարանձավները գերծ էին խոնավությունից, և դիակը կարող էր երկար պահպանվել (լավագույն օրինակը պեղումների ժամանակ Հոնենցի դամբարանի մեջ գտնված աղջնակի մումիա դարձած աճյունն է), սակայն արդյոք հավատարմոր քրիստոնյայի համար այն կարևոր էր: Սուրբ մատուռների վերաբառնալիքները ենթադրում է ոչ միայն քարանձավում ապրել, այլ նաև՝ թաղվել: Այս համատեքստում պիտի տեսնել նաև Անի գետակի աջ ափի մի շարք ընդարձակ քարանձավների՝ հարուստ անեցիների վերջին հանգրվան լինելը, ինչպես Տիգրան Հոնենցի դամբարանն է:⁴⁷

Ինչպես տեսանք վերը, հայոց պատմիչների մոտ քարանձավներում բնակության մասին հիշատակումները վերաբերում են միայն քրիստոնեական շրջանին, սակայն քարանձավները ծիսապաշտամունքային դեր ունեին դեռևս պալեոլիթում: Բնության ստեղծած բացվածքները, նախամարդու առաջին կացարան լինելով, մույն մարդու կողմից բարձրացվել են պաշտամունքի աստիճանի: Վաղ բրոնզի դարաշրջանում հավատալիքը փաստված է հնագիտական նյութերով: Անձավային կամ կատակոմբային դամբարաններ հայտնի են Փոքր Ասիայից, Միջերկրական ծովի ափամերձ երկրներից:⁴⁸ Հայաստանում նման թաղումներ հայտնի են վաղբրոնզիդարյան (Հառիճ) և ուշբրոնզիդարյան (Արթիկ, Ոսկեհասկ, Սպանդարյան) հուշարձաններից:⁴⁹

Քարանձավը տարբեր ժողովուրդների դիցաբանություններում և առասպելաբանության մեջ տարատեսակ ըմբռնումների և հավատալիքների հետ է կապվում: Քանի որ քարանձավները հաճախ տեղայնացված են կամ բարձր լեռների մեջ, կամ խոր

⁴¹ Մ ը վ ս ե ս Խ ը ը ե ն ա զ ի, Հայոց պատմություն, Եր., 1981, Գիրք II, ՂԱ:

⁴² Նույնը:

⁴³ Նույնը:

⁴⁴ Նոր կտակարան, Լիզպոն, 1994, Ավետարան ըստ Մատթեոսի, 60:

⁴⁵ Թ. Թ ը ը ա մ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 326:

⁴⁶ Նույնը:

⁴⁷ Ի. Օ թ ե լ ի, նշվ. աշխ., էջ 123:

⁴⁸ Ա. Ք ե տ ռ ո ս յ ա ն, Раскопки Кети и Воскеаска Ер. 1989, стр. 71.

⁴⁹ Թ. Խ ա չ ա տ ռ յ ա ն, Артикский некрополь, Ер. 1979, стр. 11. Ա. Ք ե տ ռ ո ս յ ա ն, Раскопки Кети и Воскеаска, Ер., 1989, стр. 71.

իջվածքներում ու կիրճերում, դիցաբանական ընկալումներում դիտվում են ուղղված երկնքին կամ անդրաշխարհին: Քարանձավը դիտվել է նաև ինչպես երկիր-մոր և երկինք-հոր միացման տեղ, այնպես էլ դեպի ստորին աշխարհ տանող մուտք: Հունական առասպելաբանության մեջ քարանձավը ծխական ապաստարան և թաքստոց է,⁵⁰ տիեզերքի խորհրդանիշ և սրբավայր:⁵¹ Քարանձավը բնական կացարան է խտոնիկ (անդրաշխարհային) էակների համար: Ի տարբերության տան՝ քարանձավը աչքի համար անտեսանելի է, մարդուն հեշտությամբ չի թողնում ներս և առավել դժվարությամբ է դուրս թողնում: Անդրաշխարհային կերպարներն իրենց գոհին հետևում են քարանձավից՝ ինչպես այն աշխարհից կամ մահվան թագավորությունից: Երբեմն այդ պատուհանը համապատասխանում է միաշքանի դիցաբանական կերպարի հետ, ինչպիսին Պոսեյդոնի որդի կիկլոպ Պոլիփեմոսն էր:⁵² Անձավը տիեզերքի մայրն էր և որպես սրբավայր՝ նվիրված էր տիեզերքին: Քարանձավի մեջ կյանքի, մահվան և հարության գաղափարների համատեղմամբ են բացատրվում ոչ միայն պալեոլիթյան քարանձավների պատերի նկարազարդումները և քարանձավը որպես աղոթատեղի կամ սրբարան ծառայեցնելը, այլ նաև՝ միթրաիզմների և վաղ քրիստոնեական տաճարների քարանձավի ձև ունենալը: Քարանձավ-տաճարն իրենից ներկայացնում էր տիեզերքի մոդելը, և քարանձավը տիեզերքի մմանություն ուներ, որ ստեղծել էր Միթրան, իսկ նրա ներսում եղած իրերը տիեզերական տարրերի խորհրդանիշներ էին:⁵³ Նույն խորհուրդն ունի նաև Ագռավաքարի քարանձավը, ուր ամեն տարի Համբարձման և Վարդավառի գիշերը երկինքն ու երկիրը համբուրվում են, բացվում են Վանա միջնաբերդից ոչ հեռու գտնվող Ագռավու քար քարանձավի դռները, և Միերը դուրս է գալիս քարանձավից:⁵⁴

Տիեզերքի և երկնքի խորհրդանիշ անձավային դամբարանները, ինչպես և թաղման կառույցի ցանկացած ձև նպատակամղված են մի նպատակի՝ հանգուցյալի վերածնունդին: Ինչպես տարբեր ժողովուրդների մշակույթներին բնորոշ անձավ-դամբարանները, այնպես էլ Տիգրան Հոնենցի դամբարանը, ընտանեկան էր, և քարանձավի մեջ թաղվելը գուցե ողջ տոհմի համատեղ վերածնության խորհուրդն ուներ: Աշխարհի և մարդկության վերածնությունն ու մաքրման խորհուրդն է կրում Քրիստոսի գերեզմանը: Պատահական չէ, որ սրբերի և ճգնավորների կյանքն ու մահը են կապված անձավ-դամբարանի հետ: Նրանք ապրում, մեռնում և թաղվում էին քարանձավում:

Հայաստանում բազմաթիվ են նաև վիմափոր եկեղեցիները և հայտնի են Անիից,⁵⁵ Մրենից, Սպիտակից,⁵⁶ Վանքասարից:⁵⁷ Ըստ ազգագրական աղբյուրների, Արևմտյան Հայաստանի «Խոզաթի շրջանի Տուժիկ գյուղից վերև՝ ժայռագագաթին էր գտնվում քառասուն սրբերին նվիրված քառասուն խորան ունեցող ս. Սարգիս վանք-եկեղեցին, որը քարափոր էր, և միայն գմբեթն էր ժայռերից դուրս... Խոզաթի շրջանի Քորնքա (Կորնգան) գյուղի արևելյան կողմի ժայռերի մեջ գտնվում էր մի քարափոր եկեղեցի ս.Նշան անունով»:⁵⁸ Արդյո՞ք պատահական է, որ քարանձավային համալիրների հարևանությամբ են կառուցված Երերույքի և Կամխուտի եկեղեցիները կամ Գեղարդի վանքային համալիրը, ուր քարանձավը ներառվել է կառույցի մեջ: Բոլոր դեպքերում էլ հավանաբար նպատակը եղել է՝ նույնը՝ պահպանել քարանձավ-սուրբ կառույցը:

Այսպիսով, Ախուրյանի կիրճի քարանձավային բնակավայրերը և քարանձավ-կացարանները միավորվում են տեղանքի ընտրությամբ, համալիրների ձևով, վիմափոր կացարանների ճարտարապետական լուծումներով և կերտման աշխատատեղով: Բնա-

⁵⁰ *Мифы народов мира, том 2, М., 1992, стр. 311.*

⁵¹ *Մ. Մխիթարյան, Թաղման ծեսի մի քանի դրվագ ըստ Գր. Մազիստրոսի, Հին Հայաստանի մշակույթ, 3, Եր., 2003, էջ 146:*

⁵² *Ն. Կուրյան, Հին Հունաստանի լեգենդներն ու առասպելները, Եր., 1956, էջ 529-530:*

⁵³ *Мифы народов мира, том 2, М., 1992, стр. 312.*

⁵⁴ *Մ. Մխիթարյան, Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 39-40:*

⁵⁵ *И. О р б е л и, Избранные труды, Ер., 1963, стр.123.*

⁵⁶ *А. К а л а н т а р я н, Г. С а р к и с я н, О работах Спитакской экспедиции, АО 1978, М., 1979, стр. 522-523:*

⁵⁷ *Հ. Միսնյան, Հ. Մանասյան, Վանքասարի հուշարձանները, Հուշարձան տարեգիրք Գ, Եր., 2005, էջ 159:*

⁵⁸ *Գ. Հալաջյան, Դերսիմի հայերի ազգազրությունը, ՀԱԲ, հ. 5, 1973, էջ 40:*

կելի քարանձավների մի մասը, որ վիմափոր և բնական համալիրներ են, ծառայել են որպես մշտական բնակարան, իսկ վտանգի ժամանակ ապաստարան են դարձել նաև այստեղ չբնակվողների համար: Մեկուսի, փոքր, բնական քարանձավներում ապրել են ճգնափորները՝ պահպանելով հավատարմությունը Քրիստոսին և նրա սուրբ մասունքներին: Նույն գաղափարով են առաջնորդվել նաև քարանձավ-մատուռներ և վիմափոր եկեղեցիներ, ինչպես նաև քարանձավային բնակավայրերի վրա եկեղեցիներ կառուցելիս: Քրիստոնեական մասունքները վերարտադրելու և Քրիստոսին մերձենալու գաղափարն է առաջնորդել նաև քարանձավները որպես հանգստարան օգտագործելիս:

ПЕЩЕРЫ И ПЕЩЕРНЫЕ ЖИЛЫЕ КОМПЛЕКСЫ КАНЬОНА РЕКИ АХУРЯН НА ОТРЕЗКЕ ДЖРАДЗОР-АНИ

___ Резюме ___

___ Л. Еганян ___

Пещерные комплексы прослеживаются почти по всей протяженности каньона реки Ахурян. Это в основном хорошо известные пещерные сооружения и замечательные пещерные ансамбли Ани и его новонайденного северного пригорода Айкадзора на территории Республики Армения, а также пещеры Мармашена, Ереруйка, Бениамина, Джрапи и Камхута.

Большая часть жилых пещер Ани и его пригорода Айкадзор, расположенных в каньоне, имеют большие размеры и представляют собой в основном две и более комнаты с нишами, хозяйственными ямами, тонирами, очагами и т.д. В жилых пещерах преобладает прямоугольная форма помещений с плоским потолком. По материалам раскопок установлено, что интенсивное развитие жизни связано с эпохой царства Багратидов: X-XIII вв..

В каньоне реки Ахурян, в базальтовых слоях есть и пещеры малых размеров, которые часто служили кельями. Наряду с кельями существовали пещеры-святилища. Так как Христос родился и погребен в пещере, и храм Рождества Христова в Иерусалиме-небольшая пещера, то пещеры-святилища и пещеры-кельи воспринимались и в качестве святых ясел.

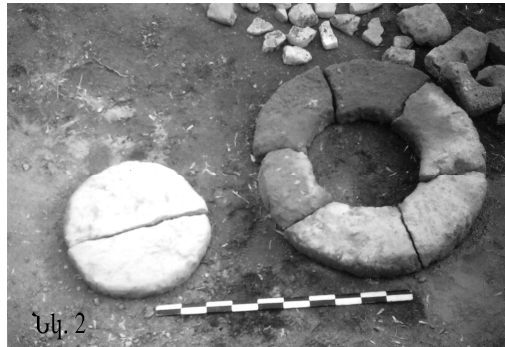
ՀԱՅԿԱԶՈՐԻ ԶԱՐԱՆՁԱՎԱՅԻՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԻ 2007 ԹՎԱԿԱՆԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

2007 թվականին Հայկազորի քարանձավային բնակավայրի պեղումները իրականացվեցին «Project Discovery» ամերիկյան հիմնադրամի հատկացրած միջոցներով: Հիմնական աշխատանքները ծավալվեցին թիվ 1 քարանձավային համալիրի դիմացի առաջին արհեստական հորիզոնական հարթակից ներքև՝ լանջի վրա: Լանջը ունի մոտ 73° բնական թեքություն: Նրա զգալի մասը ծածկված էր մախորդ տարիների ընթացքում քարանձավների պեղումների պատճառով դուրս հանված հողի հաստ շերտով: Պեղման համար ընտրվեց թիվ 1 քարանձավի առաջին հարկի սրահների դիմացի արհեստական, հորիզոնական հարթակի հանդիպակաց հատվածը, որն ուներ մոտ 10մ

լայնությամբ: Այս հատվածը պեղելու գլխավոր նպատակը գետից դեպի բարձրադիր քարանձավներ և մասնավորապես թիվ 1 քարանձավային համալիր տանող մախկին ճանապարհը հայտնաբերելն էր:

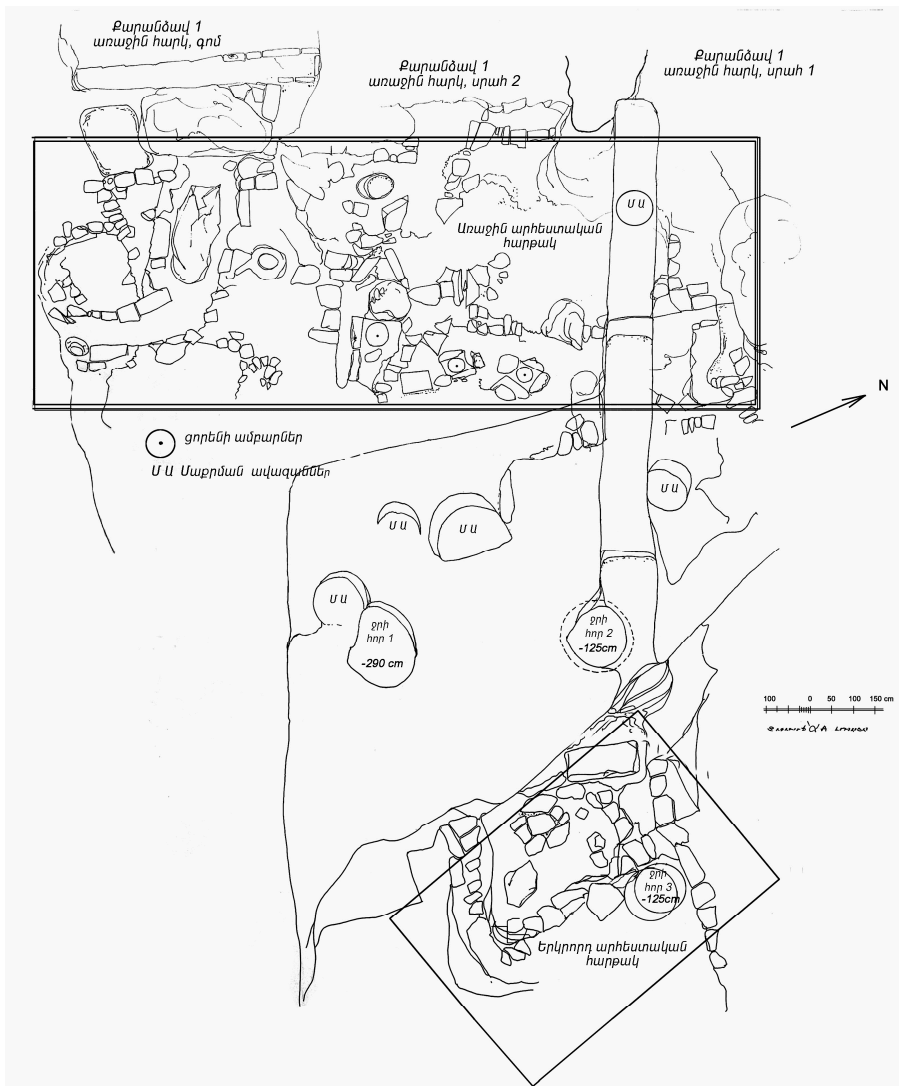
Ախուրյանի կիրճի երկրակազմությունը այս տարածքում ներկայանում է ամուր ավազաքարի հենքի վրա նստած 3 դարավանդներով, որոնցից առաջինը և երրորդը բազալտի շերտեր են, իսկ միջանկյալ երկրորդը՝ տուֆի: Նկատի ունենալով, որ թեքդիր լանջի վրա մախկին պեղումներից առաջացած հողի շերտի տակ բնական հողածածկույթը շերտագրություն ունենալ չի կարող, որովհետև այն հիմնականում վերին դարավանդից դարերով ներքև թափված հողն է, որոշվեց՝ հեռացնելով ամբողջ հողաշերտը մինչև ավազաքար, վերականգնել լանջի մախկին տեսքը (նկ. 1):

Քարանձավներին հարող առաջին արհեստական հարթակի եզրից դեպի ներքև ավազաքարի բացման աշխատանքներով հայտնաբերվեց երկրորդ հարթ հորիզոնական հարթակը, որի վրա կային տարբեր ժամանակների վերաբերող 2 տարբեր կառույցների մնացորդներ: Լանջի վրա՝ երկու արհեստական հարթակների միջանկյալ հատվածում հայտնաբերվեց ջրի կուտակման համակարգ՝ բաղկացած հատած կոնի ձև ունեցող տարբեր չափի հորերից, մաքրման կլոր ու կիսալուսնաձև ավազաններից, սանդղաջրվեժից: Ջրի կուտակման առաջին հորը գտնվում է երկրորդ սրահի ուղղությամբ, առաջին արհեստական հարթակից մոտ 5մ ներքև: Առաջին հարթակի և թիվ 1 ջրամբարի միջանկյալ հատվածում ավազաքարի մեջ փորված են կիսալուսնաձև, տարբեր չափերի երեք մաքրման ավազաններ: Դրանց տեղադրությունը ցույց է տալիս, որ առաջին հորը նախատեսված է եղել բնական տեղումների ջրերի հավաքման համար (չափագրություն 1):

Սանդղաջրվեժը սկսվում է թիվ 1 քարանձավի առաջին հարկի առաջին և երկրորդ սրահների բաժանարար ավազաքարի արտաքին բնական ելուստից: Այն առաջին հարթակի մակերևույթից մոտ 2մ բարձրությամբ և 1,1մ լայնությամբ ուղղանկյունաձև տաշված է և հորիզոնական շարունակվում է 4,8մ երկարությամբ:

Չափագրություն 1

ՀԱՅԿԱՋՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ՔԱՐԱՆՈՄԱԿԱԼ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԻ
ԹԻՎ 1 ՔԱՐԱՆՈՄԱԿԱԼ ԴԻՍՏՐԻԿՆԵՐԸ

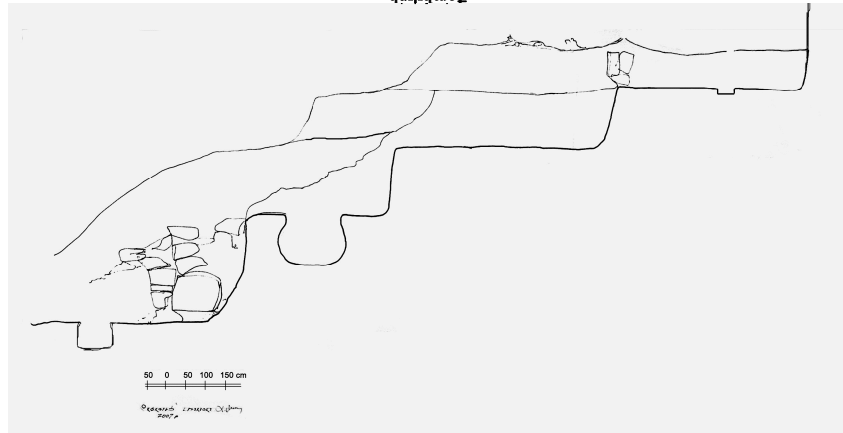
Մռաջին ուղղահայաց կտրվածքից 1,9մ հեռավորությամբ սանդղաջրվեծի մեջ փորված է մոտ 1մ տրամագծով և 0,5մ խորությամբ ջրի մաքրման փոս: Սանդղաջրվեծի առաջին աստիճանն ավարտվում է ավազաքարի 1,75մ բարձրությամբ ուղղահայաց կտրվածքով, այնուհետև, շարունակվելով ևս 5,5մ, ավարտվում է 1,85մ բարձրությամբ համանման կտրվածքով: Երրորդ աստիճանի երկարությունը 3,4մ է, և այստեղ փորված է ջրհավաք երկրորդ հորը՝ կոնաձև կտրված: Այն ունի 1,4մ լայնությամբ պահպանված բերան և 1,3մ խորություն (չափագրություն 2): Սկզբնական շրջանում այն անկասկած եղել է ավելի մեծ, ինչի մասին պնդելու հիմք են հանդիսանում հորի միջից գտնված միակտուր քարից 0,95մ տրամագծով օղակաձև շուրթը և 0,45մ տրամագծով քարե խուփը (նկ. 2): Հորից հետո հորիզոնական հարթությունը, շարունակվելով ևս 0,5մ, այնուհետև 2,6մ խորությամբ ուղղահայաց կտրվածքով իջնում է դեպի երկրորդ սալարկված հորիզոնական հարթակը: Ուղղահայաց կտրվածքից մոտ 3,6մ հեռավորությամբ, երկրորդ հարթակի մեջ փորված է 0,9մ տրամագծով և 1,3մ խորությամբ մեկ այլ ջրհավաք ավազան:

Երկրորդ հորիզոնական հարթակն ունի կրկնակի սալահատակ՝ եզրերի միջև մոտ 20սմ տարբերությամբ: Քարանձավների բնակեցմանը և ջրի կուտակման համա-

կարգի կառուցման սկզբնական շրջանում այստեղ եղել է ինչ-որ շինություն, որից երկրորդ հարթակի հյուսիսային կողմում պահպանվել են մեծ, լավ մշակված քարերով կառուցված պատի մնացորդները:

Չափագրություն 2

ՀԱՅԿԱՉՈՐ, ՔԱՐԱՆՉԱՎԱՅԻՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ
ԹԻՎ 1 ՔԱՐԱՆՉԱՎԱՅԻ ԴԻՍԱՅԻ ԼԱՆՁ
կտրվածք

Մրանք իրենց հիմքի մակարդակով համապատասխանում են ստորին սալահատակին (նկ.3): Այս պատի տակից կատարվեց 2007 թվականի պեղումների ամենակարևոր գյուտերից մեկը՝

մետաղադրամների գանձը, որի բաղադատումը նախորդ տարիներին քարանձավների և դրանց հարող առաջին հորիզոնական հարթակի ստորին շերտից հայտնաբերված դրամների հետ թույլ տվեց վերականգնել քարանձավների բնակեցման, ջրի կուտակման համակարգի կառուցման և հետագա ավերումների ու վերակառուցումների ժամանակագրական պատկերը: 2007թ. պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են թվով 12 պղնձյա դրամներ (տախտակ 1): Դրանցից 11-ը՝ ստորին շերտից 1-ը՝ սանդղաջրվեժի 2-րդ հորիզոնական աստիճանից (տախտակ 1, նկ.10), մեկը՝ ավազաքարի վրայից (տախտակ 1, նկ.11) և մեկը՝ վերին շերտից: Վերջինը 19-րդ դարի թուրքական արծաթյա դրամ է և հետաքրքրություն չի ներկայացնում: Նշված 12 դրամներից 9-ը օբսիդացել և իրար էին կպել՝ իրար վրա շարված վիճակում, ինչը հուշում է, որ դրանք գտնվել են բավականին նեղ քսակի մեջ (նկ. 4): 9-ից 8-ը 11-րդ դարի բյուզանդական անամուն ֆոլիսներ են (տախտակ 1, նկ. 1,3,4,5,6,7,8,9), մեկը՝

7-րդ դարի բյուզանդական պղնձեդրամ (տախտակ 1, նկ. 2), որը շատ երկար է եղել շրջանառության մեջ:¹ Պղնձեդրամներից մեկը դիմերեսին ունի արաբերեն մակադրոշմ՝ «իլլահ», որը պատկանում է 12-րդ դարի Հիսն Քայֆայի Արդուբյան տիրակալներից մեկին (տախտակ 1, նկ. 6):

Հարկ է նշել, որ մույն մակարդակով մեկ այլ բյուզանդական ֆոլիս էր հայտնաբերվել 2005 թվականին թիվ 1 ձեռակերտ քարանձավի մոտից: Այսպիսով, առաջին և երկրորդ հարթակների ստորին շերտից հայտնաբերված դրամների ժամանակագրական համապատասխանությունը ցույց է տալիս տեղանքի յուրացման և կառուցապատման մույնականություն, որը համապատասխանում է 10-12-րդ դարերին: Ամենայն հավանականությամբ՝ քարանձավների բնակեցումը սկսվում է 10-րդ դարի առաջին կեսին, երբ Աբաս Բագրատունու օրոք հիմնվում է Մր. Միմաս եկեղեցին: Այնու-

¹ Դրամների բնորոշումը կատարել է դրամագետ Արմինե Չոխրաբյանը, որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

հետև՝ 11-12-րդ դարերում, երբ հառնում են Հոռոմոսի վանքային համալիրի հիմնական կառույցները, և վանքը վեր է ածվում խոշոր հոգևոր, տնտեսական ու մշակութային կենտրոնի, ձևավորվում է Անիի այս արվարձանը:

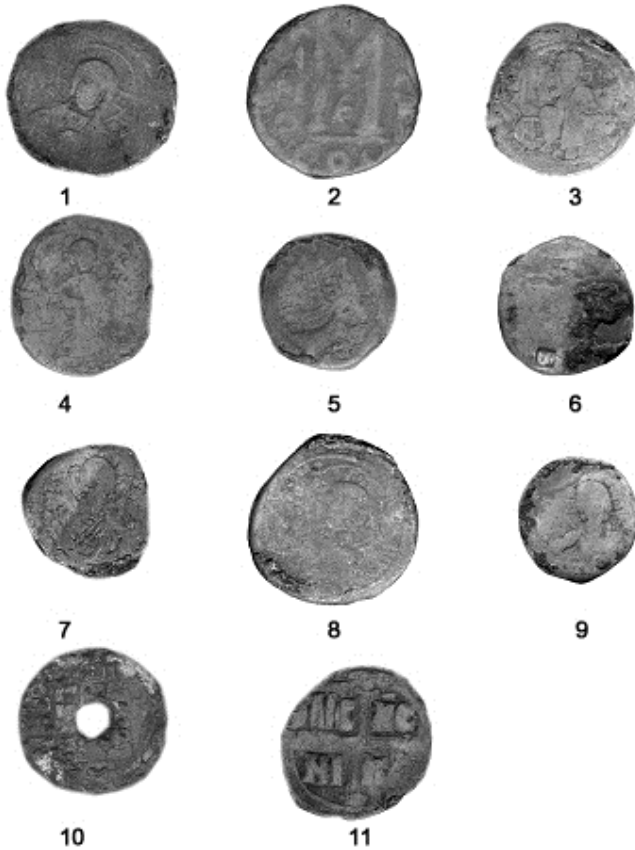
Նկ. 4

Նախորդ տարիների ընթացքում քարանձավների և դրանց հարող հարթակի պեղումներով ի հայտ եկած խոշոր փլուզումների և դրանց հաջորդող վերակառուցումների պատկերները ցույց էին տվել, որ անկանոն բազալտե հսկա ժայռաքեկորները առաջին հարթակին, միևնույն մակարդակի վրա հայտնվել են միաժամանակ, կիրճի վերին դարավանդից: Նույն ժամանակին են վերաբերում նաև երկրորդ դարավանդի՝ տուֆի շերտի (ուր քարանձավներն են) ճակատային մասից պոկված հսկա վեմերը: Այս միաժամանակյա փլուզումները կարող էին տեղի

ունենալ ուժեղ երկրաշարժի հետևանքով, որը տեղի է ունեցել 12-րդ դարում:

Ավերածության մույն պատկերը բացահայտվեց նաև լանջի և երկրորդ արհեստական հարթակի 2007 թվականի պեղումներով: Սանդղաջրվեժի մեծ ջրամբարը շարքից ուրս է եկել ավազաքարի մեջ առաջացած խոշոր ճաքի հետևանքով:

Տախտակ 1

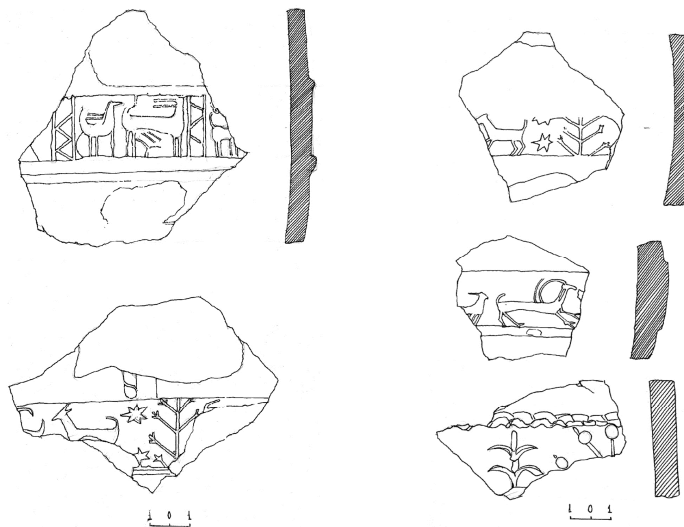

Վերին դարավանդից ընկած բազալտե ժայռաքեկորները, որոնք հայտնաբերվեցին երկրորդ հարթակի վրա, ավերել են ջրամբարի վերին հատվածը, և ջրամբարի միակտոր քարե շուրթը խուփի հետ միասին, կոտրատված վիճակում, հայտնվել է

ջրամբարի մեջ: Այն հանգամանքը, որ հետազայում բնակիչները դրանք այդտեղից չեն հեռացրել և առաջին հարթակի մակարդակում սանդղաջրվեծի առաջին հորիզոնական ջրատարի վրա պատ են կառուցել (նկ. 5), նույնպես խոսում է սանդղաջրվեծի այլևս չգործելու մասին: Երկրաշարժի հետևանքով երկրորդ հարթակի վաղ կառույցը ավերվել է, իսկ հարթակի վրա ընկած բազալտի մեծ, անկանոն ժայռաքեկորների վրա հետազայում անկանոն քարերով կառուցվել է մեկ այլ շինություն: Սանդղաջրվեծի երկրորդ ջրհավաք ավազանը վեր է ածվել աղբահորի (նկ. 6):

Հիդրոհամակարգի կառուցումը առաջադրում է մի շարք հարցեր, Դրանցից ամենաէականը Ախուրյան գետից ընդամենը մի քանի տասնյակ մետր հեռավորության վրա դրա ստեղծման նպատակահարմարությունն է կամ անհրաժեշտությունը: Ջրի կուտակման առաջին հորի մաքրման կիսալուսնաձև ավազանների տեղաբախշումը հուշում է այն մասին, որ այդտեղ պետք է կուտակվեին մթնոլորտային տեղումների՝ առաջին հարթակից և լանջից հոսող ջրերը: Մինչդեռ սանդղաջրվեծը, որ սկսվում է 1-ին և 2-րդ սրահների բաժանարար ավազաքարի արտաքին ելուստից, կարող էր իմաստ ունենալ միայն վերևից ուղղորդված հոսանքով իջնող ջրի առկայության դեպքում: Կիրճի վերին դարավանդի մեկտրագիայի հետևանքով այն վեր է ածվել մշակովի հողատարածքի, սակայն տիեզերքից արված լուսանկարներում հստակ դիտվում են բազմաթիվ կառույցների պատերի ուրվագծեր: Այս հարցերը պատասխան կատանան միայն վերին դարավանդի եզրային հատվածների գոմե հետախուզական պեղումների դեպքում:

2007 թվականի պեղումների ընթացքում հայտնաբերվեցին քարից, երկաթից, բրոնզից, ոսկրից աշխատանքային գործիքներ, մեծ քանակությամբ խեցեղեն և այլ նյութեր, որոնք դեռևս գտնվում են կամերային մշակման ու վերականգնման փուլում: Զարե առարկաները ներկայացված են իլիկի գլուխներով, ծանրոցներով, տուֆե ճրագով և այլն: Հայտնաբերված քարե առարկաների մեջ առանձին խումբ են կազմում քարի դարին վերաբերող դացիտից, կայծքարից, վանակատից պատրաստված գործիքներն ու այլ արտեֆակտներ: Մետաղյա առարկաների մեջ կան երկաթյա տարբեր չափի դանակներ, գամեր, պայտեր, բրոնզյա մատնոց, ապարանջանի բեկոր: Խեցեղենը ներկայացված է ինչպես խոհանոցային, այնպես էլ կարմրափայլ բազմաախշ ջնարակված օրինակներով: Նախորդ տարիների նման՝ 2007-ի պեղումների ընթացքում ևս

հայտնաբերվեցին անհիսկան դրոշմագարդ կարասների բեկորներ, որոնք վերաբերում են 11-12-րդ դդ. (տախտակ 2)²: Գտածոների մեջ առանձին խումբ են կազմում ապակյա անոթների բեկորները, տարբեր ձևի և գույնի ապարանջանները, ուլունքները: Ապակու արտադրությունը տեղում փաստվում է խոտան արտադրանքի նմուշներով՝ վատ թրծված ուլունքներ, ապարանջանների մասեր, ապակու կաթիլներ և տձև կտորներ:

Անիի քարանձավային արվարձանի 2007 թվականի պեղումներով հստակեցվեց, որ ժամանակագրորեն արվարձանն առաջացել և վերելք է ապրել Հռոմոսի վանքային համալիրի ստեղծմանն ու զարգացմանը զուգընթաց: Այժմ արդեն անվարան կարելի է նշել, որ քարանձավային բնակավայրը մոտավորապես 12-րդ դարի վերջերին ուժեղ երկրաշարժի հետևանքով ավերվել է: Այնուհետև կատարվել են վերակառուցումներ, և կյանքը այստեղ շարունակվել է Անիի և Հռոմոսի վանքի կենսագործունեության ընդհանուր համատեքստում:

РАСКОПКИ ПЕЩЕРНОГО ПРИГОРОДА АНИ 2007г.

___ Резюме ___

___ А. Хачатрян ___

Раскопки 2007 года производились на склоне каньона реки Ахурян, напротив искусственной террасы пещерного комплекса номер 1. В итоге раскопок ниже первой искусственной террасы около 7 метров, была обнаружена вторая искусственная терраса. Между ними была обнаружена уникальная гидросистема накопления воды, которая состоялась из искусственного каскада с двумя резервуарами и ямами для чистки и второго большого резервуара с тремя ямами, в форме полумесяца для очистки. На нижней террасе были обнаружены остатки какого-то строения из больших хорошо отесанных туфовых блоков. В последующем, гидросистема и строение были разрушены из-за мощного землетрясения. В результате раскопок был найден денежный клад из 9 медных византийских монет 11 начала 12 вв. и две такие же монеты из археологического слоя. В результате раскопок были найдены большое количество керамики, среди которых образцы штампованной керамики, орудия труда из камня, железа и бронзы, бракованные и качественные изделия из стекла.

В итогах раскопок уточнилась хронология освоения пещер, сооружения гидросистемы, их первое разрушение в результате большого землетрясения.

² Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, Դրոշմագարդ կարասներ Շիրակից, ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ, հ. VI, Գյումրի, 2003, էջ 92:

ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐԱՏԱՐԸ
«ԳԻԼ ԳԱՄԵՇ» ԴՅՈՒՑԱԶՆԱՎԵՊՈՒՄ

Միջազգետքի հնագույն ժողովուրդների՝ շումերների և աքադացիների, ինչպես նաև հին հրեաների, դրախտի մասին ունեցած առասպելաբանական պատկերացումների իրական հենքի Հայկական լեռնաշխարհում և հնդեվրոպական-հայկական միջավայրում ստեղծված լինելու վերաբերյալ վաղուց հայտնի տվյալներին վերջին տարիներին ավելացել են նորերը:¹ Դրանց մեջ իր կարևոր տեղն ունի լեզվաբանական նյութը՝ դրախտային չորս գետերի հնագույն անունների հնդեվրոպական-հայկական ստուգաբանություններով հանդերձ:² Ինչպես ժամանակին նշում էր հայտնի հնդեվրոպաբան Վ.Գետրոգիևը. «Տվյալ տարածքի հնագույն բնակչության լեզվական պատկանելության վերաբերյալ կարելի է արժեքավոր եզրակացությունների հանգել աշխարհագրական անվանումների ուսումնասիրության հիման վրա: Հատկապես կարևորվում են մեծ գետերի (ջրերի) և լեռների անունները:³ Շումերա-աքադական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի հիշատակած դրախտային Մաշու լեռան և վիպական մի քանի կերպարների անունների ստուգաբանությունների, վերջիններիս էության բացահայտման միջոցով, սույն հոդվածը նպատակ ունի ավելացնելու դրախտի մասին հնագույն պատկերացումներում և «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպում առկա հնդեվրոպական-հայկական բաղադրիչների կշիռը:

Աշխարհի հնագույն դյուցազնավեպի հերոս Գիլգամեշը մտացածին կերպար չէ: Առասպելաբանված այս հերոսն ունեցել է իր պատմական նախատիպը: Ըստ ավանդության, նա Շումերի Ուրուկ քաղաքի այն արքայատոհմից էր, որի հիմնադիրն համարվում էր Արևի աստծու Մեսկինգաշեր որդին:⁴ Վիպական տեքստերը նրան համարում են որդին Ուրուկի արքա Լուգալբանդայի և Նինսուն դիցուհու, որը Արևի աստծու սերունդներից էր:⁵ Իրականում Գիլգամեշը Ուրուկի I արքայատոհմի (մ.թ.ա. XXVIII-XXVI դդ.) հինգերորդ արքան էր՝ ապրած մ.թ.ա. XXVII-XXVI դդ. սահմանազիսին:⁶ Հայկական լեռնաշխարհի առնչությամբ հատկապես ուշագրավ է դյուցազնավեպի այն մասը, որը սկսվում է Գիլգամեշի որոշումով հասնելու իր անմահացած նախնի Ուտնապիշտիմին՝ նրանից անմահանալու գաղտնիքն իմանալու համար: Սա աստվածաշնչային Նոյ նահապետի շումերական նախատիպն է:⁷ Ընկերոջ՝ Էնկիդուի, մահվան պատճառով վշտահար Գիլգամեշը իր մասին ասում է. «Մահվան երկյուղը կզգամ հիմա և անոր համար տափաստանները կը թափառին: Ուտնապիշտիմին՝ Ուբար-Տուտուի զավակին քով կտողեն քայլերս»:⁸ Ձգացվում է, որ Գիլգամեշը հուսահատ և աննպատակ թափառումներին վերջ է տվել, երբ հիշել է իր անմահություն գտած նախնուն:

Ուտնապիշտիմին հասնելու համար Գիլգամեշը անասելի երկար ճանապարհ էր կտրելու՝ հասնելու էր աշխարհի ծայրը, այնտեղ, որտեղ Միջազգետքի երկու մեծ գետերի՝ Տիգրիսի և Եփրատի ակունքներն էին: Ավելի կարճ, բայց ավելի դժվարանցանելի էր Տիգրիսի ափերով Հայկական լեռնաշխարհ բերող ճանապարհը: Գիլգամեշը այս ճանապարհն էր ընտրել և մինչև Հայկական լեռնաշխարհ հասնելը ստիպված է

¹ Ա. Մ ռ Վ ի Ս յ ա ն, Մորազան լեռնաշխարհը, Եր., 2004:

² Ա. Պ ե տ Ր Ն Ս Յ Ա Ն, Դրախտի գետերի և Խավիա, Քուշ երկրների տեղադրության շուրջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2006, թիվ 2, էջ 237-255:

³ В. Г е о р г и е в, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, стр. 253.

⁴ Գիլգամեշ. Հին Արևելքի դյուցազնավեպ, թարգմանությունը և ներածականը Նշան Մարտիրոսյանի (այսուհետև՝ Գիլգամեշ), Եր., 1963, էջ 9:

⁵ В. А ф а н а с ь е в а, Гильгамеш и Энкиду. Эпические образы в искусстве, М., 1979, стр. 33.

⁶ В. А ф а н а с ь е в а, Гильгамеш, "Мифологический словарь", М., 1991, стр. 154.

⁷ Գիլգամեշ, էջ 120, ծան. 4:

⁸ Նույն տեղում, էջ 73:

եղել հաղթահարելու «վարարած գետերի»⁹ հարուցած արգելքները: Այդ գետերը լինելու էին Տիգրիսի բազմաթիվ վտակները: Դրանց գետանցումից հետո Գիլգամեշը Լուսնի Մին աստծու և մյուս աստվածների հաղորդած զորությամբ կարողացել էր ցրել «քարձրաբերձ լեռների կիրճերի» առյուծներին, ապա «լեռան մը մոտեցավ, որուն անունը Մաշու՝ ... Այդ երկու լեռներուն կատարին վրա կը հանգչի երկնականաբար, անոնց վարի ներքնամասը մինչև դժոխքին խորքը կը հասնի»:¹⁰ Գիլգամեշն հասել էր Միջագետքի հնագույն բնակչության պատկերացրած բնակելի աշխարհի ծայրը՝ «Մաշու լեռը»:

Մաշուն առասպելաբանված լեռ է, ուստի կարող էր ունենալ ո՛չ մեկ իրական նախատիպ: Այդպիսի նախատիպեր նրա համար կարող էին ծառայել ոչ միայն *Մասիսը*՝ Միջագետքի հյուսիս-արևմուտքում, *Նեխ-Մասիքը*՝ հետագա Սիփանը (Փալս-տոս Բուզանդի երկում¹¹ և ժողովրդական «Դե յաման» երգում՝ *Մասիս*), *Ազատ Մասիսը* (Մեծ Մասիս, Մեծ Արարատ), այլև Հայկական Տավրոսը: Սրանց անունների **Մաս* բաղադրիչի համար կարելի է վերականգնել հ.-ե. *men- «քարձրանալ, բարձունքվել» արմատից ծագած *mōn-s- նախածնը (հմմտ. հ.-ե. *men-s- «լուսին» > հայ. *ամիս*, որտեղ ևս հ.-ե. -ns- > հայ. ս):¹² Ընդ որում, հ.-ե. *men- «քարձրանալ, բարձունքվել» արմատից է նաև *mōn-t- «լեռ», «բարձունք» նախածնը, որից են սերում ավեստ. matī «լեռնագագաթ», լատին. mōns (-tis) «լեռ», բրետ. menez «լեռ» և հնդեվրոպական ազգակից լեզուների այլ բառեր:¹³ Որ Mašu/Masu կարող էր կոչվել նաև Հայկական Տավրոսը, բխում է հենց «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի տվյալներից: Դրանցից պարզվում է, որ «լեռ» կոչված Մաշուն եղել է արևելք-արևմուտք ուղղությամբ ձգված բավականաչափ երկար մի լեռնաշղթա, որովհետև նրա պահապան կարիճ-մարդիկ «ամեն օր արևին ելքին ու մուտքին կը հսկեին»:¹⁴ Հարավից եկող Գիլգամեշը, բնականաբար, լեռնաշղթան պետք է հատեր հարավ-հյուսիս ուղղությամբ, հաստատելով նրա արևելքից արևմուտք ձգված լինելու իրողությունը: Եվ իսկապես, լեռան խավար անցուղին բռնած Գիլգամեշը «Երբ ինը երկժամեն ավելի խորացավ, զգաց հյուսիսային քամին»:¹⁵

Մաշու լեռան բարձունքներից «ամեն օր արևին ելքին ու մուտքին» հսկող կարիճ-մարդիկ նաև լեռնանցքի պահապաններն էին: Լեռանը մոտեցած Գիլգամեշը նկատում է, որ «Լեռան դուռը պահակ կեցած էին անավոր կերպարանքով կարիճ-մարդիկ, որոնք լեռան ոտքեն մինչև գլուխը սարսափ և մահ կը սփռեին, ու կը հսկեին արևածագեն մինչև մայրամուտ: Երբ Գիլգամեշը զանոնք տեսավ, հայացքը մթազնեցավ անոնց ազդած անեղությունեն ու ճիվաղային սարսափեն»:¹⁶ Այսուհանդերձ, կարիճ-մարդկանցից տղամարդը նրան ասում է. «Լեռներու դուռը, ուր մենք պահապան կեցած ենք, թող բացվի առջևդ», «Գնա Գիլգամեշ, քեզ համար Մաշու լեռան մուտքը կը բանամ»:¹⁷ Նա նաև զգուշացնում է, որ «Չկա որևէ մահկանացու մը, որ այս լեռան մեջի ճամփան անցած ըլլա: Տասներկու կրկնակ ժամ ճամփա պետք է կտրել, անկե անցնելու համար: Մութը այնտեղ շատ թանձր է, լույսին նշույլ չկա»:¹⁸ Գիլգամեշը ճանապարհ է ընկնում և խավար ճանապարհի վերջնամասին տեսնում է, որ «Լույսը ծագեցավ: Գիլգամեշ հեռվեն նշմարեց աստվածներու պարտեզը և անոր քով փութաց»:¹⁹ Միջագետքի դյուցազնը ոտք էր դրել Հայոց դրախտավայր: Գիլգամեշի հաղթահարած խավարչտիկ ճանապարհի Տիգրիսի ակունքների (հին ըմբռնումով) շրջանում գտնված Կոնստանդ լեռնանցքների գոտին լինելու հիշողությունը Միջագետքի հին բնակչության արաբացած

⁹ Գիլգամեշ, էջ 75:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 74:

¹¹ Փալստոսի Բիզանդացոյ պատմութիւն Հայոց, Եր., 1987, Գ, ի:

¹² Հ. Ա ճ ա ն յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. I, Եր., 1971, էջ 157:

¹³ Г. Д ж а у к я н, Взаимоотношение индоевропейских, хурритско-урартских и кавказских языков, Ер., 1967, стр. 93; Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. I-II, Тб., 1984, стр. 666.

¹⁴ Գիլգամեշ, էջ 74:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 78:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 74:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 76, 77:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 75-76:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 78:

սերունդների միջոցով քափանցել էր արաբական մատենագրություն: Օրինակ, Յակուտ ալ-Համավին, ավելի վաղ ապրած Քասրավինին հղելով, Տիգրիսի (արաբ. Դիջլա) մասին գրում է. «Բաղդադի գետն է, որի առաջին ակը գտնվում է մի վայրում, որը կոչվում է այն Դիջլաթ («Տիգրիսի ակն» -Ս.Պ.), Ամիդից երկու օրվա ճանապարհով հեռու: Այդ վայրը ծանոթ է Հալուրաս անվամբ և գտնվում է *մի մութ քարայրի մեջ*»:²⁰

Ինչպես տեսանք անդնդախոր և խավար լեռնանցքը հաղթահարած Գիլգամեշը դուրս գալով լույս աշխարհ, իր առջև գտել էր «աստվածների պարտեզը» և փութացել էր այնտեղ: Ահա թե ինչեր էր տեսել նա այստեղ: «Սարդիոնե ծառը հոն իր պտուղը ուներ: Որթնատունկերը պատած էին գայն և խաղողի ողկույզները կախված էին անկե: Լազվարդն ալ տերև և գեղեցիկ տեսքով պտուղներ ուներ: Դարավոր մայրիներուն և կասկենիներուն վրայեն կախված ազնիվ քարերը կշողոռային: Կանաչ զմրուխտը ծովասեզի մման ծառերուն ստորոտը տարածված էր: Հոս քեսի և ուղտափուշի տեղ գույնգույն ազնիվ քարեր կփայլեին: Պտուղին կուտը շափյուղա էր... Դիցուի Սիդուրին ծովեզրի գահին վրա բազմած, աստվածներու պարտեզին կը հսկե»:²¹

Հետևենք Գիլգամեշի հաջորդ արկածին, որը կապված է Սիդուրի դիցուհու հետ: «Երբ դիցուհին անոր մոտենալը տեսավ, փակեց *դուռ* ու երդիկ, կողպեց *դուռը* ու փականը քաշեց: Բայց Գիլգամեշն անհապաղ բիրը առավ ու *դուռը* բախեց: Գիլգամեշ, Սիդուրիին դառնալով, ըսավ.- Դիցուհիդ, ի՞նչ տեսար, որ *դուռը* ու երդիկդ առջևս զոցեցիր ու կողպեցիր: Եթե *դուռը* զոցես և փականքը քաշես, *դուռը* կջախջախես և փականքը ջարդ ու փշուր կընես: Սիդուրին *դուռը* բացավ և *դռան* առջև քաջարի Գիլգամեշին ըսավ.- Օտարակա՛ն, ո՞վ ես դուն և ու՞ր կերթաս այդպես արագաքայլ: Ըսե, թե ինչպե՞ս կրցար անցնիլ Մաշու լեռան *արևի դռներն* և ինչո՞ւ տապալրովդ *դուռս* ջախջախես կուզես»:²² Բերված հատվածում մեկ անգամ հիշատակված է «արևի դուռը» և ինն անգամ Սիդուրի դիցուհու դուռը: Սա մեզ հիմք է ծառայում Siduri<*Si-duri դիցանվան երկրորդ բաղադրիչն համարելու հնդեվրոպական ծագումով հայերեն *դուռ* բառը. հմմտ. նույնարմատ բառերից հին հնդկ. dvār «դուռ», durāh «դռներ», հուն. θύρα «դուռ», լատին. foris «դուռ» և այլն:²³ «Սիդուրիի դուռը» գտնվելու էր հարավից «աստվածների պարտեզ» բերող «Արևի դռան» հակառակ կողմում՝ հյուսիսում, ուստի կարող էր կրել այդ իրողությունն արտացոլող համապատասխան անուն: Այդ դռան անձնավորում Սիդուրի դիցուհու անունը իր առաջին՝ si- բաղադրիչով, կարող էր առնչվել Լուսնի պաշտամունքին: Այս դեպքում, Si-ն ներկայացնելու է «լուսին» նշանակող ինչ-որ բառի սղված ձևը: Կարծում ենք, որ դա եղել է հ.-ե. *ker- «եղջյուր» > «լուսնեղջյուր» արմատից սերած բառ: Հմմտ. եղջիր «լուսնի դուրս ցցված ծայրերը՝ նրա առաջին քառորդի ժամանակ» և նույն *ker- արմատից ծագած փռյուզակա՛ն Մեն լուսնաստծու Karvո մականունը՝ բառացիորեն «եղջյուր», «լուսնեղջյուր»:²⁴ Այս արմատի ուղղակի ժառանգորդը հայերենում ունեցել է *սիր ձևը՝ պահպանված սիրամ (<*սիր-ամ) «ճակատին սպիտակ նշանով եզ», «կես կարմիր՝ կես սև գույնով կով»²⁵ բառում: Հայերեն այս բառի արմատակիցներից իմաստով նրան մոտ են ազգակից լեզուների հետևյալ բառերը. հին հնդկ. cāṇṛgam «եղջյուր», ավեստ. srva «եղջյուր», լատին. cornu «եղջյուր», cervus «եղջերու», պրուս. sirvis, լատիշ. sirna, ռուս. серна «այծյամ, քարայծ», իսկ համեմատաբար հեռու՝ հայ. սար և նրա նման «լեռան գլուխ, բարձունք» նշանակող ազգակից լեզուների մյուս բառերը:²⁶ Որ Siduri դիցանվան մախաձևը կարող էր ունենալ *Sirduri տեսքը, ցույց է տալիս Ուրարտուի Սարդուրի I արքայի (մ.թ.ա.

²⁰ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 63:

²¹ Գիլգամեշ, էջ 78-79:

²² Նույն տեղում, էջ 79-80:

²³ ՀԱԲ, հ. I, էջ 684-685:

²⁴ Ստ. Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց, Հայերեն քաջատրական բառարան (այսուհետև՝ ՀԲԲ), հ. I, Եր., 1944, էջ 561: Գ. Ջահուկյան, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 114:

²⁵ ՀԱԲ, հ. IV, Եր., 1979, էջ 219, ՀԲԲ, հ. IV, Եր., 1945, էջ 217:

²⁶ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 182, М.Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. III, М., 1971, стр. 609.

840-ական-825թթ.) անվան ասորեստանյան Siduri/Seduri (սեպագր. Si-e-du-ri) ձևը:²⁷ Ըստ այսմ, Siduri դիցանվան նախնական իմաստը եղել է «լուսնեղջյուրի դուռ», իսկ դիցունիին ինքը եղել է «աստվածների պարտեզի» հյուսիսային այդ դռան անձնավորումն ու հսկիչը՝ հավանաբար լուսնաբնույթ դիցունիի լինելու պատճառով:

Միդուրի դիցունիին Գիլգամեշին ասում էր. «Միայն արևաստված Շամաշը... կրնա այս ծովեն անցնիլ... Գիլգամեշ՝ ինչպե՞ս կուզես անցնիլ ծովեն: Հետո ինչ պիտի ընես, երբ մահվան ջուրերուն հասնիս... տե՛ս, Գիլգամեշ, ահավասիկ այնտեղ է Ուրշանաբին՝ Ուտնապիշտիմի նավավարը, այնտեղ, ուր տաշված քառակուսի քարերը կը գտնվին»:²⁸ Այս լսելուն պես, Գիլգամեշը «նետի պես սուրալով քարակերտ կամուրջին քով գնաց: Նավը ծովափը կեցած էր, բայց մեջը մարդ չկար: Նավավար Ուրշանաբին կը կանչե, բայց իզուր. որևէ մեկը երևան չելլեր: Եվ ցատումեն [կամրջի] քարերը ջարդ ու փշուր ընելն հետո ետ կը դառնա»:²⁹ Բնականաբար, «տաշված քառակուսի քարերով» կառուցված կամրջի մասին պատկերացումը շումերական կամ աքադական միջավայրի ծնունդ լինել չի կարող, այն բնորոշ էր միջագետքյան իրականությանն ու առասպելաբանական պատկերացումներին: Ծովի վրայով անցնող քարե կամրջի առկայությունն այս դրվագում կարող է ունենալ իր թե՛ իրականությունից, թե՛ հնդեվրոպական առասպելաբանությունից բխող բացատրությունները: «Տաշված քառակուսի քարերով» կառուցված կամուրջը չի համապատասխանում եղեգնյա և կավ-աղյուսե շինությունների երկիր հարավային Միջագետքին (Շումեր և Աքադ), բայց համապատասխանել կարող է քարե շինությունների երկիր Հայկական լեռնաշխարհին, որը նաև հնդեվրոպացիների նախահայրենիքն էր: Առաջին բացատրության կողքին կարելի է տալ նաև երկրորդը: Հնդեվրոպական առասպելաբանության մեջ գոյություն ունեն «Քարե երկնքի» և «Քարե երկնականարի» մասին պատկերացումը (հմմտ. «երկնականար»/«կամար»/«կամուրջ» առասպելաբանական գուգորդումը): Ինչպես Վ.Իվանովը ու Թ.Գամկրելիձեն են գրում «Հնդեվրոպականում ինքը «Քար» բառը նշանակում է նաև «երկինք»՝ ըմբռնված որպես «Քարե կամար»:³⁰ Հմմտ. հին հնդկ. *asman*, ավեստ. *asman* «Քար», «երկինք»:³¹ Ըստ երևույթին, սրանց արմատակիցն է դեռևս հավաստի ստուգաբանություն չունեցող հայերեն *ասուպ* (<հ.-ե. *ak-) բառը, որի *-ուպ* բաղադրիչը ծագում է, մեր կարծիքով, հ.-ե. *ub- «սեղմել, ճնշել» արմատից, որից են նաև հայ. *հուպ* «սեղմում, սեղմել», հին հնդկ. *ubjāti*, ավեստ. *ubjyāite* «ցած սեղմել» բառերը:³² Հիշյալ կովկասագետն ու հնդեվրոպաբանը «Քարի» և «երկնականարի» գուգադրման հիմքը համարում են հնդեվրոպացիների նախահայրենիքում երկնամերձ լեռների առկայությունը, բայց այն կարող է ունենալ մեկ այլ բացատրություն. ասուպ-երկնաքարերը քարեր էին, բայց երկնքից էին ընկնում: «Քարե կամուրջն» ավերած Գիլգամեշը ծովով և նրա «մահվան խաղաղ ջուրերեն» անցնելու համար սոխաված է եղել իր նախնու մոտ տանող անհայտ և վտանգավոր ուղին բռնել «Ուտնապիշտիմի ծառա և նավավար»³³ Ուրշանաբիի նավով, որով էլ ի վերջո հասել էր իր նպատակակետին: Եթե դրախտավայր Հայաստանում տեղադրված «աստվածների պարտեզի» հսկիչ Միդուրի դիցունիին հնդեվրոպական-հայկական ծագմամբ անուն ուներ, ապա Հայկական լեռնաշխարհին առնչվող «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի այլ կերպարներ ևս կարող էին այդպիսի ծագմամբ անուններ կրել: Դրանցից մեկն է Ուրշանաբին: Կարծում ենք, որ Uršanabi դիցանունը պիտի տրոհել ոչ թե Ur-šanabi, այլ Urša-nabi բաղադրիչների և այն սեպագրային արտացոլումն համարել *Orsa-nau(i) նախաձևի (սեպագր. u//o, š//s, b//u):

Urša-nabi դիցանվան առաջին բաղադրիչի իմաստի պարզաբանման տեսանկյունից ուշագրավ է Տիգրիսով և Եփրատով նավարկող հին նավակների կառուցվածքի

²⁷ Ն. Մ. Դ. Գ. Գ. Հայաստանի պատմություն, Եր., 1972, էջ 89, 91; И. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту ("Вестник древней истории", 1951, N 2-4), N 28, пр. 9; Б.Пиотровский, Ванское царство (Урарту), М., 1959, стр. 58-59.

²⁸ Գիլգամեշ, էջ 82-83:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 83:

³⁰ Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, *նշվ. աշխ.*, հ. II, էջ 667:

³¹ Նույնը:

³² ՀԱԲ, հ. III, Եր., 1977, էջ 124:

³³ Գիլգամեշ, էջ 33:

մասին Հերոդոտոսի վկայությունը: Դրանից պարզվում է այդ նավակների ուռենիներից պատրաստված լինելու հանգամանքը: Նա գրում է. «Նավերը, որոնցով (ասորեստանցիները) նավում են գետնի վրա՝ դեպի Բաբելոն, կտր են և ամբողջովին կաշեպատ: Արմենիայում, որը գտնվում է Ասորեստանից վերև, նրանք կտրում են *ուռենի*, (որոնցով) պատրաստում են նավի կողերը և դրանք պատում կաշվե ծածկով, նավի հատակի մասն... Յուրաքանչյուր նավի մեջ կա մեկ կենդանի գրաստ, իսկ խոշորների մեջ մի քանիս»: Նավերով Բաբելոն հասնելուց և բեռը վաճառելուց հետո, նրանք վաճառքի են հանում նաև նավի կմախքը և ամբողջ ծղոտը, իսկ կաշիները բարձում են գրաստների վրա և վերադառնում արմենների մոտ: Զանգի գետնի վրա ոչ մի կերպ հնարավոր չէ նավել՝ գետի արագության պատճառով: Այդ է պատճառը, որ նրանք նավերը պատրաստում են ոչ թե փայտից, այլ կաշվից: Նրանք գրաստները քշելով ետ են դառնում արմենների մոտ և նույն ձևով պատրաստում ուրիշ նավեր»:³⁴ Այդ նավակների ուռենիներից պատրաստված լինելու իրողությունը մեզ իրավունք է տալիս դիցանված առաջին *Ursa-/*orsa-* բաղադրիչին վերագրելու հենց այդ իմաստը և նրա մեջ տեսնելու հայերեն ուռ (որից՝ *ուռի*, *ուռենի*) բառի նախաձևը: *Ուռ* նշանակում է «ճյուղ, ընձյուղ», «տառի ծառը», «գեղձի ծառը», «խաղողի որթի ողկուզաբեր ճյուղը»:³⁵ Հ.Աճառյանը չի ընդունում *ուռ/ուռի* բառի և հունարեն *ὄρουκος/ὄρουχος/ὄρουχος* «կողով» բառի հ.-ե. **ers-/*ors-* («փափուկ ճկուն ճյուղերով հյուսել») արմատից բխեցնող տեսակետը,³⁶ չնայած դա հաստատվում է *ուռի* «մի տեսակ ծառ», «ուռու մման տերևներով մի թուփ»³⁷ գուգահեռ արմատակից բառի գոյությամբ: Հ.-ե. **ors-*ը հայերենում վերածվել կարող էր թե՛ *ուռ*-ի, թե՛ **ուրշ*-ի, ինչը պարզվում է հայերենում միևնույն բառի *ռ*-ով և *րշ*-ով տարբերակների գոյությամբ: Հ.Աճառյանը այս առթիվ գրում է. «այսպիսի մի ձայնափոխություն էլ կար հայերենի մեջ (որոշ պայմանների տակ՝ փոխանակ *ռ*-ի), որի արդյունքն է հնիս. *tr̥s-* > հայ. *բառ* ձևի դեմ նաև **բարշ* ձևը. սրա վրա ավելանալով *-ամ* մասնիկը՝ կազմված է *բարշամ*, ինչպես որ հնիս. **tors-* > *թորշ* ձայնդարձից էլ կազմված է նույն ձևով՝ *թորշոմ*»:³⁸ Այս տեսանկյունից հմմտ. միջնադարյան «Բառգիրք հայոց»-ում վկայված *թուռ/թուշ* «այտ» բառը («*Թուռ-թուշ*»):³⁹ *թուռ/թուշ* > *թուշ*: Հմմտ. նաև նույն կամ մոտ իմաստներ արտահայտող հետևյալ բառերը. *գուռ/գուրշ* > *գուշ*, *մուռ/մորշ* > *մորշ*: Այս օրինակները կարող են վկայել *ուռ/ուրշ* > *ուրշ* (որից՝ *ուրի/ուռի* ծառանունը) հնչյունական համապատասխանության օգտին: Ուրեմն, *ուռ/ուրշ* < հ.-ե. **ors-*:

Հ.-ե. **ors-* նախաձևից ծագած *ուռ* բառի **ուրշ* տարբերակն է, մեր կարծիքով, ընկած ուրարտական թագավորների ամենագործածական անուններից մեկի *Rusa //* *Ursa*-ի հիմքում: Չնայած ուրարտական արձանագրություններում այս անունն հանդես է գալիս միայն *Rusa* ձևով, բայց սա իր տեսակի մեջ բացառիկ երևույթ է նրանով, որ բառասկզբին ունի *r* հնչյուն: Անվան այս տարբերակն Ի.Դյակոնովը համարում է նվազական-փաղաքշական ձև, իսկ անվան ուղիղ ձևը, ըստ նրա, ասորեստանյան արձանագրությունների *Ursa*-ն է՝ հնչած *uršā* (կամ, հավանաբար, *uršā*):⁴⁰ Իհարկե այս դեպքում ի մկատի ենք առնելու *ուռ/ուրշ* արմատի մեկ ուրիշ նշանակությունը՝ «խաղողի որթի ողկուզաբեր ճյուղը»: Այս առթիվ հիշենք Ռուսա I-ի (մ.թ.ա. 735-713թթ.) պապի՝ Արգիշտի I-ի, *Argišti* անունը: Սրա մեջ առանձնանում է *arg-* արմատը և *-ist* վերջածանցը: Սրա արմատը նույնական է *արգատ* (<**արգատ*) «որթատունկի հոտ, կտրված ավելորդ ճյուղերը» բառի արմատի հետ, իսկ վերջածանցի համար հմմտ.

³⁴ Herod., I, 194 (Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Միսոն Կրկյաշարյանի, Եր., 1986, էջ 79-80):

³⁵ ՀԱԲ, հ. III, էջ 607: ՀԲԲ, հ. III, Եր., 1944, էջ 605:

³⁶ ՀԱԲ, հ. III, էջ 607:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 606:

³⁸ ՀԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 156:

³⁹ Բառգիրք հայոց, Զննական բնագիրք, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ.Ամալյանի, Եր., 1975, էջ 123:

⁴⁰ И. Дьяконов, Хурритский и урартский языки, "Языки Азии и Африки", т. III, М., 1979, с.57, пр. 73.

հանգիստ, զովեստ, համեստ, պահեստ բառերի⁴¹ –իստ/-եստ հնդեվրոպական ծագումով վերջածանցները⁴² Ուտմապիշտիմի մավավար Ուրշանաբիի Urša-nabi անվան երկրորդ -nabi բաղադրիչի հիմքում, ինչպես ասվեց լինելու է մաւ բառը, որը ծագում է հ.-ե. *nāu-ից: Սրանից են մաս հին հնդկ. nāu- «մավ, մակույկ», հին պարս. nāvīyā «մավատորմող», ավեստ. navāza- «մավավար», լատին. nāvis, հին իռլ. nau «մավ» և այլն:⁴³ «Գիլգամեշում» հիշված «Մահվան ջրերի» և Uršanabi-ի մավի առնչությամբ ուշագրավ է հնդեվրոպական հնագույն պատկերացումը Այն աշխարհի մավով գնալու վերաբերյալ: Դրա հետևանքով է հ.-ե. մի շարք լեզուներում «մավ» նշանակող հիշյալ արմատը փոխաբերաբար «մահ» և այլն նշանակել: Հմմտ. գոթ. ga-nawis-trōn «թաղել» (<«մավով ուղարկել»), ռաս «մեռյալ», «դիակ», հին ռուս. навъ «դիակ», հին չեխ. nav «գերեզման», «Այն աշխարհ», լատիշ. nāve «մահ»:⁴⁴ Այսպիսով, Uršanabi/*Orsanau-անունը եղել է Այս (ապրողների) աշխարհը Այն (մեռյալների) աշխարհից անջրպետող «մահվան ջրերի» մեջ մավարկող մավի անունը, որն էլ ընկած է նրա մավավարի Uršanabi/*Orsanau անվան հիմքում: Հմմտ. հունական առասպելաբանության Աքերոն (Ἀχέρων) գետը և նրանում մավարկող մավավարի Բարոն (Χάρων) անունը:⁴⁵

Դյուցազնավեպի Ուտմապիշտիմի և ջրհեղեղի հետ կապված հատվածը ավելի հին շումերական գրանցում ևս ունի: Այնտեղ նշվում է, որ Զիուսադրան («Երկար օրերի կյանք գտածը»), որը նույն Ուտմապիշտիմն է, (աքադ. «Շունչ գտավ») ի վերջո բնակվում է երանավետ Տիլմուն//Դիլմուն կղզում:⁴⁶ Անկախ այս կղզու հետագա տեղադրման վայրերից, նրա անունը հստակ հնդեվրոպական-հայկական ծագում ունի: Նրանում առկա է հայերեն տիղմ բառի հետ նույնական *tilm- հիմքը և -m- վերջածանցի հետ նույնական -տ վերջնամասը. Tilm-տ/*տիղմ-ու: Այսպես ենք կարծում, որովհետև հնագույն առասպելաբանական պատկերացումների համաձայն ի սկզբանե ցամաքը զոյություն չունեք, զոյություն ունեք միայն տիեզերական (համաշխարհային) օվկիանոսը: Կամ նրա հատակից առաջին ջրով թռչունի համաձ, կամ օվկիանոսի վրա լող տված տիղմը (ցեխը) պնդանալով է սկիզբ դրել ցամաքին:⁴⁷ Տիղմ-ը հայերենի հնդեվրոպական ծագումով բառերից է, հ.-ե. stēl- > *ստիլ > տիլ: Վերջին արմատական ձևը առկա է բազմաթիվ բարբառներում «տիղմ», «ջրալի ցեխ», անգամ «գինու և այլնի տակին նստած դիրտը» իմաստներով, իսկ տիղմ-ը կազմված է նրանից –մ մասնիկով:⁴⁸

Հայերեն բառին իմաստով և կազմությամբ ամենից մոտ է հունարեն τέλμα «աղբ, ճահիճ, ցեխ, շաղախ, տիղմ» բառը:⁴⁹ Հ.-ե. ծագում ունի հայերեն –m- վերջածանցը ևս. հմմտ. արթուն, գիտուն, խոսուն և այլն: Հ.-ե. -*no-/*-nā «ածանցը,- գրում է Գ.Ջահուկյանը,- հնդեվրոպականում կազմել է ածականներ ու բայանուններ և վաղընջահայերենում, ամենայն հավանականությամբ, պահպանել է իր գործածությունը. հին հայերենում այն ներկայացված է մի քանի կերպ»:⁵⁰ Թե ինչու Tilmտ /*Տիլմունը՝ տիղմի այդ կտորը, հետագայում դառնալու էր երանավետ վայր, հասկանալի է. դա է եղել տիեզերքում (աշխարհում) հետագա արարումների պատրաստի մախանյութը:

«Գիլգամեշ» դյուցազնավեպում հիշված հնդեվրոպական ծագմամբ անուններից բերենք ևս մեկը: Իր սերն հայցող Իշտար դիցուհուն Գիլգամեշը հանդիմանելով սիրեցյալների նկատմամբ ցուցաբերած դաժան վերաբերմունքի համար, իմիջիայլոց

⁴¹ Մ. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, Հին հայոց խաղողագործ աստվածը, «Հայկական լեռնաշխարհը հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրան», ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ հայագիտական գիտաժողովի (13-15 նոյեմբերի, 2003) զեկուցումներ, Եր., 2004, էջ 160-161:

⁴² ՀԱԲ, հ. IV, էջ 671-672:

⁴³ ՀԱԲ, հ. III, էջ 433:

⁴⁴ Т. Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 419, հ. II, էջ 825:

⁴⁵ А. Т а х о – Г о д и, Ахерон, «Мифологический словарь», стр. 75; Его же, Харон, там же, стр. 585.

⁴⁶ В. А ф а н а с ь е в а, Зиусудра, там же, стр. 222.

⁴⁷ В. Т о п о р о в, Космогонические мифы, «Мифы ...», т. II, М., 1988, стр. 8.

⁴⁸ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 406-407:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 407:

⁵⁰ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն. մախագրային շրջան (այսուհետև՝ ՀԼՊՆԺ), Եր., 1987, էջ 234:

ասում է նաև. «Միբեցիր կովի մեջ սարսափ ազդող և հաղթանակող նժույզը, բայց մտրակը և խարազանը անոր համար իբրև պատիժ սահմանեցիր: Որոշեցիր, որ յոթը երկժամ վազե և պղտոր ջուր խմե: Նաև անոր մորը՝ Միլիիին լաց ու արցունք տվիր»:⁵¹ Ն.Սարտիրոսյանը վերջին անվան առթիվ գրում է. «Միլիի - «մատակ ձի», «զամբիկ», «ճալիկ» կնշանակե քերևա և կամ մատակ ձիու անուն է»:⁵² Կարծում ենք, որ այս կերպարը ծագումնաբանական կապի մեջ է հունական դիցաբանության սիլենների (Σίλωνοι) կերպարի հետ՝ իր անվամբ ևս առնչվելով նրանց. հմմտ. *sil-en և *sil -il-: Միլենները մարդակերպ, բայց ձիու պոչով և սմբակներով էակներ էին, էշ էին հեծնում և հաճախ շփոթվում Դիոնիսոս աստծու մյուս ուղեկիցների՝ սատիրների հետ:⁵³

Հարավային Միջագետքում ձին հայտնվել էր համեմատաբար ուշ՝ Միջագետքին հարևան լեռնային երկրից: Ըստ այդմ, շումերները «ձի» հասկացությունն արտահայտելու համար կիրառում էին «էշ» և «լեռ» նշանակող սեպախմբերի համադրումը. ANŠE. KUR. RA, այսինքն՝ «էշ լեռների», «լեռնային էշ»:⁵⁴ Լեռնային այդ երկիրը, Միջագետքի արևելյան հարևանը՝ Իրանական բարձրավանդակը, լինել չէր կարող, բայց կարող էր լինել նրա հյուսիսային հարևանը՝ Հայկական լեռնաշխարհը, որովհետև փոքրամարմին ձիերն էին, որ հաճախ չէին տարբերվում էշերից, իսկ ինչպես Քսենոփոնն է գրում, հայկական «ձիերը փոքր էին պարսկականներից, բայց ավելի աշխույժ էին»:⁵⁵ Այդ նույնի վկան է նաև հայերեն էշ բառը, որի հնդեվրոպական ազգակիցները «ձի» են նշանակում. հմմտ. ավեստ. aspa, հին հնդկ. ácva, լատին. equus, հին լիտվ. ešva և այլն:⁵⁶

Հայկական լեռնաշխարհը հնդեվրոպացիների մախահայրենիքը լինելու հանգամանքը մեզ իրավունք է տալիս գիլգամեշյան Silili-ի և հունական silen-ների անվան հիմքում տեսնելու հ.-ե. նախալեզվի *(s)kel- «ցատկել, ուսունել» արմատը: Սրանից են ծագում հրգ. scela «քուռակ», մրգ. schel- «ուսունող, ցատկոտող», schelch «եղջերու», հին հնդկ. úcchalati (<ut-salati) «ցատկոտում է», śālūra «գորտ», śalabha- «քիթեռնիկ», լիտվ. šuolys «վագը» և այլն:⁵⁷ Հայերենում հնդեվրոպական արմատի ուղղակի ժառանգորդն է բարբառային սրլ «խրտնող» բառը՝ սրլ ձի:⁵⁸ Ի նկատի առնելով հնդեվրոպական հնագույն առասպելաբանությանը բնորոշ «լեռնային գետ»/«ձի» զուգորդումը,⁵⁹ այս նույն արմատին կարելի է առնչել բարբառային սել/սէլ, սելալ/սէլալ/սէլափ «հեղեղ, ուղիս» նշանակող բառերը (սրանց -ալ, -ափ բաղադրիչների հիմքում հ.-ե. *ap-, *Har(h)- «գետ», «հոսանք» արմատն է):⁶⁰ Իսկ Silili-ի երկրորդ բաղադրիչի՝ -il-ի համար հմմտ. հնդեվրոպական տարբեր լեզուներում կենդանիների անուններ կերտող -il/-el- վերջածանցը. հմմտ. քոր-եղ, տառ-եղ-ն, մաթ-իլ, ոջ-իլ, ռուս. коз-ел, ор-ел, дят-ел:⁶¹

«Գիլգամեշ» դյուցազնավեպում հայկական իրականության հետ կապված առկա է մի հին քյուրիմացություն: Խոսքը կարիճ-մարդկանց մասին է: Միջագետքում կար այդպիսի առասպելական էակների պաշտամունք, իսկ Հայկական լեռնաշխարհում եթե անգամ կար, ապա, միևնույնն է, հակառակ «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի մեզ հասած օրինակի, հին հայերը Հայաստան բերող լեռնանցքների պահապանների դերը նրանց վստահել չէին կարող: Լեռնանցքների այդ պահապանների կարիճ-մարդիկ լինելու հանգամանքը պետք է բացատրել հետևյալ պատճառներով. ա) դրանք Մաշու

⁵¹ Գիլգամեշ, էջ 55:

⁵² Նույն տեղում, էջ 121:

⁵³ A. T a x o - Г о д и, Силены, МНМ, т. II, стр. 434; Его же, Сатиры, там же, стр. 415.

⁵⁴ T. Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 560, 564:

⁵⁵ Xen., Anabasis, IV, V, 36 (Քսենոփոն, Անաբասիս, Թարգմանությունը Միմոն Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, էջ 98):

⁵⁶ ՀԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 117:

⁵⁷ Г. Д ж а у к я н, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ер., 1967, стр. 189; T. Гамкрелидзе, В. Иванов, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 109:

⁵⁸ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 211:

⁵⁹ T. Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 670, ծան. 1; Ս. Պետրոսյան, Ծ. Պետրոսյան, «Ամպ/ձի» և «գետ/ձի» առասպելաբանական կապի մի քանի դրսևորումներ, ԸՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», I, Գյումրի, 1998, էջ 70-74:

⁶⁰ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 210; T. Гамкрелидзе, В. Иванов, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 670:

⁶¹ ՀԱԲ, հ. I, էջ 472-473: Этимологический словарь РЯ, т. II, вып. 8, М., 1982, стр. 187.

«լեռան ոտքեն մինչև գլուխը սարսափ ու մահ կը սփռեին», ք) «կը հսկեին *արևածագեն մինչև արևմուտ*».⁶² Ուրեմն, դրանք լինելու էին քևավոր և ցերեկային էակներ՝ հալատակ կարիճների, որոնք «Գիլգամեշին կենդանիներ են, ցերեկը թաքնվում են քարերի տակ, ճեղքներում».⁶³ Գ) Ընդ որում, Գիլգամեշին հանդիպած այդ էակները նաև սրատես են: Կարիճ-մարդը երբ նկատում է Գիլգամեշին, կնոջն ասում է. «Այն մարդը, որ դեպի մեզի կուգա, աստվածային մարմին ունի: Կարիճ-մարդու կինը պատասխանեց՝ երկու երրորդով աստված է, մեկ երրորդով մարդ է».⁶⁴ Այդպիսի սրատեսությունը բնորոշ է կորակտուց գիշակեր թռչուններին. հմմտ. ժողովրդական «ուրուրի աչք» որակումը, որն ուղղակի «շատ սրատես աչք» է նշանակում:⁶⁵ Մեր կարծիքով, դրանք եղել են մարդու և կորակտուց գիշակեր թռչնի խառնածիններ ընկալված առասպելական էակներ: Հօգուտ դրա են խոսում ստորև բերվող և հայ իրականության տարբեր բնագավառներին վերաբերող տվյալները: Բայց ի՞նչը կարող էր լեռնանցքների այդ պահապաններին կարիճ-մարդիկ համարելու քյուրիմացության պատճառ դառնալ:

Հին հայերենում «կարիճ» նշանակությամբ կիրառվում էին *կարիճ* և *կոր* բառերը: Հ.Աճառյանը սրանցից առաջինն համարում է փոխառյալ փոքրասիական ինչ-որ լեզվից,⁶⁶ իսկ երկրորդը բխեցնում է *կոր* «ծուռ» բառից՝ այս կենդանու կոր/ծուռ պոչ ունենալու պատճառով («Քաբուով՝ խուսափելով տալ բուն անունը»):⁶⁷ «Կարիճ» նշանակությամբ *կոր* բառն ունեցել է իր *կորճ* տարբերակը, որը նույն այս նշանակությամբ և *գորշ* ձևով պահպանել էր Չարսանջակի հայոց բարբառը:⁶⁸ Նշված քյուրիմացության պատճառը լինելու էր *կոր* «կարիճ» բառի հենց *կորճ* «կարիճ» տարբերակը՝ շփոթված նույնահունչ մեկ ուրիշ բառի հետ: Վերջինս լինելու էր *կորճ-ը*, որը նշանակում է «պասկում. ազգ կորակտուց եւ գիշակեր թռչնոյ՝ մման արծուոյ և անգեղ», *γρὺς*, *gryps*, *gryhus*, պասկում»:⁶⁹ «Նոր հայկազեան բառարանի» հեղինակների կարծիքով թռչունին այդ անունը տրվել է «որպես թե կորունչ. կոր քիթ» ունենալու պատճառով:⁷⁰ Ուրեմն, միայն *կորճ*-ի հիմքում տեսնում են *կոր* բառը: Այս բացատրությունն ընդունելով, Մ.Մուրադյանը ավելացնում է. «*Կորճ...* հմմտ. *կոր* «կեռ», *կորճ-այ* «ծռնված լեզու», որոնցում առկա ճ-ն վերջածանց է»:⁷¹ Ըստ Հ.Մուքիսայանի, *կորճ* բառի ճ-ն ածական է. հմմտ. *կին-ճ*, *աղ-ճատ-ել*, *լի-ճ* և այլն:⁷² Է.Աղայանն ապացուցեց, որ *կոր-ը*, հայերեն մի ամբողջ շարք բառերի հետ միասին, ծագում է հ.-ե. *ger- (*gor-, *gr-) արմատից:⁷³ Իսկ, տեսանք, որ այս նույն արմատն է ընկած հիշյալ կենդանիների (միջատի և թռչնի) անունների հիմքում: Ընդ որում, *կորճ* ածանցյալ ձևը և արմատական *կոր-ը* միաժամանակ նշանակել են թե՛ «կոր, ծուռ», թե՛ «կարիճ», թե՛ «կորակտուց գիշակեր թռչուն» (վերջին դեպքում կեռ պոչի կամ կեռ կտուցի պատճառով): Ավելի ուշ շփոթությունից խուսափելու նպատակով դրանցից կենդանիներ նշող *կոր-ը* հատկացվել է միայն հիշյալ միջատին (բայց «գիշատիչ թռչուն» նշանակությամբ պահպանվել հայերենից փոխառյալ վրացերեն *կորի* «քազե» բառում),⁷⁴ իսկ *կորճ-ը* միայն հիշյալ թռչնին (բայց *գորշ* տեսքով և «կարիճ» իմաստով պահպանվել է Չարսանջակի բարբառում):⁷⁵

Կորճ և *կոր* բառերի մման լեզվաբանական և իմաստաբանական փոխադարձ կապեր են բացահայտում նաև *անգ* և *անգղ* բառերը՝ յուրաքանչյուրը իր գույգ նշանակություններով: Անգղ նշանակում է «թռչուն մեծ՝ գազանային՝ կորակտուց՝ շաղղա-

⁶² Գիլգամեշ, էջ 74:

⁶³ Հայկական տվեռական հանրագիտարան, հ. 5, Եր., 1979, էջ 322:

⁶⁴ Գիլգամեշ, էջ 74:

⁶⁵ ՀԱԲ, հ. III, էջ 618, ՀԲԲ, հ. III, Եր., 1944, էջ 613:

⁶⁶ ՀԱԲ, հ. II, էջ 551:

⁶⁷ ՀԱԲ, հ. II, 644, ՀԲԲ, հ. II, Եր., 1944, էջ 476:

⁶⁸ ՀԱԲ, հ. II, էջ 644:

⁶⁹ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այստեհտև՝ ՆՀԲ), հ. I, Եր., 1979, էջ 1120:

⁷⁰ Նույն տեղում, ՀԲԲ, հ. II, 478:

⁷¹ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. II, Եր., 1975, էջ 78:

⁷² Հ.Մուքիսայան, Աճառյանը հայերենում, Եր., 1986, էջ 92:

⁷³ Է.Աղայան, Բառաբանական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Եր., 1974, էջ 102:

⁷⁴ ՀԱԲ, հ. III, էջ 618:

⁷⁵ Նույն տեղում, հ. II, էջ 644:

կեր...», բայց նաև «ունկն կողովոյ»:⁷⁶ Ընդ որում, իր երկու նշանակություններով էլ *անգղ* բառն ունի իր արմատական *անգ* տարբերակը:⁷⁷ *Անգղ* թռչնանվան առթիվ Գ.Ջահուկյանը գրում է. «թռչունը կարող էր այդպես կոչվել ըստ կտուցի ձևի»:⁷⁸ Ըստ այդմ էլ, բառը նա բխեցնում է հ.-ե. *ang- արմատից, որից է նաև *անկիւն/անգիւն* բառը:⁷⁹ Ուրեմն, երկու նշանակությամբ էլ *անգղ* և *անգ* բառերի հիմքում առկա է նույն գաղափարը: Վերոհիշյալ գիշատիչ թռչունների առասպելաբանական նույնությունից է գալիս լեռնանցքների հետ դրանց առնչությունը:

Ուշագրավ է, որ Արևմտյան Տիգրիսի ավազանից Արածանիի ավազան տանող Կոնստուր լեռնանցքի գոտին հարևան էր *Անգեղտուն* գավառին, որի կենտրոնական բնակավայրը կրում էր *Անգղ* անունը:⁸⁰ Հայոց հավատալիքներում անգղին վերագրվում էր անսովոր երկարակեցություն, խմաստություն, զանգերի պահապանի դեր:⁸¹ Նրանք համարվել են նաև սրբազան շինությունների պահապաններ: Մի ավանդության համաձայն, Աստվածածինը Թադեոս Առաքյալին պատվիրում է դևերի կողմից պարբերաբար ավերվող նորակառույց եկեղեցում օծյալ խաչ դնել: Թադեոս Առաքյալը կատարում է Աստվածածնի պատվերը, որից հետո տաճարի շինությունն ավարտվում է: Մրան միացված մեկ ուրիշ ավանդազրույցի համաձայն, տաճարի պատերը քանդող «դևերն էլ սև ագռավներ են դառնում: Առաքյալի հրամանով նույն պահին գալիս են անգղների երանները և կտուցով ագռավներին նետում են Սաչան գետը: Ասում են նաև, թե երբ դևերը քանդելու են գալիս տաճարի քարերը, նրանց ետևից հասնում են անգղ թռչունի կերպարանքով հրեշտակները, իսկ դևերը սև ագռավների կերպարանք առնելով և նրանց առջևից փախչելով գնում լցվում են ծովը (Վանա լիճը- Ս.Պ.)»:⁸² Անգղների վերակերպավորումը հրեշտակների, ցույց է տալիս, որ առասպելաբանված այս թռչունները պատկերացվել են նաև կես թռչուն-կես մարդ տեսքով: Իսկ սա հնարավորություն է տալիս ի դեմս նրանց տեսնելու ոչ միայն Գիլգամեշին սարսափի մատնած «կարիճ-մարդկանց», իսկ իրականում՝ կործ-մարդկանց, այլև Կարմիր Բլուրից պեղված ուրարտական զարդատուփի կափարիչին պատկերված էակներին: Վերջիններին միջև կափարիչի կենտրոնին, պատկերված են Կենաց ծառը (Գիլգամեշի տեսած «Սարդիոնե ծառը») և Արևի (նաև Արևաստծու) խորհրդանշանը, որոնց երկրպագում են նրանցից աջ և ձախ կանգնած հիշյալ անգղագլուխ ու թևավոր մարդամարմին էակները (նկ. 1):⁸³ Ջարդատուփը զանգարան է, իսկ անգղ/կործ// գրիֆոնները նաև զանգերի պահապաններ էին համարվում: Հունաստանում արխայիկ ժամանակաշրջանի հոնիացիներին ևս հայտնի էր նման խառնածին էակների պաշտամունքը: Դրանք գրիֆոններն էին, որոնք համարվում էին ոսկու պահապաններ՝ բնակված կամ հեռավոր Հնդկաստանի, կամ Եթովպիայի, կամ հյուսիսի բարձրաբերձ լեռներում:⁸⁴ Հունական դիցաբանության այս կերպարը տեղական ծագում չունի և ներմուծված է Մերձավոր Արևելքից:⁸⁵ Ինչպես հնագույն Արևելքում, այնպես էլ հունական աշխարհում նրանք համարվում էին Արևի և նրա անձնավորում աստվածների խորհրդանշերը:⁸⁶ Այս հանգամանքը մտածել է տալիս, որ կործ/գրիֆոնների գույգը նախապես խորհրդանշել է Արեգակի «ուղեկից» Արուսյակ/Վեներա մոլորակն իր երկու դրսևորումներով՝ լուսաբացին որպես Լուսաբեր և մայրամուտից հետո որպես Գիշերավար: Հայկական լեռնաշխարհում կործ/գրիֆոնների և կործ-մարդկանց պաշտամունքի բնիկ լինելու տեսանկյունից ուշադրության են արժանի գույգ արծվառյուծների խառնածին (և առասպելաբանական միևնույն հենքը

⁷⁶ ՆՀԲ, հ. I, էջ 127:

⁷⁷ ՀԱԲ, հ. I, էջ 184:

⁷⁸ ՀԼՊՆԺ, էջ 412:

⁷⁹ Նույնը:

⁸⁰ Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 35:

⁸¹ Ե. Լալայան, Երկեր, հ. I, Եր., 1983, էջ 168:

⁸² Ա.Ղազարյան, Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 247-248:

⁸³ Б. П и о т р о в с к и й, Искусство Урарту. VIII-VI вв. до н.э., Л., 1962, с. 102, рис. 66.

⁸⁴ И. Пьянко в, Бактрийский гриф в античной литературе, "История и культура народов Средней Азии", М., 1976, стр. 19-20, 22.

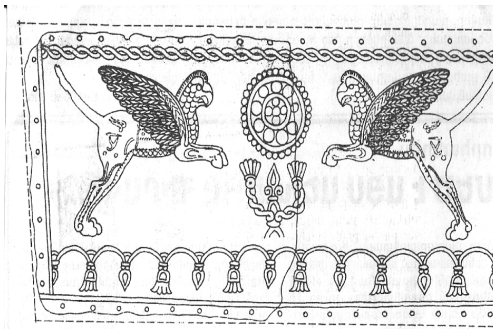
⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 21:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 24:

ունեցող) կերպարները ևս՝ մանավանդ, երբ նրանք պատկերված են լինում արևի որևէ խորհրդանշի շրջապատում, ինչպես է, օրինակ, Գյումրուց հայտնաբերված ուրարտական գոտու բեկորին (նկար 2):⁸⁷ Եվ դա բնական է, որովհետև հնագույն ժամանակներից Հայաստանը պատկերացվել է իբրև արևի բնակության վայր և հանգստարան:⁸⁸

նկ. 1

նկ. 2

Անգղերի պաշտամունքի հետ կապի մեջ է նաև հին հայոց առասպելաբանության ուշագրավ կերպարներից մեկը՝ Տորքը, որը կրում էր *Անգեղեայ* մականիքը: Ըստ Մովսես Խորենացու, Վաղարշակ արքան «վիթխարի հասակաւ եւ ուժով» աչքի ընկած Տորքին «հաստատել կուսակալ արեւմտից. եւ երեսացն անախտանութենէ կոչէ զանուն ազգին *Անգեղ տուն*»: Բայց պատմահայրը ասում է նաև, որ Տորքը փորագրում էր «եղընգամբք իւրով *արծուիս եւ այլս այսպիսիս*»:⁸⁹ Եթե Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայում, Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում առասպելաբանված գիշատիչ քոչունի պաշտամունքի մասին խոսում են Տորքի *Անգեղեայ* մականիքն ու նրա աշխարհագրական միջավայրի *Անգեղտուն* և *Անգղ* տեղանունները, ապա Արևելյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում մույնպիսի պաշտամունքի երբեմնի գոյության մասին խոսում են Արծրունի տոհմի ծագման ավանդությունն ու նրա տիրության աշխարհագրական միջավայրը: Մեր պատմահայրը գրում է. «Եւ զԱրծրունիսդ գիտեն ոչ Արծրունիս, այլ *արծուի* ունիս, որք արծուիս առաջի նորա (արքայի) կրէին: Թողում զառասպելացն բաջադանս, որ ի Հաղամակերտին պատմին. մանկան միքիելոյ անձրեւ եւ արեւ հակառակեալ, եւ հովանի *թռնոյ*՝ պատանոյն թալկացելոյ»:⁹⁰ Մ.Արեղյանը նշել է, որ խոսքը առասպելաբանական-հեքիաթային այն հերոսի մասին է, որ սպանելով արծվի (զմռուք հավքի) ձագերին պատուհասած վիշապ-օձին, նրանց մոր միջոցով Այն (Մութ) աշխարհից ելնում է Այս (Լույս) աշխարհ»:⁹¹ Այս առումով ուշագրավ է Արծրունիների ուստան Աղբակի հարավային հարևան Կորճայք մահանգի անունը: Անկասկած, հետագայում նահանգին անցած *Կորճայք* անունը նախապես եղել է նրա հնագույն բնակիչների անվանումը, որոնք այդպես կոչվել են իրենց տոտեն կորճի անունով. *Կորճայք* < **կորճ-այ-ք*: Այս առումով ուշագրավ է նաև Աղբակից արևելք գտնվող Դուշմանա լեռների (Վասպուրականի կամ Կոտուրի լեռնաշղթան) հսկա արծվամարդու մասին պատմված ավանդազրույցը:⁹² Իսկ այդ լեռների արևմտյան լանջերին էր նախկինում *Կրճունիք* կոչված գավառը: Այս գավառի անունը ևս տոտենական ծագում ունեցող նախկին տոհմանուն է. *Կրճունիք* < **Կուրճ-ունի-ք* (հմմտ. *Խոռխորունիք*, *Բզնունիք*, *Ռշտունիք* և այլն): Նույն տոհմանվան մեկ այլ տարբերակն է ընկած մինչև 20-րդ դարի սկզբները

⁸⁷ Т. Х а ч а т р я н, Древняя культура Ширака III-I тыс. до н.э., Ер., 1975, стр. 19, рис. 3 (մոտավոր վերականգնումը Ս. Պետրոսյանի և Լ. Մինասյանի):

⁸⁸ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Եր., 1990, էջ 46, Ա. Մովսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 16-19:

⁸⁹ Մովսիսի Խորենացույ պատմութիւն Հայոց, Եր., 1981, Բ, ք:

⁹⁰ Նույն տեղում, Բ, է:

⁹¹ Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. I, Եր., 1966, էջ 385:

⁹² Բ ա ֆ ֆ ի, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Եր., 1956, էջ 326:

այստեղ գոյատևած Կուրջան գյուղի անվան հիմքում:⁹³ *Կուրջան* < **կուրճ-ան* (տեղանվան -*ան* բաղադրիչի համար հմմտ. *Դերջան, Երեւան, Մեւան* և այլն): Հայերենում *կորճ* բառի **կուրճ* տարբերակի երբեմնի գոյությունը հաստատվում է հայերենից փոխառյալ վրացերեն *դ'ուրճի* «մի տեսակ թռչուն է, ցին»⁹⁴ բառի միջոցով:

Հին հայոց առասպելաբանական պատկերացումներում կորճ/անգղների և նրանց հետևորդ մարդամարմին առասպելական էակների ինչպես զանգների պահապաններ, այնպես էլ Հայոց դրախտավայր բերող տավրոսյան լեռնանցքների հսկիչներ ըմբռնվելու տեսանկյունից ուշագրավ է, որ Միջագետքի հնագույն բնակիչները Հայկական Տավրոսը և նրան հարող Կիլիկյան Տավրոսի հատվածը կոչում էին «Արծաթի լեռներ»:⁹⁵ Այսպիսով, հաստատված կարելի է համարել, որ «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի մեզ հասած օրինակում քյուրիմացաբար «կարիճ-մարդիկ» համարված էակները Հայկական լեռնաշխարհի՝ «Արևի երկրի», «Դրախտավայրի» պահապան կորճ-մարդիկ/անգղ-մարդիկ ըմբռնված առասպելական էակներն են եղել: Ինչպես Գիլգամեշի տեսած առյուծները ներքևից,⁹⁶ այնպես էլ նրանք վերևից՝ Հայկական Տավրոսի բարձունքներից, «ամեն օր արևին ելքին ու մուտքին կը հսկեին», «կը հսկեին արևածագեն մինչև արևմուտ» և լեռնանցքներին մոտեցողների վրա «լեռան ոտքեն մինչև գլուխը սարսափ և մահ կը սփռեին»:⁹⁷

ИНДОЕВРОПЕЙСКО-АРМЯНСКИЙ КОМПОНЕНТ В ГЕРОИЧЕСКОМ ЭПОСЕ “ТИЛЬГАМЕШ”

___ Резюме ___

___ С. Петросян ___

Анализ месопотамского эпоса “Тильгамеш” показывает, что в нем наличествуют три разнородных компонента-шумерский, аккадский и индоевропейский. Об индоевропейском компоненте в “Тильгамеше” свидетельствует ряд фактов, наиболее яркими из которых являются следующие.

1. Географические названия Mašû//Masu и Tilmun//Dilmun индоевропейско-армянского происхождения. Masu ср. с первыми компонентами оронимов Ušûru, Ušûr, Masius (<и.-е. *m̥s-//*m̥t- “гора” <*men- “возвышаться”). В топониме Tilmun наличествуют основа *Tilm- (ср. uḫḫm “ил, тина” <и.-е. *stēl-) и суффикс -un//m̥n.

2. Индоевропейско-армянскую этимологию имеют также теонимы Siduri, Uršanabi, Silili. Теоним Siduri <*Sir-dur-, где *sir- < и.-е. *ker- “por” > “полумесяц” (ср. uḫḫm “разношерстный вол, пестрая корова”), а *dur- ср. ḫm “дверь”. Теоним Uršanabi <*Orsa-na-, т.к. клинописн. u//o, š//s, b//ḫ. Здесь *Ors- является прототипом арм. n̥n//n̥r “ива” (ср. урартск. Rusa//Ursa//*Urša), а компонент *na-//n̥n “судно, корабль”. Теоним Silili <*Sil-il-, где корень *Sil- (<и.-е. *(s) kel- “скакать”, ср. uḫḫm “вспугнутая лошадь”), а компонент -il- суффикс (ср. n̥n, m̥n, n̥r и т.д.).

3. Мифологические миксантропические образы полулюдей-полугрифов (а не полулюдей-полускорпионов) в эпосе “Тильгамеш” происходят из армянского фольклора. Прототипы их олицетворяли планету Венера (арм. Арусяк) в одном случае до восхода солнца (ср. арм. Лусабер), а в другом – после его захода (ср. арм. Гишеравар).

⁹³ Մ. Երեւան, 624, աշխ., էջ 61:

⁹⁴ ՀԱԲ, հ. II, էջ 652:

⁹⁵ В. С. Трубецкой, История древнего Востока, Л., 1941, стр. 239; В. Авдиев, История древнего Востока, М., 1953, стр. 66.

⁹⁶ Մ. Պետրոսյան, Անճաղի ուրարտական վահանի առյուծների գույքը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2007, թիվ 1, էջ 263, 267-269: Հմմտ. Կիլիկյան Լեռնաբերդի (Լեռնկլա) մուտքի բարձրաքանդակի գույք առյուծները՝ պատկերված Լեռն բազալտից ձախ և աջ:

⁹⁷ Գիլգամեշ, էջ 73-74:

Արմավիրի հունարեն արձանագրությունից պարզվում է, որ մ.թ.ա. III դարի վերջին Արմավիր սրբավայր-քաղաքի գլխավոր քուրմը գլխավորել է մաս արմավիրցիների քաղաքային համայնքը: Իսկ դա, ըստ Գ.Սարգսյանի, խոսում է այն մասին, որ Արմավիրում գոյություն է ունեցել այնպիսի քաղաքային-տաճարային համայնք, ինչպիսիք կային մաս Փոքր Ասիայում, Բաբելոնում և Պաղեստինում:¹ Երբ նկատի ենք առնում, որ Արմավիրի գլխավոր քուրմը մաս Հայոց քրմապետն էր, ապա հասկանալի է դառնում այն կարևոր դերը, որ մա ունեցել է երկրի կյանքում, որովհետև հայոց քրմապետը ուներ մաս գլխավոր դատավորի, զորավարական, հավանաբար, մաս արտաքին հարաբերությունները կարգավորող գործառնություններ:² Բայց մա ոչ միայն այդ բնագավառների, այլև երկրի տնտեսության կարևոր դեմքերից մեկն էր, որովհետև նրա ենթակայության տակ էին երկրի բազմաթիվ տաճարները և տաճարային տնտեսությունները, իսկ դրանք ունեին հողային ընդարձակ տիրույթներ և դրանցում աշխատող բազմաազար ծառաներ:³

Եթե Հայոց քրմապետի իշխանությունը զաղափարախոսության բնագավառից բացի երկրում ուներ մաս իր իրավական, ռազմական և տնտեսական ամուր հենարանները, ապա հասկանալի է, թե ինչքան մեծ էր լինելու նրա կշիռը երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում: Մ.թ.ա. III դարի վերջին տասնամյակներին և II դարի առաջին տասնամյակին Հայոց քրմապետը արքաեղբայր Երվազն էր:⁴ Ըստ Մովսես Խորենացու, Երվանդ Վերջին թագավորը (մ.թ.ա. 222-201թթ.), երկրի նոր մայրաքաղաք Երվանդաշատի շինությունն ավարտելով, «նրանից հյուսիս, մոտ քառասուն ասպարեզ հեռու, Ախուրյան գետի վրա, շինեց մի փոքր քաղաք մնան իր քաղաքին և կոչեց Բազարան, այսինքն թե բազմոցներն այնտեղ են սարքավորված, և այնտեղ փոխադրեց Արմավիրում եղած բոլոր կուռքերը: Շինեց մաս մեհյաններ և իր Երվազ եղբորը քրմապետ նշանակեց»:⁵

Երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում Երվազ քրմապետի մեծ դեր ունենալու հետ ուղղակի կապի մեջ էր նրա կրած «թագավոր» տիտղոսը՝ հունարեն βασιλεύς: Իր Միթրաս (Միհր) գահանվամբ և *բասիլևս* տիտղոսով է մա ներկայանում Արմավիրի թիվ 4 արձանագրության մեջ: Այս արձանագրությունն ուսումնասիրած Ա.Ի. Բոլտունովան կարծում էր, որ այնտեղ հիշատակված Միթրասը Արտաշես 1-ինն է, իսկ նրա նամակի հասցեատեր Էրրոնտեսը ինչ-որ տեղական թագավոր:⁶ Ա. Բոկչչանինը ավելի առաջ է գնում և տեղական այդ թագավորին դարձնում է Կողքիսի (Կոլիսիդա) թագավոր:⁷ Հ.Մանանդյանը ցույց տվեց, որ թագավոր Միթրասն Արմավիրում նստած քրմապետ Երվազն էր, իսկ Էրրոնտեսը՝ Հայոց թագավոր Երվանդը:⁸ Երվազ քրմապետը նստում էր Արմավիրում, որովհետև «Երվանդյանների թագավորության կրոնական կենտրոն մնում էր դարձյալ Արմավիրը»:⁹ Հայոց քրմապետի Միթրաս գահանունը ցույց է տալիս, որ քրմապետը թագավորի մնան մաս աստվածացվում էր և մույնացվում այս

¹ Г. С а р к и с я н, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, стр. 41.

² Մ. Կ ր կ յ ա շ ա ռ յ ա ն, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Եր., 1970, էջ 154-155, 158:

³ Նույն տեղում, էջ 139-140:

⁴ Մ. Խ ր ե ն ա ճ ի, Հայոց պատմություն, Աշխարհարար թարգմ. և մեկնաբանությունները Ստ. Մալխասյանի, Եր., 1981, Բ, խ, Բ, խր:

⁵ Նույն տեղում, Բ, խ:

⁶ А. Б о л т у н о в а, Греческие надписи Армавира, Урмֆանի «Տեղեկագիր», 1942, թիվ 1-2, էջ 50-51:

⁷ А. Б о к ч ч а н и н, Парфия и Рим, М., 1960, стр. 224.

⁸ Հ. Մ ա ն ա ճ յ ա ն, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Եր., 1946, էջ 18-19, 29:

⁹ Նույն տեղում, էջ 15:

կամ այն, իսկ Երվազի դեպքում՝ Միթրա/Միհր աստծու հետ:¹⁰ Ս.Կրկյաշարյանը համամիտ լինելով Հ.Մանանդյանի հետ, գուցահեռ է անցկացնում Երվազի քրմապետական և Տրդատ թագավորի արքայական գահաժառանգների միջև: Նա գրում է. «Արմավիրի արձանագրության մեջ քրմապետ-թագավորը կոչվում է ՄԻՐԱՅ, այն է արևի աստվածության անունով, իսկ Գառնիի արձանագրության մեջ Տրդատ թագավորը, որը... միաժամանակ քուրմ էր, իրեն անվանում է ՀԱԻՕՏ ՏԻՐԱԹԻՏ: Մնում է ենթադրել, որ ՀԱԻՕՏ (հուն. «Արև»-Լ.Պ.) դա նրա տիտղոսն է կամ հավելյալ անունը իբրև քրմի, իսկ ՏԻՐԱԹԻՏ նրա անձնական թագավորական անունը»:¹¹ Ուրեմն, Երվազ քրմապետը իր *Երուսազ* անունը կրում էր որպես Երվանդունի արքայատոհմի ներկայացուցիչ, որպես անձնական անուն, իսկ որպես Հայոց քրմապետ և կրոնական կենտրոն Արմավիրի քաղաքային համայնքի ղեկավար նա հայտնի էր Միթրաս գահաժառանգ:

Երվանդ թագավորի և Երվազ քրմապետի փոխհարաբերությունների ջերմ լինելու մասին է վկայում ինչպես քրմապետական մոտ նստավայր Բագարանի կառուցման գործում թագավորի խաղացած առաջնային դերը, այնպես էլ հետևյալ փաստը: Երվանդ-Արտաշես առնականության առաջին փուլը ավարտվել էր թագավորի օգտին՝ գահի հավակնորդ Արտաշեսի Մեծ Հայքից վտարումով:¹² Վերջինս ապաստան էր գտել սելևկյան արքունիքում: Թագավոր եղբոր հաջորդությունից ոգևորված Երվազ-Միթրասը հիշյալ արձանագրությունն էր գրել տվել, որտեղ բարիքներ էր մաղթում Երվանդ-Էրբունտես թագավորին: Այդ արձանագրությունը Ա. Բոլտունովան համարում է հելլենիստական նամակի սովորական ձև:¹³ շատ նման հելլենիստական Արևելքում հայտնաբերվածներին:¹⁴

Նորակառույց Բագարանը, բնականաբար, Հայոց քրմապետի համար չէր կարող փոխարինել մայրաքաղաք-սրբավայր Արմավիրին, որի քաղաքացիական-տաճարային համայնքի գլուխ նա ինքն էր կանգնած: Բագարանը կարող էր նրան միայն ամառանոց-նստավայր ծառայել, քանի որ Արարատյան դաշտի ամառային տապը երբեմն դառնում էր անտանելի: Բագարանից հյուսիս՝ Շիրակում, Ախուրյան-Կարսաչայի և Ախուրյան-Արփաչայի գետախառնի շրջանում գտնվում էր Երազգավորս բնակավայրը: Նրա անունն ուղղակի կապի մեջ է Երվազ քրմապետի անվան հետ: Ս. Երենյանի կարծիքով, «*Երազգավորս* անունը պիտի առաջ եկած լինի *Երուսազ* անունից, որը Երուանդունիների տոհմական անունն էր»:¹⁵ Ըստ այսմ, մինչև Բագարանի կառուցումը Երազգավորսը կարող էր լինել Երվազ քրմապետի ամառանոց-նստավայրը:

Մովսես Խորենացին Երվանդ թագավորի բանակում գտնված Վրաց Փարսման թագավորի գործի ընդհարում-փախուստը նկարագրելուց հետո շարունակում է այսպես. «Այդտեղ Երվանդի գունդը և Միջագետքի զորքերը սարսափելի կոտորած կրեցին»:¹⁶ Սրան անմիջապես հաջորդում է հետևյալը. «Երկու ճակատներն իրար խառնվելիս Արտաշեսի դեմ են գալիս տավրոսի քաջ մարդիկ, որոնք մահն աչքերն առած՝ Երվանդին խոտացել էին, թե Արտաշեսին կապանեն»:¹⁷ Հասկանալի է, որ «Երվանդի գունդը» կամ նրա մի մասը մույն «տավրոսի քաջ մարդիկ էին»: Կարծում ենք, որ հիշատակված «վրաց» զորքը ևս բարձր կարգավիճակ ունեցող զորամաս է եղել և

¹⁰ Նույն կերպ Աստիս աստծու անունն էր կրում մ.թ.ա. 2-րդ դարի առաջին կեսին ապրած Գալատիայի քրմապետը (նստավայրն էր Պեսինունտ սրբավայր-քաղաքը՝ մայր դիցուհի Այուրեղեի պաշտամունքով): Տե՛ս Ս.Կրկյաշարյան, նշվ. աշխ., էջ 133, 158:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 139:

¹² Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Բ, լէ:

¹³ А. Б о л т у н о в а, նշվ. աշխ., էջ 50:

¹⁴ Ս. Կ Ր Կ Յ ա շ ա Ր Յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 134:

¹⁵ Ս. Ե Ր Ե Մ Յ ա ն, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 74: Ս. Պետրոսյան, Լ. Պետրոսյան, Տիգրիս ամրոցի դերը համալիր շինությունների եռյակում, «ՇՊՄԺ հանրապետական 4-րդ գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրություններ», Գյումրի, 2000, էջ 30-32:

¹⁶ Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Բ, խգ: Ս. Պետրոսյանի կարծիքով, «Վրաց Փարսման թագավորը» այս դրվագում հանդես է եկել Երվազ քրմապետ-թագավորի փոխարեն՝ թյուրիմացության հետևանքով (Ս. Պետրոսյան, Եռադասության մի դրսևորում Ուրարտուի զինված ուժերում, «ԳՊՄԻ հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութերի ժողովածու», մվրվում է ՀՀ անկախության 15-ամյակին, Գյումրի, 2007, էջ 195-196):

¹⁷ Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Բ, խգ:

հրամանատար է ունեցել Երվազ քրմապետին (հմմտ. հետագայի մարդպետին և Մարդպետական հեծելազորը): Նրա հրամանատարը չէր կարող Մեծ Հայքի հարևան որևէ երկրի թագավոր լինել, որովհետև Մեծ Հայքի հարևանները կա՛մ Մելիկյան պետության ենթակա-դաշնակիցներն էին (Վիրք, Ատրպատական), կա՛մ վերածվել էին սելևկյան ստրատեգիաների (Փոքր Հայք, Շուփք, Կոմագենե): Նրանց զորամասերը կարող էին գտնվել ոչ թե Երվանդ Վերջինի բանակում, այլ նրա հակառակորդ և Անտիոքոս 3-րդի հովանավորյալ Արտաշեսի բանակում: Քանի որ Երվազը Արմավիրի հունարեն արձանագրության Միթրաս թագավորն էր, բնականաբար, նրա զորքը կազմած մարտիկները կարող էին լինել հայկական այն շրջանից, որը գտնվում էր Ախուրյանի ավազանում՝ Երվազի անունը կրող Երազավորսը և նրա նստավայր Բագարանը ներառյալ:

Երվանդավանի ճակատամարտում Երվանդի և Երվազի կրած պարտությունից հետո Երվազը չէր կարող վերադառնալ Արմավիր, մանավանդ որ մինչև Արտաշատի կառուցումը այնտեղ էր նստելու Արտաշեսը: Ըստ երևույթին, նա քաշվել էր Բագարան: Ինչպիսի՞ կարգավիճակ կարող էր ունենալ Երվազը իր Երվանդ եղբոր սպանությունից հետո: Բնականաբար, ոչ նախկինը: Նա զրկված էր լինելու Արմավիրի համայնքապետի պաշտոնից, բայց շարունակելու էր համարվել Հայոց քրմապետ: Ըստ երևույթին, Երվազը հույս ուներ, որ կերաշխավորվեր իր անձեռնմխելիությունը (այնպես, ինչպես Արգամիսը),¹⁸ մանավանդ որ Հայոց քրմապետը սուրբ մարդ էր համարվում: Երվազը ինչ-որ չափով կարող էր իրեն ապահով զգալ, երբ տեղեկացել էր, որ Արտաշեսը ի նկատի առնելով Երվանդի արքայական ծագումը և նրա հետ իր ունեցած ազգակցական կապը, հրամայել էր նրա դին «թաղել և մահարձան դնել»:¹⁹ Երվազն, ըստ երևույթին, քրմապետ էր մնացել նաև այն ժամանակ, երբ Արտաշեսը թագադրվել էր և դարձել թագավոր,²⁰ այսինքն՝ Երվանդի մահից 12 տարի անց նա դեռևս ողջ էր: Միայն թագադրվելուց հետո Արտաշեսը «հրամայում է Սմբատին գնալ Բագարան ամրոցը, որ Ախուրյան գետի վրա էր, Երվանդի քաղաքին մոտ, և սպանել Երվանդի եղբորը՝ Երվազին: Սմբատը նրան բռնելով, հրամայում է նրա շլինքից մի երկանաքար կապել և նետել գետի մի պտույտի մեջ: Նրա տեղ բազմեցնելի վրա նշանակում է մի երազահան մոզի աշակերտի, որ մտերիմ էր Արտաշեսին, որին այդ պատճառով Մոգպաշտե էին ասում: Հետո ավար է առնում Երվազի գանձերը և հինգ հարյուր հոգի ծառաներ... Սմբատը Երվազի ծառաներին, որ գերել էր Բագարանից, տանում բնակեցնում է Մասիսի թիկունքում (իր) ձեռակերտում, որը միևնույն անունով կոչեց Բագարան»:²¹ Ուրեմն, Երվանդունի արքայատոհմի վերջին ներկայացուցիչ Հայոց քրմապետ Երվազը ևս բռնությամբ հեռացվեց քաղաքական ասպարեզից: Նրա փոխարեն Բագարանում Սմբատի նշանակած Մոգպաշտեն տեղական նշանակության հոգևոր առաջնորդ էր միայն: Հայոց քրմապետի պաշտոնը, ըստ երևույթին, ստանձնել էր թագավորն ինքը՝ Արտաշես I-ը: Դրա վկայությունը պետք է համարել պաշտամունքի բնագավառում նրա իրագործած բարեփոխումները և կրած պատվանունը՝ *Բարի* կամ *Բարեսպաշտ*:²²

Յուրօրինակ էր Երվազի սպանության ձևը: Սմբատ Բագրատունին նրա վզից երկանքի ծանր քար կապել տալով, նրան նետել էր տվել Ախուրյանի ջրապտույտներից մեկը: Երվազի մահապատժի այս ձևը ուղղակի կապ ուներ նրա քրմապետական պաշտոնի և *Միթրաս* գահանվան հետ: Քրմապետը սուրբ անձ էր համարվում, հետևաբար, նրա արյունը թափել չէր կարելի: Հայտնի է, որ նրա *Միթրաս* գահանունը հունականացած ձևն է *Միթրա*//*Միհր* դիցանվան: Վերջինս վկան է Երվազի աստվածացման և Արևի աստծու հետ մույնացված լինելու իրողության: Հնդեվրոպական ժողովուրդների հնագույն առասպելաբանական պատկերացումների համաձայն, արևը ծնվում էր ծովում, արևածագին ելնում էր ծովից և երկնականարով իր օրապտույտն ավարտելուց հետո գնում էր մայրամուտին հանգստանալու ծովում կամ առհասարակ ջրային տա-

¹⁸ *Խ ռ Ե Ն Կ Գ Ի, Բ, Ժա:*

¹⁹ *Նույն տեղում, Բ, Ժգ:*

²⁰ *Նույն տեղում, Բ, Ժտ:*

²¹ *Նույն տեղում, Բ, Ժր:*

²² *Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., հ. I, Եր., 1971, էջ 670:*

րերքում:²³ Այս առասպելի հետքերն առկա են հայ բանահյուսության տարբեր ժանրերում՝ «Վահագնի երգ»-ից սկսած մինչև ժողովրդական հեքիաթներ:²⁴ Սմբատ Բագրատունին «Արև»-Երվազին՝ Միթրաս քրմապետին, ուղարկել էր, բայց անվերադարձ, իրեն ծնած տարերքի գիրկը:

Հելլենիստական աշխարհի երկրներում քիչ չեն եղել այնպիսի դեպքերը, երբ իրենց դատարկված գանձարանները ցնեցելու մտադրությամբ, և տաճարների հարստությամբ զայթակղված, թագավորները բռնագրավումների են դիմել:²⁵ Ինչպես տեսանք, Երվազ քրմապետի 500 ծառաներին Սմբատ Բագրատունին որպես պարզ և ստացել: Սակայն, Երվազն ուներ նաև գանձեր, որոնք ուղղակի կողոպուտի մատնվեցին: Ահա Մովսես Խորենացու համապատասխան հաղորդումը. Սմբատը «ավար է առնում Երվազի գանձերը և հինգ հարյուր հոգի ծառաներ, նաև մեհյանների գանձերից ընտիրները և բերում է Արտաշեսին: Արտաշեսը Սմբատին է պարզում Երվազի ծառաները, իսկ գանձերը հրամայում է տանել Պարսից Դարեհ թագավորին (իրականում Մելիկյան Անտիոքոս 3-րդին- Լ. Պ.)՝ իր գանձերից էլ վրան ավելացնելով»:²⁶ Այս դեպքում Երվազի գանձերի կողոպուտը կարող էր տեղի ունեցած լինել ավելի վաղ, ուղեկցվել Երվազի տիրույթների բռնագրավումով, այսինքն՝ նախորդել նրա սպանությանը: Այդպես ենք մտածում հիմք ընդունելով Երվանդ Վերջինի՝ մյուս բարձր պաշտոնյայի նկատմամբ Արտաշեսի և նրա որդիների ցուցաբերած վերաբերմունքը: Խոսքը Արգամի մասին է: Ըստ Մովսես Խորենացու, Արգամի գույքի առաջին բռնագրավումից հետո Արտաշեսը «երկու տարի հետո (Արգամին) նորից հնազանդության բերելով՝ հրամայում է նրա գույքը վերադարձնել, բացի հարձից: Իսկ Արտավազդը (Հայոց թագաժառանգը – Լ. Պ.) չբավականանալով նրանով, որ երկրորդության պատիվն առել էր նրանցից, խլում է նաև Նախճավանը և բոլոր գյուղերը Երասխից դեպի հյուսիս, և նրանց մեջ եղած ապարանքներն ու բերդերը իրեն ժառանգություն է դարձնում: Արգամի որդիներն այս բանին չհամբերելով՝ նրան դիմադրում են, բայց արքայորդին հաղթելով, կոտորում է Արգամի բոլոր զավակներն իրենց հոր հետ, ինչպես և բոլոր երևելի մարդկանց Մուրացյան ցեղից, և գրավում է նրանց գյուղերը և նրանց բոլոր իշխանությունը»:²⁷

Հին քրմության դեմ ուղղված Արտաշեսի գործողությունները շարունակել են նաև նրա հաջորդները: Արտաշեսի որդի Տիգրան Միջինի (պատմական Տիգրան Մեծի) վերաբերյալ Մովսես Խորենացին գրում է, որ նա «զայրանալով Վահունիների վրա, որոնք իրենց սեփական (գյուղում) համարձակվել էին կանգնեցնել իր հոր ուղարկած Հերակլեսի արձանը, գրկում է քրմության (պաշտոնից) և արքունիք է գրավում այն գյուղը, որտեղ արձանները դրվել էին»:²⁸ Երվազի Շիրակ-Արշարունիքի քրմապատկան տիրույթները, անկասկած, բռնագրավվել էին և վերածվել թագավորապատկան տիրույթների: Հայտնի է, որ Արշարունիք գավառը (այստեղ էր գտնվում Բագարանը) և Շիրակ գավառը (այստեղ էր գտնվում Երվազ քրմապետի ամունը կրող Երազգավորսը) մինչև Տրդատ III-ի կողմից Կամսարական նախարարական տոհմին շնորհելը արքունի տիրույթներ էին:²⁹

Այսպիսով, Երվանդավանի ճակատամարտում Երվանդ Վերջինի ու Երվազ քրմապետի կրած պարտությունը և նրանց սպանությունը հանգեցրին Երվանդունի արքայատոհմի գահակալման ընդհատմանը և նրա փոխարինմանը մի նոր, առավել հզոր Արտաշիսյան արքայատոհմով: Երվանդի սպանությունը նախերգանքն էր Երվազի ու Արգամի վախճանի: Իսկ նրանց հետ միասին պատմության գիրկն անցան պետական այնպիսի բարձր պաշտոններ, ինչպիսիք էին Հայոց քրմապետ-«թագավորինը» և «երկրորդական գահի» տիրոջը:

²³ О. Герни, Хетты, М., 1987, стр. 125; Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тб., 1984, стр. 896.

²⁴ Խորենացի, Այլա: Գ. Սրվանձաթյան, Երկեր, հ. I, Եր., 1978, էջ 494: Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Եր., 1990, էջ 46:

²⁵ Ս. Կրկյաշարյան, նշվ. աշխ., էջ 143, ծան. 50:

²⁶ Խորենացի, Բ, խոր:

²⁷ Նույն տեղում, Բ, ծա:

²⁸ Նույն տեղում, Բ, ժդ:

²⁹ Նույն տեղում, Բ, խոր, Բ, դ:

ПОСЛЕДНИЙ ВЕРХОВНЫЙ ЖРЕЦ ЭПОХИ ЕРВАНДИДОВ

___ Резюме ___

___ Л. Петросян ___

По Мовсесу Хоренци, последний царь Ервандидской Армении Ерванд (222-201гг. до н.э.), на берегу реки Ахурия построил город Багаран и там назначил верховным жрецом Армении своего брата Ерваза. При помощи Селевкида Антиоха III, Арташес начал против Ерванда войну. Решающее сражение произошло в гаваре Ширак у Ервандавана, на расстоянии трехсот стадий (аспарез) к северу от столичного города Ервандашата.

Во время битвы (201г. до н.э.) многие из воинов армии Ерванда либо отошли в сторону, либо присоединились к противнику. Против врага мужественно сражались только “храбрые мужи-таврцы” и воины “месопотамцы” (Միջագետքացիներ). Первые из них составляли ядро “Ервандова полка”, предводителем которого был сам царь, а вторые, по нашему мнению, были представителями не общеизвестной Месопотамии (междуречье Тигра и Евфрата), а междуречья Ахурия и Аракса. Значит, предводителем вторых был верховный жрец Ерваз. Армия Ерванда потерпела поражение. Ерванд бежал в Ервандашат, где и был убит. Ерваз остался в живых.

После воцарения (189г. до н.э.) Арташес велит своему полководцу Смбату отправиться в Багаран и предать смерти Ерваза. Так как он был верховным жрецом Армении, Смбат приказывает не проливать его крови, а привязать к его шее жернов и заживо бросить в водоворот Ахурия.

Տ. Հովնան արեղա ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԱՐԱԽՎԼԵՑԻ

«ԹՈՆԴՐԱԿԱՅԱՆՆԵՐԻ» ԱՂԱՆԴԱՊԵՏԻ ԱՆՁԻ ՇՈՒՐՁ

*«... յուսամք առ Աստուած, զի փրկեսցէ զմեզ հանդերձ մերով զարմիւ յայսպիսի
դիւական եւ մոլեգնեալ հաղորից եւ խմորեալ զանգուածոյ Սաղուկեցոցն...»
Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի, «Թղթեր»*

Հայ Առաքելական Սուրբ եկեղեցին իր 1700-ամյա պատմության ընթացքում ստիպված է եղել դիմակայել տնաբույս կամ էլ դրսից ներմուծված բազմաթիվ աղանդների ու «նորահայտ փրկիչների» հարձակումներին: Այսօր էլ բազմաթիվ կեղծ քարոզիչներ ու աղանդավորներ փորձում են շնագայլերի պես սողոսկել մեր եկեղեցու հոտը՝ հռչակելով, զոմբիացնելու և անդամ զանգված դարձնելու այն, ուստի կարևոր ենք համարում ոչ վաղ անցյալ դեպքերին անդրադարձը և աղանդապետի անձի հետ կապված առեղծվածի քննարկումը սույն հոդվածում:

Շիրակի Արախվի (այժմ՝ Փոքր Մանթաշ) գյուղում 1837թ. հայտնաբերվեց աղանդավորների մի խումբ, որն իրեն «թոնդրակյան» էր հորջորջում: Ս.Էջմիածնի նորաստեղծ Սինոդը Հայոց հայրապետի միջնորդությամբ դիմում է Կովկասի կառավարչապետ բարոն Ռոզենին՝ միջոցներ ձեռնարկելու սրանց նկատմամբ: Հետաքննությունը պարզում է, որ սույն աղանդավորները Արևելյան Հայաստան էին ներգաղթել Խնուսի գավառի Չևյուրմե (կամ Չևիրմե) գյուղից, որտեղ ժամանակին ակտիվ քարոզչությամբ էր զբաղվել հայտնի արկածախնդիր և ուրացող Հովհաննես երեց կոչեցյալը, որին համարում են «Բանալի ճշմարտության» «կատեխիզիսի» հեղինակ: Այս թղթումը հետաքրքրել է ոչ միայն հայ հետազոտողներին (Աղ. Երիցյանց,¹ Բ. Սարգիսյանց² Կ. Տեր-Սկրտչյան,³ Գ. Գյուլամիրյան⁴), այլև օտարներին՝ գերմանացի հայագետ Շայդվալերին⁵ և անգլիացի Ֆ. Կոնիքերին:⁶ XXդ. թեմային անդրադարձել է նաև հայ անվանի պատմաբան Վ. Գրիգորյանը⁷ քննելով «կատեխիզիսի» հեղինակի անձի հարցը: Խնուսի աղանդավորների և բողոքականության կապը մակերեսորեն, բայց հետաքրքիր քննության է առել սփյուռքահայ ժողովրդագիր-պատմաբան Ե. Մելիքյանը:⁸

Կարծիքները այս աղանդավորների խմբի և նրա աղանդապետի վերաբերյալ այնքան հակասական են ու իրարամերձ, որ ժամանակագրական առումով, օրինակ, տատանվում են սբ. Գրիգոր Լուսավորչից (Դ. դար) (Կոնիքեր) մինչև ԺԸ դարերը (Աղ. Երիցյանց): Բողոքական զանազան խմբավորումներին չափազանց ոգևորել էր Հովհաննես չերեցի անձը, և սրանք փորձում էին ամեն կերպ լուսապսակ դնել հայտնի արկածախնդրի և ուրացողի գլխին, միևնույն ժամանակ ամեն կերպ «հնացնելով»՝ թոնդրակեցիների հետ կապելով աղանդի գոյության արմատները: Նույնպիսի, բայց հակառակ մատերիալիստական աստվածամերժ դիրքերից էին հանդես գալիս խորհրդային հետազոտողները, որոնք «Բանալի ճշմարտության»-ը քննում էին որպես «սոցիալական ընդվզման» ձևերից մեկը ընդդեմ «հոգևոր ֆեոդալ ու ժողովրդական զանգված-

¹ Աղ. Երիցյանց, *Թոնդրակեցի հայք մեր օրերում*, «Փորձ», Թիֆլիս, 1890, N 10:

² Բ. Սարգիսյանց, *Ուսումնասիրություն մանիքեա-պատիկեան թոնդրակեցիներու աղանդին եւ Գր.Նարեկացոյ թուղթը*, Վենետիկ, 1893:

³ Կ. Տեր-Սկրտչյան, *Պատիկեանց եւ Թոնդրակեցոց աղանդները արդի քննադատությամբ*, «Արարատ», Էջմիածին, 1900, հուլիս:

⁴ Г. Гю л а м и р я н, Тондракцы (очерк из истории религиозных движений феодальной Армении), Л., 1936.

⁵ F. S c h e i d w e i l e r, Paulikianer probleme, Byzantinische Zeitschrift, Bt.43, Köln, 1950.

⁶ The key of Truth, a manual of the Paulician church of Armenia, Fred. C. Conybeare, Oxford, 1898.

⁷ Վ. Գրիգորյան, *Նոր տեղեկություններ «Բանալի ճշմարտության» երկի հեղինակ Հովհաննես երեցի մասին*, Բանբեր Մատենադարանի, Եր., 1960, N 5:

⁸ Ե. Մելիքյան, *Վիճակագիր Խնուս (Հարք) գաւառի և թոնդրակեցոց աղանդին և բողոքականութեան կապը ի Խնուս, Նիւ-Եօրք, 1943:*

սիրտ իմ սերն ճշմարտութեան: Վասն որոյ ո՛չ կարացի թագուցանել զշնորհ սուրբ հոգւոյն: Այլ սկսայ կարգաւ գրել զսուրբ խորհրդարան և զբանալի ճշմարտութեան վասն սիրոյն խնդրեցողաց և ընդունողաց»:¹⁹ Թե ո՞վ էր սույն Վահագնունին, ցայժմ հայագիտության մեջ պարզված չէ: Արդյո՞ք սա աղանդի պարագլուխներից մեկն էր, թե՞ որևէ երևելի մեծավոր, մեզինչ առաջ հետազոտողները չեն պարզել: Եթե հավատանք 1838թ. հարցաքննված արխիվայցի աղանդավորներին («Ի Խնուս գաւառի ի գիւղն Չաութմայ, նախքան զայս 55ամ, ոմն ի հայոց քահանայից՝ Օհանէս անկեալ ի սույն աղանդ, շարադրեալ է զիրք մի, զոր լուեալ աղանդապետութիւն սոյն իրիցու տէրութիւնն Օսմանեաց ստիպեաց զնա թողուլ զայն դաւանութիւն և նմա չհանդուրժեալ՝ ընկալեալ է զհաւատ Մահմեդի՝ հանդերձ ընտանեօք իւրովք»),²⁰ դուրս է գալիս, որ Հովհաննէսը իր քարոզչությունը Խնուսում սկսել է 1783թ-ին, արդեն հասցրել էր հավատքն ուրանալ, ամուսանցած էր և ուներ զավակներ: 1783թ. չերեցը պետք է լիներ մոտավորապես 30-40 տարեկան հասուն տղամարդ, և նրա ծննդյան թիվը կարելի է դնել 1740-ական թթ.: Սակայն մեկ այլ վկայություն, որը պատկանում է մխիթարյան միաբան Հայր Պողոս Մեհերյանին, հիմք է տալիս ավելի վաղ շրջանում տեսնել Հովհաննէսի գործունեության հետքերը Արևմտյան Հայաստանում և Կ.Պոլսում: Հայր Մեհերյանն իր ինքնակենսագրությունում պատմում է մի հետաքրքրական դեպքի մասին, որին ակնառատ է եղել 1773թ. Բերայից Կարին գնալու ճանապարհին: Մխիթարյան հոր իջևանած քրդաբնակ գյուղում ապրելիս են եղել հավատալից հայեր. «...աղանդատոր էին իբրև զթոնդրակեցիս, կամ կէսկէս էին և կամ արևորդիք»:²¹ Սույն աղանդատորները խմբեր կազմած հարձակվում էին ոչ հայկական գյուղերի վրա և թալանում դրանք, իսկ ամենահետաքրքիրն այն է, որ սրանց շրջանում պահպանվել էր «արյան վրեժի» սովորույթը, և յուրայինի թափած ամեն մի կաթիլ արյան դիմաց պատասխանում էին արյամբ: Սրանց առաջնորդ հավանաբար եղել է Հայր Մեհերյանի հիշատակած Հովհաննէսը, որը կեղծ եպիսկոպոս ձևանալով, Կարնո մերձակա Բոռճիմաստրի վանքում 14 քահանա է ձեռնադրում: Սակայն Կարնո առաջնորդը, տեղեկանալով կեղծ եպիսկոպոսի գործունեության մասին, միջոցներ է ձեռնարկում, և այս բախտախնդիր աղանդապետը փախչում է Մանազկերտ, սկսում է քարոզել նրա շրջակա հայաբնակ գյուղերում: 1774-1781թթ. Կ.Պոլսում հայտնվում է ոմն Հովհաննէս երեց, որը պնդում էր, որ ինքը Մշո կողմերից է կամ Խնուսից: Օսմանյան դատարանը այս Հովհաննէսին դատապարտում է ութամսյա թիապարտության և տաժանակրության: Հայագետներից շատերի կարծիքով այս պատիժը Հովհաննէսին նշանակվել էր իր աղանդավորական գործունեության համար, բայց մեր կարծիքով դա այդպես չէ: Հավատալով հայր Մեհերյանի քուրդ գրուցակցի գունագարդ պատմությանը («Զանգի նոքա ոչ միայն զփողս մեր առնէին եւ զերիւարս, այլեւ սպանէին զմեզ /իմա. քրդերին-Հովնան արեղա/, զի թշնամիք մեր են, բայց դու հայ լինելով ոչ ինչ առնէին կենաց քոց») որոշ հետազոտողներ ի դեմս սրանց տեսնում են «թույլերին և լկվածներին» պաշտպանող հերոսների: Սա մեղմ ասած մոլորություն է և ցանկալին իրական ներկայացնելու անհաջող ձգտում, քանզի աղանդավորական ավագակախմբերի հարձակումների թիրախ էին դառնում նաև հայկական գյուղերը: Ավագակությունը կամ ավելի ճիշտ դաշաղությունը յուրօրինակ արհեստ էր դարձել Օսմանյան տերության արևելյան վիլայեթներում, որտեղ պետության շունչն իսկ բացակայում էր, և դեռևս ԺԷ դարից, սկսած օգտվելով անիշխանությունից, այստեղ ծավալվել էր ջալալիների շարժումը: Այնպես, որ սույն աղանդավորներին ազատամարտիկների լուսապսակ հազցնելու բոլոր փորձերն անհիմն են: Պոլսի հայոց պատրիարքի միջնորդությունից հետո սույն Հովհաննէսն ազատվում է տաժանակրությունից և ըստ անգլիացի Կոնիքերի փախչում է Խնուս, իսկ ըստ Հայր Մեհերյանի՝ ազատվելով, մեկնում է Վենետիկ՝ սբ.Ղազար, որտեղ դրսևորում է իր դիվային, դժոխային ողջ էությունը, և Մխիթարյան հայրերը շատ շուտով սրան վտարում են կղզուց, «...օրեն իբրև դիւանդ և մոլորամիտ»:²² Վերադառնալով Կ.Պոլիս՝ սա ա-

¹⁹ «Բանալի ճշմարտութեան», Յիշատակարան, էջ 64:

²⁰ Աղ. Երիցեանց, նշվ. աշխ., էջ 108:

²¹ Բ. Սարգիսեանց, նշվ. աշխ., էջ 102:

²² Նույն տեղում, էջ 103:

մուսմանում է և անմիջապես դավանափոխ լինելով՝ ընդունում է մահմեդական Աբդուլ-լահ անունը: Հովհաննես չերեցի ողջ բախտախնդրությունը հստակ երևում է նրա հետագա քայլերում: Երեխայի ծնունդից հետո սույն բախտախնդիրը թողնում է կնոջը և մեկնում Կարին, որտեղ նրա «համբավը» հայտնի էր տեղի հայ բնակչությանը և հատկապես Կարնո առաջնորդին: Վերջինիս աչքից հեռու մնալու համար չերեցը շուտափույթ տեղափոխվում է Մուշ, այնուհետև նաև ավելի հեռու՝ Խնուս: Այստեղ չերեցի հետ կատարվում է հերթական մետամորֆոզը: Հանկարծ նա որոշում է վերադառնալ Մայր եկեղեցու գիրկը, մեղանչել և ապաշխարել: Մեզ անհայտ պատճառներով սրա խնդրանքը իրեն առաքելական եկեղեցու քահանա ձեռնադրելու մասին մույնիսկ հարգվում է տեղի հոգևոր առաջնորդների կողմից: Ահա թե ինչ է վկայում հայր Մեհերյանը այս արտառոց դեպքի մանրամասների մասին. «Եւ նա չոքաւ ի գիւղն Մարութս և ամուսնացաւ: Յետ ամուսնանալոյն չոգաւ առ դատաւորն գաւառի և ասէ ցնա.- Կամիմ քահանայ ձեռնադրուիլ, բայց ոչ ձեռնադրեն, թէ թուրքացեալ ես: Իսկ դատաւորս առաքեաց զսպասաւորս իւր ի Կոբայ վանս, որ է ի Բուլանուխ՝ կից ընդ Մանազկերտ գաւառին, ուր էր եպիսկոպոս մի, զոր բռնութեամբ բերին ի Խնուս ի գիւղն Մարութս և ետուն զուրացողն ձեռնադրեալ քահանայ»:²³ Ամենայն հավանականությամբ այստեղ խառն էր Խնուսի քուրդ բեկի մատը, որը, ինչպես կտեսնենք ստորև ամեն կերպ պաշտպանում և խրախուսում էր չերեցին: Վկայությունից պարզ է, որ ձեռնադրությունը կատարվել է ապօրինի և ստիպողաբար: Հետայսու սկսվում է չերեցի գործունեության ամենասակտիվ շրջանը, որը համընկնում է 1782-1791թթ. միջոցը: Օգտվելով տեղական իշխողների հովանավորությունից՝ նա իր աղանդի ցանցն է զգում Խնուսի մի շարք գյուղերի բնակչությանը: Առաջին անգամ տեղեկանալով Հովհաննեսի չարափառությունների մասին Հայոց հայրապետ Դուկաս Կարնեցին շտապում է նամակ հղել Կարին քաղաքի վեպիլ Հայրապետին, որից ամենայն հավանականությամբ ահագանգ էր ստացել: Հայրապետին ուղարկված նամակի հետ նա գրություն (փուսուլա) է ուղարկում Կարնո մեծավոր Միմաս պետին, որից ձգտում է մանրամասն տեղեկություն իմանալ. «...զմոլորեցուցիչ երիցեն, որ է յերկիրն Խնուսու»:²⁴ Դուկաս հայրապետի՝ անհանգստությունն արտահայտող հաջորդ նամակը՝ ուղղված Պոլստ պատրիարքին, փնտրվում է 1792թ. մայիսի 11-ով, որտեղ արդեն ուղղակի վկայության ենք հանդիպում Խնուսի բեկի կողմից չերեցին օժանդակելու և խրախուսելու մասին. «...ըստ բանի Յոհաննու սրբազան Առաքելոյն, թէ նեռինք բազում եկեալ են յաշխարհ եւ արդեն երեւին, յանցեալ ամսն Յովաննէս չերեց ոմն, որ քանիցս ոստեալ էր ի հաւատոյ և ի կրօնից սրբոյ եկեղեցոյս մերոյ և ապա բռնութեամբ Խնուսու բեկին քահանայ ձեռնադրեցեալ, ի Կարին եւ Խնուս յայտնեալ էր զաղանդս ոչ միայն ախտարմայութեան, այլև զմերձաւորս թոնդրակեցոց...»:²⁵

Հարկ ենք համարում կանգ առնել մի կարևոր փաստի վրա, որը կամ վրիպել է մեզ մախորդած հետազոտողների (Աղ. Երիցյանց, Վ. Գրիգորյան և այլք) տեսադաշտից կամ էլ նրանք չեն մույնացրել Սիմեոն Երևանցի հայոց հայրապետի հիշատակած աղանդավոր Հովհաննեսին մեր քննության առարկա դարձած չերեցի հետ: Բանն այն է, որ Սիմեոն հայրապետը, խոսելով կաթողիկոսություն ընդունած հավատաւորացներին պատժելու ուղղությամբ իր ձեռնարկած քայլերի մասին, բացի Գևորգ Թոխատեցի կեղծ վարդապետից հիշատակում է այլ անձերի, որոնք ուղղակիորեն անվանվում են ոչ թե *Ֆռանկացած հայեր*, ինչպես հիշյալ կեղծ վարդապետը, այլ հենց *աղանդավորներ*: Ահա թե ինչ է գրում Սիմեոն կաթողիկոսը. «Իսկ Ախալցխայի երկու հրամանը ուղարկում է (*խոսքը Օսմանյան սուլթան Մուսթաֆայի հրահանգների մասին է Էրզրումի և Ախալցխայի փաշաներին-Հովնան արեղա*) հետևյալ սպառնական պատվիրանների հետ, այն է՝ Պողոս, Ստեփան և Հովհաննես սևագլուխները, որոնք *աղանդավորներ են՝ (ընդգծումը մերն է-Հովնան արեղա)* բնակություն գտած Ախալցխայում, երկրին աղտեղություն հարուցողներ են, նաև Հակոբ ոչ-երեցը՝ ուղարկվեցին Էջմիածին...»:²⁶ Այնուհետև Սիմեոն Երևանցին պատմում է, թե հիշյալ չորս աղանդավորները ինչ

²³ Բ. Ս ա ր գ ի ս ե ա ն ց, նշվ. աշխ., էջ 103:

²⁴ Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 97, վավ. 133, էջ 5:

²⁵ Դիվան հայոց պատմության, նոր շարք, գիրք առաջին, Դուկաս Կարնեցի, հատոր Բ. 1786-1792, աշխատասիրությամբ Վ. Գրիգորյանի, Եր., 2003, էջ 708:

²⁶ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո, Եր., 2003, էջ 56-57:

ճակատագրի արժանացան հետագայում. «Մրանք մնացին սուրբ Աթոռում երեք տարի, շատ նեղություն կրեցին բանտում, կապանքի մեջ, ծեծի և այլ պատիժների ենթակա, մինչև որ երկու անգամ հայերեն հավատարմագիր տվեցին մեր դավանությանն անցնելու խնդրանքով և ներողության հայցումով, որ այլևս չեն դառնալու մույն աղանդին»:²⁷ 1771թ. Կարսի գորահրամանատարի միջնորդությամբ այս աղանդավորները նախապես արդեն թուրքերեն մեղայագիր գրելուց հետո արձակվում են՝ պայմանով, որ այլևս չեն զբաղվի աղանդավորական գործունեությամբ:²⁸ Մույն աղանդավորները Ախալցխա էին ներթափանցել հարևան Էրզրումի փաշայությունից, որտեղ գտնվում էին նրանց քարոզչության հիմնական կենտրոնները: Մակայն այստեղ մեզ հետաքրքրում է հիշյալ աղանդավորական քառյակի մեջ *Հովհաննես* կոչեցյալը: Սա չէ՞ արդյոք ապագա Հովհաննես Խնուսեցի չերեցը, որի ճակատագիրը կարծես կրկնվում է 1791թ., թե՞ Միմեոնի հիշատակած հավատորացը մույն անձը չէ: Մեր կռահման հիմքում կան մի շարք ոչ ուղղակի վկայություններ, որոնք խոսում են երկու *Հովհաննեսների* միևնույն անձը լինելու օգտին: Օրինակ. թե՛ առաջինը և թե՛ երկրորդը ի սկզբանե հոգևորականներ չէին՝ Միմեոն Երևանցին ուղղակիորեն ասում է «... որ հոգևոր կարգ չունեցող էին (բնագրում՝ *կարգաւորք* - Հովման արեղա)»:²⁹ Երկուսն էլ առերես իրենց մորթը փրկելու համար հրաժարվում են աղանդավորական գործունեությունից: Հովհաննես չերեցը, գիտե՞նալով, թե ինչ է սպասում իրեն Էջմիածնում, ամեն կերպ փորձում էր խուսափել մի անգամ արդեն իր գլխին եկածից: 1791թ. չերեցի ցուցաբերած վարքագծից պարզ է դառնում, որ նա արդեն անցել էր պատժի այս եղանակներով, և նրա փախուստը բանտից ամենևին էլ պատահական չէր: Երկու տասնամյակ հետո վերադառնալով մույն բանտը՝ նա արդեն ծանոթ էր դրա պայմաններին, կարգ ու կանոնին, ինչպես նաև հսկողության իրականացման եղանակներին և պատահական չէր, որ այսքան կտտանքներից հետո նրան հաջողվեց փախչել Էջմիածնից: Եվ վերջապես, առաջին և երկրորդ դեպքերում չերեցին հովանավորում են թուրքական բարձր պաշտոնյաները և միջնորդում են Միմեոն և Ղուկաս հայրապետների առջև՝ նրանց ազատ արձակելու:

Հովհաննեսի աղանդավորական գործունեությունն ընդգրկում էր հիմնականում Էրզրումի փաշայության տարածքը և մասնակիորեն Մանազկերտ քաղաքն ու նրա շրջակայքը: ԺԸ դարի վերջերին հիշյալ վիլայեթի մեջ էին մտնում պատմական Տարոնի և Բագրևանդի գավառների մի մասը՝ ի մասնավորի Մուշը, Ալաշկերտը և Խնուսը: Ինչպես նշել էինք վերը, այստեղ դեռևս հիշյալ դարի սկզբներին ակտիվ գործունեություն էին ծավալել ֆրանկ միսիոներները և բավական հաջողության հասել հատկապես կեսկեսների³⁰ շրջանում: Հովհաննես չերեցը ևս այստեղ պարարտ հող գտավ իր դիվային գաղափարների քարոզչության համար: Հարկ է նշել, որ թե՛ հունադավան, թե՛ հռոմեադավան և թե՛ այլևայլ բողոքական աղանդներ դավանող, Մայր եկեղեցուց հեռացած հայերի գերակշիռ մասը առաջին հերթին կորցրեց լեզուն և հետո նաև՝ ազգային պատկանելությունը: Թուրքացած կամ մահմեդականություն ընդունած հայերը հիշյալ դավանությանցներից էին: Այստեղ բացառություն չէր կարող կազմել նաև չերեցը, որի ուրացության և մահմեդական Աբդուլլահ անունն ընդունելու փաստը ապացուցման կարիքը չունի: Ինչն էր դրդել Հովհաննեսին՝ Վենետիկից վճարվելուց հետո գնալ հավատորացության և այնուհետև նաև աղանդավորական գործունեության: Նույնիսկ Վենետիկում զգացել էին, որ գործ ունեն հիվանդ երևակայությամբ և դիվային բնությամբ մարդու հետ, որն ընդհանրապես կապ չունի քրիստոնյայի կերպարի հետ և առավել հակված է մոլագար մտքի մթագնումների: Այս խնդրի վրա կարող է լույս սփռել չերեցի կյանքի Կ.Պոլսի փուլը: Օսմանյան մայրաքաղաքում ԺԸ դարի կեսերին վիստում էին զանազան միսիոներական կազմակերպություններ: Իր անհավասարակշիռ բնավորությամբ չերեցը լիովին համապատասխանում էր հոգեոքսների չափորոշիչներին և ամենայն հավանականությամբ, Կ.Պոլսում հավաքագրվել էր բողոքական աղանդներից մե-

²⁷ Միմեոն *կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո, Եր., 2003, էջ 56-57:*

²⁸ Նույնը:

²⁹ Նույնը:

³⁰ Կեսկեսները կիսամահմեդական հայերն են, որոնք, ի տարբերություն լրիվ իսլամացած հայերի, պահպանել էին հավատքի և ազգային սովորությունների որոշ տարրեր և անուններին ավելացնում էին օղլի (որդի) թուրքերեն ձևը, օր. Պետրոսօղլի, Հովհաննես օղլի և այլն:

կի կողմից: Այս հանգամանքի մասին ոչ ուղղակիորեն ակնարկում է նաև հայր Մեհերյանն իր անտիպ ինքնակենսագրության մեջ:³¹ Այլ կերպ ինչպե՞ս կարելի է բացատրել, որ խղճուկ կրթություն ստացած սույն չերեցը իր թղթոնում չնայած էլիկեկտիկ, բայց որոշակի պատկերացումներ ունի լյութերականության և կալվինականության որոշ դրույթների վերաբերյալ: Բողոքականության հիմնադիրների ուսմունքը հայալեզու հրատարակություններում նույնացվում է միայն հաջորդ՝ XIX-ր., երբ Կ.Պոլսում հրատարակական գործունեություն ծավալեցին «ամերիկածին» բողոքական աղանդները: Ուրեմն չերեցն ուներ «հայախոս ուսուցիչներ» Կ.Պոլսում, որոնց միջոցով էլ ծանոթացել էր բողոքական ուսմունքին: Առավել հետաքրքիր է դեպքերի հետագա ընթացքը, երբ լույս աշխարհի պետք է գար չերեցի «երախայրիքը»: Կ.Տեր-Սյրտչյանը գտնում է, որ ամենայն հավանականությամբ Հովհաննեսը ինչ-որ տեղից ձեռք էր գցել մի հին ձեռագիր, որում շարադրված էր թոնդրակեցիների ուսմունքը: Այս ձեռագրում իբր թե նա կատարել է որոշ լրացումներ և մտցրել իր ուսմունքի ինչ-ինչ տարրեր:³² Մեզ համեմայնդեալս այդպես չի թվում, քանի որ գոնե ցայժմ թոնդրակեցիների ուսմունքն արտահայտող որևէ փաստաթուղթ կամ նույնիսկ պատառիկ չի հայտնաբերվել, կամ էլ գոնե ժամանակակիցներին հայտնի չէ: Հայագիտության մեջ ապացուցման կարիք չունեցող փաստ է, որ թոնդրակեցիների և ի մասնավորի, նրանց աղանդապետ Սմբատ Ջարեհավանցու ուսմունքի մասին ուղղակի և ոչ ուղղակի տեղեկություններ են հաղորդում պատմիչ Արիստակես Լաստիվերտցին³³ և հատկապես ԺԱ դարի նշանավոր պետական գործիչ և ակնամարտ գիտնական Գրիգոր Մագիստրոսը, որն արմատախիլ արեց «ղիական եւ մոլեգնեալ» աղանդը:³⁴ Այստեղ խոսքը առավել շատ վերաբերում է թոնդրակեցիների անունը օգտագործելու պարագային, քան թե ԺԱ դարի աղանդավորական շարժման բուն ուսմունքի օգտագործման խնդրին: Այս պարագայում ևս կարծես պատմությունը կրկնվում էր: ԺԱ դարի բյուզանդական աղբյուրները, օրինակ, նույնացնում էին Սմբատ Ջարեհավանցու հիմնած թոնդրակյան աղանդը պավլիկյանների հետ և սրանց համառոտեմ հորջորջում են պավլիկյաններ անվամբ: Ակադեմիկոս Հ.Բարթիկյանը, հերքում է այս թյուր կարծիքը, ցույց տալով երկու աղանդների գաղափարաբանության մեջ առկա տարբերությունները:³⁵ Ավելի վաղ նույն պավլիկյաններին սբ. Հովհան Օձնեցի հայոց հայրապետն անվանում էր մծղնեականներ:³⁶ Դուրս է գալիս, որ յուրաքանչյուր նորահայտ աղանդ հիշատակվում է իրեն նախորդածի անվամբ կամ նույնացվում է նրա հետ: Երիցս ճշմարիտ էր Աղ.Երիցյանը, որը գրում էր. «Աղանդները դադարիլ չունին և սովորաբար ամենակարճ միջոցում տեսակ-տեսակ փոփոխության են ենթարկվում...»:³⁷ Եթե վերանանք շատ մանրամասներից, հին ու նորելուկ բողոքական բազմաթիվ աղանդների ուսմունքներում կարող ենք պեղել արիստակեությունից ու մանիքեականությունից սկսած մինչև բողոմիլիների ու ալբիգոյականների աղանդներին հատկանշական բազմաթիվ գծեր: Ուստի երբեք էլ պատահական չէ, որ հայագի աղանդապետը կարող էր քողարկվել թոնդրակեցիների անվան տակ:

Վերը արդեն նշեցինք, որ Հովհաննեսը իր քարոզչության համար պարարտ հող էր գտել Էրզրումի փաշայությունում և, ի մասնավորի, Խնուսի և Մանազկերտի գավառներում: Խնուսում չերեցի քարոզչության որջը դարձել էր հատկապես Չկիրմեն կամ Չկյուրմեն, որը Ղ.Խնճիճյանի վկայությամբ, ինչպես և Կարաչոբանը, գավառի ամենաբազմամարդ գյուղերն էին:³⁸ Խնուսը և Ալաշկերտը վաղուց դարձել էին այլադավան որումի սերմանման փորձադաշտ: Տեղի հայ բնակչությունը հարձակումների էր ենթարկվում քրդական աշիրաթների և կովկասյան այլևայլ ցեղերի կողմից: Այս և ընդ-

³¹ Բ. Ս ա ղ զ ի ս ե ա ն ճ, *նշվ. աշխ.*, էջ 233:

³² Կ. Տ ե ռ – Մ կ ը տ չ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 112:

³³ Ա ը ի ս տ ա կ ե ս Լ ա ս տ ի վ ե ռ տ ց ի, *Պատմություն հայոց, քարգմ. և առաջաբանը.*

Վ.Գևորգյանի, Եր., 1971, գլ. ԻԲ-ԻԳ:

³⁴ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, *Ալեքսանդրապոլ, 1913:*

³⁵ Հ. Բ ա ղ ի կ յ ա ն, Գրիգոր Մագիստրոսի քաղաքական կողմնորոշման հարցի շուրջ, *Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանահյուսության (հողվածների ժողովածու), Եր., 1971, էջ 66:*

³⁶ Հ ռ վ հ ա ն Օ ձ ն ե ց ի, *Երկեր, Եր., 1999, էջ 8:*

³⁷ Աղ. Ե ը ի ց յ ա ն ճ, *նշվ. աշխ.*, էջ 108:

³⁸ Ղ. Խ ճ ի ճ ե ա ն, *Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 82:*

հանրապես Արևմտյան Հայաստանի ու Պարսկահայքի մյուս գավառների բնակչության միակ հեմարանն ու պաշտպանը մնում էր Մայր եկեղեցին և Ամենայն հայոց հայրապետը, որն ամեն կերպ փորձում էր համոզել տեղի թուրք և պարսիկ պաշտոնյաներին, պաշտպանել հայերին: Մեր ձեռքի տակ կա ցայժմ շրջանառության մեջ չդրված մի փաստաթուղթ, դա Ղուկաս Ա Կարնեցի հայրապետի 1791թ. սեպտեմբեր ամսով քվազովող նամակն է Բայազետի մեծավորներ Մահակ և Մանուկ աղաներին: Դրա բովանդակությունից երևում է, որ Բայազետում և Պարսկաստանի Խոյ քաղաքում բույն էին դրել բողոքական երկու քարոզիչներ, որոնց բնութագրումներից երևում է, որ գործ ունենք չերեցի համախոհների հետ. «Ձի յօգոստոսի ԻԴ /24/-ին գրել թուրքն ձեր առ մեզ, հանդերձ զարշահոտ թղթովն փառակեցի Մահակ խելագարին, զորս ընթերցեալ հասու եղաք վատթար գրութեանց նոցին: Ձորոյ օրինակն վեր առաք և զիսկն վերադարձուցաք առ ձեզ ընդ թղթոյս, ըստ խնդրոյ ձերոյ: Եւ զչիք Գաբրիէլ չերեցն Խօյու (ընգծումը մերն է-Հովնան արեղա) բանիւ արարեալ, զթուղթն առ ձեզ յղեցաք, եւ դու, սիրելիքդ մեր, ի տեղոյդ հաւատարմաւ յղեսչիք առ չիք Գաբրիէլն՝ ամբողջ կնքով: Եւ մինչ զղջացեալ գայցե զտուրք աթոռս, ի հարկէ, ըստ վատթար արարմանցն զպատիժն կրելոց է: Եւ զայն թղթոյ օրինակն, զոր վեր առաք, յղելոց եմք ի մեծն Պօլիս, եւ այն փառակեցի Մահակ զարշելոյն եւս ըստ արժանոյն թուրք գրեալ յղելոց եմք ի Մաղիւ: Եւ դուք, սիրելիքդ մեր, մի գուցէ խղճահարեցիք, ի հարկէ յառնե զարշելոյ հոտ բուրէ:»³⁹

Հիշյալ ուրացողների մասին խոսելուց հետո Ղուկաս հայրապետը Բայազետցի մեծավորներին Հովհաննես չերեցին վերաբերվող հարց է ուղղում, որում կարծես զգոնության կոչ կա. «Այլեւ յանցեալն մեր Նահապետն յայդր գրեաց տիրացու Գեորգին Խնուսա չիրիցու փախչիլն առ ի ծանուցանել ձեզ: Ահա այժմ եւս գրեմք սիրելեացդ մերոց, զի պարտիք լաւապէս հասու լինիլ եւ իմանալ, թե արդեօք ուղղեալ է զինքն առ եկեղեցիս մեր, թէ վերստին ի մոլար աղանդն իւր կայ: Հարկ լիցի սիրելեաց մերոց հետեիլ եւ ստոյգն իմանալ, եւ թղթով մեզ ծանուցանել, զի ըստ այսմ հոգս արասցուք, մի գուցէ զանց առնիցեք»: ⁴⁰ Համարյա նույնպիսի նամակ-հարցեր է ուղղում Ղուկաս հայրապետը Էրզրումի, Ախալցխայի, Թիֆլիսի և այլ վայրերի առաջնորդներին և մեծավորներին, ինչը խոսում է չերեցի գործունեության աշխարհագրության բավական լայն ընդգրկման մասին: Դուրս է գալիս, որ սույն չերեցը մոտ քսան տարի բավական ազատ գործել է Հայաստանի երկու հատվածներում և նույնիսկ նրա սահմաններից դուրս: Թե ինչու՞ Մուր Էջմիածինը բավական ուշացած քայլեր ձեռնարկեց այս աղանդի դեմ, մեր կարծիքով պայմանավորված էր մի քանի հանգամանքով: Վերը արդեն գրել ենք, որ դեռևս Սիմեոն Երևանցի հայրապետը 1760-ական թթ. վերջին և 1770-ական թթ. սկզբին լուրջ քայլեր էր ձեռնարկել նորեղուկ աղանդավորների դեմ և ինչ-որ հաջողության հասել: Բայց իրադրությունը կտրուկ փոխվեց Սիմեոն հայրապետի մահից հետո (1780թ. հուլիս): Բաղաքական խառը և ծանր պայմանները, որ ստեղծվել էին Պարսկաստանում և ի մասնավորի Երևանի խանությունում, անհրաժեշտություն էին դարձրել հայրապետի մահից հետո ոչ մի կերպ թափուր չթողնել Ամենայն հայոց կաթողիկոսի գահը՝ նույնիսկ շատ կարճ ժամանակով: Հակառակ պարագային, Մայր աթոռին սպասվում էին բազում փորձություններ և անդամնալի կորուստներ: Ուստի հեռատես և շրջահայաց Սիմեոն հայրապետը վաղօրոք միջոցներ էր ձեռնարկել այս ուղղությամբ: Մահկանացուն կնքելուց երկու օր առաջ Սիմեոն հայրապետն իր մոտ հրավիրեց սբ. Էջմիածնում գտնվող եպիսկոպոսներին և հայտարարեց, թե Ջնյունիայից կանչել է Ղուկաս Կարնեցուն, որպեսզի «յաջորդաբար նա լիցի հայրապետ և կառաւարեսցէ զտուրք Աթոռս յասմ վտանգածին և վրդովեալ ժամանակիս»: ⁴¹ Ստիպված խախտելով կաթողիկոսական ընտրության հաստատված կարգը Էջմիածնի միաբանները Սիմեոնի թաղումից մեկ շաբաթ անց՝ 1780թ. օգոստոսի 2-ին, կաթողիկոս ընտրեցին Ղուկաս Ա Կարնեցուն: Բոլորն էլ լավ հասկանում էին, որ սա դժգոհության տեղիք էր տալու գաղութահայության մեջ: Հատկապես դժգոհ պետք է լիներ Պոլսո Չաքարիա պատրիար-

³⁹ Դիվան հայոց պատմության, նոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, հատոր Բ. 1786-1792, աշխատասիրությամբ Վ. Գրիգորյանի, Եր., 2003, էջ 645:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 646:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ LXXXI:

քը, որը համարվում էր գահի ամենահավանական թեկնածուն: Վերջինս իրեն սպասել չտվեց. նա կարգադրեց չեղյալ հայտարարել ընտրությունը, չհրապարակել Ղուկաս հայրապետի անունը եկեղեցիներում և արգելք հանդիսացավ ընտրության ճանաչման ակտիվության ֆերմանի հրապարակմանը: Փաստորեն, առժամանակ, ստիպված խզվեցին սուրբ Էջմիածնի կապերը Օսմանյան կայսրության տարածքներում գտնվող վիճակների ու թեմերի հետ: Ճիշտ է, Ջաքարիա պատրիարքի Բուրսա արքեպիսկոպոս և հատկապես հայտնի «Թուրք կանոնականի»⁴² հրապարակումից հետո իրադրությունը կայունացավ, բայց ժամանակն աշխատում էր աղանդավորների օգտին, քանի որ Սիմեոն հայրապետի մահից մինչև 18 եպիսկոպոսների, 38 վարդապետների և արեղաների կողմից ստորագրված կանոնական այս փաստաթղթի հրապարակումը անցել էր յոթ տարի (1780թ. հուլիս 24 - 1787թ. հունվարի 11): Օգտվելով այս «քարեպատեն» առիթից՝ աղանդն իր շոշափուկներն էր տարածել նաև վիրահայոց մեջ՝ ի մասնավորի Թիֆլիսում: Թիֆլիսում աղանդավորական որջի գոյության մասին անուղղակի վկայում է Ղուկաս հայրապետի 1791թ. դեկտեմբեր 31-ով քվազրված նամակը՝ «Թուրք առ Բաղդատու իշխանասն վասն վայրաբանութեան թիֆլիզեցի աղթարմայ չիք Ղուկասին»:⁴³ Հայոց հայրապետին խիստ զայրացրել էր «աղթարմայ»⁴⁴ չիք Ղուկասին» տարածած սուտը՝ կապված իր անձի հետ. «Ջի մարդենիս (*խմբ. այժմ, ներկայումս-Հովնան արեղա*) թիֆլիսեցի Քափանակենց Աֆթանդիլի որդի Ստեփանն այտի հղեալ էր առ մեզ գործնակ թղթոյ պատմութեան բարբաջանաց ախտարմայ չիք Ղուկաս Առաքելեան, որում եւ դուք վկայեալ էիք, թե վայրադողանցն այն ի հոտեալ բերանոյն արտափսխեալ է, թե կաթողիկոսն զայն ինչ ասաց ինձ:»⁴⁵ Հիշյալ աղանդավորը Թիֆլիսի մեծավորների թախանձանքով ընդունելության էր արժանացել Ղուկաս հայրապետի կողմից, քանզի «Եւ ոչ միայն դա, այլ վիրք եւ հոռօմք եւ տաճիկք եւ քիւրտք բազմիցս անգամ ըստ դիպմանն զան առ մեզ, յորոց եթե խտրեաք, ըստ Առաքելոյն բանի, պարտ էաք եւ յաշխարհէ իսկ ելանել, այլ ըստ հարկի ժամանակիս քաղաքատրութեամբ անցուցանենք զիրաքանչիւրսն, յորմէ ոչ ինչ ընծայի հաւատոյ: Բայց ի յախտարմայ չիք կարգաւորացն զայթակղեցուցչաց թե զբանիսն ենք առ ձեռն բերեալ բազում ծախսք եւ պատժեալ ըստ արժանեացն, զայն եւս, ի հարե, լուեալ եք կամ լսելոց եք»:⁴⁶ Սակայն պարզվում է, որ սույն բախտախնդիրը թիֆլիսեցիներին և ապա բաղդադեցիներին է մատուցել աղանդավորական իր բարբաջանքը կաթողիկոսի անունից: Այնուհետև Հայոց հայրապետը գրում է. «Ձոր ի յընթեմնոյն մեր յիրաւի կարեւր խոցեցաք ի սիրտ եւ յոգի: Քանզի զայլ կերպ զրաբանութիւնս եւ նախատինս տանելի է՝ յուսով աւետարանական բանին Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, թե երանի ձեզ, յորժամ նախատիցեն զձեզ եւ ասիցեն զամենայն բան չար զձեզ գտուտ եւ այլն: Բայց զամբիծ հաւատոյ եւ զուղիղ դաւանութենէ զրծաւորութիւնս եւ զքիւրտքիւն զրաբանելն, անտանելի է ուղղափառաց: Ըստ այսմ եւ այդ անիծելոյ ստոյգ չարութեամբ եւ մեղաւորութեամբ արարեալ վայրահաջութիւնն դժուարակրելի իմն է մեզ: Եւ այդպիսի հերձուած անիծեալքն ոչ թողին զպէսպէս չարահնարութիւնս, զորս ոչ գործեցին առ խղճալի ազգ մեր, այժմ զայդ են սկսեալ բամբասանս դնել հոգեւորական գլխոյն ի զայթակղութիւն խորհրդական անդամոցդ, թուի թե եւ պիղծոյ այդ ի պատմագումար սատանայախորհուրդ Միքայէլէն (*Միքայել Չամչյանին և նրա եռահատոր Հայոց պատմությունը-Հովնան արեղա*) է ուսեալ, որ ի ստալից պատմագրեանսն իւր զբազումս ի յուղղափառ հայրապետացն մերոց եւ յիշխանացն պէսպէս դողանցանօք երկաբնակ ցուցանէ ազգին, զի միամիտ ժողովուրդքն զայթակղեցեցին»:⁴⁷ Հավանաբար հիշյալ չիք Ղուկասը ժողովրդին և մեծավորներին ներկայացրել է իր ինչ-ինչ հնարովի շնորհներն ու «առաքինությունները»՝ խիստ զայրացնելով Ղուկաս հայրապետին. «Ապա այդ հոտեալ գարշելիդ ո՞վ է եւ զի՞նչ շնորհ ունի, որ համարձակիցէր առաջի մեր խօսիլ զչար աղանդոյն իւրեանց եւ կամ

⁴² Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 243, վավ. 69:

⁴³ Դիվան հայոց պատմության, էջ 686-687:

⁴⁴ Աղթարմայք կամ ախթարք-բախտագուշակներ, հմայություն կամ մոգություն անողներ, աստղագուշակներ, տես Նոր բառքիքը հայկազեան լեզուի, հ. Ա, Վենետիկ, 1836, էջ 19:

⁴⁵ Դիվան հայոց պատմության, էջ 686:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 687:

⁴⁷ Նույնը:

գի՞րնչ հարկ էր այդպիսով ապականեալ ախտաւոր անձին զայն ինչ խօսիլ: Այլ այդ որդիդ կորստեան նենգաւոր մտօք է բարբաւնջեալ յայդդ զմէնջ զայն զրաբանութիւն՝ առ ի պղտորեալ զմիտս պարզամիտ ժողովրդեանդ, զոր սուտ է խօսեցեալ եւ իւրոց անտի, եւ հայր դորա սատանայ է, որ եւ նզովեալ եւ անիծեալ եղիցի յամենաստորք երրորդութենէն՝ ինքն եւ աղնդ իւր, հանդերձ աղանդակցօք իւրովք, որպէս եւ ի նախնեացն մերոց իսկ նզովեալքն են»:⁴⁸ Հայոց հայրապետին զարմանք է պատճառում հայ մեծավորների և Օսմանյան պետության կրավորական կեցվածքը աղանդավորների հանդեպ: «Աստե՛ն եւ զայս գրեմ սիրելեացդ, թէ այդ վայրահաչ անգգամդ, որ զայն դօղանջումն արար զմէնջ, եւ դուք իմացայք, ձեր դայրեթն որպէ՛ս տարաւ որ լռեցիք եւ ոչ պատուհասակո՛ծ առնել ետուք զարժանապատիժ չիքդ զայդ: Մի՞թէ Օսմանցոց տէրութիւնն անտեղե՛ակ է չարութեանց եւ խարդախութեանց դոցա: Բայց թերեւս թեթեւ ինչ իցէ թուացեալ ձեզ այդպիսով ախտամոլ հերձուածի միոյ զրաբանելն զմէնջ ի յունկս բազմաց: Արդ, դուք չարարիք, մեք պարտական ենք զդորա նենգագործութեան արժանի վարձն հատուցանել, եթե ողջ մնայցենք եւ ինքն յայդ կողմունսդ չսատակեալ դառնայցէ յայսկոյս՝ մեռեալ հուովն: Բաւեսցի խոհեմութեան ձերում...»:⁴⁹ Մակայն, ինչպես վերը նշեցինք, թուրքական փաշաների ծրագրերում ամենեւին էլ չկար այս խնդիրը, և նրանք, ստանալով մեծ կաշառքներ արևմտածին քարոզիչներից, մի երրորդ պատուհաս էին բերում ժողովրդի գլխին:

Մատենադարանում պահվող Կաթողիկոսական դիվանի նյութերը և այլ կողմնակի սկզբնաղբյուրներ թույլ են տալիս թեպետ աղոտ, բայց որոշակի պատկերացում կազմել չերեցի քարոզչության աշխարհագրության մասին, որն ընդգրկում էր Արևմուտյան Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան և կենտրոնական գավառները, ինչպես նաև Մլըխեթը (Ախալցխան), որը մտնում էր Էրզրումի վիճակի մեջ և ենթարկվում Կարնո առաջնորդին: Ինչպես նշեցինք, Ալաշկերտում և Խնուսում մեծամասն էր կաթոլիկ քարոզիչների թիվը, և նրանց ցանցը տարածվում էր հիմնականում բազմամարդ գյուղերում, որոնցում էլ ստեղծվեցին ֆռանկ համայնքներ:⁵⁰ Հետաքրքիրն այն է, որ Հովհաննեսի առաջին ուրաքությունը կապված էր նրա կաթողիկոսություն ընդունելու հետ, քանզի Վեներտիկի միաբանների հրավերով և ֆռանկ միսիոներների միջոցներով նա մեկնեց Իտալիա: Մենք հավանական չենք համարում, որ այս հագիվ տառաճանաչ մարդը կարող էր օգտված լինել Մխիթարյանների հարուստ գրադարանից և ծանոթանալ միջնադարում կազմված որևէ ձեռագրի:

Կ. Պոլսում հավանաբար չերեցր բողոքական քարոզիչների ազդեցությամբ գնաց երկրորդ ուրաքությանը: Սրա կյանքի պոլսյան փուլը ամենամութն ու քիչ ուսումնասիրվածն է, քանզի մեզնից առաջ բոլոր հետազոտողները հպանցիկ են խոսում դրա մասին՝ վկայակոչելով աղբյուրների սղությունը: Մի բան հստակ է մեզ համար, որ իր բողոքական «մկրտությունը» ստանալով դեռևս Վեներտիկում և յուրացնելով սրանց Այբն ու Բենը, սույն չերեցր հասու դարձավ մնացյալ աղանդավորական «գաղափարներին» արդեն Կ. Պոլսում: Բանն այն է, որ օսմանցիների մայրաքաղաքում բույն դրած բողոքականները, ի տարբերություն ֆռանկ միսիոներների, որդեգրել էին միանգամայն այլ մարտավարություն իրենց գաղափարները Արևելյան քրիստոնյաների մեջ տարածելու հարցում: Եթե ֆռանկ քարոզիչները, օգտվելով ֆրանսիական պետության և օսմանցիների աջակցությունից, ուղղակի ժամանում էին Արևմտյան Հայաստան կամ Ասորիք և քարոզում, խոստումներ էին բաժանում տեղաբնիկների շրջանում, ապա բողոքական զանազան աղանդների ներկայացուցիչներն իրենց քայքայիչ գործունեությունը ծավալում էին անուղղակի: Բանն այն է, որ վերջիններս Կ. Պոլսում կամ էլ հայկական գաղթօջախներում վաղօրոք իրենց ճանկն էին գցում մոլորյալ և հիվանդոտ հոգեբանություն ունեցող հայերի, «թրծում» և «կոփում» էին սրանց հիվանդ հոգիները և նոր միայն ուղղորդում էին սրանց դեպի Արևմտյան Հայաստան: Սա էր պատճառը, որ բողոքական աղանդների օտարերկրացի քարոզիչների ուղղակի գոյությունը Արևմտյան Հայաստանում փաստված չէ ԺԸ դարում և ԺԹ դարի սկզբին: Միայն հիշյալ դարի երկրորդ կեսե-

⁴⁸ Դիվան հայոց պատմության, էջ 687:

⁴⁹ Նույնը:

⁵⁰ Մ. Ասնյան, նշվ. աշխ., էջ 59:

րից օգտվելով հայ հասարակական և եկեղեցական կյանքում առաջացած ներքին հակասություններից ու խնդրումներից՝ սրանք ակտիվ գործունեություն ծավալեցին Արևմտյան Հայաստանում՝ քողարկվելով մարդասիրական և բարեխնամ գործունեության տակ: Նրանք հիմնում էին հիվանդանոցներ, որբանոցներ և նույնիսկ դպրոցներ, որոնցում իրականացվում էր «ուղեղների լվացման» իրենց ծրագիրը՝ արդեն եվրոպական և ամերիկյան հայախոս քարոզիչների միջոցով:

Վերադառնալով մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին, նշենք, որ բողոքական քարոզիչներն արդեն բավական լավ էին ուսումնասիրել դեռևս միջնադարում Հայաստանում գործած այլազան աղանդների գործունեությունը: Նրանք հավանաբար բյուզանդական և հին ֆրանսիական աղբյուրներից տեղյակ էին Արևելքում ծնունդ առած և իրենց երկրներում տարածված բազմաթիվ աղանդներին և ամեն կերպ մանություններ էին փնտրում սրանց միջև: Կ.Պոլիս եկած բողոքականներին հարկավ ծանոթ էին միջնադարում գործած աղանդապետների նկարագիրը, սրանց պիղծ վարքն ու գործը: Մարդու այդ տեսակը այս հոգեորսները տեսան չերեցի և նրա մանկների մեջ: Գալով Արևմտյան Հայաստան՝ Հովհաննեսը պիտի անպայման փորձեր ստեղծել համախոհների խմբեր կամ համայնքներ: Այս հարցում իսկապես նա հարազատ մնաց իրենից մի քանի դար առաջ ապրած աղանդապետների վարքագծին: Նա ամեն կերպ պետք է չարախոսեր և վատաբաներ Մայր եկեղեցին տեղի բնակչության շրջանում, պետք է մատուցեր իր «փրկչական ծրագիրը», պետք է փորձեր սովորական սոփեստության ու խաբեության ճանապարհով իր կողմը գրավել մոլորյալ հոգիները և այլն: Պատահական չէ, որ նա իր «Կատախիզիստում» ընթերցողին դիմելիս օգտագործում է «նազելի որդեակ իմ» կամ «ահա՛ տեսայք նազելիք կամ սիրելիք մեր» և այլ կեղծավոր արտահայտություններ և այլն: Հատկանշական է, որ նրա հյուսած որոգայթն էին ընկնում գյուղերի փոքրավորներն ու որոշ կարգալույծ արված կամ էլ դրանից առաջ կաթոլիկություն ընդունած հոգևորականները: Հովհաննես չերեցն ու իր համախոհները, հարկավ, աջակցություն էին ստանում նաև տեղական իշխանությունների կողմից, երբ խոսքը վերաբերում էր հայ եկեղեցու դեմ պայքարին: Բայց երբ կեսկեսներից և աղանդավորներից կազմված ավագակախմբերը դուրս էին գալիս իշխանությունների հսկողության տակից, այնժամ վերջիններս դաժան պատժիչ միջոցառումներ էին ձեռնարկում՝ արտրելով կամ տաժանակրության դատապարտելով սրանց: Այս առումով հատկանշական է չերեցի և նրա հովանավորի՝ Խնուսի քուրդ բեկի անփառունակ վախճանը հենց օսմանցիների ձեռամբ:

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ ВОКРУГ ЛИЧНОСТИ ГЛАВЫ СЕКТЫ «ТОНДРАКИДОВ» ИЗ АРАХВЛИ

____ *Резюме* ____

____ *Օվան յերոմոնախ Ակոյան* ____

В статье делается попытка обсудить вопрос, кто на самом деле был основатель созданной в 18 в. в Хнусе секты псевдотондракидов Ованес. Изучив сведения разных исторических источников, автор находит, что география деятельности Ованеса была гораздо шире, чем предполагали предыдущие исследователи. Новоявленные факты дают право утверждать, что эти сектанты вовлекли в свои сети армянское население разных районов Западной Армении. Эти факты очень обеспокоили католиков всех армян Симеона Ереванци и Гукаса Карнеци, которые приняли решительные меры в деле изолирования главы секты и сектантов.

ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1918-1921թթ.

1917թ. փետրվարյան բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունը ցնցեց ցարական Ռուսաստանի ողջ տարածքը, այդ թվում՝ նաև Անդրկովկասը: Մարտի 3-ին այդ լուրը հասավ Կովկաս, որով հայտնի դարձավ Ռոմանովների 300-ամյա իշխանության անփառունակ վախճանը: Մարտի 7-ին Կովկասի փոխարքան և ցարական Ռուսաստանի իշխանության բոլոր ներկայացուցիչները հեռացան Թիֆլիսից:

Կովկասն իր պատմության ամենասկզբնական շրջանից հանդիսացել է ազգերի խառնարան և այդ ազգերի հարաբերությունները միշտ չէ, որ եղել են հանգիստ ու բարեկամական: Դրա պատճառը չափազանց խայտաբղետ ազգային կազմն էր, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր նեղ շահերն ու խնդիրները:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Անդրկովկասի կառավարման համար դեռևս մարտի 9-ին պետական դումայի անդամներից կազմված Օգակումն այդպես էլ չկարողացավ իր իշխանությունը տարածել Անդրկովկասում և երկրամասում ստեղծվեց անիշխանություն: Օգակումը ոչինչ չկարողացավ անել հատկապես ազգային հարցերի կարգավորման ուղղությամբ, որը համարվում էր ամենատար խնդիրներից մեկը:

Այս պայմաններում նոր սրության հասան հայ-ադրբեջանական* հարաբերությունները, դա շատերի համար անսպասելի էր, քանզի այդ հարաբերությունները, սկսած ամենահին շրջանից, երկու ժողովուրդների համար էլ ունեցել են փոխադարձ կենսական նշանակություն: Պատմության քառուղիներում նրանք քայլել են համընթաց, հաճախ բախտակից են եղել, ունեցել են ռազմական համագործակցության բազում օրինակներ, սակայն ցավոք, եղել են նաև առանձին անհամաձայնություններ և դժգոհություններ, իսկ անկախ հանրապետությունների հռչակումից հետո նաև՝ ռազմական բախում: Պատճառն այն էր, որ վրացիները, չբավարարվելով իրենց բուն տարածքներով, հավակնում էին նաև որքան հնարավոր է Հայաստանից տարածք կորզել:

Երբ 1918թ. հոկտեմբերին թուրքական զորքերը հետ քաշվեցին իրենց գրաված տարածքներից, կարծես թե հենց այդ հանգամանքն ազդանշան հանդիսացավ վրաց-հայկական ռազմական ընդհարման համար: Չնայած 1918թ. փոխադարձաբար ճանաչեցին մեկը մյուսի անկախությունը և հաստատեցին դիվանագիտական հարաբերություններ, սակայն համագործակցություն կամ բարեկամական համերաշխություն նրանց միջև այդպես էլ չհաստատվեց: Վրաստանի հանրապետության հետ Հայաստանը ձգտում էր ունենալ բարեկամական հարաբերություններ, որովհետև Թուրքիան և Ադրբեջանը շրջափակել էին նրա ճանապարհները, իսկ այդ շրջանում առավել քան անհրաժեշտ էր կապվել արտաքին աշխարհի հետ: Վրաստանի հետ հարցերի կարգավորմանը խանգարում էր հակառակ կողմից Հայաստանի վզին փաթաթված տարածքային վեճերը. վրացիներն ամեն ինչ անում էին Ախալքալաքի, Լոռու գավառներին տիրելու համար, որոնք համապատասխանաբար ունեին 80 և 60 հազարանոց հայ բնակչություն:

Հայաստանի խորհրդարանի 1918թ. հոկտեմբերի 22-ի նիստում ահա թե ինչ է հայտարարում հանրապետության կառավարության նախագահը. «Երեկ գիշեր ժամը 12-ին մենք ստանում ենք այդ շրջանի մեր զորքերի հրամանատարից հեռագիր, որ Վրաստանն իրեն վերջնագիր է տվել՝ դատարկել Շահալի կայարանը և զրահապատ զնացք՝ կանգնեցրել Ջորեք կիսակայարանի մոտ»:¹ Խորհրդարանի նիստում նա նաև հայտարարում է, որ այդ տարածքը երբևիցե վրացական չի եղել: Նստաշրջանում հայտարարվում է, որ «Կառավարությունը այդ բոլորը աչքի առաջ ունենալով և Վրաստանի հետ բարիդրացիական հարաբերություններ պահպանելու համար անմիջապես մի հեռագիր է ուղարկել Ժորդանիային՝ ստեղծված դրության վերաբերյալ»:²

* Մինչև 1918թ. ռուսական պաշտոնական շրջանակներն ադրբեջանցիներին անվանում էին Կովկասի թաթարներ, իսկ մենք՝ հայերս նրանց անվանում էինք թուրքեր, որն ավելի ճիշտ էր:

¹ ՀՀ ԱԱ, ֆ 198, գ. 16, ք. 2:

² Նույնը:

1918թ. նոյեմբերի 29-ին Թբիլիսիից ստացվեց տարածքային հարցերի լուծման մասին Վրաստանի կառավարության «նոր» տեսակետը: Վրացական կողմի կարծիքով հայ-վրացական սահմանագիծը պետք է անցներ մախկին Թբիլիսիի մահանգի հարավային սահմանով, այսինքն՝ Լոռին և Ախալքալաքը մտնում էին Վրաստանի կազմի մեջ: Դրան հետևեցին ավելի գործնական խնդիրներ՝ կազմվեց Ախալքալաքի վրացական վարչություն, նշանակվեց մահանգապետ, գործերը բերվեցին մարտական պատրաստվածության:

Զգալով պահի վճռական լինելը՝ վրաց կառավարող շրջանները դեն են նետում դիվանագետի դիմակը և, հաղթողի կեցվածք ընդունելով, հայտարարում, - «Վրաստանի կառավարության կողմից Ախալքալաքի գավառի զբաղեցումը ոչ պատմական, ոչ քաղաքական և ոչ էլ բարոյական տեսանկյունից վիճելի չէ»:³ Ըստ էության, սա ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ Վրաստանի հետ սահմանների որոշման հարցում ՀՀ խորհրդի և կառավարության որդեգրած ռազմավարության ձախողման արձանագրում: Փաստորեն, Հայաստանի զգուշավոր դիվանագիտության պատրանքը, թե հմարավոր կլինեին Բորջալուի հյուսիսային շրջանները միակողմանիորեն Վրաստանին զիջելու ճանապարհով նրան հեռացնել անվիճելիորեն հայկական տարածքներից, հոգս ցնդեց: Ավելին, վրաց իշխանությունը, ոգևորված Ախալքալաքի «հաջող որսով», դարձավ ավելի սանձարձակ, ուստի ուժեղացավ Լոռու գավառի նկատմամբ նրա հավակնությունը:

Իրավիճակը տագնապալից էր, և հայ պատգամավորները ձգտում էին ամեն ինչ անել խաղաղ ճանապարհով բոլոր հարցերը լուծելու և խաղաղություն պահպանելու համար: Հարցը քննարկվում է խորհրդարանի բոլոր խմբակցություններում և, ի վերջո, ընդունվում է դաշնակցական խմբի առաջարկը. «Դաշնակցական ֆրակցիան, հավանություն տալով կառավարության արած քայլերին, առաջարկում է շարունակել նույն ճևով՝ ամեն ջանք գործադրել՝ խաղաղ ճանապարհով լուծել առաջ եկած կոնֆլիկտը, եթե այդ չօգնի և Վրաստանը ագրեսի (մեջբերումը կատարվում է ըստ բնագրի - Ս.Բ.), քայլեր անի՝ զենքի ուժով պաշտպանել Հայաստանի իրավունքները»:⁴ Հայ-վրացական բախումը դառնում էր ամխոսափելի, և դեկտեմբերի 13-ին բռնկվեց հայ-վրացական զինված ընդհարումը: Պատերազմի կանխման բոլոր փորձերն իզուր անցան. «Եվ դեպքերն ընթացան իրենց ճանապարհով. խոսքը մնացել էր զենքին»:⁵

Փաստերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այս հարցում իր վճռական դերն ունեցավ Թուրքիան: Թուրք-վրացական գաղտնի համաձայնագրերը հիմնականում ուղղված էին մեր ժողովրդի դեմ:

Հայկական զորքերը Դ.Կանայանի գլխավորությամբ հանդես բերեցին առավել կազմակերպվածությամբ, մարտական գործողությունների վարման հմտությամբ և առանց մեծ ջանքերի ու զոհերի մաքրեցին հայկական տարածքները վրացական զորքերից: Հայկական զորքերն ընդհուպ մոտեցան Թբիլիսիին և կարճ ժամանակում վրացիներից ազատագրեցին Լոռին և Ախալքալաք գավառի հարավային մասը: Պատերազմական գործողությունները վերջացան 1918թ. դեկտեմբերի 31-ին՝ անգլիացիների միջամտությամբ: Ո՞վ հաղթեց այս պատերազմում, դժվար է ասել, բայց որ մեր զորքերը կատարեցին իրենց պարտականությունները, դա փաստ էր: Միմոն Վրացյանն ասում է. «Հերթը քաղաքագետներինն էր. պետք էր ամեն ինչին պայմանագրային բնույթ տալ»:⁶ Ձիմադադարի հաջորդ իսկ օրը մեր պատվիրակությունը մեկնեց Թբիլիսի՝ նոր բանակցությունների: Հայ-վրացական խորհրդածրոյվը 1919թ. հունվարի կեսին սկսեց իր աշխատանքները և գումարեց իր առաջին նիստը: Այս կոնֆերանսում Հայաստանը լուծելու էր երկու հարց. 1. Լոռին և Ախալքալաքը միացնել մայր հայրենիքին, 2. Ելք դեպի Բաթումի՝ փրկելու սովահար ժողովրդին: Օրակարգի հարցերն էին. 1. փոխադարձ անկախության ճանաչում և դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնում. 2. հաղորդակցության և երթևեկության պայմանների վերականգնում. 3. տրանզիտ. 4. փոստ-հեռագրական համաձայնություն. 5. հայկական կորպուսի գրաված

³ Հայաստանի հանրապետությունը 1918-20թթ., (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., 2000, էջ 75, փաստաթուղթ 51:

⁴ Նույն տեղում, թ. 4:

⁵ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993, էջ 229:

⁶ Նույնը:

գույքի վերադարձը. 6. հայկական կառավարությանը պատկանող 13 միլիոն գումարը վերադարձնելու խնդիրը: Այս հարցերի քննարկումը տևեց երեք ամիս: Արդյունքում ընդունվեցին վերոհիշյալ հարցերի կարգավորման վերաբերյալ որոշումներ և մարտ-ապրիլ ամիսներին արդեն վերականգնվեցին հայ-վրացական հարաբերությունները:

Հաշտության կոնֆերանսը կայացավ անգլիացիների նախաձեռնությամբ. այն վարում էր գնդապետ Ստյոպարտը և բացահայտորեն պաշտպանում էր վրացական շահերը: Նրանց պարտադրանքի տակ Լոռին վերածվեց «Չեզոք գոտու», իսկ Ախալքալաքի գավառը, հայ բնակչության համար «որոշակի երաշխիքներով», ժամանակավորապես տրվեց Վրաստանին:

Հայ-վրացական վեճը, սակայն, սրանով չավարտվեց. այն դեռ երկար էր շարունակվելու: «Այս շրջանում, վրաց տիրապետության օրով, - գրում է ժամանակի մամուլը, - սկիզբ առած ավազակությունը ավելի ընդարձակվեց, անհատական թալանը փոխվեց մասսայականի, թալանվում են բոլորը, գյուղերը, բռնաբարման և առևանգման դեպքեր են տեղի ունենում»:⁷

Հայ-վրացական երկրորդ խորհրդածողովը սկսվեց 1919թ. սեպտեմբերին, որի ժամանակ հայերը ցանկություն հայտնեցին հայ-վրացական համագործակցության վերաբերյալ՝ ընդդեմ թուրքերի և բոլշևիկյան շարժման, սակայն վրացիները, դավաճանելով իրենց վաղեմի բարեկամներին, ընտրեցին չեզոքության քաղաքականությունը և հայերին թողեցին մեն-մենակ թշնամու դեմ:

Հայ-վրացական հարաբերություններում նշված տարիներին առանցքային տեղ էր գրավում Լոռու «Չեզոք գոտու» խնդիրը: Լոռու «Չեզոք գոտին» առաջացել էր 1918թ. հայ-վրացական պատերազմի հետևանքով: 1919թ. հունվարի 9-17-ը Թիֆլիսում անգլիացիների ղեկավարությամբ և Անտանտի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ որոշվում է չեզոք գոտում մտցնել հատուկ կառավարում՝ երկու պետությունների լիազոր ներկայացուցիչների համատեղ ղեկավարությամբ և անգլիական զենքալ նահանգապետի վերահսկողությամբ: «Չեզոք գոտու» մեջ մտնում էին նախկին Բորչալուի գավառի, Ալավերդու, Ուզունլարի և Վորոնցովկայի շրջանները՝ իրենց 41 գյուղերով: 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ, երբ առկա էր թուրքական բանակի Լոռի ներխուժելու վտանգը, Հայաստանի և Վրաստանի միջև նոյեմբերի 13-ին կնքվում համաձայնագիր, ըստ որի՝ վրացական զորքերը պետք է ժամանակավորապես (3 ամսով) զբաղեցնեին «Չեզոք գոտին»:

Հայ-թուրքական պատերազմում Հայաստանի պարտությունից և նրա խորհրդայնացումից հետո վրացական իշխանությունները խախտում են համաձայնագիրը և զորքերը մտցնում նաև «Չեզոք գոտու» սահմաններից դուրս հայկական ութ այլ բնակավայրեր՝ Ջալալօղլի (Մտեփանավան), Շահալի-կայարան, Փամբակ, Քոլագերան և այլն: Լոռում հաստատվում է վրացական զենքալ-նահանգապետություն, կառավարումից հեռացվում է Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչը: Ինչպես նշվում է Լոռու ռազմահեղափոխական կոմիտեի հաղորդագրության մեջ՝ «այդ գրավված շրջաններում թագավորում էր սանձարձակ վերաբերմունք և ամենախայտառակ կողոպուտ»:⁸

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, երբ թուրքական զորքերի Լոռի ներխուժման վտանգը վերացել էր, Վրաստանի կառավարությունը ոչ միայն պատրաստակամություն չհայտնեց հեռացնել իր զորքերը, այլև ձգտում էր Լոռին միացնել Վրաստանին, լայն քարոզչություն անցկացնելով տեղի բնակչության մեջ: Հայաստանի «Հեղեղումի տեղեկություններով, - նշում էր Բաքվի «Կոմունիստ» թերթը, - Վրաստանի կառավարության անդամ Չխեիձեն Վրաստանի սահմանադիր ժողովի հինգ անդամների հետ «Չեզոք գոտում» ֆիզիկական ուժի ճնշման ներքո բնակչությանը պարտադրում էր ընդունել բանաձևեր՝ ամբողջությամբ Վրաստանին միանալու համար: «Գոտու» խորհրդային վարչության անդամներն ապօրինաբար ձերբակալվում են և ուղարկվում են Զուբայխի բանտ»:⁹ Վրացական իշխանությունների ման գործելակերպը որևէ ար-

⁷ «Ձանգ», 1919, 30 ապրիլի, N 36:

⁸ «Կոմունիստ» 1921, 11 փետրվարի, N 53:

⁹ «Комуніст», Баку, 1921, 11 января, N 8.

դյունք չի տալիս, ընդհակառակը, ստիպում է Լոռու բնակչությանը էլ ավելի համախմբվել և ուղիներ որոնել վրացական լծից ազատվելու համար:

Արդեն 1920թ. դեկտեմբերից ինչպես Լոռու, այնպես էլ Հայաստանի այլ շրջանների մի շարք գյուղերում (Պրիվոլնոյե, Գյառգյառ, Վորոնցովկա, Արմանիս, Նովա-Պոկրովկա, Նովա-Սիխայովկա և այլն) հրավիրվում են հասարակայնության ժողովներ, որտեղ բնակչությունը, արտահայտելով իր գայրույթն ու վրդովմունքը վրացական բռնակցության դեմ, դիմումներ է հղում Խորհրդային Ռուսաստանի և Ռուսաստանի իշխանություններին՝ պահանջելով Կարմիր բանակի օգնությամբ դուրս քաշել մենշևիկյան զորքերը Լոռուց և այն միացնել Խորհրդային Հայաստանին:¹⁰

Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմը Երևան հասնելուն պես դեկտեմբերի 7-ին և 1-ին հուլյանոցներ է հղում Վրաստանի կառավարությանը՝ Լոռուց վրացական զորքերը դուրս բերելու և Հայաստանի շրջափակումը վերացնելու պահանջով: Հրաժարվելով բավարարել Հայկեղկոմի պահանջը՝ վրացական իշխանությունները մատնանշում են նոյեմբերի 13-ի համաձայնագրի դրույթների ճշգրիտ կատարումը իրենց կողմից: 1920թ. դեկտեմբերի 24-ին Հայկեղկոմը որոշում է կրկնել պահանջները և վրացական զորքերի դուրսբերումը համարել Հայաստանի և Վրաստանի միջև բանակցություններ սկսելու պայման:

1920թ. դեկտեմբերի 29-ին ՀԽՍՀ արտգործոժողկոմ Ա.Բեկզադրյանը, համաձայն հեղկոմի որոշման, հուլյանոց է հղում Վրաստանի արտգործնախարարին, պատճեններ՝ Վրաստանում Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Շեյմանին, Մոսկվա՝ արտգործոժողկոմ Չիչերինին, Բաքու՝ արտգործոժողկոմ Հուսեյնովին, որտեղ նշում է, որ նոյեմբերի 13-ի համաձայնագրի վրա վրացական կողմի պնդումները ձևական են, որովհետև այն վերացված է վրացական կառավարության գործողություններով: Նշելով, որ Հայաստանի խորհրդայնացումով հայ-վրացական համաձայնագիրը կորցրել է իր նշանակությունը, Բեկզադրյանը հայտնում է որ Հայաստանի իշխանությունները պատրաստ են վիճելի հարցերի խաղաղ լուծմանը և դրանք արագացնելու համար նպատակահարմար են գտնում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների մասնակցությունը:¹¹

Այսպիսով, Հայաստանի իշխանությունները հնարավորություն էին տալիս Ռուսաստանին միջամտել հայ-վրացական հարաբերությունների և վիճելի հարցերի կարգավորմանը: Վրացական իշխանությունները շտապելու պատճառներ իսկապես ունեին. նրանց չէր կարող չանհանգստացնել Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշումը հայ-վրացական տարաձայնություններում Լոռու «Չեզոք գոտու» հարցի շուրջ:

1921թ. փետրվարի 7-ին Ղարաքիլիսայում կազմակերպվում է Լոռու ռազմա-հեղափոխական կոմիտեի Հովսեփ Լազյանի գլխավորությամբ: Կոմիտեն որոշում է ապստամբությունը «Չեզոք գոտում» սկսել փետրվարի 11-ի լույս 12-ի գիշերը: Ապստամբության շտաբը դիմում է նաև 11-րդ Կարմիր բանակի օգնությանը: Գ.Օրջոնիկիձեի կարգադրությամբ 11-րդ բանակի զորամասերը անցնում են «Չեզոք գոտու» սահմանը և օգնության հասնում հայ ապստամբներին: Հաջողվում է փրկել նաև Շահալիի կամուրջը: Ապստամբությունն ավարտվում է հաղթանակով: 11-րդ Կարմիր բանակի ճնշման տակ վրաց մենշևիկյան զորքերը խուճապահար նահանջում են: Ազատագրված Լոռին միավորվում է մայր հայրենիքին՝ Խորհրդային Հայաստանին:

1921թ. փետրվարի 17-ին Հ.Լազյանը հեռագրում է 11-րդ բանակի ռազմա-խորհրդին՝ Երևան և Մոսկվա. «Ապստամբական շարժման ալիքը անկասելի գրոհով Լոռուց անցել է Վրաստանի խորքը, շարժվում է դեպի Թիֆլիս, և Ռուսաստանի Կարմիր բանակը պարտավոր է իր պողպատի ջոկատները միացնել ապստամբների տողաններին», այդ «հույսով դեպի հյուսիս է նայում ապստամբ Վրաստանը»:¹² Ընդառաջելով այս կոչին՝ 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարությունը նույն օրը հրաման է արձակում «Վրաստանի դեմ ընդհանուր հարձակման անցնելու մասին»: 1921թ. փետրվարի

¹⁰ Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը և Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, Եր., 1960, էջ 428:

¹¹ Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, (1920թ. նոյեմբեր, 1922թ. հունվար), Եր., 1974:

¹² Հեղկոմները Հայաստանում, էջ 83-89:

16-ին մման կոչով Կարմիր բանակին արդեն դիմել էր Բորչալուի գավառի Շուլավեր գյուղում կազմակերպված Վրաստանի Հեղկոմը, որը Վրաստանը հայտարարել էր խորհրդային հանրապետություն:¹³

Ազատագրելով Լոռին՝ հայկական հատուկ նշանակության ջոկատը և Լոռու պարտիզանական խումբը 11-րդ բանակի զորամասերի հետ միասին 18-րդ հեծելազորային դիվիզիայի հրամանատար Պ.Կուրիշկոյի հրամանատարությամբ Բորչալուի գավառի վրայով մտնում են Վրաստան, և հետապնդելով վրացական զորքերին, հասնում մինչև Թիֆլիս: 1921թ. փետրվարի 25-26-ին Վրաստանը խորհրդայնացվում է:

Խորհրդային Հայաստանը ոչ միայն իրեն վերադարձրեց հայկական տարածքների կարևորագույն մասը, այլ կանխեց նաև դրանց հարող բնակավայրերի հնարավոր կորուստը ևս: Վրաստանի խորհրդայնացումը մեծ նշանակություն ունեցավ Հայաստանի համար. նախ. դեպի Հայաստան տանող հաղորդակցության ուղիների ապաշրջափակման տեսակետից և ամենագլխավորը՝ եթե Վրաստանում իշխանության գլուխ մնային մենշևիկները, ապա բավականին կարվեին հայ-վրացական հարաբերությունները, որոնք Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո արդեն իսկ լարված էին:

Նկարագրելով Լոռու ապստամբության օրերին Թիֆլիսում տիրող իրադրությունը՝ անվանի հայագետ Լեոն խոստովանում է, որ «անհնարին չէր այս տեսակ մթնոլորտի մեջ նաև հայկական կոտորածը» և հիացմունքով է նշում, որ այս ամենին վերջ տվեց Վրաստանի խորհրդայնացումը:¹⁴

Եթե Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունների համար «Չոզոք գոտու» ապստամբությունը կարևորվում էր Վրաստանի խորհրդայնացման հետևանքով, ապա Լոռու ազատագրման և «խորհրդայնացման գաղափարը նրա բնակչության միահամուռ ցանկությունն է», և, ինչպես նշում է Հ.Լազյանը. «ապստամբության ժամանակամիջոցում նրանք բոլի չեն տվել ոչ մի դավաճանություն, ոչ մի անախորժ դեպք»:¹⁵

Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը Վրաստանի հետ ունեցած սահմանային հարցերի վերաբերյալ կազմեց պաշտոնական փաստաթղթեր: Դրանցից մեկում տարբեր տեսանկյուններից հիմնավորվում էր Ախալքալաքի գավառը Հայաստանին միացնելու հայկական կողմի պաշտոնական տեսակետը:¹⁶ Ինչպես Լոռու «Չոզոք գոտու», այնպես էլ Ախալքալաքի և Խրամի վիճելի շրջանների՝ Խորհրդային Հայաստանին միացնելու հարցերն իրենց իրավաբանական ձևակերպումները ստացան 1921թ. երկրորդ կեսին: Հուլիսի 7-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի պլենումը Ստալինի, Խորհրդային Հայաստանի և Վրաստանի արտգործոժողկոմներ Մոսկովանի և Սվանիձեի մասնակցությամբ որոշում է Լոռու ամբողջ «Չոզոք գոտին» միացնել Խորհրդային Հայաստանին, իսկ Ախալքալաքի և Խրամի շրջանների հարցը փոխանցել Վրաստանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմի քննարկմանը:¹⁷ 1921թ. հուլիսի 16-ին Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմը հաստատում է Կովկասյան բյուրոյի որոշումը Լոռու «Չոզոք գոտու» վերաբերյալ, իսկ ինչ վերաբերում է Ախալքալաքի և Խրամի շրջաններին, ապա, ելնելով Թիֆլիսի հետ այդ շրջանների «ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական կապվածության նկատառումներից», որոշում է մերժել դրանց զիջումը Հայաստանին:¹⁸

1921թ. նոյեմբերի 6-ին Խորհրդային Հայաստանի ժողկոմխորհի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը և Վրաստանի հեղկոմի նախագահ Պ.Մդիվանին Թիֆլիսում ստորագրում են Հայաստանի և Վրաստանի միջև սահմանի մասին համաձայնագիր, ըստ որի՝ ամբողջ Լոռին մնում է ՀԽՍՀ-ի, իսկ Ախալքալաքի և Խրամի շրջանները՝ Վրաստանի կազմում:¹⁹

¹³ *Борьба за победу Советской власти в Грузии, документы и материалы 1917-1921, Тбилиси, 1958, стр. 659.*

¹⁴ *Լ և ռ, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 461:*

¹⁵ *Հեղկոմները Հայաստանում, էջ 103:*

¹⁶ *ՀՀ ԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 75, թ. 2, գ. 42, թ. 55:*

¹⁷ *ՀՀ ԱԱ, Հավաքածու 1, գ. 7, թ. 45:*

¹⁸ *С. Х а р м а н д а р я н, Ленин и становление Закавказской Федерации (1921-1923), Ер., 1969, стр. 110.*

¹⁹ *Նույն տեղում, էջ 111:*

Հայաստանը փորձեց արդարացի լուծման հասնել զոհն ներքին մանր սահմանային հարցերում կամ Վրաստանին մնացած տարածքներում հայության համար ապահովել ինքնավարություն: 1922թ. մի խումբ հայ գործիչներ նախագիծ ներկայացրին Ախալքալաքի գավառից և Բորչալուի հայաբնակ գյուղերից Վրաստանի ՄԽՀ կազմում մի հայկական ինքնավար միավոր ստեղծելու մասին: Սակայն վրաց պետական շրջանակները, մտավորականության շատ ներկայացուցիչներ սկիզբնեղծվ ընդունեցին այդ նախագիծ-առաջարկը՝ այն դիտելով իբրև Վրաստանն անդամահատելու քայլ և 1923թ. հասան նրա մերժմանը:

Ջավախքում տիրող մերօրյա սրված իրավիճակը այս բոլորի հետևանքն է: Անհրաժեշտ է գտնել մի կենսաձև, որն ապահովի տեղի բնակչության խաղաղ գոյակցությունը:

АРМЯНО-ГРУЗИНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОД с 1916 по 1921г.г.

____ *Резюме* ____

____ *С. Карян* ____

После приобретения независимости армяно-грузинские отношения формировались во многом под воздействием противоречивых политических процессов. Взаимоотношения двух народов установились сразу же после обретения этими народами независимости.

Важнейшими факторами, воздействовавшими на развитие армяно-грузинских взаимоотношений, были: наличие в Грузии многочисленной армянской диаспоры, многообразные экономические и военно-политические отношения между двумя республиками. К этим обстоятельствам добавились территориальные споры, которые привели к вооруженным столкновениям (с 13-ого по 31-ое декабря 1918 года).

В целом, несмотря на определенные противоречия во взаимоотношениях Армении и Грузии, удалось избежать дальнейшего развития конфликта и восстановить нормальные межгосударственные отношения.

ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ
ԳԱՎԱՌՈՒՄ 1918-1920թթ.

1918 թվականի դեկտեմբերին թուրքերի հեռանալուց հետո Ալեքսանդրապոլի գավառի իշխանությունները ձեռնամուխ են լինում կրթական գործի կազմակերպմանը: Առաջնային նշանակություն է տրվում հատկապես դպրոցին: ՀՀ Խորհրդարանը դպրոցական գործը վերականգնելու և դպրոցը քաղաքականությունից հեռու պահելու նպատակով 1918թ. սեպտեմբերի 11-ին օրենք էր ընդունել, որի հիմքում ընկած էր դպրոցի կառավարման հասարակական սկզբունքը: Այդ օրենքով դպրոցը ՀՀ պետության մենաշնորհը չէր համարվում և ընդունվում էր ազատ դպրոցական համակարգը: Պետական գանձարանից նպաստ ստացող դպրոցները հանձնվում էին հանրային կրթության նախարարին, տեղական ինքնավար մարմիններին, դպրոցական շրջանային տեսուչներին, դպրոցների մանկավարժական խորհուրդներին, ավագ ուսուցիչներին և հոգաբարձուներին:¹ Փաստորեն հանրապետության տարածքում գործող նախկին պետական, եկեղեցական-ծխական և այլ տիպի դպրոցները հնարավորություն էին ստանում ազատ գործելու: Միաժամանակ օրենքը լուրջ ֆինանսական դժվարությունների առաջ էր կանգնեցնում դպրոցներին դպրոցաշինության, գրեմական պիտույքների ու դասագրքերի հայթայթման և ուսուցիչների աշխատավարձերի վճարման հարցերում:

Ալեքսանդրապոլում 1918 թվականի հոկտեմբերից գործում էին ս. Փրկչի վիճակային, Արդուքյան օրիորդաց և ս. Լուսավորչի «Խրիմյան» դպրոցները: Ալեքսանդրապոլի թեմակալ առաջնորդ Արտակ վարդապետի՝ Երևանի փոխթեմակալ Խորեն եպիսկոպոսին ուղղված զեկուցագրում նշվում է, որ ս. Լուսավորչի Խրիմյան դպրոցի հոգաբարձությունն աղքատ է և առանց պետական նպաստի ուսուցիչներին աշխատավարձ տալ չի կարող: Հայտնելով այս մասին, Արտակ վարդապետը խնդրում է Խորեն եպիսկոպոսին՝ այս դպրոցները ևս հաշվի առնել պետությունից նպաստ խնդրելու դեպքում:² Ինչ վերաբերում է Արդուքյան օրիորդաց դպրոցին, ապա 1918թ. հունվարի 23-ին Գևորգ Ե կաթողիկոսին ուղղված դպրոցի հոգաբարձության խնդրագրում հայտնվում է, որ խնդրել են Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային վարչությունից՝ քաղաքապատկան ազատ հողամասերից մեկը ձրիաբար հատկացնել դպրոցի կառուցվելիք շենքի համար: «Ի պատասխան հոգաբարձութեան այս դիմումի,- ասվում է խնդրագրում,- քաղաքային վարչութիւնը իր դեկտեմբերի 16-ի N 314 գրութեամբ յայտնում է, որ Քաղաքային խորհուրդը՝ նոյեմբերի 23-ին կայացած իր նիստում որոշել է՝ Երևանեան փողոցի վերայ, քաղաքի Կենտրոնում, Սուրբ Աստուածածին եկեղեցուն մօտիկ գտնուած ազատ հողամասը (669,4 քառ. սժ.) յատկացնել Արդուքեան դպրոցի նոր շէնքին այն պայմանով, որ դպրոցիս հոգաբարձութիւնը շէնքի կառուցումը ձեռնարկէ հինգ տարւայ ընթացքում և աւարտէ այն՝ հողամասը նւիրաբերելու օրից հաշւած՝ իօթը տարւում: Կառուցուած շէնքը ընդմիշտ յատկացւելու է վերոյիշեալ դպրոցին, հակառակ դէպքում, ինչպէս և նշանակուած ժամանակամիջոցում շէնքի կառուցումը չձեռնարկւելու կամ չաւարտելու դէպքում, քաղաքը իրաւունք կունենայ հողամասը յետ գրաւելու»:³ Հայտնելով այս մասին՝ հոգաբարձությունը խնդրում է կաթողիկոսի օժանդակությունը այդ մեծ գործը սկսելու համար:⁴ 1918թ. փետրվարի 5-ին Ալեքսանդրապոլի Արդուքյան Օրիորդաց դպրոցի հոգաբարձությանը գրած պատասխանում կաթողիկոսի դիման հայտնում է, որ. «Մ. Աթոռի ներկայ անձուկ վիճակը ոչ մի հնարատրութիւն չի տալիս որևէ օգնութիւն հասցնել դպրոցի շինութեան գործին. այդ մասին պետք է հասարակական լայն հանգանակութեան դիմել Ալեքսանդրապոլի վիճակում»:⁵

¹ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.86, ք.4:

² Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք 9, Ե. 1997, ք. 158-159:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց.2, գ. 1135, ք.1:

⁴ Նույնը:

⁵ Նույն տեղում, ք. 2:

Դպրոցների իրավասությանն էր հանձնվում նաև դասագրքերի ձեռք բերման գործը: 1919 թ. հուլիսի 9-ին Արդության դպրոցին ուղարկված շրջաբերականով հանրային կրթության և արվեստի նախարարը դպրոցի վարչությանը խնդրելով տեղեկացնել, թե ինչ դասագրքերի կարիք է զգում դպրոցը և ինչ քանակով, միաժամանակ նշում է. «Մինիստրությունն սակայն անհրաժեշտ է համարում բացատրել, որ Մինիստրության հոգատարությունը դպրանոցի վարչությանը չի ազատում անհրաժեշտ դասագրքեր և այլ պիտույքները Ձեր սեփական միջոցներով հայթայթելու պարտականությունից»:⁶

1919թ. օգոստոսին Հայաստանի Հանրապետության նորընտիր կառավարությունը Ա. Խատիսյանի գլխավորությամբ ձեռնամուխ է լինում կրթության բնագավառում արմատական բարեփոխումների իրականացմանը: Մասնավորապես նախատեսվում է սկզբնական կրթությունը դարձնել ընդհանուր, պարտադիր ու ձրի, զարկ տալ հատկապես պոֆեսիոնալ կրթությանը, պետականացնել եկեղեցական-ծխական դպրոցները, մտցնել դպրոցների հաջորդականություն և միասնականություն, ամեն կերպ քաջալերել դպրոցների և այլ հաստատությունների բացման գործում մասնավոր նախաձեռնությունը: Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ինքնավարությունը և մանավանդ քաղաքագլուխ Հ. Մելքոնյանը մեծ աշխատանք են կատարում կառավարության կրթական քաղաքականության իրականացման համար: Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչության՝ 1919թ. հոկտեմբերի 27-ի քաղաքային խորհրդին ուղղված դպրոցական գործը կազմակերպելու վերաբերյալ զեկուցման մեջ պաշտպանվում են պրակտիկ, տարրական պարտադիր և երկսեռ, արտադպրոցական տարիքի երեխաների և որ կարևոր է՝ շարունակական կրթության գաղափարները: «Ներկայ դեմոկրատիկ ինքնավարութեան պարտականություններից մեկն էլ հանդիսանում է, - մասնավորապես ասված է այդ զեկուցման մեջ, - դպրոցական գործը ուղիղ հիմքերի վրայ դնելը: Դրա համար անհրաժեշտ է ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որի մեջ մանուկ սերունդը հնարավորություն ունենայ բարգավաճել և պատրաստել առողջ մտքով այնպես, որ գործնականի հետ ծանոթանալով, պատրաստի պրակտիկ կեանքի համար»:⁷ Ձեկույցում առաջ է քաշվում նաև տարրական պարտադիր կրթության գաղափարը: Չափազանց անհրաժեշտ է համարվում հատուկ ուշադրություն դարձնել նաև արտադպրոցական տարիքի երեխաների ուսումնառությանը: Այդ նպատակով առաջարկվում է ստեղծել առանձին դպրոցներ՝ «մանկական պարտեզներ» երկու սեռի երեխաների համար: Այս հանգամանքը կարևորում էր նրանով, որ սա հիմք կարող էր հանդիսանալ հետագայում երկսեռ տարրական դպրոցներ բացելու համար: Բացի այդ՝ ապահովվում էր կրթության հաջորդականությունը: Կարևորում էր հատկապես մանկական պարտեզների բացման դաստիարակչական և սոցիալական նշանակությունը: Համարվում էր, որ դրանց բացմամբ երեխաները կկտրվեն փողոցից, և կդրվի նրանց առողջ դաստիարակության հիմքերը, իսկ ծնողներն երեխաներին տեղավորելով մանկապարտեզներում կկարողանան աշխատանքի անցնել և բարելավել իրենց նյութական վիճակը: Հետաքրքիր էր նաև մանկապարտեզների առաջարկվող ծրագիրը, որը ներառում էր ձեռարկեստ (նկարչություն), երգեցողություն, երաժշտություն (նվագակցություն և պարեր), մարմնամարզություն, նախապատրաստական գրույց-դասեր, խոսակցություն և լեզվի զարգացում, ծանոթություն բնության հետ, մանկական պատմվածքների ընթերցանություն, զբոսանք և խաղեր ու նախնական փաբանություն:

Քաղաքային վարչությունը ենթադրում էր բաց անել սկզբում չորս մանկական պարտեզներ, որոնց ծախսը կլիներ տարեկան մոտավորապես 220000 ռուբլի: Հաճախող մանուկների համար առաջարկվում էր ամսական 100 ռուբլի վարձ, աշակերտության 50%-ին ընդունել ձրի, այնպես, ինչպես որոշված էր քաղաքային դպրոցների համար: Ուսումնավարձից ստացած փողով վարչությունը նախատեսում էր մանուկների համար կազմակերպել այդ տարիքի երեխաների համար շատ անհրաժեշտ նախաճաշ: Մույն զեկույցը ներկայացնելով քաղաքային խորհրդի բարեհաճությանը՝ վարչությունը ենթադրում էր, որ խորհուրդը կընդունի այն իր բոլոր մասերով հաստատող որոշում, ինչպես նաև կմիջնորդի հանրային կրթության մինիստրի առաջ քաղաքային ինքնա-

⁶ ՀՄՄ ֆ. 18, ց. 1, գ. 9, ք. 10:

⁷ ՀՄՄ ֆ. 105, ց. 1, գ. 2776, ք. 4-5:

վարությանը տրամադրելու 200000 ռուբլի և չսպասելով մինչև հիշյալ գումարի ստանալը, կառաջարկի վարչությանը ամփոփապես անցնել մանկական պարտեզների բացմանը:⁸ Քաղաքային Խորհրդի 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ի նիստը որոշում է հաստատել քաղաքում 4 մանկապարտեզ բացելու վերաբերյալ վարչության որոշումը և հանձնարարել վերջինիս միջնորդել կառավարության առաջ 22 հազար ռուբլի փոխանցելու համար և առանց սպասելու այդ գումարը ստանալուն, բացել մանկապարտեզները:⁹

Կրթական գործին աջակցում էին նաև Ալեքսանդրապոլի հասարակական կազմակերպություններն ու ընկերությունները: Այսպես՝ «Արտադարձակական զարգացման ընկերությունը» 1919թ. նոյեմբերին Քաղաքային Խորհրդին ուղղված նամակում առաջարկում է կազմակերպել մանկական ակումբներ, ստեղծելով «անհատապես բազմակողմանի զարգացած առողջ քաղաքացի՝ խոր հասարակական հայացքներով»:¹⁰ Ընկերությունը, մանուկների դաստիարակությունը համարելով հասարակական զարգացման անհրաժեշտ գործոն, նշում է. - «Դաստիարակութեան նպատակն է ստեղծել հարմար միջավայր զարգացնելու երեխայի նորմալ տվյալները, ձգտել ոչ այնքան տալ գիտութեան փաստեր, որքան ստեղծել ընդունակութիւններ, այսինքն զարգացնել հոգեբանութիւնը իրա բազմակողմանի մասերով, չը բաւարարելով լոկ ուսումնական տեսակներով, զարգացնել երեխեքի մեջ գիտակցութեան ընդունակութիւն, մտքի տոկունութիւն, որ նա կարողանա ամփոփապէս պարզաբանել իրա շրջապատը, ինքնագործունէութիւն և հասարակականութիւն, գեղարուեստական և բարոյական նորմալ տվյալները, տալ ընդհանուր հասկանալի գիտելիքներ զանազան մասնագիտութիւններից իրենց միջ երեխայի ինքնուրույն կեանքի, զարգացնել մարմինը»:¹¹

Ընդառաջ գնալով Հանրային կրթության նախարարի առաջարկությանը և նկատի ունենալով ժողովրդական համալսարանների, կիրակնօրյա դպրոցների ու հայոց լեզվի դասընթացների և ընդհանրապես արտադարձակական կրթության տարածմանը կոչված հիմնարկությունների կարիքը, տարրական դպրոցների Ալեքսանդրապոլի շրջանային տեսուչը հրավիրում է զանազան դպրոցների և քաղաքային ինքնավարության ներկայացուցիչների ընդհանուր ժողով: Քննելով արտադարձակական կրթության խնդիրը, ժողովը որոշում է կազմել 11 հոգուց բաղկացած հատուկ հանձնաժողով, որի մեջ ի պաշտոնե տնտեսում էին նաև շրջանային տեսուչն ու քաղաքի ներկայացուցիչը: Հանձնաժողովը նպատակահարմար է գտնում արտադարձակական կրթության և դաստիարակման գործը բաժանել երեք մասերի՝ ժողովրդական համալսարան, գրաճանաչության դպրոց մեծերի և պատանիների համար և հայոց լեզվի դասընթացներ: Միաժամանակ հարց է բարձրացվում ճշտել այդ գործում հանրային կրթության նախարարության և քաղաքային ինքնավարության փոխհարաբերությունը: Ըստ Քաղաքային ինքնավարության վարչության՝ այդ գործի ուղղակի հսկողությունն ու ղեկավարությունը պետք է լինի իր ձեռքում, և դրա հիմնական պատճառաբանություններն էին.

«ա) Քաղաքային ինքնավարութիւնը ներկայ պայմաններում ներկայացնում է իրենից աւելի դեմոկրատական սկզբունքներով ընտրւած մի հիմնարկութիւն, թէ իր կազմով, թէ այն խնդիրներով, որոնք դրուած են ինքնավարութեան առաջ, աւելի մօտիկ կանգնած լինելով տեղական կարիքներին, անհամեմատ աւելի լավ ձևով կարող է տանել այդ նորաստեղծ գործը:

բ) Քաղաքային ինքնավարութիւնների բազմաթիւ պարտականութիւնների մեջ ամենաառաջնակարգ տեղն է բռնում ժողովրդի կրթութեան գործը, իսկ Ալեքսանդրապոլի ներկայ Քաղաքային վարչութեան գործունէութեան մեջ կրթական գործը ամենակենտրոնական դերն է բռնում, որի համար կրթական գործի բաժինը յանձնւած է Վարչութեան անդամներից մեկին աւելի օգտավետ և գեղեցիկ տանելու համար, իսկ Քաղաքային Խորհուրդը որպէս օգնական տուել է Վարչութեան անդամին իր կողմից ընտրւած մասնագետներից յատուկ դպրոցական յանձնաժողով:

⁸ ՀՍՍ Ֆ. 105, ց. 1, գ. 2776, ք. 4-5:

⁹ Նույնը:

¹⁰ Նույն տեղում, գ. 2777, ք. 1:

¹¹ Նույնը:

գ) Քաղաքային ինքնավարությունը տիրող պայմաններում հանդիսանում է իբրև կենտրոնական իշխանության տեղում ավելի հեղինակաւոր և ազդեցիկ մի օրգան, բնակչության բոլոր խավերն էլ դէպի նա վերաբերում են վստահութամբ և հավատով և նրա բոլոր գործերին ամեն կերպ օգնում են: Քաղաքային ինքնավարութեան շուրջը նման խնդիրներում կարելի է հաւաքել ամեն տեսակի ու հոսանքի մարդկանց, որոնց աշխատանքն ու աջակցութիւնը սոյն և նման գործերում շատ անհրաժեշտ է:

դ) Եւ վերջապէս յանձնելով վերոյիշեալ գործը Քաղաքային ինքնավարութեանը, ավելի նպատակայարմար կերպով կիրականանայ արտադարձական կրթական գործի բոլոր հիմնարկութիւնների հսկողութիւնը: Քաղաքային ինքնավարութիւնը կհանդիսանայ որպէս կանտրոլ այդ գործի թէ ծախսերին և թէ գործունեութեանը և միայն այդպիսի օրգանը, որպիսին է ինքնավարութիւնը կարող է ամբողջովին ունենալ հսկողութիւն թէ կրթական գործի ընթացքի և թէ դասարանների ամբողջ կազմի վրայ»:¹²

Ալեքսանդրապոլի տեղական ինքնավարության մարմինները հատկապէս նախանձախնդիր էին տեղում պետական համալսարանի բացման գործում: Ալեքսանդրապոլի գաւառում 1918թ. թուրքերի վարած քաղաքականության հետևանքով ոչ միայն նվազել էր գաւառի բնակչության թիւը, այլ փոխվել էր կազմը: Գաւառը գրկվել էր երիտասարդ կարող ուժերից: Ալեքսանդրապոլի բնակչության մեծ մասը հեռացել էր քաղաքից, քաղաքում և գաւառում հաստատվել էին մեծ թվով զաղթականներ: Առավել ծանր էր տնտեսական վիճակը: Գաւառը բառիս բուն իմաստով թալանված էր թուրքերի կողմից: Բնակչության նվազումը, սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակը աղետալի հետևանքներ կարող էին ունենալ Ալեքսանդրապոլի հետագայի համար: Հետևաբար Ալեքսանդրապոլի գաւառի տեղական իշխանությունների հիմնական մտահոգությունը գաւառի տնտեսական զարգացման և բնակչության քանակի ավելացման խնդիրն էր: Դրա համար կարևոր նշանակություն կարող էր ունենալ մի շարք հիմնարկությունների տեղափոխումը Երևանից Ալեքսանդրապոլ: Այս առումով առանձնահատուկ էր Ալեքսանդրապոլում համալսարանի բացման նշանակությունը: Թեև Հայաստանի կառավարությունը Երևանում համալսարանիսան շենքի և բնակարանների տրոջան պատճառով, այնուամենայնիվ այն կարևոր նշանակություն կարող էր ունենալ Ալեքսանդրապոլի տնտեսական և քաղաքային կյանքի աշխուժացման գործում:

Պատահական չէ, որ երբ 1919 թվականի հոկտեմբերի 16-ին ՀՀ հանրային կրթության նախարարությունը դիմում է Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլխին, խնդրելով պարզել, թե հնարավոր է տեղի ուսումնարանների շենքերում ժամանակավորապէս տեղավորել համալսարանը և նպաստավոր պայմաններ ստեղծել համալսարանի գոյության համար,¹³ Ալեքսանդրապոլի իշխանությունները մեծ պատրաստակամությամբ համաձայնվում են համալսարանին հատկացնել առևտրական դպրոցի մի մասը, լուծել դասախոսների բնակարանային խնդիրները և ուսանողական հանրակացարանի հարցը: Ընդ որում, Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Հ. Մելքոնյանը, ելնելով վերը նշված հանգամանքներից, 1919թ. հոկտեմբերի 30-ին ՀՀ Նախարարների խորհրդի նախագահին գրում է, որ ոչ միայն հնարավոր է, այլ անհրաժեշտ է համալսարանը բացել Ալեքսանդրապոլում:¹⁴ Ավելին, նա առաջարկում է Ալեքսանդրապոլ տեղափոխել մի շարք այլ հաստատություններ ևս, ինչպէս օրինակ՝ փոստ-հեռագրատունը, երկաթուղային, ջրային և գյուղատնտեսական վարչությունները: «Շնորհիվ բոլոր մինիստրությունների ու դրանց ճիւղերի կենտրոնացման Երևանում,- գրում է քաղաքագլուխը,- որը իրոք չի յարմարեցված այդ բանի համար, ստեղծել է մի վերին աստիճանի ծանր կացութիւն, որը թէ քաղաքացիներին և թէ ծառայողներին հիմք է տալիս դժգոհելու: Բնակչութեան խտացումը Երևանում բացի անյարմարութիւններից քաղաքացիներին սպառնում է վարակիչ հիվանդութիւնների առաջանալու և այն տարածելու վտանգով և ազդում է մթերքների գնի բարձրացման վրայ: Մեզ թվում է, որ այնպիսի հաստատութիւններ, ինչպիսիք են համալսարանը, երկաթուղին, ջրային, գյուղատնտեսական,

¹² ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2777, ք. 4-5:

¹³ Նույն տեղում, գ. 2798, ք. 1:

¹⁴ Նույն տեղում, ք. 2:

փոստ հեռագրատան վարչությունները, առանց գործին վնասելու կարելի է փոխադրել Ալեքսանդրապոլ, որը աշխարհագրական դիրքով հանդիսանում է Հայաստանի սկիզբը, իսկ առողջապահական և մթերքների էժանութեան տեսակետից ավելի բարեկազմող դրուժեան մեջ է գտնում և կարող է տեղադրել վերոյիշեալ բոլոր հիմնարկները: Առաջարկում ենք կազմակերպել համալսարանի աշխատանքները Ալեքսանդրապոլում: Մեր առաջարկի ընդունման դեպքում ա), շնչասպառ Երևանը կթեթևանա և բ), Ալեքսանդրապոլին կտրի առաջ գալու և զարգանալու հնարավորությունը»:¹⁵

1919թ. դեկտեմբերի 5-ին հանրային կրթության նախարարի զեկույցի հիման վրա Նախարարների խորհուրդը որոշում է համալսարանը ժամանակավորապես Ալեքսանդրապոլում բացել և մինչև 1919-20թթ. ուսումնական տարվա վերջը պարապմունքներն այնտեղ անցկացնել:¹⁶ Ալեքսանդրապոլի տեղական իշխանություններին չի հաջողվում կարճ ժամանակում բոլոր պայմանները ստեղծել համալսարանի համար,¹⁷ և 1920թ. հունիսի 21-ին Նախարարների խորհուրդը որոշում է համալսարանը տեղափոխել Երևան:¹⁸ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհուրդը, նրա լիազոր ներկայացուցիչները, հանդես գալով դրա դեմ, հանրային կրթության նախարար Գ. Ղազարյանին ներկայացնում են մի զեկույցագիր, որում համալսարանի տեղափոխումը համարում են վնասակար, գրելով. «Ամբողջ երկրի նյութերը քամել և խտացնել մի կետում, և գավառը արյունաքամ անել, համարում ենք մեծապես վնասակար հայրենիքի համար»: Նույնիսկ առաջարկվում է Ալեքսանդրապոլում գտնվող նախկին ռուսական գորանոցի՝ Պոլիգոնի տարածքը՝ 56 մասնաշենք տրամադրել համալսարանի ֆակուլտետներին, այն դարձնել ուսանողական ավան:¹⁹ Հարկ ենք համարում նշել, որ համալսարանը մի շարք պատճառներով այդպես էլ չվերաբացվեց Երևանում, և միայն Հայաստանի առաջին հանրապետության անկումից և խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո այն շարունակեց աշխատել՝ 1920 թվականի դեկտեմբերի 17-ին Խորհրդային Հայաստանի լուսավորության ժողովրդական կոմիսար Աշոտ Հովհաննիսյանի հրամանով վերակազմվելով և վերակոչվելով Երևանի ժողովրդական համալսարան:²⁰

Չնայած 1918-1920թթ. Ալեքսանդրապոլի գավառի համար ծանր այդ ժամանակահատվածում կրթական համակարգի զարգացման բազմաթիվ խոչընդոտներին, տեղական իշխանության մարմինները այստեղ զգալի աշխատանք կատարեցին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կրթական քաղաքականության իրականացման ուղղությամբ: Այդ քաղաքականության հիմքում ընկած սկզբնական ընդհանուր, պարտադիր երկսեռ, պրակտիկ և արտադպրոցական կրթության, բնակչության անգրագիտության վերացման և կրթության շարունակականության գաղափարները հետագայում ընկան խորհրդային կրթական համակարգի հիմքում և հետագա զարգացում ստացան խորհրդային տարիներին:

ОРГАНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ДЕЛА В АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОМ УЕЗДЕ В 1918-1920 гг.

___ Резюме ___

___ К. Алексанян ___

В сложных для Александропольского уезда условиях 1918-1920 гг. местные органы власти проделали значительную работу по осуществлению образовательной политики правительства РА.

Местные органы власти воплотили в жизнь такие идеи этой политики, как организация начального, общего, обязательного, совместного,

¹⁵ ՀԱՄ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2798, ք. 3:

¹⁶ Երևանի համալսարան, 1918-1920թթ.(վավեր. ժողովածու), հ. 81, Եր., 1995, էջ 135:

¹⁷ ՀԱՄ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1159, ք. 3:

¹⁸ Երևանի համալսարան, հ. 141, էջ 214:

¹⁹ Նույն տեղում, հ. 138, էջ 209-211:

²⁰ Նույն տեղում, հ. 190, էջ 280:

прикладного, внешкольного и непрерывного образования и ликвидации безграмотности.

Первостепенное значение придавалось организации школьного дела, а также внешкольному образованию и воспитанию детей, посредством организации народных университетов, школ грамотности для пожилых и курсов армянского языка. Городское самоуправление считало себя ответственным за организацию образовательного дела. Особенно последовательными они оказались в вопросе создания в Александрополе государственного университета, считая, что он может иметь существенное влияние как на рост численности населения, так и в решении экономических и политических вопросов.

**ԱՄԵԿՈՍԵՆԵՐԻ ՈՒ ԲԱՄԲԱՍԱՆՔԻ ԿԵՆՑԱՂԱՎԱՐՈՒՄԸ
ԳՅՈՒՄԻՈՒՄ**

Գյումրեցի նկարիչ Գևորգ Բրուտյանն ունի կենցաղային տեսարաններ պարունակող գրչանկարների «Հին Գյումրի» կոչվող շարք (1937թ): Ծաղրանկարներ համարվող, սակայն իրենց բնությամբ ավելի շուտ շարժ հիշեցնող նկարներում հեղինակը ծաղրի է ենթարկում քաղաքի ոչ վաղ անցյալի «հետամնաց» մի շարք սովորույթներ:¹ Կենցաղային ժանրի տեսարանների (ամուսնական, հուղարկավորման արարողություններ, բաղնիքի ծես և այլն) մեջ մեր ուշադրությունը գրավեց բամբասանքի թեմայով գծանկարը: Հայրենի քաղաքի կենցաղին ու բարքերին քաջածանոթ նկարիչը արվեստագետին հատուկ խորաքափանցությամբ և վարպետությամբ կարողացել է բամբասող կանանց ձեռքերի, աչքերի ու բերանի շարժումների միջոցով տալ բնակչության մեջ լայնորեն տարածված այդ սովորույթի ամբողջ պատկերը: Այս աշխատանքը մեզ հետաքրքրեց նրանով, որ այդ բացասական երևույթը կենցաղային քննարկման մակարդակից սովորաբար դուրս չի եկել՝ բացառությամբ դրա գեղարվեստական նկարագրությունները, որոնցից առավել ուշագրավ է Ավ. Իսահակյանի «Ուստա Կարոյի այցը ասամայրերին» պատմվածքը:² Այս գծանկարը չէր դառնա առանձին վերլուծության առարկա, եթե ձեռքի տակ չունենայինք լեռնականյան բամբասանքի մի քանի նմուշներ, որոնք, որպես բանախոսության ուրույն ժանր կարևորել և հավաքել է Հրաչյա Մկրտչյանը 1977-1980 թվականներին:³

վորույթին: Անշուշտ, բամբասանքը զուտ գյումրեցիներին հատուկ հատկանիշ չէ, սակայն, թերևս խորք էլ չէ, եթե գրավել է նկարչի և բանահավաքի ուշադրությունը: Մենք ևս փորձեցինք հարցում անցկացնել գյումրեցիների մեջ երկու նպատակով. մախ՝ լրացնելու ձեռքի տակ եղած նյութերը, և երկրորդ՝ պարզելու արդի հասարակության կարծիքն ու վերաբերմունքը դրա նկատմամբ: Հարցումը, որին մասնակցել են երիտասարդ և միջին տարիքի երկու սեռի ներկայացուցիչներ ցույց տվեց, որ բամբասանքի ու ասեկոսեի մասին տարբեր կարծիքներ կան հասարակության մեջ: Մի մասի կարծիքով բամբասանքը ստի վրա է հիմնված, իսկ մյուսը գտնում է, որ այն իրական հիմք ունեցող չարախոսություն է: Ինչ վերաբերում է ասեկոսեներին, ապա այստեղ ևս տարակարծություններ կան՝ պայմանավորված մախորդ հարցի պատասխանով, քանի որ սովորաբար ասեկոսեն դիտարկվում է որպես բամբասանքին հակառակ երևույթ: Այսպես՝ «Ասեկոսեն տեղեկությունը փոխանցում է, իսկ բամբասանքը՝ չափազանցում», «Ասեկոսեները անհիմն խոսակցություններ են, իսկ բամբասանքը զբաղմունք է», «Բամբա-

¹ Լ. Աթանեսյան, Գյումրեցի նկարիչներ. Գևորգ Բրուտյան, ԵՊՄԺ յոթերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2007, էջ 240-241:

² Ավ. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու, հ.4, Եր., 1975, էջ 249-279:

³ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանախոսության բաժնի արխիվ, Հր. Մկրտչյանի հավաքածու, FFVI: 4094-4833, FFXI: 0001-2048, FFXI: 7253-7830 (հետայսու՝ Հր. Մկրտչյանի նյութեր):

սանքը կարող է վատ հետևանքներ ունենալ, իսկ ասեկոսները՝ ոչ», և միայն քչերն են դրանք համարում նույն երևույթը:⁴

Իրականում բամբասանքն ու ասեկոսն հոմանիշներ են: Ըստ Աճառյանի՝ «բամբաս բառը կազմված է *բամ* (ասում եմ) և *բաս* (ասում է) բայաձևերից, որը բարբառներում հանդիպում է ասեկոսե, կասե-կուսե, ասուաս, ըսի-ըսավ և այլ ձևերով»:⁵ Բամբասանքը բացատրվում է որպես «Մեղադրություն, պարսաւ, չարախոսութիւն, տրտունջ, լուտանք, թշնամանք»:⁶ «Անբարյացակամ կամ վարկաբեկիչ տեղեկություն որևէ մեկի մասին, որ տարածվում է անստույգ, ոչ ճիշտ և մտացածին լուրերի վրա»:⁷

Քրիստոնեությունը բամբասանքը համարում է մարդկությանը բնորոշ մոլորություններից մեկը, որը, հակառակվելով ուղիղ բանականությանն ու աստվածային օրենքին, ապականում է մարդուն բարոյապես և ֆիզիկապես, քանի որ արագացնում է մահը: Հայ եկեղեցին գտնում է, որ «Մի բամբասանքից սովորաբար երեք չարիք է ծնվում. առաջին՝ բամբասողը մահու չափ մեղանշում է, երկրորդ՝ լսողը մեղսակից է դառնում, երրորդ՝ բամբասվածն էլ է նույն մեղքով մեղանշում կամ ուրիշ մեղքեր ևս գործում»:⁸

Բամբասանքը դիտվում է նաև որպես ժողովրդական գրուցաբանության որոշակի ժանր, որը կարող է հիմնվել կոնկրետ դիպվածի վրա, ունենալ որոշակի սյուժե և դրանից ածանցված սյուժետային գծեր, որոնք տիպորոշվում ու զարգանում են տարաբնույթ մոտիվներով ու կայուն բանաձևային հարակցումներով: Դրանք կարող են լինել նաև չպատճառաբանված հերյուրանքներ, զրպարտություններ կամ անհիմն հայտարարություններ: Ընդգծելով հասարակական կյանքի ու կենցաղի ստվերոտ կողմերն ու երևույթները, բամբասանքները պատկերավոր արտահայտությունների ու կայուն բանաձևերի մի համաձուլվածք են:⁹ Բամբասանքներում տեղ են գտել.

- *Առած-ասացվածքներ*–«Կընգա խորատեն չի պակսի», «Ջուրը մտնին լողալ գիտեն, քյասարն հելնին դողալ գիտեն», «Մեր հացի մեջ աղ չկա» և այլն:
- *Դարձվածքներ*–«Մե կովեն, տասը ծովեն», «Օրը մեզ է, ծեծը հազար», «Քիչ այլիք ունեյիք, քոթեշ էլ հանեցիք», «Բոլորն էլ մե սանդուղի կտալ են» և այլն:
- *Օրհնանքներ*–«Օղորմի հիրան, լուսը կաթի գերեզմանին», «Ասված քեզի գյանք տա», «Օղորմի քու անցավորներին» և այլն:
- *Անեծքներ*–«Սաբբի լուսն քոռներ», «Գեղինը մտնիս», «Այ վա՛յր էրգրիդ գլխուն», «Ջուլումդ բլլի», «Բալեքդ թաղեն», «Էրթըլներդ էղնի, գալերդդ չէղնի» և այլն:
- *Լուտանքներ*–«Թերմըշներ», «ըզդի», «քյաֆթառ», «խուժըններ», «այլանտագ», «մեյ-մուն», «չիչո» և այլն:

Բամբասանքներում վառ գույներով ներկայացված է նաև գյումրեցուն և շիրակցուն հատուկ զվարճախոսությունն ու սրամտությունը, որը, հատկապես լավ է երևում համեմատություններում, ինչպես օրինակ՝ «Բըղի էրտամ թաղային լիագորի հանգըջեն թղթով բռնեն, օր ձեռներս չըկեղդողի», «Պեսուկը էքսան քիչ է լըցրե, օր ֆիշենն գունը թոցրեկ է», «Էշը հինքն է, խողը հուրիշի հառաջը կղեն», «Օտը գիղես թե քիչըմ մաքրվալ. մե այլանդագը հարձակուրդ գնաց», «սատանի զիզիզ»/նկատի ունի դռան զանգը Կ. Բ./, «Բոյին կիշկիմ, սուերուն...սուերն ուրանե բոյով ին»:¹⁰

Այն բանում, թե որքան տարածված երևույթ է բամբասանքը, կարելի է դատել *բամբասանք* բառից ածանցված բառերի մեծ բազմությամբ՝ *բամբաս* /բամբասանք, ասեկոս/, *բամբասագիր* /բամբասանք՝ զրպարտություն պարունակող գրություն՝ նամակ՝ դիմում/, *բամբասանդ* /մոլի բամբասասեր/, *բամբասասեր* /բամբասել սիրող/, *բամբասան* /բամբասկոտ/, *բամբասասիրություն* /բամբասասեր լինել, բամբասասերի բնավորություն՝ վարքագիծ/ և այլն:¹¹

⁴ Մոցհարցման արդյունքներ, թղթապանակ 2007թ., ԸՀՀԿ արխիվ:

⁵ Հ. Ա ճ ա ղ ա ն, Արմատական բառարան, հ. 1, Եր., 1971, էջ 385:

⁶ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1, Եր., 1979, էջ 430:

⁷ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. 1, Եր., 1969, էջ 277:

⁸ Պ ո ղ ո ս պատրիարք Ա դ ը ի ա ն ու պ ո լ ս ե ց ի, Խրատի թանգարան, Ս. Էջմիածին, 2004, էջ 316:

⁹ Ռ. Խ ա չ ա տ ը յ ա ն, Բամբասանքն իբրև բանահյուսության տեսակ, ԸՊՄԺ համրապետական երկրորդ գիտաժողովի զեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 1996, էջ 51-52:

¹⁰ Հ. Սկրտչյանի հավաքածու:

¹¹ Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 1, Եր., 1976, էջ 165:

Ունենալով կիրարկման և կենցաղավարման լայն ոլորտներ՝ բամբասանքներն ընդգրկում են ժողովրդի սոցիալական, կենցաղային, անձնական, հոգեբանական, քաղաքական և այլ բնագավառներ: Արտահայտվելով քաղաքային բանահյուսությանը բնորոշ ժարգոնային բառերով, գեղեկաբանություններով, հասարակաբանություններով ու ռուսաբանություններով, դրանք ստեղծում են ազգագրական, սոցիալ-հոգեբանական տիպորոշ միջավայր՝ որոշակի նկարագրություններով, դիպվածներով ու ըմբռնումներով: Բամբասանքներում դրսևորվում են ժողովրդի բարոյահոգեբանական առանձնահատկությունները, արժեքային համակարգը, կենցաղամշակութային յուրահատկությունները և այլն:

Մովորաբար բամբասանքի նյութ է դառնում այն երևույթը, անձնական այն հատկանիշը, որը հասարակական կարևորություն է ներկայացնում: Նայած բամբասանքին մասնակցողների սեռատարիքային պատկանելությունից՝ խոսակցության թեման կարող է ընդգրկել անհատական - հասարակական հարաբերությունների լայն շրջանակ և վերաբերել կենցաղային ցանկացած հարցի՝ նայած, թե գրուցակիցների համար ինչն է կարևոր:

Ավանդաբար բամբասանքը համարվել է կանանց բնորոշ զբաղմունք և դա հաստատագրվել է քրիստոնեական հավատամքով այսպես. «Քանի որ կանայք ի բնե շատախոս ու դատարկաբան են, նրանց մոտ սովորական բան է բամբասանքը... Եվ քանի որ կանայք գիտություններից ու գաղափարներից զուրկ են և կարևոր ու օգտակար բաների մասին չգիտեն, սկսում են իրար բամբասել: Ուստի ով էլ լինի՝ դրացի, խնամի, թե ընտանիքի անդամ, գերծ չի մնում նրանց լեզվից, որովհետև բոլոր ասեղնագործություններից ավելի լավ գիտեն ծաղկեցնել բամբասանքը՝ մեկը հազարով բազմապատկելով, փոքրը մեծացնելով, լուր փիղ դարձնելով»: Կամ՝ «Կասկածամիտները, ինչպիսին են կանայք, դյուրամետ են դեպի բամբասանքը և դժվարությամբ են ողջամիտ դառնում ու բամբասելուց դադարում, որովհետև ոչ ոքի չեն հավատում, այլ իրենց չար կարծիքի մեջ հաստատում են մնում»:¹²

Գյումրու ժողովրդական խմաստությունն ասում է. «Բամբասելը և խոսվելը կնկա փեշակ է»:¹³ Այդ են վկայում նաև Հ. Սլյուշյանի հավաքած նյութերը, որոնք ներկայացնում են մույն հասակային խմբի կանանց բամբասանքն ու Գ.Բրուսյանի գծանկարը՝ միջին և բարձր տարիքի բամբասող կանանց կերպարներով: Դա հաստատում է նաև Իսահակյանը. «Էնպես դուրս կուգա, որ կնկա համար լսող պետք էր. էնքան, որ ինքը խոսի: Կնկա ականջն էլեր է օդի համար, թե չէ՝ խոսքի, կնկա խոսքն էլ որ կա, իրան մանած թելեն երկեն է»:¹⁴

Մեր կողմից անցկացրած սոցիալոգիաների արդյունքները ցույց տվեցին, որ այսօր այդ կարծրատիպը հիմնականում փոխվել է, քանի որ շատերի կարծիքով բամբասանքն ընդգրկում է սեռատարիքային տարբեր խմբերը (երիտասարդներից մինչև ծերեր, այդ թվում նաև տղամարդիկ¹⁵): Դա պատճառաբանվում է այն հանգամանքով, որ արդի հասարակության մեջ մեծ թիվ են կազմում աշխատանք, որևէ զբաղմունք չունեցողները, ուստի հենց նրանք էլ ազատ ժամանակը լրացնում են բամբասելով: Հատկանշական է, որ հաճախ շեշտվում է բամբասողների կրթական մակարդակը, համարելով, որ դա կիսագրագետ կամ թերուս մարդկանց է հատուկ: Այդ է պատճառը, որ հարցվողների մի մասը գտնում է, թե բամբասանքն ավելի տարածված է գյուղերում, որտեղ, բացի այդ, մարդիկ իրար ավելի լավ են ճանաչում, քան քաղաքում:¹⁶ Այս կարծիքը, անշուշտ, չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ, ինչպես հայտնի է, ավանդաբար քաղաքի բնակչությունն ավելի շատ ազատ ժամանակ ուներ, քան գյուղացին:

Այն, որ բամբասելու համար պարտադիր չէ զբաղմունքի կամ աշխատանքի բացակայությունը, վկայում են հարցման այն պատասխանները, որոնք որպես բամբա-

¹² Պ ռ ղ ո ս պատրիարք Ա դ ռ ի ա ն ու պ ո լ ս ե ց ի, *նշվ. աշխ.*, էջ 312, 318:

¹³ Ն. Ն ի կ ո ղ ո ս յ ա ն, *Լենինական, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԲ բանահյուսության արխիվ*, FF II, էջ 7468:

¹⁴ Ավ. Ի ս ա հ ա կ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 275:

¹⁵ Տղամարդկանց բամբասանքի խիստ հետաքրքիր օրինակ է Ոստա Կարոյի և բամբասանքչի սափրիչի (որի մասին համագյուղացիներն ասում էին. «Ձիտդի բողչա է Գալոյի բերանը») գրույցը:

¹⁶ Սոցիալոգիան արդյունքներ:

սանքի վայր նշում են մահ աշխատատեղը: Մենք դա տեսնում ենք մահ Գ.Բրուտյանի գծանկարում, որտեղ, ի թիվս մասնակից պարսպ կանանց, բամբասանքին մասնակցում է իլիկով թել մանող կին: Սա ցույց է տալիս, որ բամբասանքը ավելի շուտ որոշակի մարդկանց բնորոշ գրադմունք է, նրանց ապրելակերպի ձև, որը որոշակի նպատակներ է հետապնդում՝ չարախոսել, գրպարտել, անպատվել, վատաբանել և այլն: Այս առումով տեղին է վկայակոչել «Խրատի քանգարան»-ը. «Քանգի մոլին բամբասում է, որպեսզի ինքը բարի երևա, պարզամիտը բամբասում է, որովհետև խելացի չէ, ստախոսը բամբասում է, որովհետև դա է իր սեփական պաշտոնը, դատարկակյացը բամբասում է, որպեսզի ժամավաճառ լինի, թշնամին բամբասում է, որպեսզի վրեժ առնի, շահախնդիրը բամբասում է, որպեսզի ինչ-որ բան շահի»:¹⁷

Բոլոր ժամանակներում բամբասանքը քննադատվել է, համարվել է անվայելույց, մերժելի երևույթ, սակայն դա չի խանգարել, որ այն գոյատևի և ընդգրկի կիրարկման լայն ոլորտներ: Գյումրեցի կնոջ բարոյական բարձր վարկանիշի համար, այլ հատկությունների թվում կարևորում էր մահ խոսքի մշակույթը: Գյումրու ժողովուրդը պահանջում էր. «Կնիկը պտի խոսքի ետևն ու առաջը իմացող եղնի, բերանն էկած խոսքը չըսես, լավըն չափես, ձևես, մոր խոսքի, փորեն դուս էկող խոսքը բկի քյառթերուն քցես, մնացածը ծանդը ու թեթև էնես, մոր դուս համես: Կնիկը լողլողչի, խաբարբզան, խաբար տանող ու բերող, ուրիշներուն իրար քցող (գժտեցնող) պտի չեղնի»:¹⁸

Ըստ մեր հավաքած նյութերի, Գյումրի քաղաքի և Շիրակի մարզի բնակչության մեջ բամբասասեր կամ բամբասանքչի մարդուն տարբեր անուններ և պիտակներ են կապել: Դրանց մի մասը բարբառային ձևեր են, ինչպես օրինակ՝ լողլողչի, չիչո, խաբարբզան, խառնակչի, խոսք տանող-բերող, յոթ ծովի մերան (կամ յոթ մածնի մերան), ճալան-ճոթան և այլն: Մյուս խումբը ներկայացնում է ավելի ուշ (խորհրդային տարիներին) գործածության մեջ մտած և համեմատության-զուգահեռի վրա հիմնված մոր մականուններ՝ «Չաստի ռադիո», «Բիբիսի», «Բանվոր թերթ», «Փայլակ», «Լրաբեր», «Թաղի տեղեկատու» և այլն:¹⁹

Մեր ձեռքի տակ եղած բամբասանքի նյութերը, իրենց չափազանցությամբ հանդերձ, հետաքրքիր տվյալներ են տալիս Գյումրու առումին կենցաղի, հատկապես կանանց գրադմունքների, նրանց հետաքրքրությունների ու հատկանիշների մասին: Բամբասանքների ժամանակ արծարծված թեմաների միջոցով կարելի է պատկերացում կազմել այն մասին, թե ինչպիսի՞ն պետք է լինեն իսկական կինն ու տղամարդը, երիտասարդն ու ծերը, նրանց արտաքինում, կամ վարքում ի՞նչն է ընդունելի կամ մերժելի, բարոյական ո՞ր հատկանիշներն են համարվում դրական կամ բացասական և այլն: Ամենաշատ քննարկվող թեմաներն են կանանց գործ անելը, արտաքինը, վարքը, պահվածքը, ընտանեկան հարաբերությունները, ամուսնությունն ու աղջկատեսը:

Գյումրեցի կնոջ համար մաքրասիրությունը ամենակարևոր հատկանիշներից մեկն է. «... թող բերանըն էրկուս պակաս խորաթա էնես... յիտըկութենը խոս փարովփով չէ, բան ու գործի անունն ինչ է»:²⁰ Այդ է պատճառը, որ շատ հաճախ քննարկվում էին այն գործերը, որոնք տնից դուրս էին կատարվում՝ ի ցույց ամենքին: Այդպիսի գործերից էին լվացք անելն ու բուրդ լվալը:

Ազգագրական նյութերը վկայում են, որ քաղաքում XIX դ. վերջին-XX դ. սկզբին մեծ լվացքը տանում էին «Արփաչայը, Չարբզի ձորը կամ Գյումրի չայը»: Արփաչայ լվացքի գնալը մեծ արարողություն էր, տոն՝ որին մասնակցում էին տվյալ ընտանիքի հետ միասին մահ մոտ հարազատները: Փոքր լվացքը արվում էր տանը, ընդ որում գյումրեցի կինը լվացքը յոթ ջուր էր լվանում, ամեն կերպ փորձելով օճառ քիչ օգտագործել, սակայն լվալ մաքուր:²¹ Մյուս կարևոր գործը բուրդ լվալն էր: Ընդունված կանոն էր տարին մեկ լվալ ներքնակների բրդերը, իսկ երեք տարին մեկ՝ վերմակներինը, այնպես որ ամռանը կանայք ցույց էին տալիս և՛ իրենց հմտությունը և՛ կարողությունը:

¹⁷ Պ ո ղ ո ս պատրիարք Ա դ ր ի ա ն ու պ ո լ ս ե ց ի, *նշվ. աշխ.*, էջ 310:

¹⁸ Հ. Գ յ ո լ ե ց յ ա ն, *Գյումրի (Անքսանդրապոլ, Լենինական)*, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ազգագրության բաժնի արխիվ, տետր 1, 1976, էջ 60:

¹⁹ *Սոցիալոգիայի նյութեր:*

²⁰ Հ. Գ յ ո լ ե ց յ ա ն, տետր 1, էջ 117:

²¹ Նույն տեղում, էջ 90-94, 118, 128-129:

Բնական է, որ լվացքի մաքրությունը և փռելու ձևը, բուրդը լվալն ու ձաղկելը, անկողինը կարելը դրկից-հարկանների, սկեսուրների ու տեգերկիների քննարկման և բամբասանքի թեմա էր դառնում: Բերենք օրինակ. «Բուռուղս լվացի, փռեմ քիչըմ չորնա, չըբողն: Ես ըսի՝ լըմգած է, հըմը չէ. էնքան լավ լըվացվալ, արբեշում դարձալ: Տեսնեյր էրեզ էն Օսանն էլ էր բուռու լըվացե. գուլումըդ բլի. քեզի կընիզ ըսողին ինչ ըսեմ. ճըմռտե, դրեկ էր էն կողմ. կըսեմ՝ ըխչի՞, լավ չես լվացե, կըսե ընձի ձեռ կուղա: Այ վա՛յս խելառ գըլխուտ. ես հընչի՞ բըղի քեզ պես լոգու հեղ թուլ տամ խոսա՞մ, օր դու էլ քեզի երեվագայես: Գիդե՞ չիդենք վօլ է...»:²²

Գյումրեցի կինը հատուկ էր պատրաստվում ձմռանը կամ «ձմեռվա թաղարուքին», որի մասն էր կազմում մուրաբաների և այլ պահածոների պատրաստումը: Բամբասանքի մյուս թեման այս եփոթափն էր, որը նույնպես կարևորվում էր կնոջը բնութագրելիս: Ինչպես երևում է նյութերից, պարծենալու առիթ էր բազմատեսակ ու մեծաքանակ մուրաբաների ու այլ կերակուրների պատրաստումը, գնված ապրանքի որակն ու քանակը. «...վաափշե, ընձի հըմար գիմը նշանակուտուն չունի. լավն էղնի, փարին չեմ աշե. էդ էր պագաս. խո վերելի խուժընները չեմ, կերտան բագրից ապուռ-ժուրուռ կառնին գուկան...հողը աշխըրի գլխուն. ըսենք չտես եմ, ի՞նչ եմ տեսե օր. խո մեզի պես չե՞մ ճռռտե ու պոռտե...Համեն օր հիմքը կըտեսներ, թե բագրեն ինչ տեսագ ֆիշմա, գիլագ, ծորին, տիյա հերեզ էլ մոշ ու էն համտե, ի՞նչ կըսեն. հա մալինա. թանգ ու էժնին չեմ աշե. ինչ կըսեն կուղամ ու կառնին: Հընչի՞ չառնին. դուրքանս եմ էղե. մուրաբես, կամպոտս, սոգերս համարյա թամամ է, կըմնա պատլիճան, ծիծակ խորոված էնեմ...»:²³ Մեկ այլ բամբասանքում քննարկվում է մուրաբա եփելու հմտությունը. «Մեր աշխաղողներից մեզն էր ֆիշնի մուրաբա էպէ: Ըսի՝ էրտամ շնորքը տեսնին. մուրաբա գուլումդ բլի. գուն չկար հերեսը. մուրաբինը գունն է. մուրաբեն օր գունով չեղնի...չցնես վագը կարմրի...հողը քեզի պես կնիզ ըսողի գըլխուն. պեսուկը էնքան քիչ է լըցրե, օր ֆիշենն գունը թոցրեկ է. մե կովեն, տասը ծովեն. ջուր. ի՞նչ մուրաբա:»²⁴ Բերված օրինակները ցույց են տալիս նաև գյումրեցիներին հատուկ մեծախոսությունը կամ, ինչպես ժողովուրդն է ասում «մեծբերնությունը», չափազանցնելու, գլուխ գովելու, ուրիշին չհավանելու, անուն դնելու հատկությունը:

Հարկ է նշել, որ մեր ձեռքի տակ եղած բամբասանքների նմուշներում արտահայտված են նաև գյումրեցի տղամարդու որոշ ընդունելի հատկանիշներ, ինչպես օրինակ՝ «տղեն կնգա գյամը բղի ձեռը պայե», «տղամարդը բղի խըմե», «էն թարֆեն օր գուգար, կըսեյն էրնեզ տիրոջդ. մայլի կընգտիզ ախ կենեյն, մե անգամ հետը խոսայն, գիդես էղոնց պես դզի՞զ էր»:²⁵

Բամբասանքների մյուս կարևոր թեման երիտասարդ աղջիկների արտաքինը, պահվածքն ու նրանց ամուսնությունն է: Բամահյուսական և ազգագրական նյութերից երևում է, թե օրինակ 1970-ական թվականներին որքան դժվարությամբ է կենցաղ մուտք գործել նորաձևությունը և ինչ հետևանքներ է ունեցել: Հագուստի ազատականացումը իր հետ բերեց արտաքին տեսքի այնպիսի փոփոխություններ, որոնք նախկինում համարվում էին անվայելուչ, կնոջ, աղջկա համար անընդունելի: Ավանդական սովորույթներին հակառակ՝ միայն տղամարդուն հատուկ համարվող տաբատ (շալվար) կրելը, անպարկեշտ (անբարոյական) կնոջը հատուկ շպարը, շրթունքները, մազերը ներկելն ու դիմահարդարումը ամենամեծ դժգոհությունն էր առաջացնում միջին և ավագ սերնդի ներկայացուցիչների մեջ, ինչն էլ դառնում էր բուռն քննարկման առարկա: Ինչ անուն ասես, որ չեն կայցրել ավանդույթը խախտած աղջկան. «Ինչ պառռղի մարդ որ գուզիս, կա. փաշեքն բաց աղջիկ է գուզիս, գյոգուզներով աղջիկ, ներկուզ քիսփաթ է գուզիս, բոբեջ մազեր, ինչ ֆաստնի ռանգ է գուզիս՝ լիքն է», «Չընկ տեսի՝ աղջիզն շալվար հագնի. շալվարներու փաշեստանով ճանճ է քշին: Շալվարը քիչ էր, հըմգա լե թաժա սուլեր ին մողա քցի, անուն լե բլաֆորմ է, ինչ սաղանա է...»:²⁶

²² Հ. Մկրտչյան, *Թղթապանակ* 1978, էջ 71:

²³ Նույն տեղում, էջ 66:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 67:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 65, 129, 68:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 128, 130:

Անշուշտ, նման բամբասանքները բացասական հետևանքներ էին ունենում, երբ տվյալ աղջկան ուզեցին էին գալիս: Գյումրու սովորության համաձայն, տղայի համար աղջիկ ուզելիս՝ ծնողները հարսնացուի վարքի, շնորքի մասին տեղեկություններ էին հավաքում հարևաններից: Հասկանալի է, որ երբեմն չարախոսությունն իր արդյունքը տալիս էր և ամուսնությունը չէր կայանում. «Մըր ախչի՞կըն է, օր տունն է մնացի. հուզրնգաններ գիգան, գավնին, էդ է գուզին նըշան դընին, մեկ լէ տեսար, մեր շընհեր դըրկըցներ բան մի հընարեցին, բանբասին, անուն է կըդնին ախչըկաս, ոտ է զարգին, մարդիկ լն թորգին, կերթան»:²⁷ Այսպիսի դեպքի մասին պատմում է նաև Սկրտչի Արմենը «Հեղնար աղբյուր» վիպակում. «Սոսկալի վիրավորված, Սկրտչի մայրը վերադարձավ տուն՝ արդեն ճանապարհին մտածելով, թե ինչ կերպ վրեժ լուծի ամբարտավաններից: Չանցավ մույնիսկ մի օր, և ամբողջ Չորի Բողազով տարածվեց նորությունը. Սկրտչի մայրը գնացել է Հեղնարին ուզելու իր տղայի համար, բայց նկատել է, որ աղջիկը հիվանդ է... Հեղնարի անունը միանգամից կոտրվեց: Հարսնախոսների անընդհատ հոսքը նրանց տուն կտրուկ ընդհատվեց»:²⁸

Հետաքրքիր է, որ այսպիսի բամբասանքը եկեղեցին համարում է ամենամեծ մեղքը. «Եվ հաճախ են պատահում նրանց մեջ այս վերջինները, ովքեր չարախոսում են աղջկանից կամ տղայից, որպեսզի նրանք ուրիշների հետ նշանվեն և իրենք էլ սրանցից կաշառք ստանան կամ մի ուրիշ բան՝ ընծայի անվան տակ: Այսպիսիները դասակից են մեր Տիրոջ մատնիչ Հուդային...»:²⁹

Այսպիսով բամբասանքը, անհիշելի ժամանակներից եղել և շարունակում է մնալ ժողովրդի բանավոր ավանդության անքակտելի մասը: Անկախ նրանից, թե ինչ վերաբերմունք ուներ և ունի հասարակությունը դրա նկատմամբ, որպես խոսք-գրույցի, ժամանցի ձև, այն լրացրել և ամբողջացրել է քաղաքի կենցաղամշակութային համալիրը: Լինելով անձը նշավակող գրուցատեսակ՝ իր քննադատությամբ ու չափազանցությամբ հանդերձ, այն արժեքավոր տվյալներ է պարունակում քաղաքի ազգագրության բազմաթիվ ոլորտների մասին: Ինչպես նշում է բանասացներից մեկը. «Բամբասանքը հանդիսանում է կարևոր միջոց որոշ տեղեկություններ իմանալու համար»:³⁰

Բամբաստելու սովորույթը թեև գալիս է դեռևս նախնական հնդեվրոպական շրջանից, սակայն արդիական է նաև մեր օրերում: Ուստի նպատակահարմար ենք գտնում մեր խոսքն ավարտել Աստվածաշնչյան առակներով. «Արդար շուրթերը լռեցնում են թշնամանքը, իսկ բամբասանք տարածողներն անզգամ են» (Առակ. Ժ 18), «Եղբայրներ, միմյանց մի՛ բամբասեք, ով բամբասում կամ դատում է իր եղբորը, չարախոսում է օրենքի մասին և դատում է օրենքը» (Հակոբ, Դ 11):³¹

СПЛЕТНИ И ПЕРЕСУДЫ В БЫТУ ГЮМРИ

___ Резюме ___

___ К. Базеян ___

Имея широкую среду бытования, сплетни охватывают социальную, психологическую, культурную, политическую и другие сферы жизни людей. В сплетнях выявляются нравственно-психологические, культурно-бытовые особенности и ценностные ориентации народа. В статье рассматриваются собранные в 1970-ых годах, в качестве фольклорных материалов, сплетни Ленинакана, которые сопоставляются с материалами современных соцопросов. Анализ материалов показал, что сплетни и пересуды могут быть важным источником для изучения повседневного быта города Гюмри. Они дают интересные сведения в особенности об интересах, занятиях, характерных чертах и ценностных отношениях женщин.

²⁷ Հ. Մկրտչյան, *Քրթապանակ* 1976թ.:

²⁸ Մ. Արմեն, *Հեղնար աղբյուր*, Եր., 1961, էջ 11:

²⁹ Պ. Պ. Ն. և պատրիարք Ադրիանոսի մասին, *նշվ. աշխ.*, էջ 314:

³⁰ *Սոցիալական գիտություններ*, էջ 8:

³¹ *Նույն տեղում*, էջ 321-322:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԲԱՂԱԲԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ
(XIX դարավերջ-XX դարասկիզբ)

Արևելյան Հայաստանի և ի մասնավորի Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության ուսումնասիրությունը կարծես դուրս է մնացել պատմաբանների, ազգագրագետների և տնտեսագիտության պատմությամբ զբաղվող մասնագետների տեսադաշտից: Ավանդաբար քաղաքի տնտեսական կենցաղին անդրադառնալիս թվարկվում են բնակչության զանազան զբաղմունքները (հիմնականում արհեստներ և առևտուր), դրանցով զբաղվողների թիվն ըստ տարբեր տարիների կամերալ ցուցակների և այլ տեղեկատու վիճակագրական աղբյուրների¹ և արխիվային փաստաթղթերի: Արևելյան Հայաստանի քաղաքային տնտեսության համախառն արդյունքի, եկամուտների և հատկապես պետական և քաղաքային բյուջե մտնող հարկերի և զանազան այլ տուրքերին հալանցիկ անդրադարձել են Ս.Եղիազարյանցը,² Վ.Աբրահամյանը³ և Երևանի պարագայում Թ.Հակոբյանը:⁴ Եթե Երևանի տնտեսության ուսումնասիրությունը Թ.Հակոբյանի կողմից այս կամ այն չափով իրականացվել է, ապա Գյումրի-Ալեքսանդրապոլի դեպքում լուրջ և համակողմանի քննության կարիքը կա:

Համրահայտ փաստ է, որ համեմատաբար երիտասարդ քաղաք հանդիսացող Ալեքսանդրապոլը, կարճ ժամանակահատվածում տնտեսական աճի անմախքնաբեր ցուցանիշներ ապահովելով, կարողացավ դառնալ Անդրկովկասի նշանավոր առևտրա-արդյունագործական կենտրոններից մեկը: Արդեն 1840-ական թթ. սկզբին «երիտասարդ» քաղաքն իր քաղաքային եկամուտներով Անդրկովկասում գրավում էր 8-րդ տեղը՝ առաջ անցնելով Գորիից, Սղնախից, Նախիջևանից և Բաքվից:⁵ Երկու-երեք տասնամյակ հետո այս ցուցանիշները բարելավվում են, և Ալեքսանդրապոլն իր տնտեսական համախառն արդյունքով և քաղաքային եկամուտներով շրջանցում է նահանգային կենտրոններին (Երևան, Ելիզավետպոլ, Բաքու) և ընդհուպ մոտենում է Թիֆլիսին:⁶

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության արագ զարգացումը պայմանավորված էր մի շարք նպաստավոր գործոններով:

Արևմտյան Հայաստանից (Կարս, Կարին, Բայազետ) ներգաղթած բնակչությունը աչքի էր ընկնում իր բացառիկ աշխատասիրությամբ և ձեռներեցությամբ: Ներգաղթածների այս հատկությունները հիացրել են հայ և ռուս հետազոտողներին: 1836թ. Փամբակ-Շորապալի դիստանցիան ուսումնասիրած ռուսական բանակի սպա Ն.Ֆլորովսկին Գյումրու նորաբնակների մասին գրում էր. «Նրանք բանիմաց են և հակում ունեն դեպի լավ տնտեսությունը, հատկապես Թուրքիայից նոր գաղթածները: Օգտակար նորամուծությունն այնտեղ ամենափոքր դժվարությունների անգամ չի հանդիպում»:⁷ 1838թ. մայիսին Կովկասի կառավարչապետ բարոն Ռոզենի հետ քաղաք այցելած Խաչատուր Աբովյանը ևս հիացնում էր խոստում նորաստեղծ քաղաքի բնակիչների աշխատասիրության, շինարարական տաղանդի և բարձր ճաշակի մասին: Մեծ լուսավորիչը համոզված էր, որ. «...ժամանակի ընթացքում այն (իմա. Գյումրին-Գ.Ա.)

¹ Գ. Ա ղ ա ն յ ա ն, XIX դ. և XX դ. սկզբի ռուսական տեղեկատու-վիճակագրական ժողովածուները որպես Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և նրա բնակչության տնտեսական զբաղմունքների ուսումնասիրության աղբյուր, Հայաստանի բնակչության տնտեսական կենցաղի և նյութական մշակույթի պրոբլեմների ուսումնասիրությունը, զեկուցումների թեզիսներ, Եր., 1985, էջ 6-7:

² С. Е з и а з а р о в, Исследования по истории учреждений Закавказья, ч. II, Городские цехи, Казань, 1891.

³ Վ. Ա բ ռ ա հ ա մ յ ա ն, Հայ համքարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (18-20-րդ դ. սկիզբը), Եր., 1971.;

⁴ Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Երևանի պատմությունը (1801-1869թթ.), Եր., 1959:

⁵ Վ. Պ ա ռ ա մ յ ա ն, Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Եր., 1958, էջ 89:

⁶ С. Е з и а з а р о в, նշվ. աշխ., էջ 60-61:

⁷ Обзорение Российских владений за Кавказом, ч. II, СПб, 1836, стр. 305.

գերծ մնաց ավերիչ պատերազմներից, ինչը ևս նպաստեց քաղաքային տնտեսության բնականոն և արագ տեմպերով զարգացմանը: Միևնույն ժամանակ XIX դ. երկրորդ կեսի ռուս-թուրքական երկու պատերազմները (1853-1856թթ., 1877-1878թթ.) էապես նպաստեցին քաղաքի տնտեսության զարգացմանը: Հետագոտողներից շատերը, օրինակ, նշանավոր գրող Ատրպետը, իրավացիորեն նշում են, որ այս պատերազմների ժամանակ ավերալուծի արհեստավորները մեծածավալ ռազմական պատվերներ էին ստանում և սպասարկում էին ռուսական բանակին: Հարկ է նշել, որ Անդրկովկասում հիշյալ ժամանակահատվածում երկաթուղու բացակայությունը դժվարացնում էր կապերը մետրոպոլիայի՝ Ռուսաստանի կենտրոնական արդյունաբերական զարգացած շրջանների հետ, և ռուսական պետությունը և բանակը ստիպված էին շատ դեպքերում ապավինել տեղական արտադրողներին: Առաջ անցնելով նշենք, որ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին պատկերը արմատապես փոխվեց, քանի որ գործող երկաթուղու գոյության պայմաններում ռուսական կապիտալը ամբողջովին վերահսկելի դարձրեց ռազմական մատակարարումները և գորքի սպասարկումը, որը լուրջ հարված հասցրեց տեղական արդյունագործությանը և առևտրին: Վերադառնալով վերը բերվածին՝ նշենք, որ հատկապես շատ պատվերներ ունեին երկաթագործ վարպետները (դարբիններ, պայտագործներ, պայտարներ, մեխագործներ),¹² զինագործները (ավերալուծի նշանավոր զինագործ Կարանյանների ընտանիքը պատվեր ուներ վերանորոգելու ռուսական բանակի շարքից դուրս եկած կամ վնասված սառը զենքը և հրազենը),¹³ անվագործները և սալ պատրաստողները (ողջ գրաստային տրանսպորտը անցնում էր Թիֆլիս-Ախալցխա-Ալեքսանդրապոլ-Կարս և Երևան-Ալեքսանդրապոլ-Կարս խճուղիներով), քաղիքագործները, վրանագործները, կաշեգործները և կոշկակարները: Միևնույն ժամանակ ավերալուծի վաճառականները հատուկ պատենտ (արտոնագիր) էին ստանում որոշակի ապրանքներ բանակին մատակարարելու համար:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության մեջ բավական էական փոփոխություններ տեղի ունեցան Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Երևան-Ջուլֆա (1896թ.) և Ալեքսանդրապոլ-Կարս երկաթուղիների շինարարության և շահագործման շնորհիվ: Այս երկաթուղիների կառուցումը մի կողմից նպաստեց տնտեսական կապերի սերտացմանը Կովկասի և Ռուսաստանի քաղաքների հետ, միևնույն ժամանակ խոցելի դարձրեց քաղաքի ավանդական շուկան, քանի որ երկրի եվրոպական մասից ներկրված էժանագին ֆաբրիկա-գործարանային ապրանքների հետ մրցակցությունում տեղական արհեստավորական արտադրանքը զգալիորեն զիջում էր: Այս հանգամանքը պատճառ դարձավ արհեստների որոշ ճյուղերի անկման կամ էլ վերադարձավորման:¹⁴ Ալեքսանդրապոլը XX դ. սկզբին դարձավ երկաթուղային խոշոր հանգույց և այստեղ կառուցվեց երկաթուղային ամենամեծ դեպոներից մեկը Անդրկովկասում:¹⁵

Քաղաքային տնտեսության զարգացման գործում մեծ նշանակություն ուներ մաքսատան գոյությունը: Դեռևս պարսկական տիրապետության շրջանում մաքսատուն կար Գյումրու մերձակա թուրք-պարսկական սահմանին, իսկ ռուսական տիրապետության տակ անցնելուց հետո ռուսական խոշոր մաքսատուն հիմնվեց բուն քաղաքում: Մաքսատան եկամուտները տարեցտարի աճում էին և 1870-ական թթ. վերջին առևտրափոխանակության և տարանցիկ առևտրի ծավալների մեծացմանը զուգընթաց բազմապատկվել էին: Սկզբնական շրջանում գործում էր 1821թ. ընդունված մաքսային օրենսդրությունը՝ մշակված հատուկ Անդրկովկասի համար, որը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում եվրոպական ապրանքների ներմուծման համար: Սակայն 1831թ.

¹² Գ. Ա դ ա ն յ ա ն, Պայտի հետ կապված արհեստները երկաթագործության համակարգում, Հանրապետական գիտական նստաշրջան 1986-1988թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների արդյունքները, զեկուցումների հիմնադրույթներ, Եր., 1990, էջ 5-7:

¹³ Գ. Ա դ ա ն յ ա ն, Հայկական զինագործությունը XIX դ.-XX դ. սկզբին (ըստ Կարնո և Ախալցխայի նյութերի), ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. III, Գյումրի, 2000, էջ 136:

¹⁴ Նույնի, Ավանդական արհեստների փոխակերպումները Ալեքսանդրապոլ-Լենինականում (XIX դ. երկրորդ կես-XX դ. առաջին կես), ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. IX, Գյումրի, 2006, էջ 48:

¹⁵ Կ. Կ ո զ մ յ ա ն, Լենինական, Եր., 1957, էջ 28:

ընդունվեց նոր օրենք, որը հովանավորչական (պրոտեկցիոնիստական) բնույթ ուներ և խրախուսում էր տեղական և ռուսաստանյան արտադրողներին: Եվրոպայից ներմուծվող՝ որակյալ և էժանագին ապրանքների վրա դրվեցին բավական մեծ մաքսային տարիքի 5% և ավելի, որը կիրառելուց հետո միանգամից անեցին քաղաքի մաքսատան եկամուտները: Այսպես, եթե 1832թ. մաքսային եկամուտները կազմում էին 877 արծաթ ռուբլի, ապա 1833 թ. այդ քիվը հասավ 1447 ռուբլու:¹⁶ Հարկ է նշել, որ պրոտեկցիոնիստական այս քաղաքականությունը միևնույն ժամանակ բավական մեծ վնաս էր հասցնում տեղական տարանցիկ առևտրի շուկային, քանի որ Բաթումի և Տրապիզոնի ցավահանգիստներ բերվող եվրոպական ապրանքները, շրջանցելով Ալեքսանդրապոլի և Երևանի մեծածախ շուկաները, բերվում էին Թավրիզ և Սպահան և տարածվում Սերձավորարևելյան երկրներում: Այս էր պատճառը, որ 1846թ. նոր մաքսային օրենսդրությամբ օտարերկրյա ապրանքների մաքսային տարիքները փոխվեցին: Այս նորամուծությունը մեծ եկամուտներ չբերեց քաղաքի մաքսատանը, քանի որ ռուս-թուրքական սահմանը Ալեքսանդրապոլից հեռանալուց հետո (1878թ. Կարսի մարզը միացվեց Ռուսաստանին) նրա դերը զգալիորեն նվազեց, իսկ եկամուտները պակասեցին:

Տարանցիկ առևտրի կենտրոն լինելու հանգամանքը թելադրում էր իջևանատների (քարավանատների կամ տեղական բարբառով՝ *խաների*) և ավելի ուշ հյուրանոցների թվի անընդհատ աճ: 1838թ. Ալեքսանդրապոլում կար երկու, 1863-ին՝ յոթ, իսկ 1900-ականների սկզբին շուրջ տասը իջևանատուն:¹⁷ Գրավոր զանազան աղբյուրներում պահպանվել են այդ իջևանատներից մի քանիսի անունները և հասցեները՝ Ալմոյի խան (կամ Արմոյի, որն ամենամեծն ու նշանավորն էր և մինչև այժմ էլ որևէ տեղում մարդկանց բազմությունը, ժխտքը կամ աշխույժ ելումուտը ցույց տալու համար ասում են «Դառավ Արմոյի խանը») գտնվում էր 23 փողոցում, Մուլա Ալու խան և Միստչոնց խան՝ 25 փողոցում, Կարմիր խան, Բաբաևենց խան, Նազարեթ աղայի խան, Օխտնախալրանց խան, Շիլաջոնց խան, Գինոսենց խան՝ բոլորը 27 փողոցում,¹⁸ ինչպես նաև Դավի (ուղտի) խան՝ Մլաքոդկա թաղամասում: 1914թ. Ալեքսանդրապոլում կար հինգ հյուրանոց,¹⁹ որոնց անունները ցավոք չեն հիշատակվել: Իջևանատները գտնվում էին հիմնականում շուկային հարակից փողոցներում, որտեղ էլ տեղակայված էին գրաստային փոխադրամիջոցները սպասարկող արհեստավորների կրպակները: Մառանջիների (սայի) անիվ պատրաստողները արհեստանոցները գտնվում էին 27 փողոցում, պայտագործների, պայտարների և մյուս երկաթագործների արհեստանոցները 25 փողոցում և այլն:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության երկու հիմնական բաղադրիչները՝ արհեստներն ու առևտուրը, իրենց համախառն արդյունքով, եկամուտների, պետական և քաղաքային բյուջե մուծվող հարկերի և տուրքերի չափերով բավական տարբերություններ ունեին: Առաջ անցնելով նշենք, որ մինչև 1895-96թթ. քաղաքային տնտեսության տարբեր ճյուղերի եկամուտների հաշվարկը արվում էր արծաթ ռուբլով, իսկ սրանից հետո ոսկի ռուբլով: Բանն այն է, որ XIXդ. 90-ական թթ. ֆինանսատնտեսական և դրամական բարեփոխումների շնորհիվ ռուսական ռուբլին դարձավ կոնվերտացվող և մրցունակ արժույթ, և բնականաբար ռուսական վիճակագրական տեղեկատվությունը սկսեց ներկայացվել ոսկե ռուբլու հաշվարկով, որը ավելի թանկ ու գնողունակ էր, քան մինչդեռիցայն չկոնվերտացվող արծաթե ռուբլին:

Առաջին հստակ վիճակագրական տեղեկությունը Ալեքսանդրապոլի արհեստավորների տարեկան եկամտի մասին վերաբերվում է 1863թ-ին: Ըստ այս տեղեկության արհեստավորների ընդհանուր արտադրանքի ծավալը դրամական համարժեքով կազմել է շուրջ 160հազար արծաթ ռուբլի:²⁰ Հարկ է նշել, որ Վ.Աբրահամյանը, հենվելով մեկ այլ փաստաթղթի վրա, առանձնացնում է ըստ արհեստի ճյուղի ստացվող եկամուտները, որոնց հանրագումարը կազմում է մոտավորապես 115հազար արծաթ ռուբ-

¹⁶ Обзорение ..., стр. 315.

¹⁷ Վ. Պ ա ղ ա մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 89:

¹⁸ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Մնացական Թամրազյանի հուշերը:

¹⁹ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, Ն.Նիկողոսյանի նյութերը, թ. 7378:

²⁰ Сборник статистических сведений о Кавказе, т. I, отд. III, стр.52.

լի:²¹ Այստեղ նկատվում է որոշակի անհամապատասխանություն, քանի որ 160 հազար ռուբլի ծավալ ունեցող արհեստավորական արտադրանքը չէր կարող ապահովել 115 հազար ռուբլի եկամուտ: Ամենայն հավանականությամբ հետազոտողը շփոթել է եկամուտ և ծավալ հասկացությունները: Նման տիպի սպրդումները և տարբերություններն ընդհանրապես հատուկ են Վ.Աբրահամյանի աշխատությանը, և որպեսզի մերկապարանոց չինչի մեր պնդումը, նշենք, որ իր բերած աղյուսակից վերը հղում կատարելով մեկ այլ փաստաթղթի՝ հեղինակը գրում է, թե 1865թ. Ալեքսանդրապոլի արհեստավորների եկամուտը կազմել է 19 հազար ռուբլի:²² Վերջին թիվը առավել մոտ է իրականության և տնտեսագիտորեն առավել հիմնավորված է: Ալեքսանդրապոլի արհեստավորական արտադրանքի ծավալները մինչև 1890-ական թթ. անընդհատ աճում են, չնայած արհեստավորների թիվը որոշակի կրճատման միտում է արձանագրում: Հանրահայտ փաստ է, որ ռուսաստանյան կապիտալի արագ տեմպերով զարգացումը հետոեֆորմյան շրջանում և կենտրոնական իշխանությունների վարած հովանավորչական քաղաքականությունը ռուսական ֆաբրիկա-գործարանային արտադրության նկատմամբ զգալի վնաս պատճառեցին երկրի գաղութային ծայրագավառների ավանդական արդյունագործությանը: Արհեստների շատ ճյուղեր, ինչպես նշեցինք վերևում, անկում ապրեցին, սակայն ընդհանուր առմամբ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության հաշվեկշռում արհեստավորական արտադրանքի բաժինը շարունակում էր բավական զգալի մնալ:

Միջոեֆորմյան շրջանում Ալեքսանդրապոլի արհեստավորներն ու առևտրականները պարտավոր էին վճարել երկու տեսակի հարկեր՝ *հիմնական* և *լրացուցիչ*: Հիմնական հարկը վճարվում էր որևէ զբաղմունքով (արհեստով, առևտրով և այլն) պարապելու համար թույլտվության հատուկ վկայական (պատենտ) ստանալու ժամանակ: Եթե որևէ մեկը երկու շաբաթվա ընթացքում չէր ստանում վկայականը, ապա քաղաքի կամ գավառի ոստիկանական վարչությունը (1870-ական թթ. ռեֆորմներից հետո՝ քաղաքային վարչությունը) իրավասու էր գրկել տվյալ արհեստավորին կամ առևտրականին իր զբաղմունքով պարապելու իրավունքից: Հետաքրքիրն այն է, որ քաղաքի կոմունալ-կենցաղային ծառայությունները (կոյուղու սպասարկումը, լուսավորությունն ապահովող, կանաչապատում իրականացնող պետական հիմնարկները և այլն), ինչպես նաև գրադարանները, ընթերցարանները, բարեգործական և բարեխնամ (որբանոցներ, մանկատներ) գործունեությամբ զբաղվող հիմնարկները ազատվում էին հիմնական հարկից, սակայն այս դեպքում անպայման անհրաժեշտ էր ստանալ հատուկ տեղեկանք ոստիկանական կամ քաղաքային վարչությունից: Յուրաքանչյուր արհեստավոր տարին մեկ անգամ պետք է մուծեր հիմնական հարկ և ստանար պատենտ: Ոստիկանական վարչությունը և քաղաքային վարչությունը հսկում էին նաև արտադրանքի որակը և գները:

Հիմնական հարկի չափերի մասին կոնկրետ Ալեքսանդրապոլի պարագայում ձեռքի տակ ունենք տեղեկություն միայն XXդ. սկզբի համար, որը կազմում էր երեք ոսկի ռուբլի 85 կոպեկ տարեկան յուրաքանչյուր արհեստավորից: Առաջին և երկրորդ գիղղիայի առևտրականները վճարում էին համապատասխանաբար՝ 650 և 970 ռուբլի 50 կոպեկ:²³ Առաջին գիղղիայի առևտրականները, որոնց շահույթը մեծ գումար էր կազմում, վճարում էին նաև լրացուցիչ հարկ, որի չափերը որոշվում էին վերը հիշված պետական մարմինների կողմից երեք տարին մեկ անգամ վերանայելու պայմանով: Ըստ մույն աղբյուրի, լրացուցիչ մուծումները կազմում էին առաջին գիղղիայի համար՝ 118 ռուբլի, երկրորդի համար՝ 10 ռուբլի 25 կոպեկ:²⁴

1875թ. հիմք ընդունելով ֆինանսների նախարարության շրջաբերականը, Կովկասի փոխարքայի հրամանով տեղի քաղաքների արհեստավորների և առևտրականների համար սահմանվեցին հարկերի և տուրքերի համապատասխան տեսակները և չափերը: Հարկերն ու տուրքերը բաժանվեցին հետևյալ կերպ ա) պետական տուրք,

²¹ Վ. Աբրահամյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 57-58:

²² Նույնը:

²³ Ն. Նիկողոսյան, *թ. 7381*:

²⁴ Նույնը:

բ) քաղաքային տուրք, գ) դպրոցներին և բարեգործական հիմնարկներին հատկացվող տուրքեր և դ) պատենտի համար մուծվող տուրք.²⁵ Հարկերի և տուրքերի այս տեսակները անմշան փոփոխություններով կիրարկվեցին մինչև Ռուսական կայսրության փլուզումը:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության կարևոր բաղկացուցիչներից էր առևտուրը, որով զբաղվողների թիվը անհամեմատ մեծ էր, քան մահանգային կենտրոն Երևանում (այստեղ առևտրականների ամենամեծ թիվը գրանցվել է 1880-ական թթ. և կազմել է շուրջ 562 մարդ²⁶) և Կովկասի մյուս քաղաքներում, զիջելով միայն Թիֆլիսին: Ալեքսպոլի առևտրականների տարեկան դրամական շրջանառության ծավալները երեք անգամ գերազանցում էին արհեստավորական արտադրանքի համապատասխան արդյունքին, չնայած որ առաջինով զբաղվողների թիվը չորս անգամ պակաս էր վերջինից: 1860-ական թթ. տվյալներով Ալեքսանդրապոլում հաշվվում էր շուրջ 670 առևտրական, որոնց թիվը համարյա անփոփոխ է մնում մինչև 1910-ական թթ. (ըստ Նիկողոսյանի՝ 673): Եթե 1860-ական թթ. Ալեքսանդրապոլի վաճառականների առևտրական շրջանառությունը կազմում էր շուրջ 500 հազար արծաթ ռուբլի,²⁷ որը կազմում էր Երևանի մահանգի ողջ առևտրաշրջանառության 1/3-ը, ապա 1910-ական թթ. այդ ցուցանիշը կրկնապատկվում է:

Ինչպես նշեցին վերևում, ալեքսպոլի առևտրականներն աչքի էին ընկնում իրենց ձեռներեցությամբ և կարողացել էին որոշ ապրանքատեսակների ու առևտրի եղանակների խնդրում մենաշնորհային դիրքեր գրավել: Այսպիսի մենաշնորհի փայլուն օրինակ կարող է հանդիսանալ դժնիկ կամ «լվի ծաղիկ» (լատ. *Rhamnus*, տեղի բնակչությունն անվանում էր «ալաջայրա») կոչվող բույսից ստացվող դեղին և կանաչ ներկերի պատրաստման և արտահանման փաստը: Ալեքսանդրապոլի Միրեկան Գորոյանն իր եղբայրների հետ 1850-ական թթ. սկսած կազմակերպում է այս բույսի աճեցման և վերամշակման գործը.²⁸ Մեծ քանակությամբ «լվի ծաղիկ» աճեցվում, հավաքվում, հատուկ աղացներում փոշի էր դարձվում և արտահանվում էր Ռուսաստան և Եվրոպա: Հարկ է նշել, որ այս բույսից ստացվող դեղափոշին այն ժամանակվա բժշկության մեջ օգտագործվում էր որպես լուծողական միջոց: Գորոյանների հիմնած «Արագած» առևտրական ընկերության մասնաճյուղեր բացվեցին Մոսկվայում և Պետերբուրգում: Միրեկան Գորոյանը Կովկասի տնտեսության զարգացման բնագավառում մեծ ներդրում ունենալու համար Ազատ տնտեսական ընկերակցության կողմից պարգևատրվեց արծաթե մեդալով, իսկ նրա մոսկովյան առևտրական լիազոր-ներկայացուցիչներ հայր և որդի Միրզոյանցները արժանացան Մարսելի միջազգային ցուցահանդեսի ոսկե մեդալին.²⁹ «Արագած» ընկերության վարկանիշն այնքան բարձր էր Ռուսաստանում, որ այդ ապրանքանշանի տակ ի հայտ եկան կեղծ ընկերություններ, որոնք դժնիկի փոշու անվան տակ վաճառում էին քիմիական անոթակ ներկեր, որոնցով ներկված թելերը շատ շուտ գունաթափվում և խումանում էին:

Ինչ վերաբերվում է ռուսական աղբյուրներում ֆաբրիկա կամ գործարան հորջորջվող ձեռնարկություններին, ապա պետք է նշել, որ դրանք հիմնականում ավելի շատ մանուֆակտուրա կամ որոշակի աշխատանքային բաժանում ունեցող մեծ արհեստանոցներ էին իրենցից ներկայացնում: Ռուսական վիճակագրությունը սրանց տակ հիշատակում է օճառի, ճարպամոմի, կաշվի դարբան, օդու թորման արհեստանոցները և նույնիսկ ձիթհանները, որոնք բնականաբար շատ հեռու են գործարան կոչվելուց: Գործարանային արտադրությանն ավելի մոտ կարելի էր համարել Չիթոդյաններին և Ծաղիկյաններին պատկանող զարեջրի արտադրությունները և XIX դ. վերջին հիմնված մեխանիկական փոքր արտադրամասը:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսությունը չի կարելի պատկերացնել առանց խանութների, կրպակ-արհեստանոցների և հասարակական սննդի օբյեկտների (ճաշարաններ, սրճարաններ, զինետներ, զարեջրի կրպակներ և այլն): 1860-ական թթ.

²⁵ *С. Э с а д з е, Историческая записка об управлении Кавказом, т. II, Тифлис, 1907, стр.. 45.*

²⁶ *Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 472-473:*

²⁷ *Վ. Պ ա ռ ս ա մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 92:*

²⁸ *Ա տ ը պ ե տ, Ի՞նչ ժառանգեցինք, անտիպ ձեռագիր, ՀՊՊԹ, արխիվ, գործ 176(ա), էջ 32:*

²⁹ *Վ. Պ ա ռ ս ա մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 93:*

սրանց թիվը գերազանցում է հազարը և ավելի է մեծանում 1910-ական թթ.՝ ի հաշիվ սննդի օբյեկտների ավելացման:³⁰ Քաղաքում գործում էին 26 արճարան (15-ը գինետուն), 13 տրակտիր (ճաշարան), 4 գարեջրի կրպակ և այլն:³¹ Մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածում «խամուր» հասկացությունն իր մեջ կարող էր ներառել և՛ ցուցափեղկերով մեծ ու ընդարձակ խամուր, և՛ փոքր կամ աննշան կրպակ, այնպես որ դրանց մեծ թիվը չպետք է տարակուսանքի տեղիք տա:

Վերջում մի քանի խոսք քաղաքի եկամուտների հավաքագրման և բյուջեի ձևավորման մասին: Ռուսական տիրապետության տակ անցնելուց հետո Արևելյան Հայաստանի քաղաքային բնակչությունը և սրանց թվում մասնաճյուղայինները հարկադրվում էին որպես պետական գյուղացիներ³² և չէին մտցվում ռուսական դասային կարգացուցակի քաղքենիներ (мещане) դասային ռեեստրի մեջ, որը շերտավորվում էր ըստ գիղիաների: Հետագայում դրությունը շտկվեց, և քաղաքաբնակները դասվեցին քաղքենիների շարքը, որոնք իրենց հերթին ըստ գույքային կամ ունեցվածքային ցենզի, որպես հարկատուներ բաժանվեցին ութ խմբի: Ամենաբարձրը համարվում էին առաջին և երկրորդ գիղիայի վաճառականները (մինչև 1863թ. գիղիական ռեֆորմը կար մաս երրորդ գիղիան, որը վերացվեց), հետո գալիս էին մանր առևտրականները, արհեստավորները, սպասարկման ոլորտի ներկայացուցիչները, կառավարներն ու սայլապանները և այլն: Այս խմբերից յուրաքանչյուրի ներկայացուցիչները, ինչպես վերը նշել ենք, մուծում էին որոշակի հարկեր և տուրքեր, որոնցից էլ ձևավորվում էր քաղաքային բյուջեն: Բերենք մի քանի մասնագիտական և ունեցվածքային խմբերի հարկային պարտավորությունների մասին տվյալներ. օրինակ, օդու և գինու պահեստներից յուրաքանչյուրը պետական գանձարան էր մուծում 211 ռուբլի, քաղաքի բյուջե 36 ռուբլի, դպրոցների համար 16 ռուբլի, պատենտի համար 4 ռուբլի (ընդ.՝ 267 ռուբլի), քաղաք մտնող ապրանքներից հոգուտ բյուջեից գանձվում էր 8243 ռուբլի, քաղաքի կշեռքի (ստանդարտի կամ չափ ու կշեռքի) կապալը բյուջե էր բերում 5041 ռուբլի և այլն:³³ Ընդհանուր առմամբ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի ընդհանուր եկամուտը XXդ. սկզբին կազմում էր շուրջ 120-130 հազար ռուբլի,³⁴ որն իր ժամանակին 30 հազարանոց քաղաքի համար հսկայական գումար էր կազմում (եթե նշված թիվը վերածենք ժամանակակից արժույթի միավորի, ապա կստացվի հսկայական մի գումար, որը հավասար է մոտավորապես 1,5 մլրդ դրամի):

Եվ վերջապես նշենք, որ Ալեքսանդրապոլի տնտեսության ոչ մեծ, բայց բնորոշ և կարևոր հատվածը հանդիսացող գյուղատնտեսական արտադրության ծավալները ցավոք հնարավոր չէ գոնե մոտավոր ճշգրտությամբ ներկայացնել, քանի որ թե՛ ռուսական վիճակագրության մեջ և թե՛ տեղացի հուշագիրների մոտ չկան քիչ թե շատ հավաստի տվյալներ:

Ամփոփելով մեր թուցիկ ակնարկը՝ կարող ենք փաստել, որ համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում, օգտվելով մի շարք բարենպաստ գործոնների առկայությունից Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսությունը զարգանում էր վերընթաց և չէր զիջում տարածաշրջանի մյուս առավել հին և ոչ պակաս հայտնի քաղաքներին:

³⁰ Համադրելով Վ.Աբրահամյանի բերած աղյուսակի նյութերը ռուսական վիճակագրության մեջ հանդիպող առևտրականների քանակի մասին տեղեկությունների հետ՝ ստացվում է հիշյալ թիվը: Տե՛ս մահ. Ն.Նիկողոսյանի նյութերը, ք. 7377-7386:

³¹ Հիշյալ հաստատությունների առատությունը զարմացրել էր XIXդ. վերջին Ալեքսանդրապոլ այցելած մի ռուս ուսումնասիրողի, որը նույնիսկ հաշվել էր, թե քանի բնակչին ինչքան «խմելու հաստատություն» է բաժին ընկնում և զարմանալի է, որ ոչ մի հարբած մարդ չկա (տե՛ս СМОДПІК, 660. XI, 1891, с. 154):

³² Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, նշվ աշխ., էջ 478: Հարկ է նշել, որ Ալեքսպոլի բնակիչները այս անարդարությունը շտկելու համար մամակ-խնդրագրով դիմել են Նիկոլայ I ցարին և համառություն ցուցաբերելով կարողացել են հատկեցնել իրենց՝ որպես քաղաքաբնակների հարկադրելու հարցը, որն ասեմբլե մահանգային կենտրոն Երևանում մինչև 1870-1880-ական թթ. դեռևս չէր լուծված:

³³ Ն.Ն. ի կ ո դ ո ս յ ա ն, ք. 7377:

³⁴ Նույն տեղում, ք. 7388:

**ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ГОРОДСКОГО
ХОЗЯЙСТВА АЛЕКСАНДРОПОЛЯ (XIX- НАЧАЛО XX ВВ.)****___ Резюме ___****___ Г. Аганян ___**

Основанный в 30-ые годы XIXв. город Александрополь благодаря нескольким благоприятным условиям, очень скоро стал одним из высокоразвитых торгово-ремесленных городов Закавказья. Городское хозяйство Александрополя в течении короткого исторического срока развивался такими быстрыми темпами, что вскоре обогнал в своем развитии многие “старые” города региона и даже такие губернские центры, как Ереван, Елизаветполь и др. В статье исследованы некоторые аспекты торгово-ремесленного устройства городского хозяйства, фискальной политики государства и местных органов самоуправления, формирование бюджета города и его источники и т.д. В научный оборот внесены так же некоторые архивные данные, касающиеся городского хозяйства Александрополя.

Կարինե ՍԱՀԱԿՅԱՆ
Ռոզա ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

«...ՁԵՌՔՍ ՀԻՎԱՆԴԻ ԴԵՂ Է»

«Ընտրեալների ձեռքը պիտի հեշտ յաղթի...»
Առակներ 12:24

Ըստ Հր. Աճառյանի՝ *ձեռն* բնիկ հայերեն բառ է, որ փոխաբերաբար ստացել է նաև *միջոց, օգնություն, պաշտպանություն, իշխանություն* և այլ նշանակություններ:¹

Այս արմատի բառաբարդումով ու բառածանցումով հայերենում գործածվում են մի շարք բառային միավորներ, որոնք վկայում են ձեռն//ձեռք բառի ոլորտային կիրառությունների ընդգրկումությունը, գործիմակ, ձեռնահմա, ձեռագիր, ձեռագրատուն, ձեռագետ, անձեռնմխելի և այլն: Բազմաթիվ նոր բառերից՝ *ձեռաց, ձեռքոնուկ, ձեռնդրեք, ձեռքսպագ* և այլն, երևում է, թե ինչպես է այս բառը ձևավորվում և դրսևորվում ժողովրդի լեզվամտածողության մեջ:

«Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանում *ձեռն* բառահոդվածում կարդում ենք. «Եզր բազկի ի դաստակէ գծայրս մատանց, թաք ձեռաց, ափ, բուռն, գործարան շօշափելոյ, ըմբռնելոյ և գործելոյ, մանութեամբ գործի, միջնորդ, գործքին, իշխանութին, բաականութին»:²

Գրեթե բոլոր լեզուներում մարդու մարմնի մասերի անվանումներով (լեզու, աչք, սիրտ, ոտք, ձեռք) կազմված դարձվածքային միավորները կամ ստմադիկ դարձվածքները մեծ թիվ են կազմում: Ըստ լեզվական վիճակագրության՝ միայն *ձեռք*-ով հայերենում հայտնի է շուրջ 380 դարձվածք: Թերևս սա բացատրվում է նրանով, որ ընդհանուր լեզվաբանական իրողություն լինելուց զատ՝ կազմախոսական դարձվածքներն ունեն իրական հիմք. հաղորդակցման գործընթացում, ժողովրդախոսակցական տեքստերում անձն առավելապես անդրադառնում է ձեռքի ֆենոմենին:

Ժողովրդի բազմադարյան կյանքի դիտումների և կենսափորձի արդյունք են ձեռքին առնչվող շատ դարձվածքներ: Բոլոր դեպքերում առարկայական մտածողությունից պատկերավորին անցնելով՝ կատարվում է լեզվական վերացարկում: Խորհրդանշային դարձվածքների համար կարևորվում են խոսքային միջավայրը, հաղորդակցման իրավիճակը և խոսքի համատեքստը:

Դարձվածքային միավորների համակարգում *ձեռք*-ը, անվանողական արժեքից բացի, ունի նաև հաղորդակցման արժեք: Տարրորշել ենք *ձեռք* գերադաս բաղադրիչով կազմված հոմանիշ և հականիշ դարձվածքների առավել կենսունակ տարբերակներ, որոնց բաղադրիչները մույն բառի քերականական տարածներն են՝ կա՛մ բարբառային, կա՛մ էլ փոխառյալ համագործերն ու համանշանակները: Այսպես՝

ձեռքը համբուրել - ձեռ ու ոտը պագել (սաստիկ խնդրել)

ձեռքը ձիգ - ձեռքը հույս (ժլատ, կծծի)

ձեռքը մաքուր (խատակ) – ձեռքից մաքուր (անշահասեր, անխարդախ)

ձեռքը նայել – ձեռքին նայել (մեկի օգնությանը կարոտ լինել)

ձեռքը դատարկ // դարդակ – ձեռքը պարապ (անփող, չքավոր, դատարկածեռն)

ձեռքը ծոցը մնալ–ձեռքը ծոցում մնալ (ձեռնունայն, նյութական վատ վիճակի մեջ լինել):

Որպես կանոն՝ հականշային հարաբերության մեջ մտնող դարձվածքներն ունեն բաղադրիչների մույնական կազմ՝ բացառությամբ մեկական բաղադրիչի. այս դեպքում բաղադրիչ բառերի հականիշ իմաստների շնորհիվ էլ առաջանում է հականշություն, օրինակ, *ձեռքը խնդրել* - ձեռքը *մերժել*, ձեռը *կարճ* (պակաս) - ձեռը *երկար* (երկայն), ձեռքը *թեթև* (խեղդով) - ձեռքը *ծանր*:³

¹ Հր. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Գ, Եր., 1977, էջ 149:

² Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. II, Եր., 1981, էջ 151:

³ Ա. Մուքիսյան, Ա. Գալստյան, *Հայոց լեզվի դարձվածքաբանական բառարան*, Եր., 1975, էջ 384-386:

Ժողովրդական բանահյուսության տարբեր մուշներում՝ երգման բանաձևերում, սպառնալիքի խոսքերում, օրհնանքի և անեծքի ժանրերում, վկայակոչվում են *ձեռք* գերադաս բաղադրիչով կազմված կայուն, բանաձևային արտահայտություններ, ինչպիսիք են՝

ձեռքս վկա... ձեռքս (կ)կտրեմ, թե... - (երդում ասածի անպայման ճիշտ լինելու վերաբերյալ)

ձեռը կոտրվի, ձեռ(ք)ը չորանա

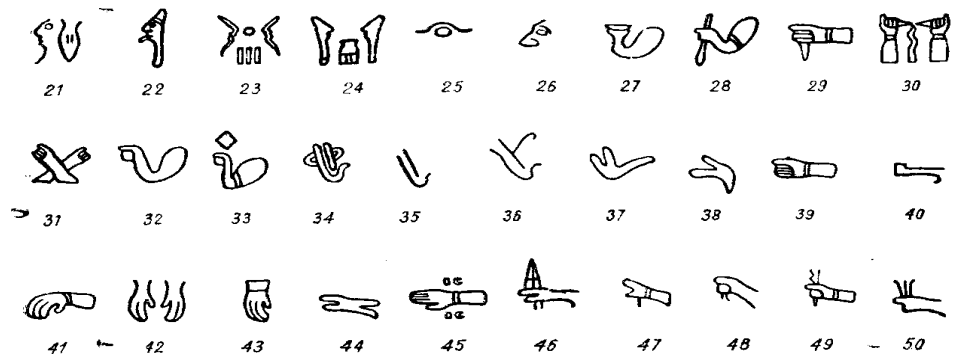
ձեռդ դալարի, ձեռդ երկայն լինի

երկար ձեռդ Աստված չկարճեցնե

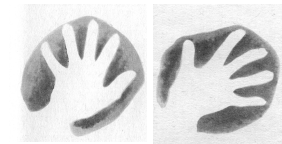
ձեռքդ պարանին գցես՝ օձ դառնա

ձեռիդ ուժը անպակաս լինի:

Դեռևս խեթական հիերոգլիֆներում *ձեռք*ն ուներ ուժի, ուժեղության (նկ. 28), ենթակայության, վերցնելու, բռնելու (նկ. 41) և այլ իմաստներ, որոնք համապատասխանաբար արտահայտվել են ձեռքի մատների որոշակի դիրքով: Ուշագրավ է, որ հիերոգլիֆներից մեկը (նկ. 45) միաժամանակ արտահայտել է *երկիսա*, *որդի*, *եղբայր* իմաստները՝ խորհրդանշելով ձեռք-գաղափարագիրն իբրև արյունակից անձ:⁴

Վաղնջական մշակույթներում մարդը բնության մեջ՝ ժայռերի ու քարանձավների պատերին, բռնել է ձեռքի հետքեր՝ ուրվագծված և շրջանի մեջ առնված: Մրանով ոչ միայն իր ներկայությունն է ցանկացել վավերացնել բնության մեջ, այլև փորձել է, համաձայն իր աշխարհընկալման, ձևափոխել այն:⁵ Թերևս սա էլ հանգեցրել է գեղարվեստական ստեղծագործության սկզբին, այսինքն՝ արարված իրականությունը մարդը կրկնաբարել է:

Ձեռքի մասին երկբնույթ՝ ներհակ պատկերացումները տարբեր մշակույթներում արտահայտվել է երկանդամ հակադրության ձևով՝ չար ու բարի, աջ ու ձախ արքետիպային սկիզբներով: Հրեական միջնադարյան կրոնական պատկերացումների համաձայն՝ գոյություն ունեն երկնային միջնորդներ: Նրանցից մեկը Շեքինան է, որն ըստ էության խորհրդանշում է աստվածության իրական, հավաստի ներկայությունը երկրում: Ըստ մի այլ պատկերացման՝ այն Կենաց ծառի սիմվոլացում է, որի աջ ճյուղը խորհրդանշում է բարեգությունը, իսկ ձախը՝ խստությունը: Երբ մարդը մեղք է գործում, ընկնում է խստությանն առնչվող ուժի ազդեցության տակ, որը կոչվում է արդարադատության ձեռք: Սեղը քավելով՝ ձեռք է բերում ազատություն և առնչվում է օրինյալ ձեռքին՝ Աջին:

Աջը հնագույն ժամանակներից ընդունվել է հայ եկեղեցու կողմից: Ըստ Մադաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի՝ Աջերն ավելի հին ծագում ունեն, քան մասնատուիներն ու մասունքի պահարանները: Աջը պայմանական հասկացություն է, քանի որ բազկի տեսք ստացած արծաթյա, ոսկյա պահարանի մեջ դրվում են ընդհանրապես սրբի նշխարները: «Կանոն»-ում հիշատակված ամենակարևոր ու մեծագույն հարգանք

⁴ М. Дунаевская, Язык кеттских иероглифов, М., 1969, стр. 93.

⁵ А. Аюбимов, Искусство древнего мира, М., 1980, стр. 23.

վայելողը՝ որպես եկեղեցական սրբություն, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Աջն է։ Լուսավորչի Աջով են կաթողիկոս ու եպիսկոպոս օծում։ Այս Աջին վերագրվել է համաճարակներից փրկելու հրաշագործ սովորություն։ Ավանդական ու ճշմարիտ պատումներով հանդիպում ենք սրբի Աջի հիշատակությանը. «Եվ Աջն լուսնակալ եւ շնորհաբաշխ» (Ճառքն-տիր), «զԱջն բողեալ մեզ ի պահպանս ազգիս հայոց» (Ս. Չամչյան)։ Այսպիսով՝ Լուսավորչի Աջը նշանակ է Սուրբ Հոգու շնորհաբաշխության. հազարավոր մարդկանց դարձի բերեց ու մկրտեց։ Հայոց մեռածը ևս Լուսավորչի Աջով է օծվում։

Վկայաբերենք այն երկնային տեսիլը, ըստ որի՝ հենց ամենաշնորհողն Աստծո ձեռամբ էլ Մաշտոցին պարգևվել է հայոց նշանագրերն ստեղծելու շնորհը. «...Ահա տեսաւ՝ ոչ արթնութեան մէջ, եւ ոչ ալ երագի, այլ սրտի գործարանին մէջ աջ ձեռքի մը քաթը՝ որ կը գրէր քարի մը վրայ, անոր վրայ խորապէս դրոշմվելով տառերուն ձեւը՝ իբրեւ թէ մէկը կակուղ ձիւնին վրայ կը ճնշէր»։⁶

Ձեռքի իմաստի նշանասիմվոլային համակարգի քննությունն ուշագրավ է նրանով, որ մարմնի մի մասով բնութագրվում, բացահայտվում է մարդն իր էությանը։ Ձեռքը՝ իբրև բուժամիջոց մարմնին դնելը, սիմվոլիկ գործողություն է, կարող է խորհրդանշել հոգևոր օրհնություն կամ իշխանություն, այսինքն՝ այն սոսկ մարդկային սովորական ժեստի շարունակություն կամ հարաբերական միջոց չէ։ Ձեռքը դնելով ինչ-որ մեկի գլխին՝ հրապարակայնորեն վկայվում է ձեռնադրվողի՝ Աստծուն հատուկ ծառայության անցնելու շնորհի մասին։

Անդրադառնա՞նք *ձեռնադրում* բառի ոչ միայն իմաստային, այլև ծիսական նշանակությանը։ Այն ինքնօրինակ շնորհաբաշխում է, երբ որևէ անձ որոշակի հոգևոր նպատակով ձեռքը դնում է մեկ ուրիշի գլխին։ Այս արարողակարգը սովորաբար ուղեկցվում է աղոթքով կամ կանխասացի խոսքային որևէ բանաձևով։ Ձեռնադրման ծիսակարգում նպատակային այս մոտեցումները երբեմն համադրվում են։ Հոգևոր իմաստով ձեռնադրել նշանակում է հաղորդել աստվածային պարզ կամ զորություն՝ «տրչութիւն եւ ընդունելութիւն սուրբ աստիճանաց կարգին»։⁷

Ուշագրավ է, որ «քահանայապետին ձեռք դնելն արձակման նոխագին վրայ, որպէս թէ անոր վրայ անցունելու համար ժողովրդեան յանցանքը, կը նշանակէր Քրիստոսի քաւութեան գործը, որպէս թէ մեղատորը չկորսուէր իր չարութեան մէջ»։⁸ Այս առումով հայտնի է, որ Մովսիսական օրենքը պատվիրում է թե՛ քահանաների և թե՛ այլոց համար այլալի ծիսական լվացումներ, որոնք Փրկչի արյամբ հոգևոր մաքրության նշանակ էին. «*Լուանալ զձեռս* էր վկայել անմեղութեան ուրուք»։⁹ Այսպիսով՝ *ձեռքերը լվալ կամ լվանալ* դարձվածքն արտահայտում է պատասխանատվությունն իր վրայից վերցնելու, մի բանի մասնակցելուց հրաժարվելու կամ որևէ բանի չխառնվելու իմաստ։ Աստվածաշնչյան դարձվածքներից հիշենք *Պիղատոսյան ձեռնալվան*. Քրիստոսին ամբողջի ձեռքը հանձնելուց առաջ Պիղատոսը լվացել է ձեռքերը և ասել՝ անմասն եմ ես։

Հայտնի է, որ Հիսուս բժշկություններ է կատարել թե՛ անմիջական ձեռքի հպումով և թե՛ առանց հպումի, քանի որ ինքն ուներ տկարին ու հիվանդին բժշկելու աստվածային զորություն։ Մինչև իսկ նրա զգեստի քղանցքին հավելը կամ ձեռքի ստվերին հասնելը հավատավորի համար բուժիչ էր (տե՛ս Մատթ. 14:34)։ Վկայաբերենք երկու կույրերի բժշկումը. «Եւ գթալով՝ Յիսուս դիպաւ նրանց աչքերին, եւ նրանք իսկոյն տեսան ու զնացին նրա յետեւից»/Մատթ. 20:34/։ Ձեռքի անմիջական հպումով վկայվում է նաև չար դևի կողմից տասնութ տարի բռնված, կուչ եկած կնոջ բժշկումը. «Յիսուս նրան տեսնելով՝ կանչեց իր մօտ և ասաց. “Ո՛վ կին, բժշկուած ես քո հիւանդութիւնից”։ Եւ ձեռքը դրեց նրա վրայ, ու նոյն ժամին հիւանդը ուղղուեց եւ Աստծուն փառք էր տալիս»/Լուկ. 13:12-13/։

Հիսուսի աշակերտները ևս ունեին ձեռքով բժշկելու զորություն։ Այսպես՝ Պետրոսը մահճում պատկած անդամալուծին ասում է. «Տէր Յիսուս Քրիստոսը քեզ բժշկում է, վեր կաց եւ յարդարի՛ր քո անկողինը։ Եւ նա իսկոյն վեր կացաւ»/Գործք 9:10, 17-19/։

⁶ Վարք սրբոց, Պէյրուք, 1975, էջ 490:

⁷ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, II հ., Եր., 1981, էջ 152:

⁸ Բառարան Սուրբ Գրոց, Եր., 1992, էջ 320:

⁹ Նոյն տեղում, էջ 240-241:

Նմանօրինակ խոսքեր է ասում նաև Տաբիթա (Այծենմիկ) անունով մահացած մի կնոջ, և նա հառնում է. «Տաբիթա՛, յանուն Տէր Յիսուս Քրիստոսի վեր կաց կանգնի՛ր»/Գործք 9:36/:

Պողոս առաքյալը Տիրոջ անունով բժշկում է ի ծնե կաղ մի մարդու: «Նրան նայելով եւ տեսնելով, թէ փրկութեան հաւատ ունի, բարձրաձայն ասաց. "Մեր Տիրոջ՝ Յիսուս Քրիստոսի անունով քեզ եմ ասում. կանգնի՛ր քո ոտքերի վրայ ուղիղ": Եւ նա վեր ցատկեց ու վազվզում էր»/Գործք 14:7/:

Մաշտոցի ապաշխարության շարականներում ևս ամենագոր Աստված՝ իբրև ձեռք մեկնող, այսինքն՝ ձեռք երկարող և օգնող է. «Աստուած, յօգնել ինձ փութա, քանզի խորք չարեաց ընկղմեն զիս յանդունդս, այլ դու, նաւապետ, լեր եւ ինձ ձեռնտու»:

Բոլոր դեպքերում, ձեռքի գործությամբ բուժումը կատարվում է Բարձրալի ա-նունից: Մարդու ձեռքին տրված գործությունը բխում է Աստծո ձեռքի գործությունից: Ինչ-պես Ս. Գրքում է ասվում. «Իմ անունից ձեռքերը դրե՛ք հիվանդների վրա, և կապաքինվեն»: Տկարը կարող է ունենալ մոր կենսուժի զգացողություն կամ հավատի նորովի դրսևորում, հմայական խոսքին հավատալու հնազանդություն. հավատն անհրաժեշտ պայման է բժշկության համար: Եթե մարդը դրական դիրքորոշում ունի այս ամենի հանդեպ, բժշկումն ավելի դյուրին է դառնում: Երբեմն ապաքինումը կատարվում է ակնթարթորեն՝ ձեռքը հիվանդի վրա դնելուն պես: Եթե հավատը դադարում է գործուն լինելուց, ապաքինման գործընթացն ընդհատվում է. հույսն ու ապաքինումը չհամա-դրվելու դեպքում մարդը հայտնվում է զգայական փակուղու մեջ:

Հայ ժողովրդական հավատալիքային կենցաղում առանձնահատուկ բանա-ձևային նշանակություն է ստացել «...Ձեռքս հիվանդի դեղ է» արտահայտությունը: Հայտնի է, որ որոշ հիվանդություններ չարական բնույթ ունեն և բուժելի էին միայն ձեռքի գործությամբ (իմա՝ ձեռամբ): Ո՞ւմ ձեռքը կարող էր բուժական գործություն ունե-նալ. այն մարդու ձեռքը, ով բնության օրինաչափություններին հակառակ և հազվադեպ երևույթ էր տեսել, օրինակ, գորտը՝ օձի բերանին, շունը շան մսից ուտելով, կատուն կամ շունը խոտ արածելով: Նման դեպքերում տեղի է ունենում բնության մեջ եղած ծածկա-գրի՝ կողի տարրընթերցում կամ տարիմաստի բացահայտում: Այսպես է ըմբռնվում նաև այն դեպքում, երբ գայլի ոտնահետքով գնացող ձին այլևս չի կարող խրխնջալ: Հազվա-դեպ ու անսովոր տեսնողին, ըստ ժողովրդի, տրվում է շնորհ, որով նա դառնում է տե-սանող: Ապաքինումն ուղեկցվում է նաև խոսքի հմայական բանաձևումով: Բուժողը, ձեռքը դնելով հիվանդի մարմնի ցավող մասի վրա, աղոթում է ի ծածուկ.

-Ես տեսա գորտը օձի բերանում,

Իմ ձեռքս դոլինջի (մեջքացավ) դեղ է:

Ըստ ժողովրդական կենսափորձի՝ դոլինջը ոգի է, որը կարելի է բուժել ձեռքի հմայական գործությամբ:

Ժողովրդական հմայական բուժամիջոց է նաև ձեռքի գործությամբ էրետիկի՝ մաշկաբորբի բժշկումը: Բուժողը ձեռքով «բարևում է» հիվանդությանը՝ երեկոյան ասե-լով՝ բարի լույս, առավոտյան՝ բարի իրիկուն՝ այս կերպ մոլորեցնելով հիվանդությանը:

Հայտնի է նաև աչքացավի բուժում ձեռքի հպումով: Հիվանդին նստեցնում են տան դռան շեմին (շեմի պաշտամունք), ձեռքը դնում են գլխին ու մյուս ձեռքով նրա աչ-քերից քաշում են ցավը՝ կատարելով նմանողական հմայություն: Առաջին օրը օրինա-ծ ջուր են ցողում՝ դանդաղ ասելով աչքահատի հետևյալ աղոթքը.

Մե ծով՛մ կա,

Ծովի վրա հատ՛մ կա,

Քաշե հատը, քից ջուրը:

Երկրորդ օրը նույնն անում են ցորենով, երրորդ օրը՝ աղով: Ամեն անգամ՝ ձեռ-քը գլխից վերցնելիս, կրկնում են՝ *չքնի հատիկ, ընկնի հատիկ*, և ջուրը, ցորենն ու աղը շաքտում են աչքացավ ունեցողի քիկունքից ձախ, այսինքն՝ անցած լինի, ետինս լինի:

Ծննդկանի ցավերը թեթևացնելու համար տատմներն ուներ հատուկ բույսի ար-մատ (քոք), որը կոչվում էր Աստվածածնա թաթիկ: Բույսը գցում էին պղնձե ամանով եռացրած ջրի մեջ, արմատն աստիճանաբար բացվում էր ձեռքի մման՝ ապահովելով Մարիամ Աստվածածնի ձեռքի գործությունը ծննդկանի վրա:

Իգնատիոսի «Մարմնախաղաց»-ում արտահայտված են ձեռքի տարբեր մասերի վերաբերյալ ժողովրդական կարծրատիպային պատկերացումները՝ որպես տպավորում և սիմվոլացում: Այսպես՝ «*Ձեռքի թէ աջը խաղայ, մեծից կպատուի, կհարստանայ... Թէ ձախը՝ յոյս չունեցած տեղիցը բարի կգտնէ... Թէ աջ ձեռքի բոլոր մատները խաղան, կտրումի...*»:

Կյանքի փորձով պայմանավորված՝ ժողովուրդն իմաստավորել է ձեռքի գործառույթը և *ձեռքը (բուռը) քոր գալը* մեկնաբանել է եկամուտ ստանալու իմաստով, *ձեռքով անելը*՝ ձեռքի շարժումով ողջունելու և այլն: Ձեռքի սիմվոլիկան՝ մատների դիրքով արտահայտված, կարևոր նշանակություն ունի արտաբերական միջոցների համակարգում: Ձղաձիգ բացված ձեռքը դեպի հակառակորդի դեմքն ուղղելը դիմացինին «մահ ուղարկելու» նշանակ է («գրող՝մ երեսդ»): Եթե «չանչած» ձեռքն ուղղվում է դեպի սեփական դեմքը, ընկալվում է հետևյալ ենթատեքստով. «Գրողն ինձ, որ իմ աչքերը տեսան այս ամենը»: Դեպի առաջ ու վեր ուղղված ձեռքերի պատկերն ունի չարխափան նշանակություն, չարը շեմից, գերդաստանից հեռու վանելու իմաստ: Չախը մոգարգել է, գաղտնագրված. *ձախը քարսն է, «չկա»-ն, որը* չէին արտասանում, այլ ասում էին՝ էլ Աստված տա, Աստված հաջողի: Աջը լիովին փոխարինում է *ձեռք* բառին: Աջը ճիշտն է, որը ճնշում է և հանգեցնում ձախի գործառույթի ենթագիտակցական սահմանափակմանը: Ժողովրդական հմայությունները և գուշակությունները (նետ դնել, գարի գցել, թիզ չափել, մոմ թափել) սովորաբար սկսում էին աջ ձեռքով, որպեսզի գուշակությունը «չթարսվեր»: Հղի կնոջ ծնվելիք երեխայի սեռը որոշելու համար առաջարկում էին պարզել ձեռքը. եթե կինը ձեռն ափը մեկներ, նշանակում է՝ աղջիկ կունենար, ձեռքի երեսը՝ տղա: Ձեռնափի գծերն ընդհանուր առմամբ մեկնաբանվել են իբրև մարդու ապրած կյանք, ճակատագրի գծեր: Նույն հայեցակետով, երբ մարդը, ձեռքերը բաց, աղոթում է առ Աստված, կարծես բանաձևում է. «Իմ կյանքը բացում եմ քո առաջ, օգնի՛ր ինձ»: Այս իրողությունն արտահայտվում է «ձեռքերը բարեխոս բռնել» դարձվածքով, որը սիմվոլիկ նշանակում է ձեռքերը բարձրացրած աղոթել:

Հայ սովորությանից-մշակութային կենցաղում թաղման ծիսակարգից հետո հուղարկավորման մասնակիցները դրսում՝ դռան շեմից հեռու, անպայման լվանում էին ձեռքերն ու աչքերը՝ կատարելով մաքրման սիմվոլիկ ծես. այն, ինչ տեսան աչքերը, այլևս չտեսնեն, և ինչին մասնակցեցին ձեռքերը, այլևս չկրկնվեն: Հարսանյաց արարողակարգից հետո երիտասարդ ամուլը ձեռքը դնում է չամուսնացածների գլխին՝ որպես բարեբախտության փոխանցման խորհուրդ կամ գիտակցված ընդօրինակման դրսևորում («տարտը ձեզ»):

Այսպիսով, մարդկային համահաղորդման տարաբնույթ տեքստերում *ձեռքը* կարող է խորհրդանշել և՛ իշխանության ու օրհնության փոխանցում, և՛ բժշկություն ու ապաքինում, և՛ բարեկամություն ու հանդիպման բերկրանք, և՛ փաղաքշանքի ու գորովի արտահայտություն:

“...РУКА МОЯ – ЛЕКАРСТВО ДЛЯ БОЛЬНОГО.”

___ Резюме ___

___ К. Саакян, Р. Оганесян ___

В статье рассматривается феномен руки. В процессе общения и в народно-разговорных текстах рука кроме обозначаемого имеет также коммуникативное значение. Еще в древних культурах рука являлась носителем выражения средства, силы и могущества, выразителем власти. Нашей целью было выявление психологических особенностей символического действия положения руки на тело как лечебного средства. Рука символизирует также духовное благословение.

Рассматривая различные способы лечебного действия руки, можно констатировать, что вера для исцеления является исключительным средством, чтобы личность не оказалась в психологическом тупике.

Հասմիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱՇՈՒՂ ՇԵՐԱՄՆ ԵՎ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

«Ալեքսպոլում ստեղծվել էր մի ուրույն աշուղական մթնոլորտ իր ավանդույթներով ու սովորույթներով և տարբեր ուղղություններով: Ալեքսպոլի աշուղ-երգիչներից ամենակրտսերը և ժամանակով մեզ ամենից մոտիկը աշուղ-երգահան Գրիգորն էր՝ Տալյանը, երաժշտական հին ընտանիքից սերված, ալեքսպոլցիների կողմից շատ ու շատ սիրված ուստա Գոքորը՝ հետագայում ամեն տեղ ծանոթ ու սիրված երգիչ Շերամը»: Ավետիք Իսահակյան¹

Ալեքսանդրապոլի երաժշտական կյանքը XIX դ. երկրորդ կեսին նշանավորվեց աշուղ Շերամի ստեղծագործության ծնունդով և նրա՝ մեծ ժողովրդականություն վայելող գործունեությամբ: Բացառիկ էր աշուղի երգաստեղծության նորարարությունը՝ հիմնված հայ ազգային երաժշտամտածողության վրա: Հայտնի է, որ տիրապետելով աշուղական դասական արվեստի հիմնական օրինաչափություններին, Շերամը ստեղծագործության ինքնահաստատման շրջանում սկզբունքորեն հրաժարվեց աշուղական կադապար-մեղեդիներից և իր յուրաքանչյուր բանաստեղծության համար հորինեց ինքնօրինակ՝ անկրկնելի մեղեդի: Ավելին, նրա հորինվածքներում ակնհայտ է երաժշտական բաղադրիչի ծանրակշիռ դերը: Գ. Լևոնյանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «Շերամի երգերի տեքստերին, որպես սոսկ ուսանավորների, դժվար է մոտենալ առանձին, որովհետև նրանք, կարելի է ասել, օրգանապես կապված են իրենց եղանակների հետ: Հեղինակը իր երգ-եղանակները հորինել է միասին՝ «թառը դռնին դրած»: Նա խոսքը հարմարեցրել է եղանակին, շատ անգամներ անտես անելով վանկային և հանգային տարրական կանոնները»:² Այս առումով Շերամին կարելի է կոչել երգահան, որի անգուցական մեղեդիները ստեղծման պահից մինչև այսօր հուզում են ունկնդրին՝ իրենց արտահայտչական ու գեղարվեստական ամենաբարձր հատկանիշներով:

Անշուշտ, երաժշտագիտական խորքային ուսումնասիրության նյութ կարող է հանդիսանալ Շերամի երգաստեղծության ծագումնաբանության, երաժշտամտածողության ու, առհասարակ, նրա արվեստի ակունքների լիարժեք բացահայտման խնդիրը: Կարծում ենք, բազմաթեմ այդ հետազոտության կարևոր բացահայտիչներից մեկն էլ բարերար այն մթնոլորտի նշանակությունն է, որը նպաստել է մեծ աշուղի անկրկնելի տաղանդի անկաշկանդ դրսևորմանը՝ պահանջելով նրանից նորանոր երգեր: Իբրև կարևորագույն փաստ, նշենք 1880թ. Ալ. Մխիթարյանցի կողմից հրատարակված երգարանը, որի մեջ տեղ էր գտել նաև 22-ամյա Գրիգոր Տալյանի «Պարտեզում վարդեր բացված» երգը:

Ներկա հրապարակման մեջ փորձել ենք քննել այն հարցը, թե ի՞նչ է տվել Ալեքսանդրապոլը Շերամին, ինչի՞ շնորհիվ է այդքան սիրվել քաղաքային երաժշտական կյանքում նրա երգարվեստը: Անշուշտ, գոյություն ունեցող փաստերի ընդգրկման շրջանակները և ուսումնասիրության ծավալներն ամբողջությամբ չեն կարող պարփակվել մեկ հոդվածի շրջանակներում: Այդ պատճառով մենք կանդրադառնանք խնդրո առարկային առնչվող կարևոր փաստերի մի մասին՝ ապագային թողնելով դրանց ամբողջական, համակողմանի քննությունը:

Իբրև կարևորագույն աղբյուր, մեր ձեռքի տակ է աշուղի ինքնակենսագրությունը, գրված՝ 1936թ.:³ Համոզված ենք, որ այս փաստաթղթում տեղ են գտել մեզ հետաքրքրող խնդրի ուղղակի կամ ակնհայտորեն ենթադրվող մանրամասներ:

Գրիգոր Տալյանը ծնվել է 1857 թվականին Ալեքսանդրապոլում՝ անվանի այն երաժիշտների ընտանիքում, որոնք բացել էին քաղաքում բազմաթիվ աշուղական մրցույթներով հայտնի Տալյանների սրճարանը: Սա այն բեկումնային ժամանա-

¹ Ե թ ա մ, Երգեր, Եր., 1959, էջ 3:

² Նույն տեղում, էջ 6:

³ Ե թ ա մ, Ինքնակենսագրություն (ձեռագիր), Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Շերամի ֆոնդ (այսուհետև՝ ՇՖ), N 1:

կաշրջանն էր, երբ քաղաքում արդեն ձևավորվել էր հայեցի մի մթնոլորտ՝ շաղախված տեղաբնակների, կարսեցիների, կարինցիների, մշեցիների, վանեցիների երաժշտական ավանդույթներից:

Ալեքսանդրապոլի երաժշտական կյանքի մի ինքնատիպ ոլորտը ժողովրդական երգարվեստն էր: Արտահայտչական ամսահմանափակ հնարավորություններ ունեցող, սակայն ժանրային մի որոշակի համակարգի մեջ զարգացող այս արվեստը ձևավորել էր բարենպաստ ասպարեզ՝ երաժշտականությամբ օժտված երիտասարդի համար: Ի սկզբանե նա նախընտրեց թառի նվագը, ինչը հետագայում յուրահատուկ կերպով բացահայտվեց աշուղի երգաստեղծության մեջ որպես մեղեդիակերտման նշանակալի գործոն: Այսպիսով, թառն ի սկզբանե յուրահատուկ միջոց էր, որը խթանելու էր մեծ երգահանի ստեղծագործական խիզախումները՝ անկրկնելիորեն ոճավորվելով հատկապես նրա ծանր ու ծորուն երգերի մեղեդիներում: Քաղաքային կյանքի անբաժան մասն էր կազմել աշուղական, սազանդարական երգ-երաժշտությունը: Վերջինիս հանդեպ անտարբեր չկարողացավ մնալ նաև տակավին պատանի Գրիգոր Տալյանը, որն արդեն 18 տարեկանում սկսեց պատրաստել չոնկուրներ, ապա նաև՝ թառեր:⁴ Թե որչափ էր նա կապված իր նախընտրած նվագարանին, խոսում է նրա՝ այդ տարիներին վերաբերող հետևյալ հուշը. «Մի անգամ մեծերս ինձ դրկեցին խզարչիների հետ ամսառ, իբրև խազեին, որ խզարչիք տախտակներ ձևեն, տանենք Գյումրի ծախենք, քե բանեցնենք: Ես էլ մի թեթեվ թառ ունեի, ինձ հետ տարա, որպեսզի այնտեղ նվագեն ավառ ժամանակս»:⁵

Ապագա աշուղին ընտանիքում փորձում էին դարձնել ատաղձագործ, սակայն այս շրջանում է, որ ի հայտ է գալիս նրա երգաստեղծության տաղանդը, որն ամմիջապես գտնում է իր համակիրներին. «Զահել-Զահել ընկերներ հավաքվում էին թյուքյանս, ել դուրգյարություն չեի անում խո կարգին, այնպես սիրահարվեցի մուզիկայի վրա, վոր զիշեր ցերեկ թառը ձեռքիցս վար չեի դնում: Ցերեկը բավական չեր, զիշերը մինչև ժամը 1-ը, 2-ը մայրս բարկանում էր ինձ վերա բոլորովին, ասում էր, - «այ տղա, բավական ե, վեր կաց, քնի», իսկ չեի լսում նրան, շորերս հանում էի, մտնում տեղաշորիս մեջ, թառը կրծքիս եի առնում պառկում, ել անգամ կամաց-կամաց մատներով նվագում»:⁶

Ժողովրդական երգի գերազանց իմացության շնորհիվ Շերամին հաջողվում էր ստեղծել դրանց ոճականորեն համահունչ նմուշներ: Այսպես. նրա թերևս ամենահայտնի՝ «Պարտեզում վարդեր բացված» երգն իր մեջ յուրօրինակ ձևով խտացնում է քաղաքային ժողովրդական քնարական երգերի կառուցվածքային և լեզվատոմարական տիպական գծերը: Նույնը կարելի է ասել նաև «Զով զիշեր», «Օլոր մոլոր» և այլ երգերի մասին: Հայ աշուղական արվեստում ժողովրդական երգի ոճավորման կամ ժողովրդականին նմանօրինակ երգ հորինելու հմտությունն ու գործառնությունն ընդունված է եղել: Շերամի կողմից ժողովրդական երգի բացահայտումն ու ոճական իմաստավորումն ընթանում է թառի կատարողական առանձնահատկությունների տիրապետմանը զուգահեռ:

Ի վերջո նա ինքնուրույն որոշում է կայացնում՝ դառնալով նախ թառահարի աշակերտ: Ինքնակենսագրականի համատեքստը հուշում է, որ նրա այդ որոշումը որքան էլ հեշտ ու հանգիստ չի ընդունվել հարազատների կողմից, միևնույն է, նա ապավինել է իր հոգևոր կողմնորոշմանը և չի կասկածել ընտրած ուղու ճշմարտացիությանը. «22 տարեկան հասակիս մեջ արդեն կնիկ ունեի, խանգարեցին միանգամայն: Տեսա դուրգյարությունով չեմ կարող ապրել, բարեբախտաբար Չոնկուր Հակոյի ընկերը բաժանվեց, գնացի Հակոյի հետ ընկեր դառա, վորը յերեվելի ճիւղնուր* եր անում, այնպես որ շատ շուտ դարձա Լենինականում հայտնի թառիստ Տալյանի Գոգոր»:⁷ Այսպիսով, Շերամի կատարողական առաջին լուրջ քայլերը կապվում են ալեքսպոլցի հայտնի սազանդար Չոնկուր Հակոյի հետ: Վերջինս մեծ ժողովրդականություն էր վայելում քաղաքում և սպասված հյուր էր ամենատարբեր հավաքույթներում: Այստեղ է, որ թրծվում է ապագա մեծ աշուղի բնածին տաղանդը, և նա արդեն այս տարիներին լավատեղյակ

⁴ Ը, N 1 (բնագիրը ներկայացնում ենք առանց ուղղագրական փոփոխությունների), էջ 3:

⁵ Նույնը:

⁶ Նույնը:

* Զամանյա նվագարանի անվանումներից մեկը:

⁷ Ը, N 1, էջ 5:

էր այն նվազացանկին, որը Ալեքսանդրապոլի հասարակության բոլոր խավերի համար ընդունելի էր: Արդեն 25 տարեկան հասակում նա ելույթներ էր ունեցել բոլոր ակումբներում և մույնիսկ համակրել քաղաքական որոշակի շրջանակների՝ հիմնականում Հնչակյան խմբակների գործունեությանը՝ իր համակրանքն արտահայտելով ոչ միայն կատարողական, այլև հեղինակային ելույթներով. «Գնում եմք դեսուդեն»՝ մույնիսկ ակումբները: Հեղափոխական միտքը արդեն հղացել էր իմ մեջս: 25, 26 տարեկան հասակումս կատարյալ գործ եի տեսնում: Շարունակ երեկոյներին պետք էր, որ Գոգորը լինեի նվագողը»:⁸

Սա, անշուշտ, ապագա աշուղի կողմից քաղաքային ժողովրդական երգարվեստի, սազանդարական նվագարանային երաժշտության ժանրային համակարգի, մեղեդիակերտման և ինտոնացիոն բառարանի առանձնահատկությունների տիրապետման ժամանակաշրջանն էր: Ըստ գոյություն ունեցող փաստերի, շատ շուտով սկսվում է Գրիգոր Տալանի ստեղծագործական պոթելումը, որ Ալեքսանդրապոլի երաժշտական կյանքի անքակտելի մասն էր դառնալու. «Գրում եի խոսքերը և յեղանակները, հորինում ինքնուրույն, այնպես որ՝ յերգը ինձանից, յեղանակը ինձանից, նվագելը ինձանից, դեն ընթերցող, լավ իմացի՛ր, այսպիսի մի մարդ եի, միյեվնույն ժամանակ լավ թառեր էլ ինքս եի շինում: Հետո, քաղաքային ակումբում ապիական յերեկոներ եր լինում, մոտիկ քաղաքներից շատերը գալիս եին, վորպեսզի Գոգորին լսեն, թե՛ նվագը, թե՛ յերգը»:⁹

Աշուղի ինքնակենսագրության մեջ կա առավել հետաքրքիր մի փաստ, որն աներկբայորեն վկայում է Ալեքսանդրապոլում նորովի ինքնահաստատված *հայ* երաժշտական արվեստի՝ որպես հասարակական պահանջ ներկայացնող երևույթի մասին. «Բավական ժամանակ երգում եի պարսկերեն, հետո ժողովրդի թելադրությամբ (ընդգծումը մերն է) սկսեցի հայերեն յերգել և բանաստեղծություններ անել»:¹⁰

Սա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ Ալեքսանդրապոլում հիմնվում էր աշուղական ազգային դպրոցը, որտեղ Ջիվանու ջանքերով նոր ավանդույթներ էին ձևավորում: Ամենակարևոր միտումը բացառապես հայերեն երգերի հորինումն ու կատարումն էր: Շերամը ևս այդ գործընթացի կարևոր մասնակիցն էր և փորձեց մի նոր աստիճանի հասցնել աշուղական երգի անկրկնելի գեղարվեստական արտահայտչականությունը: Ուշադիր ընթերցելով ինքնակենսագրական դրվագները, հնարավոր ենք համարում աշուղի կողմից մեղեդի-կադապարներից հրաժարվելու և ինքնուրույն մեղեդիներ հորինելու մշտական ձգտումը դիտել որպես ուրույն երաժշտական մտածելակերպ, որը կայացավ Ալեքսանդրապոլի երաժշտական միջավայրում, ժողովրդական երաժշտության անմիջական ազդեցության տակ: Ինչպես նշում են աշուղագետները, Շերամի երգերում բանաստեղծության տաղաչափությունը, կառուցվածքը քիսում են մեղեդու հորինվածքից, ինչը դարձյալ վկայում է մեղեդիական նորանոր միջոցներով ցանկալի արտահայտչականության հասնելու նրա մշտական ձգտման մասին: Ավելին, սնվելով ժողովրդական ինտոնացիոն ակումբներից, Շերամը Ալեքսանդրապոլի երաժշտական միջավայր բերեց իր ստեղծագործական պրիզմայով անցկացրած, կատարելիության հասնող և՛ պարզ ու ջիմջ և՛ շքեղաշուք երգեր:

Գրիգոր Տալանի երգարվեստի ժողովրդականությունը 1990-ականներին, թվում է՝ կայացած իրողություն էր: Մակայն, որպեսզի նա համարվեր իսկական վարպետ կամ պրոֆեսիոնալ, ըստ աշուղների համբարության կարևոր պայմաններից մեկի, պետք է լիարժեքորեն տիրապետեր բանավոր ավանդույթի պրոֆեսիոնալ նվագարանային արվեստի դասական նվագացանկին, մասնավորապես մուղամներին: Ահա այս պայմանն էր, որ նրան շարունակ կատարելագործվելու խթան էր ծառայում: Այդ նպատակով նա մույնիսկ օգտվում է Դարաբաղից եկած և Ալեքսանդրապոլում համերգաշրջան անցկացնող համբավավոր Ջուլիշուղի խմբում նվագելու հնարավորությունից և այդ խմբի անդամների հետ իր արվեստում նվագարանային մուղամը կատարելագործելու երկարատև մի փորձաշրջան է ապրում: Ի վերջո նա համբարությունում հանձնում է յուրօրինակ «քննություն» և արժանանում աշուղի կոչման:

⁸ Ը Ֆ, N 1, էջ 5:

⁹ Նույնը:

¹⁰ Նույնը:

Շերամը կարողացավ իր անկրկնելի արվեստով նվաճել համաքաղաքացիների՝ հատկապես երիտասարդության ամենացորդ սերը: Նրա երգերը ոչ միայն ճանաչված էին: Ավելին, նրանից անընդհատ սպասում էին նոր հորինումներ, նոր նրբերանգներ ու, իհարկե, անկրկնելի մեղեդիներ, որոնք հետագայում համալրելու էին հայ ազգային երաժշտական գանձարանը: Այն, որ Շերամը շատ արագ հրաժարվեց իր բանաստեղծությունները աշուղական կադրապար մեղեդիներով եղանակավորելուց, թվում է՝ դարձյալ շաղկապված է նրան համակրող երաժշտասեր երիտասարդների համառ պահանջներին ու խնդրանքներին: «Շերամի շատ երգերը, - իրավացիորեն նկատել է Կ.Դուրգարյանը, - մտել են ժողովրդի կենցաղի մեջ և պահպանվում են ամենայն սրբությամբ: Նրա վարած խնջույքները կատարյալ համերգներ են եղել՝ ժամանակակիցների վկայությամբ»:¹¹

Աշուղին սիրով հրավիրել են նաև հարսանիքների, որտեղ էլ ծխականացվել են նրա երգերը: Բանահավաք Ալ.Մխիթարյանցի բնորոշմամբ, Շերամի գործունեության շնորհիվ Ալեքսանդրապոլի հարսանիքներում ավանդական են դառնում լարային ամսամբների ելույթները: «Լայդերը փոխվել են, - գրում է նա, - հիմի դավուլ - զուռնեն վո՞վ լայել կենե, թառ ու քյամանչա գուգեն բիրադի, Տալեյնց Գոքորն որ չչալե ու երգե, էլ հարսը դռնեն գելնի»:¹²

XIX դարավերջին Շերամի երգերն արդեն հնչում էին քաղաքում հայտնի երաժիշտների ու խմբերի կատարմամբ, նրա արվեստը հետաքրքրում էր պրոֆեսիոնալ երաժիշտներին: Դատելով աշուղի հուշերից՝ նա պատրաստ էր շարունակել երաժշտական կրթությունը և մի նոր հարթության վրա զարգացնել իր կատարողական հմտությունները, եթե կենսապայմաններն ու ընտանեկան հանգամանքներն այլ կերպ դասավորվեին: Այսպես, նա նշում է, որ հորաքրոջ որդին՝ Մուշեղը, շարունակ նոր ու թարմ մտքեր է նրան տվել և հետևողականորեն հսկել է նրա ստեղծագործական աճին. «Այսպես շարունակեցի, ժողովուրդը հակված դեպի իմ կողմը: Մուշեղը ինձանից չէր հեռանում: Այսպես սարքեցին ընթերցանական յերեկոներ. վարժապետներ, վարժուհիներ, ամեն շաբթու մեջ մի որ գնում էինք մեկի տունը կարդում էինք, վիճում էինք, յես էլ թառովս կը լինեի, կընվագեի: Մուշեղը ինձ միշտ բառերի պաշար էր տալիս, ափսո՛ս, վոր իմ բախտից շուտ մեռավ: Յեթե մի տասը տարի կապրեի, այն ժամանակ յես մեծ բան կը դառնայի»:¹³

Շերամի երգերը կատարել և երգեցիկ տարբեր խմբերի համար փոխադրել է Ալեքսանդրապոլում հայտնի պրոֆեսիոնալ երաժիշտ Եփրեմ Գյաղուկյանը, որն ունեցել է երաժշտական կրթություն և սերտորեն համագործակցել է աշուղի հետ: Շերամը երբեմն մույնիսկ սրտնեղել է, որ ոչ բոլորին է հայտնի, որ այդ երգերի հեղինակն ինքն է և ոչ թե Եփրեմը. «Յես այն ժամանակ մի տաք հնչակյան էի: Ամեն շաբաթ երկու կամ յերեք նոր երգ էի հորինում, որպեսզի յերեկոյթներին յերգեի յերգեցիկ խումբը, իսկ Յեփրեմ Գյաղուկյանը, վոր մոտա գիտեր, սովորեցնում էր խմբին և յերգում էին, այսպես յերկար ժամանակ, ժողովուրդը չը գիտեր վորտեղից էին այդ յերգերը, ասում էին. «Ես ինչ խապար ե, ես նորա նոր յերգերը յերեկի Յեփրեմն ե հորինում», այն ինչ, Գոգորինն էր, վորին այժմ աշուղ Շերամ են կանչում»:¹⁴

1902-1915թթ. Ալեքսանդրապոլում հրատարակվում են Շերամի բանաստեղծությունների հինգ ժողովածուներ. «Զնարը» (1902), «Գանգատի շանթեր» (1905), «Մեր և կոիվ» (1907), «Անջուր պարտեզ» (1913), «Անգուստ արշավ» (1915): Սրանցից «Գանգատի շանթեր»-ը նա անվանել է հեղափոխական երգերի ժողովածու և տպագրել «Պետրոգրադ» կեղծ հրատարակչության անվան տակ: Մյուս ժողովածուներում էլ տեղ գտած համաբնույթ երգերը խորհրդահայ երաժշտագիտության մեջ պատշաճ ուշադրության չեն արժանացել, չեն ձայնագրվել, և այսօր դրանց մեծ մասը ժամանակին մոտագրված չլինելու պատճառով մոռացվել է: Ափսոսանքի արժանի այս բացթողմանը Շերամի ստեղծագործական ժառանգության լիարժեք ուսումնասիրության մեջ, անշուշտ, թողնելու է իր որոշակի հետքը:

¹¹ Կ. Դուրգարյան, *Շերամ. Գրիգոր Տալյան, (անտիպ հոդված), ՇՖ, N 24, էջ 4:*

¹² Նույն տեղում, էջ 5:

¹³ ՇՖ, N 1, էջ 6:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 7:

Որպես ալեքսյույան երաժշտական կենսական աղբյուր՝ Շերամի երգերը հետաքրքրել են ժամանակի շատ մեծանուն բանաստեղծների ու երաժիշտների: Նրա երգերը գրառել են Կոմիտասը, Ալ.Մխիթարյանը, Ա.Բրուտյանը, Վ.Տալյանը, Դ.Ղազարյանը, Ա. Քոչարյանը, բարձր են գնահատել Ա.Տիգրանյանը, Ալ.Սպենդիարյանը և այլ կոմպոզիտորներ: Նրանք հատկապես արժեքավոր են համարել Շերամի ալեքսանդրապոլյան ձեռագիրն ու ոճը, որի երաժշտական ձևակառուցողական, մոնոդիկ մտածողության յուրօրինակ գծերը լավագույնս կարելի է բացահայտել Ալեքսանդրապոլի քաղաքային երաժշտական արվեստի հայտնի նմուշների հետ դրանց բաղդատության մեջ, ինչն առանձին հրապարակման նյութ է:

Ամփոփելով նշենք, որ աշուղ Շերամի երգաստեղծությունը, որն այսօր էլ հայ կատարողական արվեստում պահանջված է և մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում իր գեներիկ անադարտությամբ, ոճական անկրկնելի նկարագրով, իր էական առանձնահատկություններով անդրադարձնում է Ալեքսանդրապոլի երաժշտական կյանքի գեղագիտական իրողությունները: Ուղղակիորեն բխելով քաղաքային երաժշտական կյանքի պահանջներից, միևնույն ժամանակ այդ արվեստն ուղղորդվել և թափ է ստացել քաղաքային այն միջավայրում, որն այսօր՝ ավելի քան մեկ հարյուրամյակ անց դարձյալ ձգտում է այդ արվեստին և կրում է այն որպես հայ աշուղական երգարվեստի չափանիշ:

АШУГ ШЕРАМ И МУЗЫКАЛЬНАЯ ЖИЗНЬ АЛЕКСАНДРОПОЛЯ

___ Резюме ___

___ А. Степанян ___

Песнетворчество великого армянского ашуга Шерама, которое до сих пор востребовано в музыкальной жизни города Гюмри, было генетически связано с той уникальной средой александропольского музыкального калейдоскопа, в которой его песни и игра на таре существовали как неотъемлемая часть эстетических реалий, быта и уклада городской среды. Важнейшим источником, доказывающим многие нюансы этого явления, которые рассматриваются в данной публикации, послужили ценные воспоминания и факты, которые находятся в автобиографии ашуга.

Գ. ՄԱՀԱՐՈՒ ԵՐԳԻԾԱՆՔԻ ՅՈՒՐՈՐԻՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երգիծանքն աշխարհատեսության կերպ է, որը գեղարվեստական արտացոլման ձևի մեջ դրսևորում է լեզվական որոշակի առանձնահատկություններ: Դարերի ընթացքում կայունացել և ճանաչվել են երգիծանքի արարման որոշ միջոցներ ու հնարներ, որոնց գործադրումն ավել կամ պակաս հաջողությամբ (նայած գրողի օժտվածության և վարպետության) ստեղծում է համապատասխան մթնոլորտ: Դրանց մեջ առանձին նշանակություն ունեն բառային կամ լեզվական միջոցները: Վ. Պրոպյը հայտնի ուսումնասիրության մեջ¹ մանրակրկիտ նկարագրություններով առանձնացնում է այդպիսի մի քանի օրինակներ՝ կալամբուր (բառախաղ), պարադոքս, իրոնիա (հեզմանք), բառապաշար, գեղեցկախոսություն-ճոռոմաբանություն, երգիծական անուններ և այլք: Ծիծաղ առաջացնելու արդյունավետության առումով նա կարևորում է նաև հանկարծակիությունը կամ անսպասելիությունը²: Դա դրսևորվում է որպես տեսանելի, մակերևութային թաղանթի տակ թաքնված դատարկության բացահայտման, հայտնագործման ձև: Կերպարակերտման և կենսական հանգամանքների պատկերման ծիծաղահարույց մի շարք դեպքեր և հնարներ է նկարագրում նաև Ա. Բերգսոնը:³

Սակայն պիտի նկատի ունենալ, որ բոլոր այս միջոցներն ու ձևերը վերաբերում են երգիծանքի կայացման տեխնիկային, խոսքային հնարներին: Մինչդեռ շատ ավելի հետաքրքիր է երգիծանքի անսպասելիության, հանկարծակիության խնդրի դիտարկումը երգիծելի (երգիծվող կենսական նյութի) կտրվածքով: Մարդուն և հասարակությանը բնորոշ բազմաթիվ թերություններ ու արատներ դարեր շարունակ դարձել են երգիծական գրականության նյութ և կրկնվել: Գրողի տաղանդի ինքնատիպության ցուցիչներից մեկն էլ, երգիծելու մեջ հմուտ լինելուց բացի, կարող է համարվել այն, թե որքանով է նրան հաջողվում երգիծելի կենսական նոր նյութ հայթայթել: Այսինքն, երբ խոսվում է երգիծանքի հանկարծակիության մասին, ապա պիտի նկատի ունենալ, որ այն կարող է հավասարապես վերաբերել ինչպես ձևի և բովանդակության անհամապատասխանության բացահայտմանը, այնպես էլ երգիծված նյութի անսովորությանը:

Սովորական դարձած կենսանյութի ու հարցադրումների շրջանակներում երգիծանք ծավալելը բավական անվտանգ գործ է. այդպես շատ ավելի հեշտ է հասնել խոսքի համոզչության անհրաժեշտ նվազագույնին, որը կապահովի ակնկալվող համարժեք վերաբերմունքը: Սակայն համոզչության առումով շատ ավելի դժվար ու վտանգավոր է ընթերցողի համար անսովոր կենսանյութ երգիծելը: Այդպիսի քայլի կարող է դիմել միայն առանձնահատուկ տաղանդ ունեցող գրողը: Վտանգավորության չափ համարձակ ստեղծագործական մման վարքը բնորոշ է Գ. Մահարուն: Ընդհանուր տպավորությունը նրա արձակից այնպիսին է, որ նա կյանքում լուրջը, նույնիսկ ողբերգականը երգիծելու առանձնահատուկ հակում ունի: Հենց դրանով էլ Գ. Մահարու երգիծանքը հանկարծակի է ու անսպասելի: Կրկնությունից չզուլանալով՝ մի անգամ ևս ճշտենք, որ այստեղ խոսքը երգիծանքի խոսքային հնարանքների վարպետ գործադրման, երգիծելու բնատուր տաղանդի մասին չէ: Դա փաստելու կարիք չկա էլ. Գ. Մահարու յուրաքանչյուր էջը շաղախված է վարակիչ երգիծանքով: Առտնին պատկերներով, կենցաղագրությամբ հագեցած նրա արձակի ընթերցումը դառնում է գեղագիտական վայելք հաճախ շնորհիվ հենց խոսքի երգիծական առանձնահատկությունների: Չի եղել Գ. Մահարու գրականության մասին շատ թե քիչ լուրջ ու օբյեկտիվ կարծիք, ուր անտեսված լինի այդ փաստը: «... Դա յուրահատուկ հումոր է՝ նուրբ, անսպասելի, չարամհիության հասնող, որի մեջ զգում ես հեղինակի սուրբեկտիվ ինտոնացիան...»:⁴ Համանման բազմաթիվ հիացական բնորոշումներ կարելի է վկայակոչել Գ. Մահարու ստեղծագործությանը ծավալուն ուսումնասիրությամբ կամ այդ ստեղծագործության

¹ В. П р о п я, Проблемы комизма и смеха, М., 1976.

² Նույն տեղում, էջ 146:

³ А. Б е р г с о н, Смех, 1992.

⁴ Մ. Աղաբաբյան, Գործեր Մահարի, Եր., 1959, էջ 119:

ինչ-որ խնդրին հոգվածով անդրադարձած հեղինակներից: Եվ դա անվիճարկելի ճշմարտություն է:

Մեր դիտարկումը վերաբերում է ոչ կենցաղային, իրականության նույնիսկ ակնհայտորեն ողբերգականի մեջ երգիծելին տեսնելու կարողությանը: Դա լացի ու ծիծաղի համադրումն է, որը ստեղծագործական-ոճական առանձնահատկություն լինելուց առաջ աշխարհատեսության կերպ է:

Մակայն նախ փաստենք, որ նրա արձակի ոճական այդ առանձնահատկությունը ևս աննկատ չի մնացել: Ինքնին, իհարկե, հետաքրքիր են այն բնութագրերը, որոնք տրվել են Գ. Մահարու արձակի ոճական այդ առանձնահատկությանը: Մի քանի համապատասխան օրինակներ բերելուց հետո Ս. Աղաբաբյանը գրում է. «...արձակագիրը հաճախ է ընտրում այնպիսի դրություններ և մտցնում հյուսվածքի մեջ, որոնք ծիծաղելի են արտահայտման ձևով և կատարելապես ողբերգական՝ իրենց բովանդակությամբ: Սա Մահարու հումորի էսթետիկական առանձնահատկությունն է և միաժամանակ նրա գաղափարական յուրահատուկ «պոզիցիայի» արտահայտման ձևը»:⁵ Գրականագետը տարբերակում է կենսական փաստի բովանդակությունը, որը ողբերգական է, և «արտահայտման ձևը»՝ լեզվատճական առանձնահատկությունը, որը ծիծաղելի է: Իսկ թե որն է նրա «գաղափարական յուրահատուկ «պոզիցիան»՝ չի մանրամասնում: Այնուհետև նույն տեղում նշում է այդպիսի «գրելակերպի վրա ... չեխովյան տրադիցիայի ազդեցությունը», նաև Գ. Մահարու երգիծական ոճի տարբերությունն իրենց մանկությունը և պատանեկությունը գրականություն բերած Ստ. Ջորյանի և Վ. Թորոլենցի հումորից. «Մահարու մոտ ողբերգական երևույթը առաջ է բերում ժպիտ և ծիծաղ, բայց դա կոտրված, աղավաղված ժպիտն է ու ակամա ծիծաղը»:⁶

Ս. Աղաբաբյանը մի այլ՝ «Այրվող այգեստաններ» վեպի վերախմբագրված տարբերակի տպագրության առիթով (Երկերի ժողովածու, հ. 4, Եր., 1979) դարձյալ անդրադարձել է Գ. Մահարու արձակի ոճական այդ առանձնահատկությանը՝ մատնանշելով Ե. Չարենցի «Երկիր Նաիրի» վեպի լեզվամտածողության հետ ուղղակի կապը:⁷

Ս. Բողոսյանն ավելի է մանրամասնում խնդրի բնությունը՝ ընդարձակելով գրական համադրելի առնչությունների դաշտը: Նա դիտարկում է Ե. Չարենցի «Երկիր Նաիրի», Ա. Բակունցի «Այուրես» և Գ. Մահարու «Այրվող այգեստաններ» վեպերը մեզ հետաքրքրող ոճական ընդհանրությունների առումով: Բայց որքան էլ տարօրինակ է, նա թե՛ Գ. Մահարուն նվիրված մենագրության, թե՛ «Ողբերգաներգիծական վեպի ուղղությունը» ուսումնասիրության մեջ խնդրո առարկա գեղարվեստական առանձնահատկությունն անվանում է «երգիծական ողբերգություն»:⁸ Ընդ որում, բառերից ոչ մեկը բնագրում առնված չէ չափերտների մեջ: Այս բնութագիրը տարօրինակ է նրանով, որ «ողբերգություն» իրողությունը բնութագրվում է «երգիծական» բառով: Եթե մի բանի ողբերգություն լինելը մեզ համար վիճելի չէ, ապա այն երգիծական լինել չի կարող: Մինչդեռ միանգամայն այլ է ու համոզիչ կենսափաստի ճանաչողության այն բարդ տարբերակը, որի դեպքում գրողին հաջողվում է նույն իրողության մեջ տեսնել և՛ երգիծելին, և՛ ողբերգականը: Դրա կարևորագույն նախապայմանը թերևս գրողի հայացքի ընդարձակությունն է, որով կյանքն իմաստավորում է ոչ միագիծ սահմանափակությամբ, այլ սև ու սպիտակի համատեղելի տարբերակվածությամբ:

Այսպիսին է նաև Գ. Մահարու ստեղծագործական սկզբունքը կյանքում հնարավոր ողբերգականի և երգիծականի արտացոլման մեջ: Նրա արձակը լի է ողբերգության և երգիծանքի, լաց ու ծիծաղի միատեղումներով: Մակայն այդ առատության մեջ հնարավոր չէ ցույց տալ ըստ նրա ներկայացման ողբերգական որևէ կենսական հանգամանք, որը ձախողվածությամբ երգիծական է, ենթակա է երգիծման:

Ս. Բողոսյանի բնորոշումը թեև կարելի է հասկանալ նաև երգիծանք պարունակող ողբերգության իմաստով, սակայն չի կարելի համարել հաջողված: Այն ճիշտ չի

⁵ Ս. Աղաբաբյան, *նշվ.*, 1959, էջ 121:

⁶ Նույն տեղում, էջ 122:

⁷ Ս. Աղաբաբյան, *XX դարի հայ գրականության զուգահեռականներում, գիրք I, Ե., 1983թ., էջ 244:*

⁸ Ս. Բողոսյան, *Գործեր Մահարու, Եր., 1981, էջ 150: Նաև «Ժամանակակից հայ արձակը» (հոդվածների ժողովածու), Եր., 1981, էջ 146:*

բնութագրում գեղարվեստական փաստը, որովհետև առաջին հերթին հասկացվում է որպես իր անհամոզությամբ երգիծման ենթակա ողբերգության բնութագիր: Այսինքն՝ ողբերգություն նկարագրելու հեղինակային մտահղացման ձախողված փորձ, որի պատճառով ողբերգությունը դառնում է երգիծական:

Գ. Մահարու տեքստում ողբերգությունը երբեք համոզության պակաս չունի, երբեք չի ներկայանում հեղինակի մտահղացածից պակաս կշռով:

«Էջմիածին:

Շոգ: Փռչի: Կեղտոտություն: Վանքի խումացած սիլուետը: Իսկ պարիսպների տակ իրար վրա թափած գաղթականություն» (2, 87):⁹

Երկրային դժոխք մազապուրծ գաղթականության համար. անհաշիվ մեռելներ, մեռելատար ֆուրգոններ, Էջմիածնական ամառ օրվա սպանիչ արև. «հնամյա վանքի պատերի ու օգոստոսյան արևի տակ մեռնում էր մի ամբողջ ժողովուրդ» (2, 89): Հետո մաս մահացածների թաղման նկարագրությունը՝ տասնյակներով մի փոսի մեջ, խառնի-խումբ, առանց ծեսի ու պայմանականության, ինչպես կարվեր ամենաանկարևոր, առտնին մի գործ: Նաև Հովի. Թումանյանի այցելությունը... «Հոգեհանգիստ»-ը: Եվ այս ամենը՝ փաստագրողի չոր ու ցամաք ոճով, առանց որևէ էմոցիայի, նման դեպքերի համար ենթադրվող ողբասացության: Բայց միանգամայն ճիշտ ընտրված ոճ՝ պատմական իրողությունը նկարագրելու համար, որովհետև փաստն ինքնին շատ ավելի տպավորիչ է ու իր ողբերգականությամբ համոզիչ, քան կարող է լինել նկարագրողի հուզական ընկալման միջնորդավորվածությամբ:

Սակայն սահմանկեցուցիչ այս նկարագրությունը հանկարծ ճեղք է տալիս պատկերի ողբերգական լրջությանն անհարիր, միանգամայն մահարիական ու անսպասելի մտքից. «...թշուն է հողը, ցանվում է դիակների երեսներին, ու թվում է, որ ահա, ահա նրանք կարող են փռչալ» (2, 90): Պատումի տրամադրության այսպիսի ընդմիջարկման հանկարծակիությունը լրջորեն տարբեր է Գ. Մահարու ոճին շատ բնորոշ չարածճի երգիծանքից, որով հաջողությամբ շարադրվել են հարյուրավոր էջեր: Օրինակ, հենց նույն վիպակից («Պատանեկություն», (1929-30) վերևում բերված դրվագին մախորդող և հաջորդող գլուխներում նկարագրվող դեպքերը՝ կոտորածի սարսափների մեջ իր անունը մոռացած պատանին և փողոցում հայտնված որբերի առօրյան, որը լցված է ուտելիք հայթայթելու ճիգ ու ջանքով: Վերջիններիս ժամանակ գրողը գաղթական որբերի կեցության մեջ ողբերգականի մասին պատումն առաջ է տանում երգիծանքի հետ միաժամ: Մինչդեռ մախորդի մեջ ծայրեծայր ողբերգությունն անսպասելիորեն միջարկում է հանկարծակի երգիծանքով:

Գ. Մահարու արձակում ողբերգականի և երգիծականի անսպասելի, պարահրաշքալ համադրման իրողությունը մասնագիտական գրականության մեջ սովորաբար փաստարկվել է «Պատանեկություն» (1929-30) վիպակից առնված հայտնի և բնորոշ երկու օրինակով: Մեկն «Իգդիրում» գլխից է՝ որբերի նկարվելու, իսկ երկրորդը՝ «Օրեր» գլխից՝ որբանոցում Արտաշի և մոր հանդիպման դրվագները: Սակայն պետք է նկատել, որ նրա արձակում լեզվամտածողության այս կերպը չի սահմանափակվում եզակի դրսևորումներով: Տարբեր տարիների և միանգամայն տարբեր կենսանյութով շարադրված ստեղծագործություններից կարելի է բերել մի շարք այդպիսի պատկերներ:

Ճակատագրական նշանակության ողբերգության մեջ երգիծելին տեսնելը հնարավոր է միայն առանձնահատուկ տաղանդի, ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ հենց այդպիսի կարողություն ենթադրող հազվագյուտ տաղանդի առկայությամբ: Գ. Մահարու արձակը լի է մարդկային անչափելի ողբերգության պատկերներով: Բայց հետաքրքիր է, որ դրանց ընթերցումը դժոխային անհուսությամբ չի ճնշում: Պատճառը թերևս այն է, որ գրողին հաջողվում է կյանքի ցանկացած իրավիճակի և մարդու հոգեկանի բազմազան մեկնաբանությամբ իրականացնել ողբերգականի ու կատակերգականի ամենամանապատկեր, ամենահանկարծակի համադրումներ: Այս ամենի մեջ զարմանալին Գ. Մահարու տաղանդի ինքնատիպության հետ մասնաճյուղական վարպետությունն է. լրջագույն ողբերգությունը նրա գրչի տակ շատ սահուն ու աննկատ վերածվում է նույն-

⁹ Այստեղ և հետագայում առաջին թվանիշը Գ. Մահարու Երկերի ժողովածուի հիմնգիտությունների (1966-1989) համապատասխան հատորի, հաջորդը՝ էջերի համարներն են:

քան համոզիչ երգիծանքի: Ստեղծագործելու այս կերպը հետաքրքիր է նաև ընթերցողին առաջադրվող խանդի առումով: Հեղինակը հաղթահարում է ողբերգությունը երգիծանքի վերածելու գեղարվեստական բարդ խնդիրը բավական փոքր տարածության ու ժամանակի մեջ: Դրանից հետո ընթերցողին է մնում իրեն մատուցված պարադոքսալ կենսական հանգամանքը, ավելի ճիշտ՝ կենսական հանգամանքի պարադոքսալ իմաստավորումը մարսելու դժվարությունը: Դրա համար նա պետք է պատրաստ լինի ինչպես հեղինակի հանկարծակի, կտրուկ անցումներին, այնպես էլ ունենա կյանքը ոչ միագիծ-միակողմանի ընկալելու կարողություն՝ հար ու նման իրեն անկեղծ, համարձակ խաղի մեջ քաշած գրողի: Կենսական, մանավանդ հոգեբանական անցումները երկար-բարակ նախապատրաստելով մոռոտոն, դանդաղ շարադրանք նախընտրող ընթերցողի համար մահարիական հաճախ կարճառոտ-դրվագային, անսպասելի անցումների արձակը լուրջ բարդություն է: Նա իր ընթերցողին տանում է գեղագիտական հաճույքի մի ճանապարհով, որը բավական խուրդուբորդ է: Ինքը դա գիտի և դրանից չի զգուշանում, անգամ ավելին՝ հաճույք է ստանում: Ահա մի քանի պատկերներ տաժանակրության տարիներին: Պարզվում է, որ «մոտ վաթսու տարեկան» մարդը քսանհինգ տարվա դատավճիռ ստանալուց հետո կարող է ... վերածնվել: Որովհետև «նա պարտավոր է այդքան էլ ապրել՝ պետությանը պարտք չմնալու համար» (5, 181): Ազնիվ, գիտնական մարդ. ինքը ողբերգության մեջ, բայց երջանկացած է իրեն դատապարտած պետությանը պարտք չմնալու գյուտով: «Մշեցի Առաքելը և ուրիշները» (1965) պատմվածքը ծայրեծայր թանձր ողբերգություն է: Բայց անգամ այդպիսի կենսական մթնոլորտում էլ գրողը գտնում է գեղարվեստական տարածքի ու կառույցի ճիշտ տեղը, ուր ծավալում է իր երգիծանքը: Բայց դա ինքնանպատակ չէ բոլորովին, չի արվում հանուն մի անգամ էլ տաղանդի յուրահատկությունը ցուցադրելու: Խոսքն այստեղ կնոջն Առաքելի գրած նամակի մասին է: Հանգամանքների պարտադրանքով այլաբանական այդ տեքստի գեղարվեստական և գաղափարական գերխնդիրը ոչ թե պատմվածքի ողբերգական մթնոլորտը բեռնաթափելն է, այլ ճիշտ հակառակը՝ երգիծանքով ողբերգությունը խտացնելը: Ահա մի քանի օրինակ:

«Ես շատ և շատ լավ եմ, մենակ կալուղ հացից զահլես գնացել է, մի երկու կիլո չոր սոխարի ուղարկի, ջրով կակոցում, ուտեմ» (5, 248):

«Անթառան ջան, մի տես տաք շորից, չորաբից, ֆայկայից-բանից, ի՞նչ կարաս դրկես, մտքովդ չանցու, որ մեզ քաղցած ու մերկ կը պահեն, փառք մեր-իշտե էստեղ գրի՝ «Պարագոյ» հոր, մենք շատ լավ կապրենք, մենակ ասածներս ուղարկի» (5, 248):

«Մեր մեծ հայրը չի թողնի, որ մենք սիբիրներում կորենք գնանք... և մի օր կարժանանանք իրար տեսության» (5, 249):

Իսկ «մուրի» և «մուրդիկ» բառերով հմտորեն ձևավորված բառախաղը ամբողջացնում է թե՛ ժամանակի հոգեբանական նկարագիրը, թե՛ երգիծանքի պատկերը:

«Հայկական բրիգադ» (1964) պատմվածքում այլ հարաբերակցությամբ են ներկայացվում ողբերգականն ու երգիծականը: Այստեղ գերիշխող համայնապատկերային մթնոլորտը, ուր ծավալվում են իրադարձությունները, երգիծանքն է: Բայց թերևս այսպիսի դեպքերի համար է ասված. թե «Ոչ հազվադեպ երգիծականն ընդամենը քողարկում է լուրջը, դրամատիկականը, հաճախ՝ ողբերգականը կամ էլ բացահայտորեն հյուսվում է նրա հետ»¹⁰: Զսանչորս հոգուց կազմված հայկական բրիգադը պետք է ընտրի բրիգադիր և ճաշ բաժանող: Այլ ազգերի բրիգադներում առաջադիր խնդիրը հեշտությամբ լուծվում է շնորհիվ իրենց ընդհանրական շահի միասնական ըմբռնման: Մինչդեռ հայերը բաժանվում են երեք խմբի՝ կոմունիստների, դաշնակցականների և չեզոքների: Ըստ այդմ էլ մեջտեղ են բերվում հին ու նոր մեղքեր, մեղադրանքներ... Ծավալվում է կատարյալ զավեշտ: Պատմվածքում երգիծանքը մշտապես առաջին պլանում է, իսկ ողբերգականը ենթատեքստային է՝ հայի նկարագրին բնորոշ մի իրողություն՝ անմիաբանությունը, համագային շահի արհամարհումը: Տեղին է նշելը, որ այս խնդրի առաջադրումը՝ որպես ազգային ողբերգություն, Գ. Մահարու ստեղծագործության մեջ եզակի դեպք չէ: Դրա ամենաընդգծված արտահայտությունը եղավ Վանի օրինակով արևմտահայության ճակատագրի մասին Գ. Մահարու դառը ընդհանրացու-

¹⁰ Краткая литературная энциклопедия, т. 3, М., 1966, стр. 690.

մը. երբ թուրքը կոտորում էր հայությանը, բոլորովին նշանակություն չէր տալիս ճակատագրական պահին անգամ միջկուսակցական տարածայնություններից մասնատված հայության կուսակցական պատկանելությանը:

Ողբերգականի և երգիծականի այլ ընկալում ունեցող գրողը «Ուրախ գիշեր» (1968) պատմվածքում ներկայացվող խորհրդանշական պատկերը կարող էր առիթ դարձնել հետադարձ հայացքով սրտաճնկի վերապատումների համար: Գ. Մահարին այդպես չի վարվում: Քաղաքական բանտարկյալների ճամբարային դառը փորձը ստորացուցիչ վախ է ձևավորել «начальник» բառով նշանակվող սարսափի նկատմամբ: Դրանից էլ կայարանապետի աշխատասենյակի մուտքի մոտ ստեղծված վիճակը: Թեկուզ առանց մանրամասնությունների, բայց ամենաէականն այդքանով արդեն ասված է ստալինյան բռնապետության և դրա զոհերի մասին: Գ. Մահարին, սակայն, ողջը պատմում ու նկարագրում է մեղմ ժպիտով՝ առանց ավելի խորացնելու արդեն իսկ ամնախադեպ ողբերգությունը: Նույնպիսի մի դառը ժպիտով էլ ներկայացվում է տաժանակրության դատապարտվածների հետմահու վիճակը: Նրանց համար բացառված է դաժադով թաղվելու կարգը: Տեսարանը հնարամտորեն մտահղացվել է ճամբարի «կոմենդանտի» վրա իջած հանկարծակի, անգամ շփոթեցնող զարմանքի ձևով (5, 275):

Թերևս իմաստ չունի շարունակել օրինակների շարքը՝ ավելորդ անգամ ցույց տալու համար Գ. Մահարու երգիծանքի յուրահատկությունը: Դա արտահայտվում է ողբերգականի ու երգիծականի, լացի ու ծիծաղի համադրությամբ կենսական այնպիսի իրադրություններում, ուր թվում է, թե դրանք անհամադրելի են: Սովորաբար այդ համադրությունն իրականացվում է ողբերգականի մեջ երգիծականի հայտնաբերման միջոցով: Սա կյանքի արտացոլման փտանգավոր ձև է, որովհետև հաճախ հանգում է հասարակականորեն ընդունված տաբուի վերանայմանը, քննելի նյութ դարձնելուն: Այսպես նրա երգիծանքը դառնում է հնարամտությամբ, համարձակությամբ, ինքնատիպությամբ լի, բայց նաև փտանգավոր գաղափարական ու գեղարվեստական խաղ: Գաղափարական, որովհետև ասելիքն է անուվոր, անսպասելի: Գեղարվեստական, որովհետև նա պետք է կարողանա համոզիչ դարձնել պատկերը: Այդ խաղի մեջ աննկատ ներքաշված ընթերցողը հանկարծ իրեն հայտնաբերում է կան Ռուբիկոնի առջև, կան, ավելի հաճախ, Ռուբիկոնն արդեն անցած: Գ. Մահարու հետ կարելի է բանավիճել, մույնիսկ չընդունել նրա տեսակետները: Բայց այդպիսի աշխարհատեսության մեջ մի կարևոր արժեք անժխտելի է. Գ. Մահարին ստիպում է դուքս գալ պատրաստի մատուցվող տեսակետների ու գնահատականների սահմաններից, ստեղծում է գեղարվեստի ընկալման մի մթնոլորտ, որում բացառվում է ընթերցողի մտքի ալարկոտությունը, իսկ ընթերցումը դադարում է պարապը լցնող զբաղմունք լինելուց:

Այսպիսին է Գ. Մահարու արձակը նաև այն դեպքերում, երբ հերոսը ներկայացվում է անգամ ամենաառտոնին կենսական հանգամանքներում: Բնորոշ օրինակ է «Երիտասարդության սեմին» (1952-1955) վիպակի «Դեպի Վլադիկավկազ» գլխի վերջին տեսարանը.¹¹ Նա գրականության նյութ է դարձրել ... հերոսի բնական պետքի հոգը: Մահարիական թեթև-զվարթ խոսք ու գրույց, կեսկատակ-կեսլուրջ «փիլիսոփայություն» փաստի առիթով, ու կարծես թե ոչինչ տարօրինակ չկա նրանում, որ նա ի վերջո որոշել է գեղարվեստի նյութ դարձնելով գեղագիտականից հեռու մի բան, որով սակայն «մարդը զբաղվում է ամեն օր»: «Այդ երանելի պահից ես այժմ բաժանվում եմ 35 տարով: Չէ, ես չեմ մոռանա այդ պահը, անգամ չեմ ուզում ժխտել, «որոշ բանաստեղծական էլեմենտի» ամկայությունն այդ ապրումներում, բայց «խոթել» այն գրականության մեջ... Ես վարանում եմ: Երբեկից պիտի փորձել...» (2, 261):

Եվ փորձել է՝ առանց թողնելու հետագային:

Արվեստում երգիծանքի և ողբերգության փոխհարաբերության հարցերը բավական մանրակրկիտ ուսումնասիրած Ա. Բերգսոնն ունի այսպիսի նուրբ մի նկատառում. «... պոետ-ողբերգակը ստիպված է ջանադրությամբ խուսափել այն ամենից, ինչը կարող է մեր ուշադրությունը կենտրոնացնել իր հերոսների նյութական կողմի վրա: Հենց որ մարմինն սկսում է ներկայացնել իր իրավունքները, պետք է զգուշանալ, որ

¹¹ Գ. Մահարին այս հատվածն ավելացրել է վիպակը երկերի հինգհատորյակում (1966-1989) տպագրության պատրաստելիս:

ողբերգության մեջ կներթափանցի երգիծանքը»¹² Գ. Մահարին ողբերգակ չէ: Հետևաբար նա իր մտահոգացած ողբերգականը ստեղծագործության սկզբից մինչև վերջ պահելու և թանձրացնելու մտահոգություն չէր ունենալու: Կարծում ենք, որ նրա արձակում ողբերգության և երգիծանքի համադրումներն արդյունք են ստեղծագործական այնպիսի վարքի, որին բնորոշ է Ա. Բերգսոնի նախագաղափարումից շխտաստիքը: Այլ կերպ ասած՝ նրա ներկայացրած ողբերգական իրավիճակներում իսկապես առկա է կենցաղայինը, մարդկային մարմնական առօրեականը: Մահարիական ողբերգությունները ոչ թե վերացական կենսական հանգամանքներով ներկայացվող գաղափարների, բացարձակի ոլորտներում են տեղի ունենում, այլ իրական կյանքում: Նրանք այնքան են փաստագրական, որ մարդն իր ամեն ինչով ներկա է կոնկրետ ռեալությունների: Այսինքն, եթե վերադառնալու լինենք Ա. Բերգսոնի մտքին, ապա պիտի արձանագրենք, որ ողբերգության և երգիծանքի մահարիական համադրումները զգալի չափով արդյունք են մարմնի պահանջները չանտեսելու: Մա այսպես է, որովհետև Գ. Մահարին նշված և համաման դեպքերում խուսափել է կյանքը միայն ողբերգականի կամ երգիծականի խստորեն տարբերակված մոտեցումներով իմաստավորելուց: Մահարիագիտությունը փորձել է տալ դրա բացատրությունը, թեև նրա ստեղծագործությանն անդրադարձածները, ընդունելով ոճի այդ առանձնահատկությունը կամ առարկելով, ավելի շատ փաստն են արձանագրել, քան բացատրել: Պետք է նկատել, որ դա հավասարագործ է հեղինակային ստեղծագործական առանձնահատկության, հեղինակի հոգեկերտվածքի մի բնորոշ գծի բացատրությունը գտնելու փորձի: Դա այնքան էլ հեշտ գործ չէ:

Աքսորից Գ. Մահարու վերադարձից հետո նրա ստեղծագործության առաջին լուրջ գնահատողներից մեկը եղավ Լ. Հախվերդյանը («Մահարու գրիչը»): Հոդվածում առկա հետաքրքիր բնորոշումներին անդրադառնալը թողնելով մի այլ առիթի՝ այստեղ առանձնացնենք այն, ինչը վերաբերում է ողբերգականի և կատակերգականի մահարիական համադրման բացատրությունը: Լ. Հախվերդյանը Գ. Մահարու արձակը ևս տեսնում է «վշտի ծիծաղ» հայտնի արտահայտությամբ (Առանձար) բնորոշվող գեղագիտության սահմաններում: Բայց թե ինչու է գրողը նախընտրում այդ տարբերակը, նա բացատրում է այսպես. «Մեծ վշտի այն ասի ու սարսափի, արյան ու ավերի մասին, որ Մահարու գրքի նյութն է, առանց ժպիտի գրել՝ նշանակում է գրել այնպես, որ անհնար լինի կարդալ»¹³ Ինչ խոսք, բոլորովին էլ հեշտ չէ կոտորածի, գաղթի ու համազգային տառապանքների մասին ճշմարտապատում գրականությունն ընթերցելը: Բայց նախ՝ դա դեռ չի նշանակում, թե այդպիսի գրականություն, հիշողություններ կամ ականատեսների վկայություններ չկան և չպետք է լինեն, որովհետև ընթերցումը տառապալի գործ կլինի: Ինչ վերաբերում է Գ. Մահարուն, ապա հագիվ թե նա այդ նկատառումով է դիմել «վշտի ծիծաղ»-ի գեղագիտությանը. արհեստական և անհամոզիչ կլինեն ընթերցողին խնայելու համար պատմական ու կենսական ճշմարտությունն այդպիսի «մեղմացման» ենթարկելը: Միաժամանակ ավելորդ չէ նաև նկատի ունենալ, որ այնտեղ, ուր Գ. Մահարին անհրաժեշտ է համարել, շարադրել է կենսական ողբերգությունն իր ողջ ահավորությամբ՝ առանց «մեղմացումների», առանց «վշտի ծիծաղի»: Դրա համար թերևս բավական է միայն հիշել այն խորհրդանիշ պատկերները, որոնք արտացոլում են դարասկզբի հայության և ստալինյան բռնությունների զոհերի ապրած սարսափները¹⁴:

Գ. Մահարու երգիծանքի վերաբերյալ այլ առիթներով դիպուկ ու հետաքրքիր նկատառումներ ունի Ս. Աղաբաբյանը: Մակայն, կարծում ենք, նա վրիպում է, երբ փորձում է խնդրի բացատրությունը գտնել հեղինակի թեմատիկ-գաղափարական նպատակադրման մեջ. «Այն կյանքը, որ նկարագրում է Մահարին, որ դիտել է նա, ինքնին ուրախ չէր, շատ էր տխուր, թախծոտ, բայց նա հատուկ դիտավորությամբ այդ ամենը մատուցում է ծիծաղի միջոցով, ծանր կյանքից սահմանազատելու համար գալիք կյանքի ու ապագա եզերքի թեման»¹⁵: Այստեղ գրականագետի միտքը վերաբերում է Գ. Մահարու ինքնապատումի եռագրությանը, որն ընդգրկում է հեղինակի նախաստվետական

¹² *Ա. Բ Ե ր ց օ Ն, Տեղ, ժր. 39.*

¹³ «Սովետական գրականություն» ամսագիր, 1957թ., հ. 10:

¹⁴ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս հեղինակի «Խորհրդանիշ պատկերները Գորգեն Մահարու արձակում» հոդվածում (Բանբեր Երևանի համալսարանի, 2006, 1):

¹⁵ Ս. Աղ ա բ ա բ յ ա ն, Գորգեն Մահարի, էջ 123:

կյանքի դրվագները: Երեք վիպակների գրության տարիներին («Մանկություն»-1928թ., «Պատանեկություն»-1929-1930թթ. և «Երիտասարդության սեմին»-1952-1955թթ.), անգամ 1960-ականներին Գ. Մահարու ստեղծագործությունները, որ սովետական կյանքն են արտացոլում («զալիք կյանքի ու ապագա եզերքի թեման»), դարձյալ «անուրախ» են, մույնիսկ ողբերգական, և ամենուր միշտ առկա է այդ պարադոքսալ երգիծանքը:

Ուրեմն Գ. Մահարու ոճի այս խնդիրը լուծելի չէ ենթադրվող թեմատիկ գաղափարական նպատակադրման դաշտում:

Հետագայում ևս, «Այրվող այգեստաններ»-ի վերամշակված տարբերակի առիթով («Վիպասքի նոր տարբերակը») Ս. Աղաբաբյանն անդրադարձավ Գ. Մահարու երգիծանքին: «Ողբասացի փոխարեն» «ծիծաղի տարերքին» տրվելու սկիզբը, ինչպես Ե. Չարենցի դեպքում, նա տեսնում է Վ. Տերյանի «գառնակսկիծ» հարցման մեջ.

Մի՞թե ես պետք է երգեմ քեզ օրոր

Եվ արքայական դնեմ գերեզման...

«Տերյանական այս զգացողությունն է նաև «Այրվող այգեստաններ»-ի ներքին շաղախը», - գրում է Ս. Աղաբաբյանը: - Իսկ ողբերգական անցքերի մասին Մահարին չէր կարող պատմել ոչ այլ կերպ, եթե ոչ ծիծաղի-հումորի մեծ քանակով, ինչպես վարվել է նաև մանկության ու պատանեկության սթանդեթի պատումներում»¹⁶: Այսինքն Գ. Մահարին ևս Վ. Տերյանի ահավոր և անպատասխան հարցն էր կրում իր մեջ և որպես պատմական փաստին հակադեցություն՝ չէ՞ր հավատում կամ չէ՞ր ուզում հավատալ դրան: Ու դրանի՞ց է ողբերգական անցքերի մասին պատմել «ծիծաղի-հումորի մեծ քանակով»: Հագիվ թե. մանավանդ որ ուղենիշ Վ. Տերյանի հարցման մեջ բացակայում է երգիծանքը կամ ծիծաղը՝ որպես ահագնացած ողբերգության հակադեցություն: Թեև Ս. Աղաբաբյանի հոդվածը Գ. Մահարու վեպի հարկադրաբար վերամշակված տարբերակի մասին է, և հեղինակի վերափոխումների վերաբերյալ գնահատականներն այսօր միայն գրապատմական արժեք կարող են ունենալ, սակայն երգիծանքի մասին ասվածը չի կորցնում իր հրատապությունն այնքանով, որքանով վերաբերում է նրա ոճին: Դրա համար էլ թերևս իմաստ ունի մույն հոդվածում գրողի երգիծանքի վերաբերյալ գրականագետի նշած մի այլ պարզաբանման ևս անդրադառնալը: Ցույց տալով «Այրվող այգեստաններ»-ի և Սալտիկով-Շչեդրինի «Մի քաղաքի պատմությունը» վեպերում առկա երգիծանքի տարբերությունը՝ գրում է. «Դա (Գ. Մահարու վեպը – Ս. Ա.) ավելի շուտ բանաստեղծական-հուզախոսով ասք է ողբերգական անցքերի մասին, որոնց ծանր տպավորությունը թեթևացնելու համար Մահարին «ակամա» ... դիմել է երգիծական՝ հեզմական բնութագրումներին, իր համրածանոթ հումորի շռայլ աղբյուրներին»¹⁷:

Դժվար չէ նկատել, որ ինչ-ինչ տարբերություններով հանդերձ Գ. Մահարու երգիծանքի վերաբերյալ Լ. Հախվերդյանի և Ս. Աղաբաբյանի բացատրությունները մոտավորապես մույնն են՝ կենսամյուսի իրական ողբերգականության մեղմացում՝ պատումի մեջ գիտակցաբար երգիծանք հավելելով:

Ինչպես ասվեց, Ս. Աղաբաբյանը բազմաթիվ անդրադարձներ ունի Գ. Մահարու երգիծանքին: Դրանցից առավել համոզիչ են նրանք, ուր գրականագետը փորձում է գեղարվեստական այդ առանձնահատկությունը պայմանավորել հեղինակի ոչ թե գաղափարական նպատակադրմամբ, այլ իրականության գեղարվեստական արտացոլման գույն հեղինակային, անհատական առանձնահատկությամբ: Իսկ դա հենց ինքը՝ լացի ու ծիծաղի համադրմամբ դրսևորվող ինքնատիպությունն է: Նա «Պատանեկություն» (1928-1929) վիպակի առանձնահատկություններից մեկն էլ համարում է այն, որ «պատանեկության ծիծաղին խառնված է ողբերգական լացը, ավելի ճիշտ՝ ծիծաղը վկայակոչվում է որպես լացի ձևերից մեկը»¹⁸: Այսինքն՝ մեկ կենսական հանգամանքում ձևավորված հոգեվիճակ, որի արտաքին դրսևորման կերպերն են միայն տարբեր:

Մահմանային վիճակում հայտնված մարդու հոգեբանական վարքի այդպիսի պարադոքսի մասին է ասված, որ ծիծաղը կարող է դրսևորվել որպես լացի ավելցուկ:

Իսկը Գ. Մահարու և իր հերոսների համար նկատված հոգեվիճակ: Իսկ եթե հաշվի առնենք, որ Գ. Մահարու արձակն առավելապես ինքնապատումային է, ապա

¹⁶ Ս. Աղաբաբյան, *նշխ. աշխ.*, 1983, էջ 244-245:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 251:

¹⁸ Ս. Աղաբաբյան, *նշխ. աշխ.*, 1959, էջ 105:

այդ հոգեվիճակն առաջին հերթին վերաբերում է հենց հեղինակին: Հայտնի է, որ Գ. Մահարու կյանքը չարաբաստիկ հասարակական հանգամանքների հաճախակի հարվածի քիրախ է եղել, որից էլ նրա ճակատագրական, անհատուցելի կորուստները: Այս համարյա չընդմիջարկվող, մի կյանքի համար չափազանց ողբերգության մեջ կենսական շատ արժեքներ պետք է որ ակամա վերագնահատվեին, հասնեին արժեզրկման սահմանին: Հոգեբանորեն ամենահեշտը երևի հենց ինքնամատուցվող ողբին ու ողբերգականությանը տրվելն էր: Գ. Մահարին ողբերգականը ողջ խորությամբ արտացոլելով էլ՝ անդառնալիորեն չի հանձնվել նրան: Նա իր մեջ ուժ է գտել ամենավերջից պաշտպանական հակազդեցության համար, որը երգիծանքն էր ու ծիծաղը: Դա նրա կենսասիրության դրսևորումն էր՝ հակառակ ամենակուլ հանգամանքների: Չանտեսենք նաև, որ երգիծանքն էր միջոցը կյանքում անմարդկայինին, անընդունելիին մի քիչ կողքից, փիլիսոփայորեն վերևից նայելու, որով ողբերգականի կործանարար ներգործությունը զգալիորեն նվազում էր: Կյանքը, գոյության իմաստը Գ. Մահարու աչքում երբեք չի արժեզրկվել: Հենց դա էր իր բարեբախտությունն այնքանով, որքանով օգնում էր գոյատևել համարյա անհմարին պայմաններում: Ասվածը հավասարապես վերաբերում է նաև իր հերոսներին (կոտորածից մազապուրծ մանուկներ ու պատանիներ և տաժանակրության մեջ տառապող չափահաս մարդիկ):

Երգիծանքը գյուտ էր՝ անհմարին պայմաններում գոյատևելու, ապրելու կամքը պահպանելու համար: Բայց ինչու՞ հենց երգիծանքը, ծիծաղը՝ ամենաանհավանական թվացող հակազդեցությունը ծովածավալ ողբերգության մեջ: Կարծում ենք՝ այս հարցի պատասխանը Գ. Մահարու մարդկային նկարագրի մեջ պետք է փնտրել: Պ. Սևակի կյանքում և գրականության մեջ երգիծանքի ու ողբերգության դրսևորումները մեկնաբանելիս Լ. Հախվերդյանը եզրակացրել է. «...կասկածից դուրս է, որ առանց փոխակերպման (մորից-Ս.Ա.) որդուն էր անցել ու նրա հուզական աշխարհում բույն էր դրել աշխարհը ողբերգականորեն վերապրելու մի հազվագյուտ գործություն»¹⁹:

Կարծում ենք՝ նույնքան անհատական նկարագրի (ոչ թե ինչ-որ գաղափարական կանխադրույթի կամ ըստ նպատակահարմարության՝ նախապես մտածված ինչ-որ ստեղծագործական ծրագրի) ինքնաբուխ դրսևորում է և ողբերգության ու երգիծանքի համադրումը Գ. Մահարու գրականության մեջ: Նրան ի վերուստ տրված էր կյանքը, աշխարհը երգիծականորեն վերապրելու հազվագյուտ էություն: Դա նրա գրականության մեջ արտահայտվել է ինչպես առօրյա, այնպես էլ էքստրեմալ, անգամ ողբերգական իրավիճակների նկարագրություններում:

СВОЕОБРАЗИЕ КОМИЗМА Г. МААРИ

___ Резюме ___

___ С. Агаджанян ___

Одна из особенностей прозы Г.Маари заключается в том, что она пропитана комизмом. Своеобразие его комизма-непредсказуемость, неожиданность. Оно проявляется в склонности к комическому восприятию серьезных, даже трагических, явлений в жизни. В итоге получается парадоксальное сочетание трагического и комического.

В исследованиях, посвященных прозе Г.Маари, эта особенность была замечена. Однако, как это не удивительно, она объяснялась какими-то идейными замыслами, приписываемыми автору. Тогда как в действительности он не "придает" комизма описываемым трагическим ситуациям с целью смягчить впечатление. Объяснение этой стилистической особенности писателя следует искать, в первую очередь, в человеческой и творческой индивидуальности автора. Она, безусловно, в том, что Г.Маари был свыше наделен редким талантом комического восприятия жизни и мира. В его литературных произведениях эта особенность отражена в описаниях как обыденных, так и экстремальных, и даже, порой, трагических ситуаций.

¹⁹ Լ. Հախվերդյան, Պարտիրո, Եր., 1987, էջ 32:

ԲԱՌԱՔՆՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Մույն հոդվածում քննարկման առարկա են հանդիսանալու *առ* ածանցով կազմված մի քանի բառեր, որոնք կա՛մ այդ ածանցի բազմիմաստությունը նկատի առնված ձևով չեն մեկնաբանվել, կա՛մ որոնց մեկնաբանությունն այս կամ այն առումով ճշգրտման անհրաժեշտություն է զգում:

Առ ածանցն օժտված է իմաստային տարբեր առումներով, բայց ճանաչվել է որպես մենիմաստ ձևությ՝ *կտրել*, *հատել* նշանակությամբ (պոչատ, գումատ, կոնատ և այլն): Միայն վերջերս առաջին անգամ այդ ածանցը ներկայացվեց ոչ թե մեկ, այլ չորս նշանակությամբ՝ *բացասման* (պոչատ, գումատ և այլն), *սաստկական* (հաստատ, լմփատ, մորատ, բկատ, Արարատ և այլն), *սերման* (կտավատ, փշատ, հավատ), *վերածման* (բացատ, ծվատ և այլն) նշանակություններով:¹ Հետագա պրպտումները ցույց են տալիս, որ *առ* ածանցով կազմված բառերի հատկապես լրիվ ընդգրկման, դրանց մասին պատկերացումն ավելի ամբողջացնելու ուղղությամբ դեռևս որոշակի ամելիքներ կան: Եվ ահա մույն հոդվածով կամենում ենք հնարավորին չափով վերացնել այդ բացը:

Նախքան բուն հարցին անցնելը նշենք, որ *առ* ածանցի իմաստային առումների ճիշտ ընկալմանը, դրա բառակազմական հնարավորությունների մասին համարժեք պատկերացում ունենալուն վնասել է մասն այն կարծիքը, թե իբր դրա (*առ* ածանցի) առաջացումն այնքան էլ խոր վաղեմություն չունի, հետագայի, ավելի ուշ ժամանակների իրողություն է: *Ոտ*, *ավոր* ածանցները (հիվանդոտ, ծխոտ, լուսավոր) համարելով «մախագրաբարյան շրջանում ծագած»՝ Մ.Արեղյանը այժմ մեզ հետաքրքրող խնդրի վերաբերյալ հետևյալն է նշում. «Բայց կան ածանցներ, որոնք մեր լեզվի պատմական շրջանում են առաջ եկել ... Այդպիսի մոր ածանցներից մեկն է «առ», որ շատ գործածական է»:² Դժվար է հավատալ, թե իսկապես *հիվանդոտ* (հիվանդահոտ), *ծխոտ* (ծխահոտ) բառերն ավելի հին ժամանակների բաղադրություն են, քան ասենք *հավատ*-ն ու *բացատ*-ը: Գ.Ջահուկյանն էլ այն կարծիքին է, թե *առ* ածանցավոր բառերը «ոչ շատ հին կազմություններ» են՝ որպես այդպիսի բառեր նկատի ունենալով այսպիսիները՝ միջատ, ունչատ, պնչատ, գումատ, քլփատ:³ Մենք այն համոզմանն ենք, որ *առ* ածանցի առաջացման մասին այսպիսի կարծիք չէր կարող լինել, եթե դա ճանաչված լիներ ոչ թե միայն բացասման, այլ վերը նշված մասն մյուս նշանակություններով:

Նախ այն բառերն ուշադրության արժանացնենք, որոնց կազմում *առ* ածանցը հանդես է գալիս վերածման նշանակությամբ:

ԿՈՃԱՄ, *ԿՃԱՄ*. Պետք է նշել, որ այս բառերը թեև բառարաններում սովորաբար ներկայացվում են որպես առանձին գլխաբառեր, բայց ծագումնաբանորեն մույնն են, իրար հարաբերում են այնպես, ինչպես, ասենք, *օրորել* և *օրել*, *մոլորվել* և *մոլրվել* բառաձևերը: Դրանք առաջացել են *կոճ* արմատից, *կճատ* բառի առաջին բաղադրիչը /կճ/ *կոճ* արմատի բունն է, այսինքն՝ դրա հնչյունավորված ձևը:

Թեև Հր.Աճառյանը *կոճ* արմատը ճանաչում է որպես ընդարձակ զարգացում կրած արմատ, դրանով կազմված բազմաթիվ բառեր է քննարկել, բայց դրանց կազմում տեղ չի տվել *կոճատ* և *կճատ* բառերին, ինչպես մասն դրանք չի դիտել որպես *առ* ածանցով կազմված:⁴ Մեր լեզվում բավարար քանակությամբ համապատասխան փաստական նյութ կա, որը հիմք է տալիս ասելու, որ *կոճատ*, *կճատ* բառերը կազմված են *կոճ* արմատից և վերածման նշանակությամբ *առ* ածանցից: Նախ *կոճ* արմատի մասին: Հանրահայտ է, որ դրա առաջնային նշանակություններից մեկն է «հորիզոնա-

¹ Մ. Մելքոնյան, «Առ» ածանցի և դրանով կազմված բառերի մեկնություններ, ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 1, Գյումրի, 1998, էջ 84-94:

² Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, էջ 226:

³ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. մախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 355:

⁴ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ.2, Եր., 1973, էջ 624-626, հ.3, էջ 50-53:

բար կտրված ծառաբնի՝ արմատի վրա մնացած մասը»։ Ահա այդ բառն իր բացատրությամբ Ս.Մալխասյանցի բառարանում. «ԿՈՂ. ծառի բունի մի մասը՝ հորիզոնական ուղղությամբ կտրված- կոճղ»։⁵ Կոճ բառի այս նշանակության հետ մնացած զուգորդումով չե՞ն առնչվում մեզ հետաքրքրող *կոճատ*, *կճատ* բառերը «կիսայրած մոմ, մոմի վերջին մնացորդ» նշանակությամբ։ Նշենք այդ բառերի գործածություններ. «*Կոճատները* պահեցեք, նորից կհալենք, մոմ կթափենք», «Մոմի *կճատները* դեն մի ձգեք, կարելի է հալել, նոր մոմեր ձուլել նրանցից»։⁶ Կիսով չափ այրված մոմը, մոմի վերջին մնացորդը մնան չե՞ն կտրված ծառաբնի արմատի վրա մնացած մասին։ Իսկ դա էլ նշանակում է, որ *կոճատ*, *կճատ* բառերում *ատ* ածանցն օժտված է ոչ թե բացասման, այլ վերածման իմաստով. կոճատ, այսինքն՝ կոճի վերածված, կոճի մնան դարձած։

Երբ մտածում ես, թե ինչը կարող էր խանգարած լինել, որ *կոճատ*, *կճատ* բառերն այսպիսի մեկնաբանությամբ չեն ներկայացվել, ուրիշ որևէ պատճառ չես տեսնում, քան այն, որ *ատ* ածանցը ճանաչված չի եղել վերածման նշանակությամբ։

ԱԿՆԱՍ. Մենք այն համոզմանն ենք, որ այս բառն էլ կազմված է վերածման նշանակությամբ *ատ* ածանցով։ Բառիս հիմքը ոչ թե *ակն* բառն է, ինչպես նմանք կարծում են, այլ՝ *ակն* բառի հնչյունափոխված ձևը (հմմտ. քաղաք-քաղքենի, ականջ - ակնջխության տալ)։ Ակն բառը հայտնի է *ծակ*, *փոս* նշանակությամբ։⁷ *Ակնատ* բառի նշանակությունն է. «Պատի վրա ներսի կողմից փորված փոս, որ ծառայում է իբրև դարակ, պահարան. *Սրբըր ակնատումն է։ Ակնատումը լիքը ճան*»։⁸ Ուրեմն՝ *ակն* /*ակն*/ հիմքով և *ատ* ածանցով արտահայտվում է «փոսի վերածված» հասկացությունը։

Մեզ անհիմն է թվում ակնատ բառը մաս «աչքից զուրկ, առանց աչքի, աչագուրկ» նշանակությամբ ներկայացնելը։⁹ Համեմայն դեպս, ոչ մի բառարանում չի բերվում և ոչ մի օրինակ, որ վկայի, թե *ակնատ*-ը օժտված է մնան նշանակությամբ։ Պարզապես *ակնատ* բառում *ատ* ածանցն ընկալվել է բացասման նշանակությամբ, *ակն* հիմքն էլ *աչք* իմաստով և ենթադրաբար այդ բառին վերագրվել է մնան նշանակություն։

ԽՐԱՄԱՏ. Այս բառում էլ ածանցը հանդես է գալիս վերածման նշանակությամբ։ *Խրամատ*, *խրամատ* բառերը գործառական որոշակի ոլորտ ունեն, հիմնականում ռազմական կյանքին են վերաբերում։ *Խրամ* բառի նախնական նշանակությունն է «պատի, պարսպի վրա բացվածք», դա նշանակում է մաս պարսպի շուրջը փորած խոր ու լայն փոս, որ լցնում են ջրով՝ հակառակորդի առաջխաղացումն արգելելու համար։¹⁰ *Խրամատ*ն էլ որոշակի տարածք խրամի, փոսի վերածվածն է, «պատվարով պաշտպանված խոր ու նեղ գետնուղին»։

ԹԵՐԱՏ. Կասկածից դուրս է, որ այս բառը կազմված է *թեր* և *ատ* բաղադրիչներից։ Բայց սրա *ատ* ածանցն էլ հանդես է գալիս ոչ թե բացասման, այլ վերածման նշանակությամբ։ «Շփից գինի ածեց մի բաժակ, շփի թերատը ջրով լցրեց»։¹¹ Այս և մնան գործածություններում *թերատ* բառը նշանակում է թերի դարձած, կիստած։ *Թեր* բաղադրիչը, որ *թերի* բառի արմատն է, հանդես է գալիս «պակաս, կիսատ» նշանակությամբ։

ԽԵՑԱՏ. *Խեց* բառը հայտնի է «կավահողից պատրաստված աման» նշանակությամբ, որից առաջացած *խեցագործ* բառը նշանակում է *քրտտ*։ *Խեցատ* բառը նշանակում է ոչ թե կավամանից պոկված կտոր, այլ «կտորված խեցեղեն աման» /«Խեցատի մեջ ջուր ածիր, հավերը խմեն»/։

Ակնհայտ է, որ *խեցատ* բառում *ատ* ածանցը բացասման նշանակությամբ հանդես չի գալիս, չի բացասում հիմք հանդիսացող *խեց*-ի նշանակությունը, չի նշանակում խեց չունեցող, խեցից զուրկ։ Կավամանի կտորվելուց հետո մնացած օգտագործելի մասը դիտվել է որպես նոր ամանի վերածված իր. խեցը վերածվել է խեցատի։

⁵ Ստ. Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 2, Եր., 1944, էջ 463։

⁶ Նույն տեղում, էջ 464, 448։

⁷ Նոր բառգիրք հայկազենան լեզուի, հ.1,Եր., 1979, էջ 21։ Ստ. Մալխասյանց, նշվ. աշխ., հ.1,էջ 25։

⁸ Ստ. Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց, նշվ. աշխ., հ.1, էջ 30։

⁹ Նույնը։ Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., 1976, էջ 17։

¹⁰ Ստ. Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց, նշվ. աշխ., հ.2, էջ 308։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 98։

ԽՈՌԱՍ. Արմատական բառարանում *խոռ* բառը ներկայացված է «ծակ, փոս, ծերպ» նշանակությամբ:¹² Մեր որոշ բարբառներում *խոռ* բառը գործածվել է «լեռան մեջտեղից բացված նեղ անցք» նշանակությամբ, որից առաջացել է *խոռատ* բառը:¹³ Դժվար չէ զգալ, որ *խոռատ* բառն այսպիսի նշանակությամբ որոշակիորեն հուշելու էր, որ *ատ* ածանցը ճանաչվել վերածման նշանակությամբ: Բայց նման մոտեցում չի ցուցաբերվել այս դեպքում էլ: Եվ տարակուսանքի մեջ ես մնում, թե *ատ*-ի բացասման նշանակությունն ինչպես են համատեղել բառահիմքի, սույն պարագայում «լեռան մեջտեղից բացված նեղ անցք» նշանակության հետ:

Այժմ ուշադրության առարկա դարձնենք այնպիսի բառեր, որոնցում *ատ* ածանցը հանդես է գալիս ոչ թե վերածման, այլ բացասման, սաստկական, սերման նշանակություններով:

ՓԻՆԱՍ. Որքան մեզ հայտնի է, այս բառը ներկայացվում է որպես «կեղտ, կղկղանք» նշանակությամբ *փին* արմատից և բացասման նշանակությամբ *ատ* ածանցից կազմված:¹⁴ Նման մոտեցման դեպքում բնականաբար պիտի շրջանցված լինեի այն հարցին պատասխան տալը, թե այդպիսի նշանակությամբ *փին* բառով և *ատ* ածանցով կազմված բառը ինչպես կարող էր օժտված լինել «աղքատ, խեղճ, ողորմելի, հեզ» նշանակությամբ: Պրպտումների ընթացքում մեր ուշադրությունը գրավեց Ս.Մալ-խասյանցի բառարանում որպես *կեղտ, կղկղանք* նշանակությամբ *փին* բառից առանձին ներկայացված *փին* մույնանունը՝ օժտված *աքացի* նշանակությամբ:¹⁵ Այսպիսի նշանակությամբ *փին* բառ նկատի առնված չէ Հր.Աճառյանի, Գ.Ջահուկյանի կողմից փինատ բառի մեկնության կապակցությամբ, և ավելացնենք նաև, որ ինքը Մալխասյանցն էլ նկատի չի առել, մա *փինատ* բառը չի ներկայացնում որպես *աքացի* նշանակությամբ *փին* բառից կազմված: Փին բառն *աքացի* նշանակությամբ ներկայացնելիս Մալխասյանցը նկատի է ունեցել նաև «փին զարնել» հարադրությունը՝ դա ներկայացնելով երկու նշանակությամբ՝ «1. Աքացել: 2. Մեկից գերազանցել»:¹⁶

Նկատի ունենալով *փին* բառի մալխասյանական բացատրությունը՝ մենք դա ենք դիտում որպես առաջին բաղադրիչ *փինատ* բառի համար՝ վերջինս ճանաչելով վերը նշված նշանակությամբ՝ «խեղճ, ողորմելի, հեզ, աղքատ»: Իմաստային այնքան էլ դժվար ընկալելի կապ չի դրսևորվում *աքացի, աքացել, «մեկի հանդեպ գերազանցություն ցուցաբերել»* նշանակությունների և բացասման *ատ* ածանցով կազմված *փինատ* բառի վերը նշված նշանակության միջև (աղքատ, խեղճ, հեզ):

ՓԱՐԱՍ. Այս բառը ճանաչվում է որպես ասորերեն փոխառություն (parat – ցրվել, տարածել) և դիտվում է որպես փարատել բայի հիմք:¹⁷ Գ.Ջահուկյանը «քիչ հավանական» է համարում փարատել բայի աղբյուրը ասորերեն նշված բառը համարելը, բայց ինքն էլ որոշակի խոսք չի ասում այդ բայի ստուգաբանության մասին՝ փորձելով դրանում գտնվող *տ*-ի զուգահեռներ տեսնել միդեոլանդերեն sproeten – *սրսկել, sproetelen* – *քիչել* բառերի մեջ:¹⁸ Մեր լեզվում կա *փարել* բառը, որը «բնիկ հայ բառ» է համարվում¹⁹ և օժտված է պարունակել, *պարփակել, շուրջը ածել, շուրջը պատել, շոյել, կառչել* իմաստային առումներով:²⁰

Մենք այն համոզմանն ենք, որ *փարատել* բայի հիմքը ոչ թե ասորական փոխառյալ բառն է, այլ *փարել* բայի *փար* արմատը, որի հետ գործածված է բացասման նշանակությամբ *ատ* ածանցը: *Փարատ* բառն առանձին, ինքնուրույն լայն գոր-

¹² Հր. Աճառյան, *նշվ. աշխ.*, հ. 2, էջ 398:

¹³ Նույնը:

¹⁴ Նուն տեղում, հ. 4, էջ 505: Գ. Ջահուկյանը *փին* բառը «աղբ, կղկղանք» նշանակությամբ է ճանաչում, բայց «փինատ» բառում չլուծված է համարում *ատ*-ի հարցը՝ առանց որևէ նոր մեկնություն առաջ քաշելու: Տե՛ս Հայոց լեզվի պատմություն, մալխագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1978, էջ 209, 150:

¹⁵ Ստ. Մալխասյան, *նշվ. աշխ.*, հ. 4, էջ 500:

¹⁶ Նույնը:

¹⁷ Հր. Աճառյան, *նշվ. աշխ.*, հ. 4, էջ 486: Ստ. Մալխասյան, *նշվ. աշխ.*, հ. 4, էջ 490:

¹⁸ Գ. Ջահուկյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 194:

¹⁹ Հր. Աճառյան, *նշվ. աշխ.*, հ. 4, էջ 487:

²⁰ Ստ. Մալխասյան, *նշվ. աշխ.*, հ. 4, էջ 491: Էդ. Աղայան, *նշվ. աշխ.*, էջ 1514:

ծածուկություն չունի, դրանից կազմված *փարատել* բայն օժտված է այնպիսի նշանակություններով, որոնք *փարել* բառի վերը նշված իմաստներին հարաբերում են այնպես, ինչպես առհասարակ բացասման նշանակությամբ առ ածանցով կազմված բառերն են հարաբերում իրենց հիմքին (գույն-գունատ, պոչ-պոչատ): Այլ ձևով ասած՝ փարատել բառով արտահայտվում է *փարել* բայով արտահայտված իմաստների բացասում: Նշենք նաև փարատել բայի իմաստային առումները՝ հեռացնել, ցրել, ի չիք դարձնել, վերացնել, վանել:²¹ Այս կապակցությամբ կարևոր ենք համարում ուշադրություն հրավիրել այն իրողության վրա, որ Մ.Աբեղյանն *ատ* ածանցով կազմված բառերը թվարկելիս նշում է նաև *փարատ*, *փարատել*՝ վերջինս այսպես մեկնաբանելով. «փարատ (որից՝ փարատել - փարումն կտրել)»:²²

ՊԱՂԱՍ. Բառն առանձին հանդես չի գալիս, այլ *աղաչ - պաղատ*, *աղատ-պաղատ* հարադիրների կազմում: Հր.Աճառյանը պաղ բառից կազմված բաղադրյալ բառերի մեջ չի նշում պաղատ բառը, որ նշանակում է, թե դրանց միջև ծագումնաբանական ընդհանրություն չի տեսնում: Նա պաղատ բառը համեմատել է լազերենի պալակար, օպալակարու բառերի հետ, բայց հետագայում հրաժարվել այդ կարծիքից:²³

Պաղատ-ը *պաղատել* բայի հիմքն է, որի առաջին բաղադրիչ *պաղ* արմատը նշանակում է *սառույց, ցուրտ, սառն*, փոխաբերական նշանակությամբ՝ ոչ սիրալիր:²⁴ *Պաղատել* բառում *ատ* ածանցը հանդես է գալիս բացասման նշանակությամբ, և այդ բառը կարելի է բառացի այսպես մեկնաբանել՝ «սառնությունը կտրել», այսինքն՝ թախանձել, թախանձագին խնդրել, աղաչել, աղերսել:

ԽԱՆԱՍ. Արմատական բառարանում այս բառը ոչ *խառ* արմատից կազմված բառերի ցանկում է նշված և ոչ էլ որպես առանձին գլխաբառ է ներկայացված: Որպես *խառ*-ից կազմված չդիտվելու պատճառը, կարծում ենք, այն կարող էր լինել, որ Աճառյանը այդ արմատը ճանաչում է միայն *ուղորում, ուղորք* նշանակությամբ:²⁵ Այդ արմատից սերված է համարում *խառատել* բառը և դա՝ ներկայացնում է «ուղորելով՝ քաշկոտելով ծամծմել» նշանակությամբ:²⁶ Կարծում ենք՝ *խառ*-ի մեջ միայն ուղորում, ուղորք նշանակություն տեսնելու պատճառով է, որ Հր.Աճառյանը չի անդրադարձել նաև *խառել* բառին, որի նշանակություններից մեկը «Բառգիրք հայոց»-ում տրված է կտրել բայով:²⁷ *Խառել* բայի մեջ առկա կտրել իմաստը հիմք է տալիս մեզ ասելու, որ *խառ* արմատն օժտված է եղել առհասարակ *կտրել* և ոչ թե միայն *ուղորելով կտրել* իմաստով:

Կտրել նշանակությամբ օժտված *խառ* արմատն ենք տեսնում *խառատ* բառում: Խառատը, այսինքն՝ հյուսնը, որ փայտյա իրերը պատրաստողն է, այլ կերպ ինչպես կարող էր ճանաչվել, եթե ոչ առաջին հերթին հենց իր կտրելու գործողությամբ: Որոշ դժվարություն է հարուցում *խառատ* բառում *ատ* ածանցի նշանակության մեկնաբանումը: Գուցե առհասարակ *ատ* ածանցն օժտված է նաև այնպիսի նշանակությամբ, որ դեռևս ընկալված, ճանաչված չէ: Մինչև վերջերս դժվար լուծելի չէ՞ր համարվում

²¹ Ստ.Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 491: Էդ.Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 1514:

²² Մ. Ա բ ե դ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 249: Կարծում ենք՝ Մ. Աբեղյանի կողմից թվարկված *ատ* ածանցով կազմված բառերի ցանկում վրիպակի հետևանքով է տեղ գտել *կատվահատ* բառաձևը, որ այդպես «ժամառորեն» անցնում է նրա «Հայոց լեզվի տեսություն» աշխատության մի հրատարակությունից մյուսները: Մ.Աբեղյանը ի թիվս գունատ, կոնատ, փարատ և այլ բառերի որպես *ատ* ածանցով կազմված է նշում նաև «կտավատ» բառը՝ «... կտավատ /կտավահատ, կտավահատ/» /նույն տեղում/: Կասկած չունենք, որ Մ.Աբեղյանը սույն պարագայում ցանկացել է «կտավատ» բառի ղիմաց, փակագծերի մեջ, նշել, որ դա առաջացել է կտավ և հատ բառերից, որոնք կարող են կապակցվել և՛ առանց ա հոդակապի /կտավահատ/, և՛ հոդակապով /կտավահատ/: Ուրեմն՝ փակագծերի մեջ պիտի տեղ գտած լիներ ոչ թե «կտավահատ», այլ «կտավահատ» բառը: «Կտավահատ»-ը վրիպակի հետևանքով է առաջ եկել, որ տեղ է գտել մախ «Հայոց լեզվի տեսություն» աշխատության 1931թ. հրատարակությունում /էջ 257/, ապա և՛ 1965թ. հրատարակությունում /էջ 249/, ինչպես նաև հեղինակի Երկերի 2 հատորում /էջ 203/:

²³ Հր. Ա ճ ա ռ յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 14:

²⁴ Ստ. Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 41:

²⁵ Հր. Ա ճ ա ռ յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 335:

²⁶ Նույնը /Ընդգծումը մերն է - Մ.Մ/:

²⁷ Բառգիրք հայոց, Եր., 1975, էջ 140:

հավատ, անքատ, լմիատ, արմատ, հաստատ բառերի *ատ*-ի հարցը.²⁸ *Խառատ* բառում *ատ*-ի նշանակության մեկնաբանմանը կարելի է մոտենալ մեկ այդպիսի դիտարկումից: Հայտնի է, որ ածանցները կարող են լինել ոչ միայն «խմաստավորական կամ իմաստահավելական» տիպի, որոնք «բառին հաղորդում են իմաստային նոր առում, այլև «գործառական փոխանցական» տիպի, որոնք «փոխում են բառի գործառական արժեքը», մի խոսքի մասը վերածում են այլ խոսքի մասի «առանց գոյաբանական իմաստի փոփոխության», ինչպես՝ *լուրջ* – *լրջորեն*:²⁹ Կարելի է այնպես մտածել, որ *խառ* արմատում եղած գործողության իմաստային առումը *խառատ* բառում գոյականացված դրսևորումով է հանդես եկել:

ՋՐԱՏ. Էդ. Աղայանն այս բառը ներկայացնում է «Ջուրը կտրած՝ կտրված» նշանակությամբ՝ առանց համապատասխան օրինակով վավերացնելու այդ նշանակությունը:³⁰ Պարզ զգացվում է, որ կողմնորոշվել է ատ ածանցի բացասման նշանակությամբ: Ստ.Մալխասյանի բառարանում *ջրատ*-ը այսպիսի նշանակությամբ և գործածությամբ է ներկայացված. «ՋՐԱՏ. թույլ, անոյժ (օղիի մասին): Ջրատ արաղ է, ինչքան ուզում ես խմի, չի հարբեցնի»:³¹ Ձգացվում է, որ Մալխասյանը *ջրատ* բառում չի տեսնում *պակասի, կտրվելու* նշանակություն:

Ջրատ բառում ատ ածանցը կարելի է ընկալել և՛ սաստկական, և՛ վերածման նշանակությամբ՝ «ջուր շատ պարունակող», «ջրի վերածված»: Առաջին նշանակությամբ առնչվում է *հաստատ, խորխորատ, քլլատ* և այդպիսի բառերի հետ, իսկ երկրորդ նշանակությամբ՝ *քաղատ, ածվատել* և նման բառերի հետ:

ԱՍՏՈՒՄ. *Ատ* ածանցը սաստկական նշանակությամբ ճանաչելը մեզ հնարավորություն է տալիս *աստուած* (աստված) բառը ներկայացնել մոռոլի մեկնաբանությամբ, հնարավոր ենք համարում դա ճանաչել «աստու» հիմքով և սաստկական նշանակությամբ *ատ* ածանցով կազմված բաղադրություն՝ աստու+ատ (աստուատ):

Աստված բառի մեկնությանն անդրադարձողների կողմից գրեթե անուշադրության մատնված *աստու* բառ գրաբարում գոյություն ունեցել է, թեև հավանաբար քիչ գործածական լինելու պատճառով ոչ բոլոր բառարանագիրների կողմից է պատշաճ ուշադրության արժանացել: Նոր հայկազյան բառարանում մեկ բնագրային օրինակով այդ բառն այսպես է ներկայացված: «ԱՍՏՈՅ, կամ ԱՍՏՈՒ. *Տ. ազդոյ, և աստի՝ իբր հաստատուն, զորատու. Մայն աստու է (կամ ազդու է) ՚ի հարկանիլն ուռամբ*:³² «Հաստատուն, զորավոր» նշանակությամբ *աստու* բառի արմատը *ատ*-ն է՝ «ուժ» նշանակությամբ,³³ որի հետ ծագումնաբանական ընդհանրություն ունեն *աստեալ* «հաստատամիտ, զորավոր», *աստեղ* «զորավոր, ճշմարիտ, հաստատուն» բառերը:³⁴ Ուրեմն՝ *սաստկական* նշանակությամբ *ատ* ածանցով կազմված *աստուատ* բառում ներառված են «ուժ, սաստիկ հաստատուն, շատ զորավոր, ճշմարիտ» իմաստային առումներ: Ի՞նչ պատճառով կարող էր *աստուատ* բառը հետագայում փոխարինված լինել «աստուած» բառակով: Այդ հարցում երկու հավանական պատճառ ենք տեսնում: Հնարավոր է, որ որոշակի դեր ունեցած լինի տարբերանունը. *աստուատ* բառի երկու *տ* հնչյուններից առաջինը ազդել է երկրորդի վրա և հեռացրել է իրենից: Արդյո՞ք հավանական չէ մեկ այն հնարավորությունը, որ *աստուած* ձևի երևան գալու հարցում դեր ունեցած լինեն հունարեն հեղինակները: Այս կապակցությամբ, մախ, միանգամայն ուշագրավ պիտի համարել այն կարծիքը, որ, *աստուած* բաղադրությունը, իբրև բառային միավոր, համեմատաբար ուշ շրջանում է դիտվել որպես առանձին բառ, սակայն ոչ ավելի ուշ, քան

²⁸ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն. մախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 237:

²⁹ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ, Եր., 1974, էջ 158:

³⁰ Էդ. Աղ ա յ ա ն, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., 1976, էջ 1248:

³¹ Ստ. Մ ա լ խ ա ս յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 150:

³² Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. 1, Եր., 1979, էջ 320:

³³ Հր. Ա ճ ա յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 277:

³⁴ Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, էջ 318: Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 85, 277: Բառգիրք հայոց, Եր., 1975, էջ 34:

V դ. արդեն որպես *որոշակի հասկացության* անվանում հանդիսանալը.³⁵ Հայկական կյանքում V դարում այդ «որոշակի հասկացությունը» հավատի նոր, քրիստոնեական ըմբռնումը չէ՞ր, որ հետևողական և անողոք պայքարի մեջ էր մտել հեթանոսության դեմ: Բնականաբար համապատասխան վերաբերմունք պիտի ցուցաբերված լիներ նաև գերագույն գործության գաղափարն արտահայտող բառի գործածության հարցում: Եթե *դիք* բառը պիտի գործածվեր հեթանոսական աստծու անվանման համար, ապա քրիստոնեական բարձրյալի ճանաչման համար ավելի համար, վայելուչ բառ կա՞ր, քան *աստուած-ը*: Բայց որոշ նկատառումներով հավանաբար ցանկալի է համարվել այդ բառը փոքր-ինչ փոխված ձևով գործածության մեջ դնել, որի իրականացումն ամենևին էլ դժվար և արտառոց բան չպիտի թվար արհեստական եղանակով ոչ միայն նոր բառեր ու բառաձևեր, այլև նույնիսկ ածանցներ ստեղծելու անհատական հնարամտություններով օժտված հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչների համար: Այս կապակցությամբ նկատի ունենանք, թե հունաբան հեղինակներն ինչպես «հաճախ, հայերեն սովորական ձևերը /իմա՝ բառերը-Ս.Ս./ ձևով կամ նշանակությամբ փոփոխված»³⁶ գործածության մեջ են դրել որպես նոր կազմություններ: Բավարարվենք այդպիսի մի երկու օրինակի մատնանշումով: Ինչպես հայտնի է, հունաբան հեղինակները «*համ ծանոթ ձևը դարձրել են հոմ*»,³⁷ որպես քերականական սեռ նշանակող *մակառասար* տերմինն ստեղծել են *հառասար* բառի սկզբի *հ* հնչյունի տղումով,³⁸ կարծում ենք ոչ թե բարբառային արտասանության, այլ անհատական հնարամտության հետևանքով *ապաքարց* բառում հայտնի *դարձ* արմատի փոխարեն տեղ են տվել *թարց* հնարովի ձևին,³⁹ «այդ» սովորական բառի փոխարեն գործածել են՝ *հայդ*, որպես-ի փոխարեն՝ *որդան*, *նոցա*-ի փոխարեն՝ *նոջա*, «այդպես և ներ նոջայ, ներ սոջայ»⁴⁰ և այլն:

ЛЕКСИКОЛОГИЧЕСКИЕ НАБЛЮДЕНИЯ

___ Резюме ___

___ С. Мелконян ___

Данная статья посвящена исследованию таких слов с армянским суффиксом “US” (русс. экв. “без-”), которые, не были трактованы, исходя из многозначности данного суффикса, или же слова, трактовка которых в том или ином аспекте нуждается в проверке и в корректировке. Необходимое внимание уделено вопросу периода формирования армянского суффикса “US”. Если бы этот суффикс до некоторых пор не был бы известен значением только отрицания (սոչաւս-безхвостный), то не было бы абсолютно верным то мнение, что якобы этот суффикс появился в пост-грабарский период, т.е. после V века.

³⁵ Վ. Հ ա մ ր ա ճ ու մ յ ա ն, Հայերեն *աստված* բառի ծագումն ու տիպարանությունը, Եր., 2002, էջ 32: Ընգծումները մերն են:

³⁶ Հր. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Եր., 1951, էջ 162:

³⁷ Նույնը:

³⁸ Ա. Մ ու ռ ա դ յ ա ն, Հունաբան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Եր., 1971, էջ 211:

³⁹ Հր. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, էջ 223-224:

⁴⁰ Հր. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, էջ 148, 149:

ԿԱՐՆՈ ԲԱՐԲԱՌԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻՆ
ԱՆԴՐԱԴԱՌՆԱԼՈՒ ՄԻ ՓՈՐՁ

Կարնո բարբառը համարվում է հայերենի կենդանի բարբառների մեջ ամենամեծերից մեկը: Բարբառաբանական, վերջին երկու հարյուրամյակի ընթացքում այս բարբառով խոսող մի ստվար զանգված հանգրվան է գտել Շիրակի դաշտում, զգալի մասն էլ՝ Ջավախքում և այլուր: 1972 թվից ի վեր ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվաբանության ինստիտուտի լեզվաբան-բարբառագետները ձեռնարկել են հատուկ ծրագրով հայերենի բարբառների գրառման աշխատանքները՝ հընթացս կուտակված նյութերը մեկնաբանելու, բարբառային ամենատարբեր իրողությունները ուսումնասիրության առարկա դարձնելու և հայ բարբառագիտության զարգացմանը նպաստելու միտումով: Տարիների տքնաջան հավաքչական աշխատանքներով կուտակված 500 խոսվածքային միավորների մեջ քիչ չեն մաս Կարնո բարբառին առնչվող գրանցումները: Շիրակի տարածքի գյուղերից մեզ հաջողվել է գրառել Մշո գավառի բազմաթիվ գյուղերից, Խուֆից, Սասունից գաղթածների մայրենի խոսվածքները: Այս տարածաշրջանում ոչ պակաս արդյունավետ եղավ Կարնո բարբառը կրող կարսեցի, բասենցի գաղթականների առաջին, երկրորդ սերնդի ներկայացուցիչների հետ հանդիպումներն ու նրանց մայրենի խոսվածքների գրանցումները: Ներկայումս այդ բարբառը կրող երրորդ, չորրորդ սերնդի ներկայացուցիչները հաղորդակցվում են միանգամայն օրինաչափորեն ձևավորված միջբարբառային խոսվածքով: Եթե դրան հավելենք մաս գրական արևելահայերենի հզոր ազդեցությունը, ապա պարզ կդառնա, թե որքան կարևոր էր վերջին 25 տարիների ընթացքում Շիրակի տարածաշրջանի *Ազատան*, *Գետք*, *Մարմաշեն*, *Ոսկենհասկ*, *Ախուրիկ*, *Հայկավան* գյուղերում պարբերաբար ձեռնարկված հավաքչական աշխատանքները:

Հայերենի բարբառների բառապաշարից ընտրված թեմատիկ առանձին խմբի, տվյալ դեպքում՝ ժամանակակիշ բառերի քննությունը հետաքրքիր շատ իրողություններ է ի հայտ բերում: Կարնո բարբառի տարբեր խոսվածքների գրանցումներից ընտրել ենք *ԱՌԱՎՈՏ* օրապահին վերաբերող բառակազմումները:

ՆՀԲ -ում այս բառի դիմաց գրված է. «*Առաւօտ* - այգ, սկիզբն տունջեան, արևագալ. առ հարոյթ (առյարոյթ), այսինքն՝ «Ժամ յառնելոյ ի քնոյ»:¹

Արմատական բառարանում Հ.Աճառյանը թեև չի ստուգաբանում *առավոտ* բառը, բայց փաստարկներ է բերում *առ* նախդիրից և *աւօտ* արմատից կազմված լինելու օգտին: Ըստ նրա՝ *աւօտ* արմատը «ժամանակ» է նշանակում, և որ այդ բառից են կազմված *շաղաւօտ* (գիշերվա ժամը 4-ը՝ ըստ արևելյան ժամահաշվի) և *կամաւօտ* (գիշերվա ժամը 5-ը) ժամանումները:²

Գ. Ջահուկյանը *առավոտ* (առաւօտ) համարում է հնդեվրոպական **ausos* - լուսավորել (*ausos* - արշալույս) ձևից սերող բառ՝ առ նախածանցով և աւօտ վերջածանցով, իսկ արմատը աւ-ն է:³ Նույն կարծիքին է մաս Էդ. Աղայանը. «Մենք արմատն ենք համարում աւ, իսկ առ- և աւտ(օտ)՝ ածանցներ»:⁴

1) *Առավոտ* հասկացության դիմաց Շիրակի տարածքի բոլոր խոսվածքներում առկա է *հառավօղ* համապատասխանությունը՝ հիմնականում մակբայական կիրառությամբ: Ասենք՝

Հառավօղ էրտանկ բրդի բազար (Գյումրի):

Յեւօր հառավօղ շաղ թէզ տեղէս հէլա (Կարսի Փաղոքովան՝ գրանցված

Ոսկենհասկ գյուղում):

Օրվա պահերի անվանումները հիմնական բառաֆոնդի ամենագործուն շերտի բառերն են, որոնք տարբեր բարբառներում հանդես են գալիս լեզվամտածողության

¹ Տես ՆՀԲ, հ. 1, Եր., 1979, էջ 298:

² Հ.Աճառյան, ՀԱԲ, Եր., հ. 1, էջ 256:

³ Գ. Ջահուկյան, ՀԼՊ. նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 159:

⁴ Է.Աղայան, Բառաքննական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Եր., 1974, էջ 24:

նույնությունից բխող կադապրային ձևերով: Ժամանակը հաշվարկելիս մարդիկ ամենից առաջ հիմք են ընդունել անխախտ հաջորդականությամբ միմյանց հերթագայող երևույթները և հատկապես՝ ցերեկվա և գիշերվա հաջորդականությունը: Համաժողովրդական գործառույթ ունեցող բառաձևերի կողքին հանդես են գալիս ժողովրդի տվյալ հատվածի կենսակերպի յուրահատկությունից բխող եզակի բառանվանումներ, որոնք կարող են այլ տարածքներում չկրկնվել:

Հայերենի բարբառներում *առավոտ* հասկացության բառանվանումները ներկայանում են բազմաթիվ հոմանիշային տարբերակներով: Դա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ այդ օրապահին ընդգրկում է բավական երկար ժամանակահատված՝ գիշերավարտից մինչև կեսօր: Ահա այդ անորոշությունից ձեռքբաղվելու, հնարավորինս ճանաչելի, ընկալելի դարձնելու միտումով օրվա այդ պահին անվանելիս մարդիկ ընտրել են տվյալ ժամանակահատվածին բնորոշ որևէ հատկանիշ և դրել անվանման հիմքում: Առավել ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք առավոտվա տարբեր պահերն են մատնանշում:

ա) Վաղ առավոտ լինելու հանգամանքն ընդգծվել է *գիշեր* բառով կազմված ձևերում, ինչպես, ասենք, *գիշեր* և հան արմատներն իրար կապելով և դրանով *գիշերավարտի* գաղափարն արտահայտելով *գիշերհանա* բառաբաղադրությամբ:

Հ'առավոդ-գիշերհանա սաղանի պէս դէմըս յէլավ (Կարսի Փաղոթրվան):

Գիշեր բառի գործիականի քարացած հոլովածն է *գիշերով*, «վաղ առավոտ, գրեթե գիշեր, դեռ լույսը չբացված» նրբիմաստներն է ներառում, այլ խոսքով՝ գործողությունը ավելի շուտ գիշերը, քան թե առավոտյան կատարվելու հանգամանքն է մատնանշվում: Այդ *գիշերով* մակբայի գործառության առիթով տեղին է նշել Հր.Աճառյանի հետաքրքիր մեկնաբանությունը հետգրաբարյան շրջանում առաջացած *վա* հոլովման մասին, ինչին մա անդրադարձել է Ն.Նախիջևանի բարբառի քննության առիթով: Նա գտնում է, որ *վա* հոլովման ենթարկվող ժամանակահիշների գործիականը պետք է լինեն առավոտվանով, գիշերվանով, այսինքն՝ գործիականի համար - *վանով* վերջավորությունն է օրինաչափ, սակայն այդ դեպքում *գիշերվանով* բառը կհասկացվի «գիշերվանն էլ միասին հաշվելով»: Ուստի գործիականը կազմվում է պարզ -ով վերջավորությամբ: Իսկ ժամանակահիշներն առհասարակ գործիական չունեն»⁵ Նշենք, որ գործիական հոլովով միջոցի խնդիր է ձևավորվում, իսկ տվյալ դեպքում գործ ունենք ժամանակի պարագայի հետ:

բ) Առավոտ օրապահի անորոշությունը հաղթահարելու, ավելի ստույգ ժամանակահատված ցույց տալու, ասենք, վաղ առավոտ լինելու հանգամանքն ընդգծելու նպատակով են գործառել *հ'առավոդ կանուխ* բառակապակցությունը:

Հ'առավոդ կանուխ ճամպա հընգավ (Մարմաշեն):

2) Ծագումնաբանական մի առանձին խմբում էլ կարելի է առանձնացնել բնիկ հայերեն *լույս* արմատից սերող բառանվանումները: Միանգամայն բնական է, որ *առավոտ* հասկացությունն առնչվում է արևի լույսի տարածվելու գաղափարի հետ: *Մութ* և *լույս* արմատներով ստեղծվել են վերլուծական բաղադրություններ՝ շաղկապական, հարադրական բարդություններ: Օրինակ՝

Մութուլուս էր, օր խօրօզը կանճեց (Ազատան):

Լույս և դեմ արմատների բաղադրությամբ առաջացած բառաձևերին բնորոշ է վաղ լուսաբաց բառիմաստը: Դրանք մատնացույց են անում լույսը բացվելուն նախորդող պահը, ինչպես, ասենք, *լուսուղեն* բառաձևը:

Լուսուղեն քիճըն թօն էգավ (Գետք):

Մյան համարժեք է Արարատյան բարբառի խոսվածքներում առկա *լուսաղենին* բառանվանումը, որն անցել է մալ գրական արևելահայերենին:

Փոխառյալ *թարաֆ* (կողմ) բառով հայաբանության արժեք ունեցող նկարագրական տիպի ժամանակահիշներ են ստեղծվել, որոնք լայնորեն գործառում են Կարնո բարբառի խոսվածքներում, ինչպես՝ *լուսու թարաֆ, հ'առավոդվա թարաֆ*:

Բարբառախոսների հավաստմամբ՝ կիրառելի է մալ *ատամա մուտ* (աղամամութ) համապատասխանությունը, որն, անշուշտ, կապվում է Աղամ նախահոր հետ՝

⁵ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, *Քննություն Նոր Նախիջևանի (Խրիմի) բարբառի, Եր., 1925, էջ 187*:

մատնանշելով աշխարհաստեղծման այն պահը, երբ իրարից անջատվել են խավարն ու լույսը: Նմանատիպ բառերը գուցե և հաճախական չեն, սակայն հասկանալի են բոլոր հավատացյալներին և խոսքում կարող են ունենալ լրացուցիչ գործառական բաշխում: Ընդ որում՝ բառակապակցության արժեքով (հատկացուցիչ-հատկացյալ կառույց), ինչպես՝ Առանա մուտ, Առանու մըտի հեղ: Այսպես՝

Առանու մըտի հեղ պարբս վողի վըրա էր (Կարսի Ուզունքիլիսա՝ գրանցված Ոսկեհասկ գյուղում):

3) Ծագումնաբանական առանձին խումբ են կազմում *առավոտ* հասկացության դիմաց փոխառյալ *սարահ* ձևի հնչյունափոխված տարբերակները ներկայացնող բառանվանումները: Թուրքերենի միջնորդությամբ պարսկերենից փոխառյալ *սարահ* ժամանականիշը «շուտ, կանուխ, վաղ» նրբիմաստներն ունի և խոսքի մեջ ժամանակի պարագա է ձևավորում՝ ընդգծելով գործողության՝ վաղ առավոտյան կատարվելը:

Բացառապես մակբայական գործառույթ դրսևորող *սարահ* փոխառյալ բառից սերող *սարահտան* կամ *սարախտան* ժամանականիշը լայն կիրառություն է ստացել հայերենի հատկապես արևմտյան խմբակցության բարբառներում: Լայնորեն գործառում է նաև Կարնո բարբառի տարբեր խոսվածքներում, ինչպես՝ Գյումրի քաղաքի, Կարսի Փաղղըրվան, Դրզլչախչախ, Ուզունքիլիսա, Աղջաղալա, Բասենի մի շարք գյուղերից գաղթած շիրակցիների խոսքում:

Սարախտան կիտորը քրնդիրը վառեց (Բասեն):

Վաղ առավոտ լինելու հանգամանքն ընդգծելու համար թուրքերենից փոխառյալ *թեզ* (շուտ) ձևի զուգորդությամբ սաստկական արժեք է ձեռք բերել *սարախտան թեզ* բառակապակցությունը: Այսպես՝

Սարախտան թեզ տերդերը մըղավ ժամը (Ազատան):

4) *Առավոտ* հասկացության դիմաց առկա բառանվանումների հոմանիշային տարբերակներից մեկն էլ Շիրակի մարզի Ոսկեհասկ գյուղում մեր կողմից գրանցված՝ Կարսի Դրզլչախչախ գյուղի խոսվածքում առկա *աղդամուղդ* համապատասխանությունն է: ՆՀԲ-ում *աղջամուղջ*-ի համար նշվում է նաև աղտամուղտ, աղտումաղտ հոմանիշները, որոնք գործառում են «մութ, մառախուղ, խավար» իմաստներով:⁶ Նշանավոր հայագետ Ա. Մեյեն աղջամուղջ բառը առանձին քննության առարկա է դարձրել «Հայերեն ստուգաբանություններ» շարքում: Ըստ Մեյեի՝ դա մի կրկնավոր բարդություն է, որ առաջացել է հայերենում կիրառվող երկու ուշագրավ միջոցներով:

1) ա և ու ձայնավորների հերթագայությամբ, ինչպես՝ խառնիխտուն... և 2) մ-ի հավելումով կամ բառակազմի բաղաձայնի փոխարինում մ-ով, ինչպես՝ հացումաց...: Ապա ավելացնում է . «Այս երկրորդ միջոցը բավական հազվադեպ է հին բնագրերում, բայց ազատ կիրառվում է ժամանակակից ժողովրդական լեզվում: Ուստի աղջամուղջ-ի սկզբնական ձևը աղջ է»:⁷ Իսկ այդ արմատին Մեյեն գուցադրում է հնդեվրոպական այլ լեզուներում առկա ձևեր՝ անձրև նշանակությամբ: ՆՀԲ-ում աղջամուղջ-ի համար նշվում է «մութ, մառախուղ, խավար» իմաստները, և բերվում են վկայություններ աղտամուղտ, աղտումաղտ հոմանիշային տարբերակների մասին:⁸ Այդպիսի փաստի առկայությամբ անառարկելի ենք համարում աղդամուղդ բառաձևի աղերսը հայոց հին օրացուցային համակարգում վկայված գիշերային 2-րդ ժամանակն հետ: Այլ խոսքով՝ Կարսի Դրզլչախչախ գյուղի խոսվածքում առկա աղդամուղդ ժամանականիշը աղջամուղջ ժամանակն մնացուկային ձևն ենք համարում:

5) *Առավոտ* հասկացության դիմաց ինքնատիպ մի ժամանականիշ էլ՝ *աղօթրան*, գործառում է ինչպես Մշո, Վանի, Խոյի բարբառներում, այնպես էլ Կարնո բարբառի մի շարք խոսվածքներում՝

Աղօթրանն օր բածվալ, շուղըն շօրէրըս հակա, տընէն հէլա (Բասենի Նարման գ.):

Այս աղօթրան (աղոթարան) ածանցավոր բառը կարող էր նշանակել և՛ աղոթելու ժամանակ, և՛ աղոթելու տեղ: Վերջին իմաստն ավելի հավանական է թվում (-արան ածանցին առավել բնորոշ է տեղ ցույց տալը): Կարելի է կարծել, որ դեռ արևապաշտության շրջանում առավոտյան աղոթքն արվել է դեմքով դեպի արևելք՝ «աղոթարան»: Աս-

⁶ Տե՛ս ՆՀԲ, հ. 1, Եր., 1979, էջ 298:

⁷ Ա. Մեյեն, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 1978, էջ 154:

⁸ Տե՛ս ՆՀԲ, հ. 1, Եր., 1979, էջ 298:

տիճանաբար կատարվել է տեղ-ժամանակ անցում, և արդյունքում առաջացել է *աղօթ-րան* ժամանականիշը՝ *արևազայի ժամ* իմաստով: Այդ սովորությունը ծխապաշտամունքային բնույթի այլ տարրերի հետ ժառանգորդաբար անցել է քրիստոնեությանը, և աղօթքան բառն էլ բարբառներում շարունակել է գործառնել ժամանականիշի արժեքով:

6) *Առավոտ* հասկացության իմաստով Շիրակի տարածքի խոսվածքներում գործառնող հոմանիշային տարբերակներ կան հայ ժողովրդական հեքիաթներում: Վաղնջական ժամանակներից ժողովրդի շուրթերին գոյատևող, սերնդեսերունդ փոխանցվող հեքիաթներն անսպառ շտեմարան են բարբառային իրողություններն ուսումնասիրողների համար: Բասենի խոսվածքում առկա «խօրօզխօսումին» ժամանականիշ մակբայը կոպիտ մոտավորությամբ մատնանշում է վաղ լուսաբացը: Այն, հավանաբար, կապվում է հայերենում և այլ լեզուներում ընտանի կենդանիների և թռչունների վարքի միջոցով օրապահը որոշելու սովորության հետ:

Ամփոփելով «առավոտ» հասկացության իմաստով հայերենի բարբառներում և մասնավորապես՝ Շիրակի տարածաշրջանում գործառնող Կարնո բարբառի խոսվածքներում առկա բառանվանումների քննությունը՝ գալիս ենք եզրահանգման, որ գիշերավարտից մինչև կեսօր ձգվող այդ օրապահի բառանվանումներին բնորոշ է հոմանիշային բազմազանությունը:

Հայոց լեզվի պատմության, ազգագրության, պատմագիտության, բանագիտության և այլ բնագավառների հետ առնչվող շատ հարցերի պատասխանը կարելի է գտնել բարբառների բառապաշարի ուսումնասիրության շնորհիվ:

К АНАЛИЗУ ГОВОРОВ КАРИНСКОГО ДИАЛЕКТА

___ Резюме ___

___ Д. Барнасян ___

Одним из живых диалектов армянского языка является каринский, которым ныне пользуется довольно большое число армян, проживающих в Ширакском регионе и Джавахетии. Ныне продолжают работы по изучению особенностей говоров этого диалекта, проводятся систематические собирательские работы. Данная статья посвящена словесным названиям, обозначающим утреннее время суток ("утро"). Сравнительный анализ показывает, что временной промежуток от окончания ночи до полудня в разных говорах этого диалекта обозначается словами, которые характеризуются разнообразием синонимов.

**ՍԱՐ ԲԱՂԱԴՐԻՉՈՎ ԼԵՈՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ
ԵՎ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ**

Տեղանունները մախ և առաջ հատուկ անուններ են, այսինքն՝ նրանց ամենից քնորոշը անվանողական արժեքն է։ Սակայն տեղանունները, անվանողական արժեքից զատ, ունեն մաս ալլ արժեք։ Նրանք սովորաբար ունենում են տեղեկության խորք, որի բացահայտման համար անհրաժեշտ է դրանք վերլուծել, դասակարգել, գտնել կառուցվածքային ու ծագումնաբանական օրինաչափություններ, պարզել դրանց ներքին ձևի արտալեզվական պայմանավորվածությունները։

Տեղեկության խորք ասելով՝ նկատի ունենք տվյալներ

- այն լեզվի մասին, որով կազմվել է տեղանունը,
- այն ժողովրդի մասին, որ տվել է այդ անունը,
- այն մշակույթի մասին, որի շրջանակներում տրվել է անունը,
- այն ժամանակի մասին, երբ ծագել է անունը,
- այն տարածքի մասին, որտեղ ծագել է որին վերաբերում է անունը։

Իմաստային խորքից բացի՝ հետաքրքիր են մաս անվան խորհրդանշային արժեքը, տիպաբանական բնութագիրը, գործառական և բառակազմական շառավիղները, համանունները, հոմանիշները, տարբերակները։

Ամեն տեղանուն կարելի է ուսումնասիրել հետևյալ հայեցակետերով.

- տեղանվան բնույթը,
- ծագման ժամանակը և հազամանքները,
- ծագման լեզուն,
- բովանդակությունը և ստուգաբանությունը,
- կառուցվածքը և կազմությունը,
- հետագա տարածումը, փոխակերպումները, ճյուղավորումները, կիրառությունները,
- ուղղագրությունն ու ուղղախոսությունը, տառադարձումն ու հնչադարձումը։

Մույն հոդվածում առանձնացվել է տեղանունների մի համեմատաբար ոչ մեծ խումբ՝ *սար* բաղադրիչով կազմված լեռնանունները, և կատարվել է դրանց կառուցվածքային ու իմաստային քննություն։ «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանում»¹ տեղ է գտել *սար* բաղադրիչով ավելի քան 300 լեռնանուն։ Այս թիվը մեծ չէ լեռնային երկրի համար։ Բայց պետք է նկատի ունենալ, որ կան հոմանիշ այլ բաղադրիչներ (լեռ, բլուր, դաղ, թափա և այլն), որոնք մույնքան կամ մույնիսկ ավելի արտադրողական են։

«Սար» բաղադրիչով լեռնանուններն ըստ տեսակի լինում են լեռնաշղթա, լեռնաճյուղ, լեռնաբազուկ, լեռնագագաթ, լեռ։ Ըստ վերոհիշյալ բառարանի տվյալների՝

- լեռ են *Ամբերդասարը, Այրիսարը, Անդռասարը, Աջասարը, Ասեղասարը, Արամասարը, Արարոց սարը, Արթունասարը, Արծաթասարը, Արջասարը, Բոխիսարը, Գարուսարը, Գորգիովտու սարը, Գռասարը, Գրասարը, Ելասարը, Եղջերվասարը, Ընձաքիսարը, Թթասարը, Իշխանասարը, Լանջասարը, Խթերու սարը, Խնձորի սարը, Ծաղկասարը, Ծառասարը, Ծխեկու սարը, Կարմիր սարը, Կաքավասարը, Կրակասարը, Կրասարը, Հաշտասարը, Հովասարը, Մանկասարը, Մեծ սարը (Մեծսարը), Մեղրիսարը, Նավասարդի սարը, Նիգասարը, Ոսկեսարը, Չալսարը, Չարագլուսարը, Պելսարը, Պղնձասարը, Պուտուկսարը, Սարակը (Սարակն), Սիմսարը, Սմբատասարը, Վանքասարը, Տապանասարը, Տաք ջրի սարը, Ուխտի սարը, Քանասարը, Օձասարը, Օջախսարը և այլն։*
- Լեռնագագաթ են *Աղջկասարը, Ամպիսարը, Այծասարը, Անգեղասարը, Աչքասարը, Առնոսասարը, Բաղացսարը, Գեղասարը, Գեղարդասարը, Գնդասարը, Գողթանսարը, Գութանասարը, Եզնասարը, Եղնասարը, Երկաթասարը, Զոհասարը, Թռչնասարը*

¹ Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Մտ. Մ ե լ ի ք-Բ ա խ շ յ ա ն, Հ. Բ ա բ ե դ յ ա ն, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (երեք հատորով), Եր., 1986-2001։

րը, Լեռնասարը, Խաչիսարը, Խոսրովասարը, Ծաղկասարը, Ծովասարը, Կալերիսարը, Կարկտասարը, Կլորսարը, Կրասարը, Հարսնասարը, Հովասարը, Գևորգսարը, Մարտիկա սարը, Պահակասարը, Պայտասարը, Ռումբասարը, Սամսարը, Մարիսարը, Մարվարդը, Մեղան սարը, Մեմասարը, Մեռասարը, Մայրակասարը, Մրբիսարը, Վահագնասարը, Վանքասարը, Վեցկեսարը, Վիշապասարը, Յողասարը, Յորնասարը, Փոցիսասարը, Փոքրասարը, Զաջերի սարը և այլն:

- Լեռնաշղթա են Դալիսարը, Թեքսարը, Կատարասարը, Կողբասարը, Մթնասարը, Պաղասարը, Սալնասարը, Սարերը, Մեղան սարը, Կատուսարի, Ամուլսարի, Գնդասարի, Սամսարի, Փիրամսարի լեռնաշղթաները, Լեռնակա սարերը, Ուխտյաց սարերը, Օլթիի սարերը և այլն:
- Լեռնաճյուղ է Բռնաշենի սարը:
- Լեռնաբազուկ է Փելասարը:

1. Լեռնանունների կառուցվածքային քննություն. Բառակազմական թուղիկ վերլուծության արդյունքները հետևյալն են.

Պարզ են Սար և Սարեր լեռնանունները: Բաղադրյալ են սար բաղադրիչով մյուս բոլոր լեռնանունները: Ընդ որում՝ պարզ ածանցավորներ այս ցանկում չկան, բարդ են՝ Գամասար, Գեղասար, Գարուսար, Գռասար, Գրասար, Եզնասար, Թեքսար, Լանջասար, Թթսար, Չոհասար, Լճասար, Կովասար, Կեռասար, Պահակասար, Կելիդոնյան սար, Չոմագիսար, Չիթահանից սար և այլն, բարդ ածանցավոր են՝ Արթունասար, Արությունասար, Գեղարքունյաց սար, Իշխանասար, Լուսավորչի սար, Կելիդոնյան սար, Ողմասարիք, Մառցակասար, Վանքասար, Տաղոնաց սար, Տապանասար, Զեխուտի սար, Թռչնասար, Կլորսար, Գևորգսար, Մեռակասար, Պահակասար, Սասնգվույն սայրն, Վեցկեսար և այլն:

Կան նաև քերականական մասնիկ (հոլովիչ, հոգնակերտ, բայական վերջավորություն և այլն) պարունակող անուններ՝ Զաջերի սար, Ուխտի սար, Տաշածսար, Ջրով Լորո սար, Չիթահանից սար, Գողթանսար, Բաղացսար, Աղջկասար, Ծխեկու սար, Խթերու սար, Գեղարքունյաց սար, Գեքլվա սար և այլն:

Բարդ լեռնանունները կարելի է դասակարգել նաև ըստ հարադրական և համադրական ձևերի: Օրինակ՝ հարադրական են Բերդի սարը, Գարոյի սարը, Գեքլվա սարը, Գորգեղվտու սարը, Գեղարքունյաց սարը, Տաք ջրի սարը, Լուսավորչի սարը: Համադրական են Գանձասարը, Բոխիսարը, Բաղացսարը, Գեղասարը, Գնդասարը:

Սար բաղադրիչը հիմնականում հանդես է գալիս եզակի թվով (օրինակ՝ Եզնասար, Ծաղկասար), բայց այն կարող է հանդես գալ նաև հոգնակի թվով (օրինակ՝ Յալլիճու սարեր, Սարեր, Օլթիի սարեր): Բաղադրյալ լեռնանունների մեծ մասում սարը վերջնաբաղադրիչ է: Օրինակ՝ Գարոյի սար, Գուքանասար և այլն: Կա դեպք՝ Արուսարդաղ (լեռ), երբ սար բաղադրիչը նախորդում է մեկ այլ վերջնաբաղադրիչի՝ չլինելով բառակազմում, այսինքն՝ միջնաբաղադրիչ է: Այս անվան մեջ փաստորեն երեք անգամ կրկնվում է հիմնաբառը (լրացյալը)՝ տարբեր լեզուներով և հոմանիշ ձևերով:

Մի ոչ մեծ խմբում սարը սկզբնաբաղադրիչ է: Օրինակ՝ Մարակ, Մարակն, Մարի աղբյուր, Մարիսուրբ, Մարվարդ, Մարվանդ և այլն: Կան նաև մի խումբ բառեր, որոնց սկզբնաբաղադրիչը թվում է, թե հայերեն սար արմատն է (օրինակ՝ Մարի դաղ, Մարիթափա, Մարիկայա, Մարգուլ, Մարկում, Մարպուլաք, Մարու (լեռ), Մարիչայ, Մարիբուռուն, Մարուշեն և այլն): Դրանք հիմնականում թուրքերեն են, և սկզբնաբաղադրիչը հայերեն սար-ին համանուն կամ հարանուն թուրքերեն սարի-«դեղին» արմատն է՝ տարբեր աղավաղումներով: Այսինքն՝ Մարի դաղ նշանակում է «դեղին սար», Մարիթափա՝ «դեղին բլուր», Մարիկայա՝ «դեղին ժայռ», Մարգուլ՝ «դեղին վարդ», Մարկում՝ «դեղին ավազ», Մարպուլաք՝ «դեղին աղբյուր», Մարու (լեռ)՝ «դեղին (լեռ)», Մարիչայ՝ «դեղին գետ», Մարիբուռուն՝ «դեղին մուր», Մարուշեն՝ «դեղին շեն»:

2. Լեռնանունների իմաստային քննություն. Ըստ անվանման իմաստային հիմունքի դասակարգելիս առաջանում են հետևյալ ենթախմբերը:

ա. Մթագնած անվանումներ, գիտականորեն չստուգաբանվող անվանումներ՝ Անդրբասար, Անոսասար, Մարտիկա սար (Մարաթուկ), Միմսար, Սալնասար, Սամսար (Սամասար), Զանասար,

բ. ստուգաբանված անվանումներ, որոնց հիմքում կարող է լինել.

- 1) Ռեյիեֆի որևէ հատկանիշ, որը կարող է արտահայտվել ուղղակիորեն կամ փոխաբերաբար՝ որևէ համեմատության հիման վրա, և վերաբերել՝
 - տեղանքի ձևին՝ բարձունք, հարթավայր, իջվածք, ցցվածք, փքվածք և այլն, օրինակ՝ *Ասեղասար, Գնդասար, Թեքսար, Կոթոսար, Կեռասար, Պոլոզսար, Տափասար, Խթերու սար*, փոխաբերաբար՝ *Աջրասար, Ճկութսար, Նալսար, Պայտասար, Շղասար, Չաթալսար («երկճյուղ սար»), Պոռշի սար, Պուտուկսար, Սեղանասար, Սեղան սար, Սարաջուղ («սարաճյուղ»), Տաշածսար, Տապանասար, Ջանասար, Ուրասար (Ուռասար) («պալարասար»), Զոշասար («զույգ սար»),*
 - տեղանքի թողած տպավորությանը, հիմնականում՝ փոխաբերաբար, օրինակ՝ *Աղուսար Արևմտյան, Գեղասար, Պառավասար, Կոջասար («ծեր սար»), Ոսկեսար, Կզղ սար («ոսկի սար»), Պելսար (Պելասար) («գիժ սար»), Փելասար («լավ երևացող սար»), Զյուտուսարը (Զյուտուզսար) («խռոված սար»),*
 - տեղանքի գերիշխող գույնին, օրինակ՝ *Կյաժսար, Գարասար (Կարասար, Դարայսար), Կարմիր սար, Չալսար, Սևասար (Սևսար), Սպիտակասար, Սարսար (Մարըսարդաղ) («դեղին սար»),*
 - անվանվող առարկայի չափին, օրինակ՝ *Մեծսար, Փոքրասար*, փոխաբերաբար՝ *Մանկասար, Մթնասար,*
 - անվանվող առարկայի տեղադրությանը և հարևան առարկաների հետ ունեցած տարածական հարաբերությանը, օրինակ՝ *Մեմակսար, Մենսար, Տակսար, Աջասար, Լանջասար, Կատարասար*, փոխաբերաբար՝ *Այրիսար, Պահակասար, Սահմանասար,*
 - բուսածածկույթի առկայությանը կամ բացակայությանը, հիմնականում՝ փոխաբերաբար, օրինակ՝ *Քաչալ սար, Զյոսա սար, Ամուլսար,*
 - կլիմայական առանձնահատկություններին, օրինակ՝ *Ամպիսար, Կարկտասար, Հովասար, Պաղասար, Սառնասար, Տաք սար, Ցողասար,*
 - լեռան հրաբխային գործունեությանը՝ *Կրակասար, Ռումբասար, Ուռումբա սար:*
- 2) Ջրային որևէ հատկանիշ, որը կարող է լինել՝
 - լիճ, օրինակ՝ *Լճասար, Ծովասար, Յալիճու սարեր,*
 - աղբյուր կամ դրա հետ առնչվող ավազան, օրինակ՝ *Աղբյուրի-սար, Գռասար, Մարակ (Մարակն), Մարբուլախ, Տաք ջրի սար, Սառցակասար, Ջրով Լորո սար,*
- 3) Բուսական, որը կարող է լինել՝
 - ծառ կամ թուփ, օրինակ՝ *Բոխիսար, Ծառասար, Զեխուտի սար,*
 - պտուղ, օրինակ՝ *Գարուսար, Թթասար, Խնձորի սար, Ցորնասար,*
 - ծաղիկ, օրինակ՝ *Ծաղկասար, Մարվարդ,*
 - խոտ, կանաչեղեն, օրինակ՝ *Շրեշտասար (Շիրիշի սար):*
- 4) Կենդանու անվանում, որը կարող է լինել՝
 - թռչուն, օրինակ՝ *Թռչնասար, Կաքավասար, Ջրով Լորո սար,*
 - ընտանի կենդանի, օրինակ՝ *Այծասար, Եզնասար, Կովասար (Կովսար), Ցուլասար,*
 - վայրի գիշատիչ, օրինակ՝ *Առյուծասար, Արջասար, Արջիսարը, Գայլասար,*
 - որսի կենդանի, օրինակ՝ *Լապաստրակասար, Եղնասար, Եղջերասար, Եղջերվասար,*
 - սողուն, օրինակ՝ *Վիշապասար, Օճասար:*
- 5) Արտադրական անվանում, որը կարող է վերաբերել՝
 - ընդերքի հանածոներին, օրինակ՝ *Աղասար, Արծաթասար, Գանձասար, Երկաթասար, Կրասար, Մարմարսար, Պղնձասար,*
 - տվյալ տեղանքում կատարվող աշխատանքային գործունեությանը, օրինակ՝ *Գութանասար, Կալերիսար, Չիթահանից սար:*
- 6) Հասարակական (ընկերային) հատկանիշ, օրինակ՝ *Աղջկասար, Հաշտասար, Հարսնասար, Դուլասար, Իշխանասար, Մեծ Իշխանասար, Քաջերի սար:*
- 7) Մարդանուն, որը կարող է լինել՝
 - թագավորի անուն, օրինակ՝ *Լևոնասար, Խոսրովասար, Սմբատասար,*
 - այլ իշխանավորի կամ հասարակ անձի անուն, օրինակ՝ *Արդյախասար, Արդուլսար Աբուսարդաղ, Ավագիսար, Արթինասար (Արությունասար), Գարոյի սար, Ընձաքիսար, Խաչումսար, Խաղիլուսար, Խաչուիսար, Կյուլխասի սար, Հայտարի սար,*

Մանիգարի սար, Մավասի սար, Մուրադսար, Մանդուխտասար, Մահակասար, Մոնասար, Մուլեյմանասար, Վանեսասար, Վեցկեսար, Ունանիսար:

8) Ցեղանուն կամ տոհմանուն, օրինակ՝ *Անգեղասար, Արամասար, Բել-սար (Բելվասար), Ներքովթ (Ներքովթի սար, Նամրութա սար), Մեմասար, Մալականի սար, Պետրեցվոց սար, Սասնգվույն սայրն:*

9) Մշակութային հատկանիշ, որը կարող է վերաբերել՝

- կրոնական ըմբռնումներին, սրբերին, օրինակ՝ *Արարոց սար, Ջոհասար, Լուսավորչի սար, Խաչիսար, Մեծ Նահատակի սար, Նահատակասար, Սարին Սուրբ Սարգիս, Սուրբ Գևորգի սար, Սարիսուրբ, Սրբիսար, Սուրբ սար, Վահագնասար, Ուխտասար, Ուխտի սար, Ուխտյաց սարեր,*

- մշակույթի հուշարձաններին, շինություններին, օրինակ՝ *Ամբերդասար, Բերդի սար, Գեղարդասար, Վանքասար, Քիլիսա սար,*

- կենցաղային-ազգագրական երևույթներին, օրինակ՝ *Նավասարդի սար, Չարագլուսար, Գրասար, Զոչի սար:*

10) Հարևան այլ տեղանուն, որը կարող է լինել՝

- բնակավայրի անուն, օրինակ՝ *Բալովտու սար, Բոնաշենի սար, Լեռնակա սարեր, Խանդրիսու սար, Ծխեկու սար, Կոտուց սարը (Քեթուզար), Կուրթանասար, Հաղբուքի սար, Մաստարայի սար, Նիջասար, Մելիմի սար, Մալխտակի սար, Տաղոնաց սար, Քաղատակա սար,*

- գավառի անուն, օրինակ՝ *Բաղացսար, Գեղարքունյաց սար, Գողթանսար, Կապրուսար (Կյուպրուսար, Քյափրուսար) (մախկին Կյուպարա մահալի՝ գավառակի անունից), Կողբասար, Մեղրիսար, Նիգասար, Ողմասարիք, Մասնո սար, Օլթիի սարեր,*

- գետահովտի անուն, օրինակ՝ *Գորգհովտու սար, Փշհովտի սար:*

Մեզ չհաջողվեց պարզել մի քանի անվանումների ծագումն ու իմաստը՝ *Կասուսար, Կելիդոնյան սար (Քելիտոնյան սար), Հավաներ-սար, Հաֆդասար, Դույլասար, Մոավասար, Շիպասար, Չիզասար, Փովերու սար, Փիրամիսար* և այլն:

Կարելի է կատարել նաև դասակարգում ըստ անվանման իմաստային անմիջականության: Այս հատկանիշով առանձնանում են հետևյալ խմբերը.

- փոխանցված անուններ, այսինքն՝ սկզբնապես իբրև այլ տեղանուն առաջացած, հետո նույնությամբ լեռնանուն դարձած միավորներ: «Սար» բաղադրիչով անունների շարքում այդպիսի օրինակ չկա, քանի որ դրանք բոլորն էլ բնականաբար, ի սկզբանե կազմվել են իբրև լեռնանուններ: Հազվադեպ հանդիպում են «սար» վերջնաբաղադրիչով անուններ, որ միայն ոչ լեռնանուն են (օրինակ՝ Բանիսար գյուղ), բայց ակնհայտ է, որ սկզբնապես դրանք եղել են լեռնանուն, հետո փոխանցվել են մեկ այլ առարկայի, իսկ իբրև լեռնանուն կա՛մ վերացել են, կա՛մ պարզապես չեն արձանագրվել բառարանում:

- այլ տեղանունների հիման վրա կազմված լեռնանուններ, օրինակ՝ *Ամբերդասար, Գեղարդասար, Բալովտու սար, Բոնաշենի սար, Լեռնակա սարեր, Խանդրիսու սար, Մեղրիսար, Նիգասար, Ողմասարիք, Մասնո սար, Օլթիի սարեր, Գորգհովտու սար, Փշհովտի սար* և այլն:

- զուտ լեռնանուններ: Սրանք իրենց հերթին լինում են՝

ա) հասարակ անունների և ոչ տեղանուն հատուկ անունների հիման վրա կազմված լեռնանուններ, օրինակ՝ *Մեծսար, Թեքսար, Մթնասար, Տաշածսար, Տաք ջրի սար, Խնձորի սար, Եղնասար, Երկաթասար, Գութանասար, Իշխանասար, Հարսնասար, Լեռնասար, Վանեսասար, Անգեղասար, Արամասար, Վահագնասար, Լուսավորչի սար, Բերդի սար, Վանքասար, Ուխտասար, Գրասար, Զոչի սար* և այլն:

բ) պարզ լեռնանուններ, որոնք են՝ *Սար, Սարեր:* Սար բաղադրիչով մի շարք զուտ լեռնանուններ ունեն նաև իրենց պարզ տարբերակը, օրինակ՝ *Անդրքասար - Անդրք, Մոավասար - Մոավ, Մարութկա սար - Մարաթուկ, Միմսար - Միմ* և այլն:

Այս դասակարգումը աշխարհագրական միավորների, տվյալ դեպքում՝ լեռների վերաբերյալ լրացուցիչ հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս, որոնք բացահայտվում են անվան վերլուծության միջոցով և այլ կերպ կարող են հայտնի չլինել: Իհարկե, անունների մի մասն այնքան հասկանալի կառուցվածք ունի, որ տեղեկությունն ինքնըստինքյան է բացահայտվում: Օրինակ՝ Շրեշտասար անվանումը հուշում է, որ տվյալ

լեռան լանջերը հարուստ են շրեշտ (շրեշ, շիրիշ) ուտելի բույսով: Այլ դեպքերում անվանումը կարելի է տարբեր կերպ մեկնաբանել, և միայն հավելյալ գիտելիքն է թույլ տալիս իմանալու անվան իսկական իմաստը: Օրինակ՝ Գ-անձասար կոչվել է Արցախի հայտնի լեռը, քանի որ նրա ընդերքում արծաթի հանքեր կան: Որոշ դեպքերում էլ անվան իմաստը առայժմ մնում է անհայտ: Չեն օգնում նաև ժողովրդական ստուգաբանությունները: Մնում է հուսալ, որ գիտական հետազոտությունները աստիճանաբար հիմք կստեղծեն բացահայտելու Անդոր, Առնոս, Միմ, Նիգ, Ողմ (Ողմ), Նիջ (Նիջ) և մնացած այլ հնագույն անունների ծագումն ու իմաստը:

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НАИМЕНОВАНИЙ ГОР С КОМПОНЕНТОМ *САР* (սար)

___ Резюме ___

___ С.Закарян ___

В данной статье рассматривается небольшая группа топонимии с компонентом сар (սար) и дается их структурно - семантический анализ.

Выясняется, что наименования гор, как составные лексические единицы, оформляются на следующих принципах: признак рельефа (форма, цвет, мера); признак воды (озеро, река, источник); имена растений; признак социального общества; имя человека (ономастика); имя племени или клана; признак культуры (религия, исторические памятники, традиции); соседнее топонимическое имя и т.д..

ՄԱԿԱՆՎԱՆ ԸՄԲՈՆՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Մականունը իր հստակ բառակազմությամբ վաղուց հայտնի ըմբռնում է հայերենում և ունի հետևյալ իմաստային տարբերակները՝ ավել անուն (ավելանուն), ածական անուն, վերադիր անուն, մակդիր, կեղծանուն, փութ /փոթ/ փուտ անուն, իսկ արևմտահայերենում՝ նաև ազգանուն, որոնք արդյունքում հանգում են «անվան վրա դրվող» ընդհանուր իմաստին: Հր. Աճառյանը դրանք կոչում է ածական անուն և գրում. «Երբ համայնքը մեծանում է... սակավաթիվ անունները այլևս բավական չեն, ուստի անուններին պիտի ավելացնեն զանազանիչ մի երկրորդ միջոց: Չարգացման այս առաջին աստիճանը կազմում է ածականը»¹:

Վերջին տասնամյակներում մականունը հայտնվել է նաև անվանագիտական տերմինաբանության ոլորտում և անձնանվանագիտության (մարդանվանագիտության)² կարևոր հասկացություններից է, քանի որ, ինչպես համոզվեցինք, Հր. Աճառյանը մականվան, ըստ նրա՝ ածականի հանդես գալը անձի անվանման բանաձևում համա-րում է «զարգացման առաջին աստիճանը»:

Եթե արևմտահայերենում մականունը այսօր ևս հստակ սահմաններ ունի և նույնանում է ազգանվան հետ, ապա արևելահայերենում նշանակում է այն ամենը, ինչ դրվում է անվան վրա, բացի ազգանունից:

Ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, մականունը կամ ածական անունը, ավելանունը, ի սկզբանե անհատի անվանը ուղեկցող միավոր էր: Մեր էպոսը ասվածի լավագույն ասպացույցներն է տալիս՝ Առյուծաձև Միեր, Չենով Օհան, Յ... Վերգո: Հիշենք նաև հնդկացիական ցեղերի զանազան բնիկների անվանագիտական համակարգերը՝ «Օձ աչք», «Արագընթաց նետ» և այլն:

Մականվան պատճառաբանվածությունը երբեմն շատ տարօրինակ, անսպա-սելի դրսևորումներ է ունենում, և հաճախ կապը մականվան բնիմաստի և մականունը կրողի միջև բավականին դժվար է լինում գտնել: Վերջերս առնչվեցինք հետևյալ դեպ-քին վիրահայերի կյանքից: Միրզոյան ազգանունով մի աշակերտ ստացել է «քիսաչի» մականունը միայն այն պատճառով, որ Թիֆլիսում կա հայտնի «Միրզոյի բաղնիքը», և ահա դրա հետ ոչ մի կապ չունեցող տղայի ազգանունը կապվել է այդ բաղնիքի հետ, և նա որպես մականուն ստացել է բաղնիքին խիստ բնորոշ աշխատողի անունը: Պակաս ուշագրավ չէ Գյումրի քաղաքի բնակչուհի տիկին Մուսանի մականունը՝ «մեռել լող-նող»: Այս մականունը նա ստացել է այն պատճառով, որ մանուկ հասակում վախեցել է մահացած տատին տեսնելուց: Բոլոր ժողովուրդների անվանագիտական համակար-գում հեռանալով իրենց բնիմաստից, մականունները, բարձրացել են անձի անվան աս-տիճանի: Օրինակ, հայերենում դրանք ներկայանում են հստակ իմաստային խմբերով՝ ա) Բնություն, բնական երևույթներ՝ Յուլակ, Վարազդատ, Ծաղիկ, Շողիկ, Շողեր, Յո-ղիկ, Ծովիկ, Ծովհնար, Փայլակ, Լուսին, Արև, Արեգ, Գարուն, Վարդերես:

բ) Անհատի ներքին և արտաքին հատկանիշներ՝ Խաժակն, Վարդգես, Հրայր, Հրաչյա, Նազան, Կոռիկ, Փախչան, Քաղցրիկ, Թանգ(իկ), Պարթև, Միրուն, Պերճ, Խելոք, Խոստիկ, Խումար, Չանազան, Չարդար:

գ) Արտաքին աշխարհի առարկաներ՝ Վեմ, Վահան, Գոհար, Մանյակ, Շաքար, Կոր-կոտ, Մանուշակ, Մեղրիկ, Քնար, Չմբուխտ, Սաթուն, Ոսկի, Պարույր:

Անկասկած, մականունների շարքը պետք է դասվեն նաև «արհեստ, զբաղ-մունք, մասնագիտություն» իմաստային դաշտի միավորները, որոնք հետագայում, հատկապես արևմտահայերի մոտ դարձել են ազգանվանակերտ հիմքեր և այսօր էլ սփյուռքահայության շրջանում ազգանունների հիմնական զանգվածն են կազմում՝ Դոլաթյան (կահույքագործ), Փինաջյան (կռչիկ վերանորոգող), Բուլգուրջյան (բլրուր պատրաստող և վաճառող), Շարքաբջյան (զինեգործ), Փլավյան (փլավ պատրաս-տող), Նենեջյան (դադից օշարակ պատրաստող և վաճառող), Բալդյան (ձկնորս):

¹ Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների քառարան, հ. Ե, Եր., 1962, էջ 355:

² Հմմտ., Տ. Ավետիսյան, Հայկական ազգանուն, Եր., 1987:

Նույն հիմնավորմամբ՝ տեղանվանական հիմքերով կազմությունները ևս պետք է դասել մականունների շարքը՝ բասենցի (Բասենցյան), ասլաճորցի (Ասլաճորյան), թոխարցի (Թոխարցյան), բլրցի (Բլրցյան), զեյթունցի (Զեյթունցյան), իզմիրցի (Իզմիրցյան)։ Այս կարգի ազգանվանական հիմքերը քննված են պրոֆ. Ս. Ավետիսյանի «Հայկական ազգանուն» արդեն նշված աշխատության մեջ։ Մեզ հասած հրապարակումների և անձնական շփումների շնորհիվ հայտնի է դարձել, որ Հ. Հարությունյանը ավարտել է տեղանվանական, իսկ Հ. Բարխուդարյանը՝ «արիեստ, զբաղմունք, մասնագիտություն» մականվանական հիմքերով ազգանունների ուսումնասիրությունը։

Մականունները ժողովրդի կենցաղում շատ լայն տարածում ունեցող միավորներ են և պատահական չէ, որ XIX դարի առաջին տասնամյակներում, երբ արևելահայերի համար զանգվածաբար ազգանուններ էին ձևավորվում, պապանուններին, տոհմանուններին, հայրանուններին զուգահեռ ազգանվանական երկրորդ աղբյուրը և՛ իր նշանակությամբ, և՛ տեսակարար կշռով մականունն էր։ Մականվան նկատմամբ հետաքրքրությունը միայն ասվածով չէ, որ սահմանափակվում է։ Մեր օրերում ազգային առանձնահատկությունների նկատելի կորստի և գլոբալացման պայմաններում աստիճանաբար անհետանում են նաև մականուններն ու տոհմանունները։ Այս առումով բավական է համեմատել XX դարի սկզբի, կեսերի և մեր օրերի Գյումրին, որը սրամիտ, ինքնատիպ, դիպուկ մականունների շտեմարան էր։ Գյումրեցիների հումորի զգացումը հաճախ արտահայտված է հենց նրանց մականուններում։ XX դարի սկզբներում գրեթե բոլոր գյումրեցիները մականուններ են ունեցել։ Մականունով գյումրեցիներից հատկապես ճանաչված է Պողոս Մուկուչը (Մկրտիչ Ղազարոսի Մելքոնյան), որն իր մականունը ստացել է բարձրահասակ լինելու պատճառով։ Պողոսի անվան հետ են կապվում շատ առակներ ու սրախոսություններ, և այս առումով նա մեծապես նպաստել է հայ բանավոր երգիծանքի զարգացմանը։ Երբ Պողոսին հարցնում են, թե ձեր քաղաքում ինչու՞ են այդքան եկեղեցիներ կառուցել, պատասխանում է.

-Նախ՝ օր Աստված մեզմից գոհ էղնի, և հետո՝ մարդիկ չըսեն թե, գյումրեցիք ժլատ են։³

Մականունով ճանաչված գյումրեցիներից են եղել մաշինիստ Մատոն, որ ձեռքերը կողքին թիք-թիք դրած անցնում էր գնացքի տակով, մսի կոմբինատի Միսոնյ Մնացրը, որ ութսունից իննսուն կիլոգրամ միս էր կապում իր վրա, Անտառավան քաղամասի Տախտը, որն ապրել է հարյուր տասնյոթ տարի և քսան որդի է ունեցել, Փափախանի պատշար Իսկյալա Կորյունը, որ առանց իսկյալա կապելու պատը շարում էր մինչև ծածկը, Քիթ Շմոն, որի քթի երկարությունը 11 սմ էր։

XX դարի կեսերում մականուններ ունեին բոլոր ճանաչված արիեստավորները՝ Ֆանտազի Արտաշը (նորածն կոստյումներ և վերարկուներ է կարել), Դամսկի Խորենը (հագուստներ է կարել միայն կանանց համար), Շափխջի Գևորգ (զխարկներ է կարել), Շուշունց Վաղոն (ապակի է գցել), Դրագոն Կարոն (հագուստ է կարել քաղաքի զինվորականների համար), Կաֆար Աղասը (թելեր և հագուստներ է ներկել), Մապոժնիկ Մուկուչը (քաղաքի լավագույն կոշկակարն է եղել), Ֆայտոնջիները՝ Վիսյոլի Վարդանը (ուրախ բնավորություն է ունեցել), Ֆայտոն Ալեքը, Կենտ ձի լծող Վանուշը, Ֆայտոնջի Բաբիկենց Հայկը, վարորդները՝ Բեգռեմոնտ Խաչոն (մեքենան միշտ անսարք վիճակում է եղել), Լիժնիկ Սոսը (մեքենան արագ է վարել), Թիպի Աշոտը (բռնկում բնավորություն է ունեցել), Բռատ Զանը (շատ է օգտագործել այդ արտահայտությունը), Ուզուն Գարեգինը (բարձրահասակ լինելու համար), ռաբիսի երաժիշտները՝ Իզվեստնի Արամայիսը (ճանաչված է եղել), Նեգր Վալդը (թխամորթության համար), Դուսքյանը Հրաչը (շատ լավ է երգել «Դուսքյանդի դուրան» երգը) և շատ ու շատ ուրիշներ։

Այս շրջանում տարածված են եղել նաև մականվանական տոհմանունները՝ Տանձիպոչենք (սրանց տոհմին բնորոշ է եղել նիհարությունը), Չախալօղլենք (աչքերի գույնի պատճառով), Քեֆչիները (ուրախ բնավորություն են ունեցել), Եղունգ աշողներ (գուշակությամբ են զբաղվել), Մազմանենք (պարանագործներ են եղել), Չախմախովենք (տոհմահայր Հ. Չախմախյանը հրացան է պատրաստել), Չպլենք (Վարդան պապը գնացել է գետ լողանալու՝ ընկերները շորերը գողացել են), Դըմբենք (մեծ գույնի են հատկացրել Մուրթ Աստվածածին եկեղեցու վերանորոգման համար), Դայֆա-

³ Հր. Ի կ ի լ ի կ յ ա ն, Գյումրին, Պողոս Մուկուչը և երգիծական մանրասպառումներ, Եր., 1989։

ջոնք (սրճարան են ունեցել, որտեղ միայն սև սուրճ են մատուցել), Չոլախովենք (ազգում ուռքից արատավոր մարդիկ են եղել):

Այսօր Գյումրիում, կարելի է ասել, չկան մականվանական տոհմանուններ, բայց տարածված են մականունները, որոնք հիմնականում կապվում են անհատի ներքին ու արտաքին հատկանիշների, զբաղմունքի հետ:

ա) Արտաքինի հետ կապվող մականուններ՝ Ղուտ Հենդո (փոքրամարմին է), Ժուլի Մուկուչ (ղեղնամորթ է), Բռակ Մուրեն (տձև մարմին ունի), Մեռլի Լյովա (թխամորթ է), Դոզլուխ Արմեն (մեծ գլուխ ունի), Զոլոզ Հայկ (տարվա բոլոր եղանակներին գլխարկով է ման գալիս), Բիժուկ Արտյոմ (թեև շատ երիտասարդ է, բայց մազերը սպիտակել են), Չալկա Գագո (գլխին սպիտակ մազերի փունջ կա), Գմփո Օնիկ (շատ գեղ է), Սատկած Հենդո (նիհար է):

բ) Ներքինի հետ կապվող մականուններ՝ Դուռնոյ Միշա, Դուրին Մաշիկ, Դամբուլ Ավո (հիմար լինելու համար են ստացել այդ մականունները), Նավս Բարսեղ, Թարախ Երվանդ, Աֆերիստ Մարտին (իրենց էությանը խորամանկ մարդիկ են), Բառադի Աշոտ (ոչ մեկին ոչ մի հարցով չի օգնել), Քեֆչի Աշիկ (ուրախ բնավորության համար), Կոմայուտոր Գագո (շատ խելացի է), Հարգանք Խաչո (շատ հարգված մարդ է), Բեզդուխ Արմեն (զիջող և հարմարվող բնավորություն ունի):

գ) Զբաղմունքի հետ կապվող մականուններ՝ Ապտեկ Միշա (ղեղագործ), Կոկո Անո (իրենց թաղում կաթ վաճառող), Դեղ Բաֆ (մանուկ հասակում սիրել է պատերը փորել), Կոմ Հայկ (շուկայում բաժակով օդի վաճառող), Դավիենի Սոնա (բուժքույր՝ թաղի բոլոր բնակիչներին առաջին բուժօգնություն ցույց տվող), Ժելե Գագո (վարսավիր):

Մեր խորին համոզմամբ՝ ժամանակն է ուսումնասիրել դրանք և իբրև ազգային արժեքներ պահպանել սերունդների համար: Ասվածից ելնելով՝ մենք ձեռնամուխ ենք լինում Գյումրու, Շիրակի մարզի և հարակից շրջանների, իսկ անհրաժեշտության դեպքում նաև այլ վայրերի մականվանական համակարգի ուսումնասիրությանը: Այն կկատարվի անվանագիտության մեջ լայնորեն տարածված եղանակով՝ բառակազմական, իմաստային և արեալային վերլուծություններով:

Ասվածից գալիս, օգտվելով Տ. Ավետիսյանի «Հայոց ազգանունների բառարանի»⁴ ընձեռնած փաստերից, նպատակ ունենք ուսումնասիրել նաև մականվանական հիմքերով ազգանունների ամբողջությունը: Թեմայի հետ կապվող նյութերի հավաքումն իր հիմնական մասով ավարտված է: Դրանք ընդգրկում են Գյումրին և հարակից գյուղերն ու քաղաքները՝ Ախուրյան, Ագատան, Հովիտ, Զրառատ, Վահրամաբերդ, Ամասիա, Աշոցք, Թորոս, Մեպասար, Մեծ Քեթի, Փոքր Քեթի, Փոքր Մարիար, Արթիկ, Մարալիկ, Շիրակամուտ, Մեծ Պարնի, Հայկասար, Պեմզաշեն, Շենավան, Մեծավան, Ծաղկաբեր, Արևշող, Սարչապետ: Մեր առջև դրված խնդրի լուծումը մեր կարծիքով կգա իր համեստ լուծման ներդրելու հայկական անվանագիտական համակարգի ուսումնասիրության մեջ:

ВОСПРИЯТИЕ ПСЕВДОНИМОВ В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

____ *Резюме* ____

____ *С. Агабабян* ____

Псевдоним является основным понятием такой науки о языке как ономастика. Если в восточно-армянском языке псевдоним идентичен фамилии, то в западно-армянском языке обозначает все то, что приписывается к имени, кроме фамилии.

Мы глубоко убеждены в том, что настало время изучить их и сохранить для потомков, как национальную ценность. Из сказанного следует то, что мы взяли за изучение системы псевдонимов в Гюмри, в Ширакском регионе и вне его.

⁴ Տ. Ավետիսյան, Հայոց ազգանունների բառարան, Եր., 2000:

О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ ЗНАЧЕНИЯ СЛОВА И ПОНЯТИЯ

Сопоставление фактов полисемии слова в разных языках дает основание полагать, что в тематических группировках слов прослеживается определенная повторяемость отношений между носителями прямого и переносного значений (ср., например, соотношение разноязычных лексических форм со значением 'часть тела → заболевание этой части тела', 'тип голоса → певец с таким голосом').

Однотипность их семантического варьирования, на наш взгляд, определяется в конечном счете всеобщим характером внутрисловных таксономических отношений, индуцированных логическими связями между выражаемыми понятиями. К сожалению, весь спектр внутрисловных таксономических отношений ('общее - частное', 'класс - подкласс', 'множество - подмножество') продолжает оставаться прерогативой логики и не является предметом глубокого изучения в языкознании.

Между тем в сложившейся лингвистической ситуации, характеризующейся возросшим интересом к связям логики и языкознания, каждый из отмеченных членов таксономических отношений должен быть постулирован не только в качестве факта логоса, но и в качестве факта лексиса. Этого требует парадигматика всякого слова, которая не исчерпывается возможностями синонимических, омонимических и прочих собственно лингвистических связей. Она предполагает и другие виды отношений и прежде всего семантико-сопоставимые (родовые и видовые), модельные для всей теории достоверных рассуждений о слове и их интерпретации.

Нами предлагается характеристика двух типов внутрисловных лексических отношений – таксономических и собственно лингвистических. На основании данных по сопоставительной лексикологии выдвигается тезис о абсолютности первых и реляционности вторых.

Таксономические отношения моделируются логическим восприятием картины мира, примерно одинаковым для всех людей вне зависимости от того, на каком языке они выражают свои мысли. Поэтому они "наднациональны", универсальны. В отличие от них лингвистические отношения предопределяются структурой конкретного языка. Поэтому они национальны, индивидуальны. В диалектическом единстве этих двух типов познания действительности опорной является таксономия, хотя иногда доминирующими оказываются чисто языковые факторы (ср., например, разноименные и одноименные обозначения 'человек' и 'мужчина' в русском и английском).

Существование в слове некоторого таксономического отношения, имеющего логический прообраз, - залог того, что предмет лексикологического анализа должен быть оснащен таксономическими описаниями. Сказанное позволит приблизиться к выявлению скрытых оснований единства двух модусов слова, к пониманию механизма их синкретизма и нейтрализации. Базой для проведения серьезных исследований в области сравнительной лексикологии может и должен быть хороший идеографический словарь.

Наряду с несомненными успехами армянской и русской лексикографии нельзя не видеть и столь же очевидных ее недостатков. Если со стороны качества словари армянского и русского языков вполне сопоставимы с аналогичными словарями таких, например, языков, как английский, французский, немецкий и испанский, то со стороны разнообразия типов этого сказать нельзя. Такое положение трудно признать нор-

мальным. Отсутствие у нас словарей определенных типов и в первую очередь идеографических словарей болезненно ощущается на результатах сопоставительных исследований в области лексикологии.¹

Между тем идеографический тип словаря хорошо разработан за рубежом: П. Роже, Э. Блан, Ф. Дорнзайф, Х. Касарес.² Первым шагом к созданию указанных словарей должно стать критическое осмысление опыта зарубежной лексикографии в этом вопросе.

Опыт создания идеографических словарей за рубежом показывает, что лексикографическая интерпретация отдельных групп лексики изучаемых языков должна основываться на создании единой классификации понятийного содержания лексики.

Несмотря на свою многоликость, многоплановость, реальный мир, опосредованно отражающийся в лексике, един. Все события, предметы, процессы могут рассматриваться как проявления движущейся материи. Их взаимосвязь подчеркивается наличием целого ряда объективных законов движения материи, имеющих универсальный характер. Коррелятом единого мира в познании является единое знание, закрепленное в понятиях.

Одной из форм фиксации понятий является лексика языка. Значит, содержательная, понятийная сторона лексики может быть систематизирована по типу и подобию систематизации событий, предметов и процессов реального мира.

В основе сказанного лежит тезис о неразрывной связи языка и мышления. Мышление отражает динамический процесс познания человеком действительности и формирует знание человека. Знание, следовательно, есть продукт осмысления людьми предметов и явлений действительности, законов природы и общества. Действительность, отражающаяся в понятиях, не есть хаотическое нагромождение разрозненных фактов, а есть строгая структура.

Поскольку наше знание о мире непрерывно развивается, постольку постоянно совершенствуется и лексический организм языка. Новые слова не просто добавляются к уже существующим, а помещаются в ранее сложившуюся в нашем сознании систему. Эта система, естественно, должна быть до определенной степени аналогичной системе действительности. Иными словами, мышление имеет общечеловеческую природу, и поэтому смысловой континуум общ для всех языков. Однако каждый конкретный язык членит его специфично и особенно. Аналитическая сила и уровень развития языка характеризуются степенью вербальной детализации каждого участка этого континуума.

Таким образом, отражение того или иного отрезка смыслового континуума является важной задачей сравнительной лексикологии. В ее успешном решении может и должен оказать помощь идеографический словарь, поскольку он дает в руки исследователя целые группы слов, соотносящихся с определенным языком.

Чтобы соотнести слово одного языка со словом другого языка, надо знать, какое место занимает каждое из них в соответствующих множествах. Накладывая друг на друга тематически организованную лексику

¹ В. Морковкин, *Идеографические словари*, М., 1970.

² P. R o g e t, *Thesaurus of English words and phrases classified so as to facilitate the expression of ideas and assist in literary composition*. Lnd., 1852; E. Blanc. *Dictionnaire universel de la pensee alphabetique, logique et encyclopedique*. Lyon, 1899; F. Dornseiff. *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*. Berlin und Leipzig, 1934; J. Casares. *Diccionario ideologico de la lengua Espanola*. Barcelona, 1959.

разных языков, можно увидеть, в какой мере слова отражают уровень представлений разных народов о тех или иных явлениях.

Создание классификации понятий потребует от авторов определенного решения проблемы взаимоотношения значения слова и понятия. По справедливому мнению Р. Халлинга и В. Вартбурга,³ каждое слово имеет общее значение, которое при употреблении слова реализуется в окказиональных значениях. Помимо этого, в процессе функционирования слова как коммуникативной единицы из его значения вычленяется некое ядро, постоянное для всех употреблений. Этим ядром является логическое понятие. Понятия, будучи связанными, но не слитыми со словами, живут относительно самостоятельной жизнью, что обуславливает возможность их отдельной от слов классификации.

Таким образом, можно утверждать, что природа слов-знаков допускает возможность двойной группировки слов: а) по близости звучания; б) по смысловой близости.

Реализация первой возможности приводит к созданию алфавитных словарей. Их сильной стороной является то, что они предоставляют значительное удобство для наведения различного рода справок о любом известном нам по звучанию слове. Это обстоятельство и необычайная легкость азбучных слов привели к доминирующему положению алфавитных словарей. Мы настолько привыкли к алфавитному расположению слов в словарях, что оно кажется нам наиболее удобным и единственно возможным. Между тем это не совсем так. Соображения практического удобства оттесняют на второй план осознание того, что система расположенных по алфавиту слов совершенно не соотносится с системой наших знаний о мире.

Альтернативой алфавитному расположению слов является размещение их по смысловой близости. В этом заключается не только уникальность идеографических словарей, но и крайняя их лингвистическая востребованность. Развитие идеи смысловой классификации лексики связано с проблемой так называемого всемирного языка. Испокон веков люди не могли примириться с тем, что они говорят на разных языках. Древняя тоска людей по всеобщему языку нашла отражение в известной библейской легенде о Вавилонской башне. Одно из направлений в создании всемирного языка исходило из возможности логической классификации того, что может быть предметом общечеловеческого разума.

ԲԱՌԻՍԱՍՏԻ ԵՎ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

_____ Ամփոփում _____ Ս. Գրիգորյան, Վ. Սաֆյան, Յ. Սաֆյան _____

Համեմատելով տարբեր լեզուներում բառի բազմիմաստության դրսևորումները՝ կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ գոյություն ունեն բառի ուղղակի և փոխաբերական իմաստների միջև դրսևորվող հարաբերությունների որոշակի կրկնություններ:

Բառի ներքին տաքսոնոմիկ հարաբերությունների լայն շրջանակը (ընդհանուր –մասնավոր, դաս–ենթադաս) դեռևս մնում է տրամաբանության ուսումնասիրության կենտրոնում և չի հասցրել դառնալ լեզվաբանության համապարփակ ուսումնասիրության առարկան: Հոդվածում նշված տաքսոնոմիկ հարաբերությունների անդամները պետք է դիտվեն և՛ որպես տրամաբանական, և՛ որպես բառագիտական փաստեր: Տաքսոնոմիկ հարաբերությունները ի հայտ են գալիս բացարձակ, իսկ լեզվաբանականները՝ որպես հարաբերական դրսևորումներ:

³ R. Hallig und W. von Wartburg. *Begriffsystem als Grundlage für die lexicographic. Berlin, 1952.*

К ВОПРОСУ О СИСТЕМНОСТИ КОННОТАЦИИ

Положение о системной организации лексики, о необходимости системного подхода при ее изучении является основополагающим в современном языкознании. “В настоящее время, по-видимому, трудно найти лингвиста, который отстаивал бы необходимость изолированного анализа значений отдельных слов, который не говорил бы о преимуществах системного изучения лексики... Требование системного изучения лексики стало почти аксиомой...”¹

Одним из путей исследования лексической системы языка является выделение и описание отдельных микросистем: лексико-семантических, тематических, лексических, предметно-понятийных и других групп слов.

Из положения о системном характере лексики вытекает необходимость признания различительного характера значений слов.²

Лексическое значение нами рассматривается как единство двух аспектов – денотативно-сигнификативного и коннотативного. Исследования значений слов показали наличие смысловых различительных противопоставлений в лексической системе языка. Включение эмоциональных, оценочных, экспрессивных и стилистических элементов в лексическое значение слова делает правомерным постановку вопроса о существовании в лексической системе языка противопоставлений по элементам, составляющим коннотативный аспект лексического значения слова, т.е. вопроса о существовании системности в коннотации. Выявление и анализ подобных противопоставлений позволит углубить понятие системных отношений в лексике.

Метод компонентного анализа, применяемый при изучении денотативно-сигнификативного аспекта значения слова, может быть применен при анализе его коннотативного аспекта. Идея компонентного анализа базируется на представлении о значении слова как о комплексе “минимальных дискретных элементов”,³ на которые оно может быть разложено. Применение компонентного анализа подразумевает не только вычленение подобных элементов значения слова, но и определение их иерархической организации. А. Кузнецов предлагает различать понятия “признак значения” и “компонент значения” как явления разного уровня абстракции (признак значения рассматривается им как явление более высокого уровня абстракции).⁴

Мы считаем, что не только предметно-понятийное, но и коннотативное содержание слова имеет иерархическое строение и рассматриваем эмоциональность, оценочность, экспрессивность и стилистические характеристики слова как признаки коннотативного аспекта значения, а в качестве компонентов коннотативного аспекта значения выступают разные виды оценочности, эмоциональности, экспрессивности и указание на привязанность слова к той или иной сфере употребления. В зависимости от того, на каком уровне обобщения коннотативного содержания рассматривается то или иное слово, признаки и компоненты значения могут выступать в качестве интегральных и дифференциальных. “Интегральные признаки и компоненты объединяют отдельные слова по их

¹ Л. Ш м е л е в, *Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка)*, М., 1973, стр. 7.

² О. С е л и в е р с т о в а, *Семантический анализ слов типа “все”, “all” и типа “кто-нибудь”, “some” в русском и английском языках*, М., 1965, стр. 321.

³ Л. М и х е д о в а, *Опыт компонентного анализа лексики*, Вестник Московского университета, М., 1969, N 1, серия 10. Филология, стр. 81.

⁴ А. К у з н е ц о в, *Сопоставительно-типологический анализ терминов кровного родства в английском, датском, французском и испанском языках*, М., 1970, стр. 42.

значениям в определенные группы, дифференциальные – различают близкие по значению слова в пределах той или иной группы”.⁵ Так, например, компонент “отрицательная оценка” является интегральным для дерогативных наименований лица, этот же компонент является дифференциальным для слов, входящих в лексико-семантическую группу наименований лица в целом.

В. Шаховский также утверждает, что коннотативный слой семантики языковых единиц образует свою систему. “Семантические признаки этой системы не просто репродуцируются, но постоянно включаются во все новые и новые семантические связи...”.⁶ Доказательством системности коннотации, по мнению В. Шаховского, является наличие тесной связи денотативного и коннотативного компонентов семантики на всех уровнях языка,⁷ а также тот факт, “что наряду с формальной невыраженностью... коннотация может быть формально выраженной на всех ярусах языка”:

- а) на фонологическом уровне;
- б) на морфологическом уровне;
- в) на лексико-семантическом уровне.⁸

То, что эмоциональные, экспрессивные, оценочные и стилистические компоненты лексического значения нередко сопутствуют друг другу в речи, что границы и переходы между ними часто бывают едва уловимыми, приводит к тому, что их часто рассматривают в единстве (совокупности) как эмоционально-экспрессивную окраску,⁹ экспрессивно-эмоционально-оценочные обертоны¹⁰ и т.д..

Чтобы решить проблему системности коннотации, необходимо ответить на вопрос о соотношении компонентов, составляющих коннотативный аспект лексического значения слова. И хотя этот вопрос не находит однозначного толкования у лингвистов, ясно одно, что существует тесная взаимосвязь и взаимозависимость компонентов, составляющих коннотативный аспект значения лексической единицы. Как отмечает Н. Куликова, “тот факт, что лексема часто располагает более чем одним коннотативным значением, не снимает отдельности каждого. Словарь демонстрирует достаточное количество одновременного наличия у одной лексемы множественных коннотаций и не меньшее число случаев, когда какой-либо тип коннотативного значения является единственным”.¹¹

Однако компоненты, составляющие коннотативный аспект, переплетаясь и взаимодействуя в значении слова, не теряют известной самостоятельности.¹² Это позволяет при анализе конкретного материала рассмотреть каждый из них в отдельности. Обратимся к примерам:

- глагол to babble – talk half-articulately, foolishly, incoherently, or excessively¹³
- to babble – to utter in an incoherent, inane, or meaninglessly repetitious manner.¹⁴

Толкование значения исследуемого глагола в толковом словаре можно трансформировать в толкование, заканчивающееся условной фразой “...и это плохо”:

⁵ Г. П у т я г и н, О некоторых вопросах изучения системной организации лексики, Вопросы лексикологии русского языка, Курск, 1974, т.47 (140), стр. 62.

⁶ В. Ш а х о в с к и й, О лингвистике коннотации, Семантико-системные отношения в лексике германских и романских языков: Исследования по романо-германскому языкознанию, Волгоград, 1979, вып.9. стр. 44.

⁷ Там же, стр. 47-48.

⁸ Там же, стр. 45-46.

⁹ Н. Ш а н с к и й, Лексикология современного русского языка, М., 1972, стр. 131.

¹⁰ О. А х м а н о в а, Словарь лингвистических терминов, М., 1969, стр. 203.

¹¹ Н. К у л и к о в а, Книжная лексика современного английского языка. Автореф. дис... канд. фил. наук, Одесса, 1985, стр. 5.

¹² И. С т е р н и н, Проблемы анализа структуры значения слова, Воронеж, 1979, стр. 107.

¹³ The Concise Oxford Dictionary of Current English, 7 ed., Oxford, 1983.

¹⁴ Webster's Third New International Dictionary of the English Language, 1961.

to babble-to talk half-articulate, foolishly, incoherently, or excessively and this is bad.

Такая трансформация возможна, т.к. в семантической структуре глагола наличествует сема “bad” – foolishly.

Итак, значение глагола babble характеризуется общей дерогативной оценочностью. Показателем наличия эмоциональной оценки могут служить и словарные пометы, например, derogatory, jocular, offensively и др.

Некоторые исследователи утверждают, что семантические признаки, например, “положительность/отрицательность” могут входить в семную структуру слова только одной из своих разновидностей.¹⁵ Однако это утверждение опровергается данными, полученными нами в результате анализа словарных дефиниций. Например, существительное amazement может выражать как отрицательную, так и положительную оценку в зависимости от того, что вызвало данное чувство (amazement may be either pleasing or painful as when induced by the grandeur of the mountains or by the fury of the storm).¹⁶

Производящее значение слова может быть безоценочным, производное значение оценочным. Глаголы, обозначающие природные звуки, крики птиц, физические явления и т.д. содержат нулевую оценку, которая при метафорическом переносе переходит в положительную (coo, chirp) или отрицательную (hiss, howl, gobble). Эмоциональность также как и оценочность в ряде случаев возникает в результате метафорического переноса. Например, глагол to thunder “гремять”, “грохотать” (о громе) не содержит эмосемы, которая появляется в переносном значении говорения:

to thunder – fig. to speak in the way of vehement threatening or reproof; to speak bombastically or with powerful eloquence.

vehement – (of persons, their speech, behaviour, etc) – filled with showing, strong or eager feelings.¹⁷

В последнее время коннотативный аспект семантической структуры слова рассматривается значительно шире. “Ее рассмотрение, – пишет В. Говердовский, – вышло за пределы экспрессивно-эмоционально-стилистических рамок, в которых она начинала свое существование, она захватила уже социально-политические, морально-этические, этнографические и культурологические понятия, так или иначе отражающиеся в языке”.¹⁸

ԲԱՌԻ ՀԱՐԱՎԻՑ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԲՆՈՒՅԹԻ ՇՈՒՐՋ

___ Ամփոփում ___

___ Ս. Գրիգորյան ___

Բառիմաստը մի ամբողջական բարդ կառուցվածք է, որը ներառում է հասկացական-դեմոտատիվ և հավելական բաղադրիչներ: Վերջինս միատարր չէ և ներառում է նշույթային, արտահայտչական, հուզական և ոճական տարրեր: Դրանք փոխկապակցված են և ունեն սերտ փոխադարձ կախվածություն: Հոդվածը նվիրված է բառի իմաստային կառուցվածքում նշված բաղադրիչների հարաբերության ուսումնասիրությանը:

¹⁵ Л. Шахова, Структурно-функциональная характеристика лексико-семантической группы существительных “чувства, переживания” в русском языке. Автореф. дис.

...канд. фил. наук, Киев, 1980, стр. 8.

¹⁶ Funk & Wagnalls. New Standard Dictionary of the English Language, N.Y., 1963.

¹⁷ A. Hornby, Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – Oxford University Press, 1974.

¹⁸ В. Говердовский, Диалектика коннотации и денотации: (взаимодействие эмоционального и рационального в лексике), ВЯ, 1985, N 2, стр. 71.

Ներկայումս գյուղատնտեսական աշխատանքների մեքենայացման մակարդակը մարզի շատ համայնքներում ավելի ցածր է, քան 1950-60-ական թվականներին: XXI դարի սկզբին Հայաստանում, այդ թվում՝ Շիրակի մարզում գյուղացիների մի զգալի մասը գյուղատնտեսական աշխատանքները կատարում է ձեռքի գործիքներով (զեքանդի, մանգաղ, եղան, փոցղ և այլն): Տվյալ դեպքում փոքր դեր խաղաց նաև հանրապետությունում մեքենայական պարկի մասնավորեցումը: Մոցիալական հարցումներից իմանում ենք, որ հանրապետության անկախացումից հետո գյուղերը մոր գյուղատնտեսական մեքենասարքավորումներ չեն ստացել, եղածն էլ խորհրդային տարիների արտադրության են, և գտնվում են կիսասարք վիճակում, ինչն էլ իր բացասական ազդեցություն է ունենում գյուղմթերքների արտադրության աճի վրա: Ըստ որում, եթե Շիրակի դաշտում բնակվող ընտանիքներին հատկացված փոքր հողաբաժինները մեծ մասամբ հնարավոր է մշակել ձեռքի գործիքներով, ապա լեռնային և մախալեռնային

1980-ական թվականներին Համաշխարհային շուկայում մալթի գնի անմախաղեպ ցածր գինը հանգեցրեց ԽՍՀՄ-ի տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամին: Այդ տարիներին Խորհրդային Միությունը դարձավ պարենային մթերքների, հատկապես հացահատիկ ներկրող գլխավոր երկրներից մեկը: Մննդամթերքի խիստ պակասությունը հանգեցրեց Միության գոթե՝ հանրապետություններում, այդ թվում՝ Հայաստանի քաղաքական անկայունության: Դրա հիմնական պատճառներից մեկը եղել է գյուղատնտեսական մեքենայացման խիստ ցածր մակարդակը և տարվող ագրարային միավոր քաղաքականությունը: Մեր հանրապետության գյուղատնտեսության գաղափարային օբյեկտիվորեն վատ են անդրադարձել մեկ 1988թ. Սպիտակի աղետալի երկրաշարժը, արցախյան պատերազմը, շրջափակումները:

շրջաններում հողատարածքները մշակելու համար պահաջմվում են նոր գյուղատնտեսական մեքենասարքավորումներ: Եթե ոչ, ներկա պայմաններում գյուղացու լարված աշխատանքի արդյունքում ստացված մթերքը կբավարարի միայն իր ընտանիքի պահանջները, իսկ շուկա արտահանվող արտադրանքի ծավալը կլինի աննշան: Մինչդեռ քաղաքներում բնակվում է Շիրակի մարզի բնակչության շուրջ 62%-ը: Դա նշանակում է, որ պահանջարկի և առաջարկի հայտնի տնտեսական օրենքի գործողության հետևանքով մարզում արտադրվող գյուղատնտեսական մթերքների ներկայիս առանց այդ էլ չափազանց բարձր գները կշարունակեն աճել:

Այսօր գյուղացու աշխատանքի արդյունավետության բարձրացման միակ երաշխիքը պետության օժանդակությամբ ֆինանսական ներդրումների և արտադրված գյուղմթերքի իրացման խնդիրներին լուծում տալն է: Մարզի 18 գյուղացիական տնտեսությունների մեր հարցումներից պարզվել է, որ պետության օժանդակությունը գյուղացիներին աննշան է: Օրինակ, 2007թ. գյուղացիներին հատկացվել է մեկ շնչի հաշվով 6-9 կգ գարի: Պետությունը չի աջակցում նաև գյուղմթերքների արտադրությունն ընդլայնելու և աշխատուժե արդյունավետ օգտագործելու հարցում: Ըստ մեր հարցումների՝ մեկ գյուղացիական տնտեսությունում զբաղվածների թիվը կազմում է միջինը երկու մարդ, որոնք տարվա տարբեր սեզոններին գյուղատնտեսական աշխատանքներին հատկացնում են, ասենք, բերքահավաքի ժամանակ 7-8 ժամ, իսկ ձմռանը՝ 3-4 ժամ:² Տվյալները վկայում են, որ Շիրակի գյուղացիական տնտեսություններին բնորոշ է փոքրածավալ արտադրությունը: Քիչ չէ այն գյուղացիների, հատկապես երիտասարդների թիվը, որոնք ընդհանրապես չեն զբաղվում գյուղացիական աշխատանքներով: Ներկա պայմաններում գյուղատնտեսության բարեփոխումների իրականացումը, հատկապես գյուղացիական տնտեսությունների ապահովագրումը ժամանակի հրամայական է: Կարծում ենք՝ այստեղ բնորոշը պետք է դառնան.

1) Գյուղական համայնքի անդամների աշխատանքային կոռպորացիային նպաստելը: Իհարկե մարզի խոշոր տնտեսություն ունեցող գյուղերում կոռպորացման որոշ տարրեր կան, սակայն դրանք տարբերային բնույթի են՝ տարածված հիմնականում համայնքի բարեկամական և արյունակցական կապեր ունեցող անդամների միջև:

2) Համայնքում կազմավորվող կոռպորացիոն գյուղացիական տնտեսության անդամների միջև կնքվող աշխատանքային փոխհարաբերությունները կարգավորող պայմանագիրը պետք է ապահովի արտադրված արդյունքները տնօրինելու իրավունքը, որն իր հիմքում ունենա համայնքի անդամների աշխատանքային մասնակցությունը:

3) Մեքենայական սարքավորումների և ստեղծվող կայանների նկատմամբ գյուղական համայնքի սեփականության վերականգնումը: Տվյալ դեպքում խոշոր համայնքները ի վիճակի կլինեն հոգալու կայանի պահպանումը:

4) Գյուղապետարանի, մարզպետարանի գյուղատնտեսական խնդիրներով զբաղվող կառույցների և ագրոարդյունաբերական պետական և ոչ պետական հաստատությունների ու գյուղացիական տնտեսությունների միջև հատուկ հարաբերությունների հաստատումը: Այստեղ առաջին հերթին պետք է նկատի ունենալ նախնական պատվերների միջոցով գյուղատնտեսական մթերքների գնման մեխանիզմի հստակեցումը: Ինչևէ, խնդրով զբաղվող կազմակերպությունները անհրաժեշտ է, որ նպաստեն գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպման այնպիսի մեթոդների ձևավորմանը, որոնք խրախուսելով արտադրողին, խթանեն նաև նրա աշխատանքի մեքենայացման մակարդակի բարձրացմանը, ինչի կարիքը գյուղացին ունի:

Հարցումները պարզում են, որ փոքրածավալ գյուղատնտեսական աշխատանքներով զբաղվածների մեծ մասը տնտեսության եկամուտների և ծախսերի հաշվապահական հաշվառում գրեթե չի կատարում: Կարծում ենք՝ գյուղացիները գրառելով եկամուտների և ծախսերի չափը, ավելի արդյունավետ կկարողանան կազմակերպել իրենց տնտեսությունը: Ըստ դեպքերում գյուղացու արտադրանքի կորուստը ոչ միայն պայմանավորված է բնակլիմայական անբարենպաստ պայմաններով, այլև մեքենայացման ցածր մակարդակով: Շիրակում գյուղատնտեսության ընդլայնված վերարտա-

² Ա. Բոյաջյան, ԴԱՆ, տեսք 1, Գյումրի, 2007:

դրությունը պետք է ապահովել ոչ թե աշխատողների թվաքանակի ավելացման, այլ նվազման պայմաններում:

Շիրակի մարզում մասնավորեցումից հետո գյուղատնտեսական համախառն արտադրանքի ընդհանուր չափը 1988թ. համեմատ նվազել է: Սակայն, սկսած 1990-ականների կեսերից, գրանցվել է աճ: Օրինակ, 1995թ. գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը կազմել է 20,1 մլրդ դրամ, 2000թ.՝ 27,2 մլրդ, 2003թ.՝ 40,2 մլրդ,³ 2005թ.՝ 49,3 մլրդ. դրամ:⁴ Կարծում ենք՝ վերջին տարիներին գյուղատնտեսական համախառն արտադրանքի աճը պայմանավորված չէ միայն գյուղմթերքների քանակական աճով, այլև՝ սպառման շուկայում դրանց գների բարձրացումով: Այդ մասին է վկայում աղյուսակ 1-ը:

Շիրակի մարզի գյուղատնտեսական և սննդամթերքների գների շարժը /դրամ/
(1999-2007թթ.)

Աղյուսակ 1

	1999թ.	2000թ.	2001թ.	2002թ.	2004թ.	2007թ.	1999թ. համեմատ՝ 2007թ. փոփոխման ինդեքսը %-ով
միս տավարի	950	1050	1125	1163	1380	1550	63.2
պանիր	1200	1175	1263	1238	1237	1315	10.0
կարագ	1417	1367	1417	1313	1574	2200	55.3
բուսական յուղ	527	527	523	618	668	1000	89.7
ծու (10 հատ)	500	463	475	600	511.9	600	20.0
շաքարավազ	230	257	260	268	254	240	4.3
կարտոֆիլ	87	140	130	180	200	200	129.8
գլյուխ սոխ	137	260	140	143	170	250	86.9
կաղամբ	40	143	53	55	70	100	2.5 անգամ
խնձոր	488	500	425	588	560	550	12.7
ցորեն	99	88	92	80	107	130	31.3

Աղյուսակը կազմվել է «1999-2002թթ. ՀՀ մարզերը քվերով», Եր. 2004թ. էջ 79: «ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2004թ.» Եր., 2005թ., էջ 70, 2007թ.: Ա. Բոյաջյան, ԴԱՆ 2007թ., տետր 1:

Գների ոչ ճկուն քաղաքականությունը, գյուղատնտեսության մեքենագինվածության օրեցօր վատթարացող վիճակը և վառելիքի թանկացումը գյուղմթերքների գների բարձրացման պատճառ են հանդիսանում: Շիրակի մարզում էքստենսիվ հիմունքներով գյուղատնտեսություն վարելու պայմաններում իշխում է մեքենայացման ցածր մակարդակը, ընտանիքին պատկանող ամբողջ հողոտարածքը շրջանառության մեջ ընդգրկելը դառնում է անհնար: Լեռնային և մախալեռնային շրջաններում վիթխարի հողոտարածություններ չեն մշակվում: Արդյունավետ չեն օգտագործվում նաև պետական պահուստի ֆոնդի հողերը:⁵ Բավական է ասել, որ 2000-2005թթ. տվյալներով Շիրակի մարզի մոտ 93 հազ. հա վարելահողից մշակվել է 51 հազարը և ոռոգվել ընդամենը 11 հազարը՝ 1989թ. 32,8 հազարի փոխարեն:⁶

Գյուղմեքենաներ չունեցող հողասեփականատերերի մի մեծ հատված կանգնել է հող մշակելու դժվար լուծելի խնդրի դեմ հանդիման: Չկա համապատասխան տեխնիկա, եղածն էլ արդեն ֆիզիկապես մաշվել ու շարքից դուրս է գալիս, վառելիքն ու պահեստամասերն են թանկ, իսկ որոշ պահեստամասեր չեն ճարվում: Այսօր մարզի քաղաքներում չկա գյուղատնտեսական մեքենասարքավորումներ ու դետալներ վաճառող

³ ՀՀ մարզերը քվերով, 1999-2003թթ., Եր., 2004, էջ 41:

⁴ ՀԱՎԾ, Շիրակի մարզի վիճակագրական տվյալները, Գյումրի, 2005:

⁵ Հ. Մկրտչյան, ճշվ. աշխ., էջ 61:

⁶ Գ. Ավետիսյան, Շիրակի մարզի հողային պաշարների գյուղատնտեսական ներուժը, ԳՊԱԻ հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2006, էջ 506:

մեկ խոշոր խանութ: Այս ամենը բարդություններ են ստեղծել առկա մեքենաներն ու գյուղգործիքներն օգտագործելու առումով: Գաղտնիք չէ, որ կոլտնտեսություններին և սովխոզներին պատկանող մեքենայական կայանը «մասնավորեցման» քողի տակ խորհրդանշական գներով վաճառվեց առանձին մարդկանց: Պատճառներից մեկն էլ դա է, որ գյուղացիների մեծ մասը կանգնել է մշակելի հողատարածությունների մի զգալի հատվածը անմշակ թողնելու փաստի առջև:

Գյուղատնտեսական արտադրության գործոններից հիմնականը գոյություն ունեցող ցանքային կառուցվածքն է: Շիրակի մարզի ընդհանուր տարածքի ավելի քան 63%-ը կազմում են գյուղատնտեսական հողահանդակները, ընդ որում, 2001թ. տվյալներով՝ վարելահողերը զբաղեցնում են 86 հազար հա (ամբողջ գյուղատնտեսական հողահանդակների 50,9%), բազմամյա տնկարկները՝ 500 հա (0,3%), խոտհարքները 17 հազ. հա (10,1%), արոտներն ու այլ հողահանդակները 65,4 հա (38,7%):⁷ Շիրակում գյուղատնտեսության առաջատար ճյուղը ավանդաբար եղել է բուսաբուծությունը, մասնաորապես հացահատիկային տնտեսությունը: Վերջինիս բաժին է ընկնում մարզի ցանկատարածությունների գրեթե 69%-ը: Մարզում մշակվող հացահատիկային հիմնական մշակաբույսը աշնանացան ցորենն է, որի մշակությամբ առավել հայտնի են Ախուրյանի, Անիի և Արթիկի տարածաշրջանների գյուղացիական տնտեսությունները: Առավել բարձրադիր Ամասիայի և Աշոցքի տարածաշրջաններում՝ 1800-2000մ բարձրության գոտիներում մշակում են զարմանացան ցորեն ու զարի: 1990-ական թվականներից մարզում վերացել է ծխախոտի, շաքարի ճակնդեղի, կտավատի և եգիպտացորենի մշակությունը: Վերջինիս ցանքատարածությունները 1980-ական թվականներին մարզի տարածքում կազմել են մինչև 2850 հա:⁸ Մինչև 1990-ական թվականները մարզի ցածրադիր (1400-1600 մ) գոտու տնտեսություններում ստացվում էր ցորենի բավականին բարձր բերք՝ միջինը 25-30 գ/հա: Ցավոք, ինչպես վկայում են աղյուսակ 2-ում բերված տվյալները, այդ ցուցանիշները ներկայումս ցածր են:

Շիրակի մարզի գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածությունների և բերքատվության ցուցանիշները

Աղյուսակ 2

N	Մշակաբույսերի անվանումը	2000թ.			2004թ.		
		տարածքը (հա)	միջին բերքատվությունը (գ/հա)	համախառն բերքը	տարածքը (հա)	միջին բերքատվությունը (գ/հա)	համախառն բերքը
1	հացահատիկ	36020	10,2	36825	37470	22,0	83028
2	կարտոֆիլ	2841	78,3	18567	3323	179,9	59781
3	բանջարեղեն	1169	133	11230	1364	190	25916
4	պտուղ	195	32	631	139	80	1112
5	կոտակվել է խոտ	9150	26,8	24495	10350	57,8	77200
6	ԸՆԴԱՍԵՆԸ	51621	-	91748	52646	-	247037

Աղյուսակը կազմել ենք Մ. Մանասյան, Ա. Պոտոսյան, Ա. Գրիգորյան, Շիրակի մարզ (բնությունը, բնակչությունը, տնտեսությունը) գրքի (Եր. 2002թ., էջ 108) և Շիրակի մարզպետարանի գյուղ-վարչության 2004թ. տվյալների համադրմամբ:

Բերված աղյուսակից երևում է, որ Շիրակը հնարավորություն ունի հացահատիկի և կարտոֆիլի բերքով ապահովել ոչ միայն մարզի ամբողջ բնակչության պահանջարկը, այլ նաև արտահանել հանրապետության տարբեր շրջաններ: Մարզում չմշակվող հողերի ընդարձակման հաշվին համախառն բերքի ծավալները, կարծում ենք, կավելանան երկու անգամ: Գյուղատնտեսական հողերի զգալի հատվածի չմշակելը պայմանավորված է ոչ միայն գյուղատնտեսության մեքենայացման ցածր մակարդակով, այլև ռոռզման համակարգում գոյություն ունեցող բարդություններով: Օրինակ, Ա.

⁷ Մ. Մանասյան, Ա. Պոտոսյան, Ա. Գրիգորյան, Շիրակի մարզ (բնությունը, բնակչությունը, տնտեսությունը), Եր., 2002, էջ 105:

⁸ Նույն տեղում, էջ 107:

խուրյանի ջրամբարին մոտ գտնվող Բայանդուր, Երազգավորս, Գետք, Դարիբջանյան և Ախուրիկ գյուղական համայնքներն ունեն 3259,6 հա գյուղատնտեսական հողատարածք, սակայն ռոտվում է 615,2 հա-ը կամ ամբողջ հողատարածքի 18.8 %-ը:⁹ Շիրակի լեռնային և նախալեռնային շրջաններում այդ պատճառով չեն մշակվում զգալի բերրի հողատարածքներ և դրանք պարզապես օգտագործվում են որպես արոտավայրեր: Աշոցքի տարածաշրջանի Ղազանչի գյուղի մի բնակչի պատվերով՝ մինչև 1988թ. Մեծ Մեպասար և Ղազանչի գյուղերի ռոտվող հողերում մշակում էին շաքարի ճակնդեղ, որտեղ մեկ հա-ից ստացվել է 220-250 գ. բերք և այն առաքվել է հիմնականում Սյուխուրի շաքարավազի արտադրության գործարան, նաև օգտագործվել է իբրև անասնակեր: Ներկայումս այդ հողերն արոտավայր են: Դեռ ավելին, 2006թ. ապամոնտաժվել են ռոտված ջրագծերն ու վաճառվել: Այս ամենին զուգարվում են նաև ռոտված հետ կապված ծախսերը: Շատերը ռոտված վարձը վճարել չեն կարողանում: Շիրակի հարթավայրային շրջաններում բանջարաբուստանային կուլտուրաների աշխատատարության պատճառով գյուղացին մշակաբույսերը ի վիճակի չէ ձեռքով մշակել, իսկ անեցրած բերքի մի մասն էլ շուկայում պահանջարկ չունենալու պատճառով չի վաճառվում: Օրինակ, Արթիկի տարածաշրջանի Գետափ գյուղում, բնակիչներից մեկի պատվերով, տարեկան միջինը 200 տ խնձոր չեն կարողանում իրացնել և դրանց զգալի մասը թափում են, մյուս մասն էլ օգտագործում են իբրև անասնակեր:¹⁰ Մինչդեռ գյուղն ունի շենքային պայմաններ խնձորի վերամշակման և հյութեր արտադրելու համար:

Ներկայումս Շիրակի գյուղատնտեսական մթերքների հիմնական գնորդը և իրացնողը մարզի քաղաքաբնակ միջնորդ վերավաճառողներն են կամ այսպես կոչված՝ «դալալները»: Դա փաստվում է մեր կողմից մարզի 15 գյուղական համայնքներում անցկացված սոցիալական հարցումներից: Հազվադեպ է լինում, որ շիրակցի գյուղացին իր անեցրած բերքն անձամբ ինքն է շուկայում վաճառում: Բերքահավաքի ժամանակ քիչ չէ նաև այն քաղաքաբնակների թիվը, որոնք մեկնում են օրավարձով մասնակցում բերքահավաքին: Մարզում գյուղմթերքների գնման և իրացման ամենակախիվ շրջանը ամռան վերջերից մինչև հոկտեմբերի կեսերն են: Ասենք, որ մարզում արտադրված գյուղմթերքների իրացման գործում կարևոր դեր ունեն Արմավիրի և Արագածոտնի մարզերի գյուղացիները, որոնք բնամթերքով (խաղող, ձմերուկ, բադրջան, պոմիդոր, ծիրան և այլն) են փոխանակում գյուղացիների հետ:

Անասնապահությունը մույնպես Շիրակի մարզի տնտեսության զարգացման ավանդական ճյուղերից է: Մինչերկրաշարժյան ժամանակաշրջանի համեմատությամբ՝ Շիրակի մարզում նվազել է նաև անասնազլխաքանակը: 1980-ական թվականների կեսերին ներկայիս մարզի տարածքում կար ավելի քան 87 հազ. խոշոր եղջերավոր անասուն, որից մոտ 24 հազ.՝ կով, իսկ մանր եղջերավոր անասունների զլխաքանակը հասնում էր մոտ 282 հազարի:¹¹ 1980-ական թվականների համեմատ 2004թ. մարզում խոշոր եղջերավոր անասունների զլխաքանակը քիչ է նվազել, իսկ մանր եղջերավոր անասուններինը պակասել է շուրջ չորս անգամ: Մարզում մանր եղջերավոր անասնազլխաքանակի անկման պատճառներից մեկն էլ 1980-ական թվականների վերջերին Ամասիայի տարածաշրջանից այլազգիների (մրանց հիմնական զբաղմունքը եղել է մանր եղջերավոր անասնապահությունը) արտագաղթն էր:

Շիրակի մարզի խոշոր եղջերավոր անասնազլխաքանակի ցուցանիշներն ըստ տարածաշրջանների (2003թ.)

Աղյուսակ 3

	ԽԵԱ զլխաքանակը/ համայնքների թիվը					ԸՆԴԱՄԵՆԸ
	մինչև 500	501-800	801-1000	1001-2000	2001 և ավելի	
Ախուրյանի տարածաշրջան	3003(11)	6998 (11)	5441 (6)	4825 (4)	2521 (1)	22788(33)

⁹ Ա. Բ յ ա ջ յ ա ն, ԴԱՆ, Գյումրի, 2007, տետր 2:

¹⁰ Նույն տեղում, տետր 1:

¹¹ Մ. Մ ա ն ա յ յ ա ն, Ա. Պ ո տ ո ս յ ա ն, Ա. Գ ռ ի գ ո ռ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 110:

Ամսախալի տարածաշրջան	5053(15)	1896 (3)	(-)	1124(1)	(-)	8076(19)
Աշոցքի տարածաշրջան	4630(15)	4833 (7)	1817(2)	1035(1)	(-)	12315(25)
Արթիկի տարածաշրջան	3311(9)	4644 (7)	1900(2)	8211(6)	(-)	18066 (24)
Անիի տարածաշրջան	2212(8)	4955 (8)	(-)	3055(2)	(-)	10222(18)
ք. Գյումրի	-	-	-	-	3012(1)	3012(1)
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ	18209(58)	23326(36)	9158(10)	18250(12)	5533(2)	74479(120)

Աղյուսակ 3-ից երևում է, որ Շիրակում եղած անասնազրկաքանակը չի բավարարում մարզի բնակչության մսամթերքի և կաթնամթերքի պահանջարկը: Գյուղերի արտադրության աճի վրա ազդում է նաև հողային ֆոնդի ոչ արդյունավետ և ոչ արդարացի բաշխումը: Այդ առումով անմխիթար է վիճակը պետական հողային ֆոնդի օգտագործման հարցում: Դրանք ամենալավ հողակտորներն են, որ տնօրինում են գյուղական իշխանությունները: Վարձակալական և աճուրդ վաճառքի սկզբունքներով այդ հողակտորները նրանք հիմնականում հատկացրել են յուրայիններին: Նույն մոտեցումը ցուցաբերվել է նաև հողի և անասնազրկաքանակի սեփականաշնորհման ժամանակ:¹² Ի վերջո իրականում արտադրված գյուղմթերքների արտադրության արդյունքն այդ չափերով պետական վիճակագրական հաշվետվություններում չի արտահայտվում: Դա է վկայում մեր ուսումնասիրություններում, երբ գյուղի անասնազրկաքանակը համեմատում ենք վիճակագրական տվյալի հետ:

Մանր, փոշիացած տնտեսությունները հիմնականում խոստովում են պետությանը վճարել համապատասխան հարկեր: Ոչ արդյունավետ մանր ապրանքային արտադրության պայմաններում էապես կաղում է նաև պետության հարկային քաղաքականությունը. մարզի գյուղերում հողի հարկի հավաքումը 2006թ. միջին հաշվով կազմել է ընդամենը 45%:

(շարունակելի)

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ШИРАКСКОГО РЕГИОНА (часть III)

___ Резюме ___

___ А. Бояджян ___

В деле обеспечения продовольственной безопасности Армении главное место занимает Ширак. Теперь сельское хозяйство Ширака имеет одностороннее развитие. Не развиваются производственные трудоемкие процессы механизации, по причине неэффективного использования рабочего времени.

Уровень механизации современного сельского хозяйства во многих общинах Ширакского марза намного ниже чем в 1950-60гг. Сельскому хозяйству Ширака характерно малообъемное производство. Основные покупатели и реализаторы сельско-хозяйственных продуктов марза, это городские посредники-перепродавцы.

Сегодня, единственной гарантией повышения результатов сельских работ является посредничество государства, вложение финансов и решение проблемы реализации производства сельских продуктов.

¹² Մ. Բոյաջյան, ԴԱՆ, 2007, տեսք 1:

ВОЗВРАЩЕНИЕ К КОРНЯМ

"Каждая история имеет продолжение, она не имеет конца и из поколения в поколение продолжает оказывать влияние на нашу жизнь. Тем более такое событие, как геноцид армянского народа, которое является незаживающей раной поколений. Историю невозможно изменить. Ее также нельзя отрицать. Она всегда продолжается и развивается." (П. Балакян)

Геноцид армянского народа вынудил многих армян найти убежище в разных странах мира, вновь создать очаг и адаптироваться в новой стране и новом обществе. Однако, занимающийся творчеством любой армянин, где бы он не находился, рано или поздно возвращается к теме трагедии всего армянского народа. К теме своего "Еркира".

Однако, уже в XX в. для молодого поколения армян, живших за рубежом, армянский язык становится иностранным, а язык той страны, где живут – "родным". В литературе появляется такое явление, как иноязычные писатели армянского происхождения. Различают писателей армян, которые пишут на русском, французском, болгарском, английском и других языках (Майкл Арлен, Майкл Арлен младший, Вильям Сароян, Даяна Тер-Оганесян, Левон-Завен Сурмелян, Давид Хртян, Питер Балакян и др.) Их всех можно охарактеризовать словами известного американского писателя армянского происхождения Вильяма Сарояна: "Хотя и пишу на английском, да и родился в Америке, себя я считаю армянским писателем. Слова мои на английском. Среда, о которой пишу, также американская. Душа моя, которая заставляет меня писать – армянская. Значит я и есть армянский писатель. Для меня большая честь принадлежать к большой армянской писательской семье."

Американский писатель армянского происхождения Питер Балакян родился в 1951 году, вырос в округе Нью-Джерси, который расположен на Атлантическом побережье недалеко от Нью-Йорка. Нью-Джерси – один из приатлантических штатов Северно-Американского Союза. Среди бешеного ритма жизни Нью-Джерси и ее чудесной природы и вырос Питер Балакян. Он становится типичным представителем американской молодежи 60-ых годов XX века. Звезды рок-н-рола и бейсбола становятся его кумирами.

"... в 1950-ых и в начале 60-ых годов "Янки" была более чем просто бейсбольная команда. Она была и настроением, и чувством, и явлением."¹

Вырос Питер в армянской семье, но в американском обществе. И то, и другое оставили свои отпечатки на воспитании, формировании личности, на его мировоззрении и всем творчестве. Семья отца Питера Балакяна-Джерарда Балакяна, покинула Константинополь, когда Джерарду было всего два года. Тиран Балакян, дед Питера по отцовской линии, родился в городе Токат, который находился в глубине Турции. Он окончил Нерсисянский лицей, после поступил в медицинский институт Лейпцига. Тиран Балакян работает железнодорожным врачом на линии Берлин-Багдад. Он смог еще до 1915 года переправить свою семью в Европу и избежать резни. Гоарик Паносян, бабушка по отцовской линии, окончила американскую семинарию благородных девиц в Константинополе, а затем получила ученую степень в Шартре.

¹ Peter B a l a k i a n, «Black Dog of Fate», 1997.

Сам Джерард пошел по стопам отца и тоже стал врачом. Старшая тетя Питера Анна, которую в семье звали армянским именем Анаид, работала профессором французского языка факультета романских языков нью-йоркского университета. Младшая-Нона, долгое время работала редактором в "Нью-Йоркс Бук Ревью". Сестры-авторы многих книг. Анна писала о французской поэзии и французских поэтах, а Нона-об американской литературе и об американских писателях армянского происхождения. Нона, зная об увлечении Питера поэзией, организует встречи со своим другом Вильямом Сарояном, дабы молодой поэт получил литературное благословение от великого писателя.

Кто знает, может именно эти встречи, восхищенные разговоры тети о великом Сарояне сыграли решающую роль в становлении поэта Питера Балакяна. И может быть поэтому Питер не пожелал изменить свою армянскую фамилию или же взять псевдоним, как некоторые армянские писатели (Майкл Арлен), и не стал, к примеру, Питером Балаком, а остался со своей фамилией на -ян.

Семья матери Питера-Аракс Арусян также, как и те семьи, которые чудом спаслись от резни 1915 года, имела сложную и трагическую судьбу. Из огромного семейства бабушки Нафины выжили лишь немногие, в том числе и Нафина со своими двумя дочерьми. И Арусяны (отцовская линия матери) и Шекерлеменджяны (материнская линия матери) еще в Диарбекире (Западная Армения) занимались шелководством. Они размножали шелкопрядов, обрабатывали шелк и сами же продавали продукцию. Аракс посвятила себя воспитанию детей, сохранению армянской атмосферы и культуры в доме.

Жена Питера Балакяна-Элен Кебабян- также армянка. У них двое детей: дочь Афина (Анна) и сын Джеймс Джерард, которого называли Джерардом в честь дедушки (отца Питера Балакяна), как некогда по армянскому обычаю Питера называли в честь его дедушки Педроса (Питер). Сменяются поколения, меняются обычаи, кто знает, кого выберут спутниками жизни Джерард и Анна. Возможно их избранниками будут не армяне, и им будет гораздо труднее сохранить армянское уже в своих семьях... Однако надеемся, что новое поколение гораздо увереннее и смелее вступит в защиту своего армянского "я". Как утверждает Питер Балакян, дочь лучше него знает армянский язык. "Она поставила себе цель-изучить родной язык и уже сделала это".² Значит не все потеряно: в каждом армянине живет частица Армении, далекого "Еркира", ее вековой истории и культуры. Целью любого армянина является признание всем миром, в первую очередь Турцией, Геноцида армянского народа. Боль нации, страдания предков и память жертв трагедии будет вечно жить в нас и громогласно требовать расплаты.

Писать начал Питер Балакян еще в раннем возрасте. Его творчество многогранно и многообразно. Он пишет стихи, прозу, пробует себя как переводчик. В творчестве Питера Балакяна можно выделить несколько периодов.

Период создания четырех поэтических сборников: "Отец рыбий глаз" ("Фадер Фишай") период до 1979 года; "Печальные дни света" ("Сед дез ав лайт") с 1979-1983гг.; "Ответ с бесплодного острова" ("Риплай фром Уилдернес") с 1983-1988гг.; "Чертополох красильщика" ("Дайрз Тисл") с 1988-1996гг..

Период создания романа "Черный пес судьбы" (1996-1997). Сразу же после того, как книга вышла в свет, она получила широкую известность и

² Peter B a l a k i a n, «The Cortland Review», 2001.

обрела широкий круг читателей. Сам Балакян, по его словам, был потрясен, когда его роман "Черный пес судьбы" в такое короткое время завоевал такую широкую массу читателей. В мае 1997 года, в течении одной недели продажа романа превысила продажу всех его поэтических сборников. В 1998 году роман "Черный пес судьбы" получил литературную премию PEN/ Martha Albrand, "New York Times" включила его в свой список "Выдающиеся книга года", "Los Angeles Times", "Publishers Weekly" и "Library Journal" назвали "лучшей книгой года".

Роман написан в художественно-документальном жанре. В книге нашли место история семьи писателя, архивные материалы, выписки из книги американского посла в Турции Генри Моргентау. В воспоминаниях, как правило, язык произведения почти полностью лишен различных образных языковых средств. Слово, склонное к документальности, предстает перед нами в чистом, голом виде, не принимая художественной напыщенности.

Книга открывается картой исторической Армении, где и Карс, и Карин, Диарбекир, Ван, Битлис, Харберд, и другие города. Исторической карте следует древо рода: бабушки, дедушки, отцы, матери, тети, дяди, дети, внуки... На именах первых мы видим армянскую печать: Мкртыч, Оганес, Карапет, а на именах последних-чужбины: Джеймс, Джерард, Памела. Время меняет все, но только не наследственный зачаток и выросший из него росток памяти.

Книга состоит из шести частей: "Бабушка", "Мать", "Отец", "Цепочка слов", "Кровавые вести", "Упоминания". Главный герой романа-сам писатель. Его образ мы видим в развитии: ученик, студент, аспирант, молодой поэт, лектор, политический деятель, профессор университета и просто защитник прав человека. Действие романа охватывает весь XX век: до 1915 года, с 1915 года вплоть до событий последних десятилетий XX века и происходит в городах США: Нью-Джерси, Тенфлай, Нью-Йорк, в Европе, упоминаниями в Диарбекире, Константинополе, различных местах исторической Родины.

Один из главных образов в романе-бабушка Нафина. Этот образ олицетворяет собой далекий "Еркир", который был так недостижим и непонятен для мальчика. История врывается в жизнь мальчика короткими отрывками рассказов бабушки: "Собака, собака-ответ судьбы нам человеческому миру. Собака учит нас иметь надежду. Собака говорит нам, что есть совет. Собака говорит нам, что внешние явления обманчивы."³ Бабушка для Питера была колодезцем, из которого он черпал сведения о своей исторической Родине и об истории своего народа.

«Бабуль, а что такое Судьба?

Знаешь что такое Судьба? Это рок, удача: Судьба- это твой рок, то что уготовано для тебя. Судьба- это великая сила,- объясняет бабушка внуку».⁴

Судьба семьи Балакянов-это жизнь за рубежом, это невыраженная любовь к далекому «Еркиру», это постепенная американизация их семьи.

В романе мы следим за процессом становления армянского мальчика в американском обществе, за трудностями адаптации и попытки кое-как слиться с ней, за столкновением взглядов отца и сына, желанием мальчика "быть евреем", чем из "какой-то забытой нации". И, наконец, осознание и понимание истории своего родного народа, сочувствие и сострадание к жертвам геноцида, да и к самому себе. Роман "Черный пес

³ Peter B a l a k i a n, «Black Dog of Fate», 1997.

⁴ Там же.

судьбы" – это зов крови-это громогласное признание своих армянских корней, своего столь далекого "Еркира", который был некогда близким и родным для его дедушек, бабушек, отца и матери.

Третий период творчества-это период создания поэтического сборника "Июньское дерево"("June tree"). Сборник состоит из пяти разделов. Это новые стихотворения и избранное из предыдущих четырех сборников. Взаимосвязь дерева и плода с жизнью служит ключом сборника. В одном из стихотворений Питер Балакян описывает июньское дерево, окруженное пчелиным роем. Именно это стихотворение послужило основой заглавия сборника. Рассматривая сборник "Июньское дерево" мы встречаемся со многими стихотворениями, которые полностью или частично изменены при включении в сборник. В основном изменения внесены в ранние стихотворения, такие как "Отец Рыбий Глаз", "Печальные дни света". Меняя звучание стиха, Питер Балакян оставил их суть, обогатив ее новым содержанием. "Если стихотворение можно сделать более совершенным, более цельным и более звучным, я продолжаю работать над этим стихотворением",-признается Балакян.⁵ Сборник "Июньское дерево" посвящено его современникам Брюсу Смит и Джеку Уиткрофту. Поэт и писатель Джек Уиткрофт был учителем Питера Балакяна в Бакнелльском университете, где Балакян получил неполное высшее образование. Именно Джек Уиткрофт приобщил Питера к поэзии и литературе.

Брюс Смит и Питер Балакян познакомились в 1974г. в школе Дуайт Инглвуд (Штат Нью Джерси), где оба преподавали английский язык, а также были футбольными тренерами. Они только начали посылать свои стихи в литературный журнал, когда в 1975г. сами основали свой собственный журнал "Граам Аус Ревью", который продолжал издаваться в течении последующих 20лет и освещать главные и интересные вопросы. "В маленьком мире поэзии друзья становятся ближе, как никогда. Каждый поэт должен быть настолько удачливым, чтобы иметь друзей-поэтов, которые с самого начала широко мыслят".⁶ "Очень важно иметь читателя, который говорит тебе правду, не льстит и в то же время обогащает твой творческий мир прекрасными идеями и мыслями. Брюс и Джек всегда поддерживают меня и в то же время являются моими строгими критиками".⁷

Знакомясь с произведениями Питера Балакяна можно убедиться, что они пропитаны американскими поэтическими традициями, которые начинаются с Уитмена и Дикинсона. Свободное стихосложение и интерес к природе также приходит из американской поэзии XIX века, а также из более древних истоков - "Аствацашунч"-а (Библия) и таких, как древние армянские писатели. Почти все свои стихи Питер Балакян написал свободным стихом-верлибром. Верлибр получает широкую известность в модернизме уже в конце XIX и в начале XX века и конечно же оказал влияние и на поэзию Балакяна.

Творчество Балакяна схоже с творчеством Уитмена, Китса и Одена. Работы всех этих писателей мы можем видеть в развитии. На первый взгляд кажется, что работы Балакяна кратки и сдержанны, однако, рассматривая первоначальный вид стихотворения, удивляемся, как же Балакян, сохраняя основу, превратил стихотворение в более красочное и уникальное.

⁵ Peter B a l a k i a n, «The Cortland Review» 2001

⁶ Там же.

⁷ Там же.

Одна из главных тем в поэзии Питера Балакяна-это морская тема. Это логично, так как Балакян вырос в штате Нью-Джерси, который окружен океаном. Много времени проводил юный Балакян на побережьях Спринг Лейк, Бельмар и др. Да и вообще морская тема является одной из особенностей американской литературы. Море, вода, океан, пляж, побережье – все это неотъемлемая часть жизни каждого американца.

Из соленых ее бедер
Разлился мой букет,
И рот мой полон
Раковинами моллюсков
И ее язык лимон,
Который чистит мои зубы.
Отцвеченная пена и виноград,
Вновь были вкусными.⁸

После того как вышла в свет книга "Печальные дни света", Балакян все время получал приглашения представлять свои стихотворения не только в университетах, но и в церквях, на различных семинарах, научных конференциях, посвященных Геноциду армянского народа. "Для меня было все это неожиданным, так как у меня и в мыслях не было написать сугубо армянскую книгу"⁹. "Меня притягивала трагедия, которая случилась с Арменией и моими родными, а также общие и моральные задачи, которые предъявлял геноцид".¹⁰

Он написал книгу о том, требователем которого он будет всегда. Армения для Балакяна-это его Атлантида,это страна, где жили его родные еще семьдесят лет назад. Одним из разделов сборника "Июньское дерево" и стала книга "Печальные дни света", которая посвящена Армении. Сюда входят такие стихотворения как "История Армении", "Посттравматический шок", "Дорога в Алеп", "Требование", "Памяти бабушки", "Бабушка варит суп" и др. Два стихотворения из этого раздела позже Балакян включает в свой роман "Черный пес судьбы".

Четвертый период творчества-это создание и выход в свет 30 сентября 2003 года романа "Пылающий Тигр". В течении целых трех недель роман продержался в списке бестселлеров "New York Times" и в кратчайший срок был многократно переиздан. "Работа продолжалась четыре года с полной нагрузкой и неослабевающей интенсивностью; меня ни разу ничто не отвлекло и не остановило. Работа захватила меня, я многое узнал о самых разных измерениях истории. Я получил несколько грантов, к тому же подошел год моей свободы от чтения лекций, поэтому я мог работать круглые сутки. Это был уникальный опыт".¹¹

Роман "Пылающий Тигр" всецело документальный. Неслучайно Питер Балакян обращается к жанру документальности, т.к. только благодаря этому жанру, он смог намного целостно и объемно представить страницы армянской истории, геноцида, турецкой жестокости и вмешательство Америки. На обложке английской книги на кровавом фоне мы видим фотографию, где представлены кадры массового выселения армян. На заднем плане виднеется историческая карта Армении, которую мы уже видели на первой странице и романа "Черный пес судьбы" и романа "Пылающий Тигр".

⁸ Peter B a l a k i a n, «Junetree.New and Selected Poems 1974-2000».

⁹ Peter B a l a k i a n, «Black Dog of Fate», 1997.

¹⁰ Peter B a l a k i a n, «Black Dog of Fate», 1997.

¹¹ Интервью русскоязычному журналу "Анива"/ Минск/ (по заведенному в американских университетах правилу каждый седьмой год своего преподавания профессор освобождается от чтения лекций с сохранением заработка) – /примечание переводчика/.

Книга начинается с посвящения жертвам геноцида: “Всем выжившим и погибшим”. Эта книга – выражение боли незаживающей раны всех армян. В романе представлены материалы, выражающие отношение Америки к вопросу геноцида. Много внимания уделяется американским героям, деятелям культуры, отдельным политикам, дипломатам, священникам, которые объединились ради спасения армянских женщин, сирот умирающих медленной смертью в концлагерях и пустынях. Организацией помощи руководили посол Генри Моргантау, Джулия Уорд Хоув, Шарлотта Перкинс Гилман, Клара Бэртон, Алиса Стоун Блэкуэлл, Теодор Рузвельт, Джон Д. Рокфеллер, Эзра Паунд, Спенсер Трэск, Стивен Крейн и другие. Огромную помощь тем нациям, которые находились под властью Турции, оказал и президент США В. Вильсон. Он боролся за создание Лиги Наций. Но по причине болезни он вынужденно оставляет незавершенным свое дело. Трагедия армянского народа забывается...Этому способствует и политика кемалистов и заинтересованность Америки в сотрудничестве с Турцией, нефтяные интересы США на Ближнем Востоке. Поэтому политики в США не употребляют слово “геноцид” заменяя ее словом “трагедия”.

Во всех произведениях Питера Балакяна мы чувствуем травму народа, которая передается из поколения в поколение. Эта боль вырывается наружу через произведения писателя. Пережитый ужас народа, подобно вулкану, то затихает, то собирается с силами, чтобы вырваться наружу и коснуться всех через произведения писателя. Армянам, находящимся вне Родины, намного труднее сохранить армянское начало в своих семьях. Однако они всеми стараниями сохраняют язык, религию, культуру и обычаи.

Произведения Питера Балакяна-это произведения нашего суда,нашего века, нашего пути, флаг нашей правды. Будучи американским писателем армянского происхождения он добился звания национального писателя, получил благословение Католикоса, получил признание армянских читателей. Его книги дают широкую известность Армянскому Вопросу мировой общественности. «Если хотим жить достойно, обязаны выиграть Армянский Суд».¹²

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԱՐՄԱՏՆԵՐԻՆ

___ Ամփոփում ___

___ Մ. Նազարյան ___

Հոդվածում առաջին անգամ ներկայացվում է օտարագիր հայ գրողներից մեկի՝ Փիթեր Բալաքյանի կյանքի ու ստեղծագործության սեղմ ուրվագիծը, որի վրա իրենց անխուսափելի կնիքն են դրել Ամերիկայում հայտնված հայ ընտանիքի ավանդույթները և XX դ. 60-ական թթ. ամերիկյան միջավայրը: Ամփոփ պատկերացում է տրվում գրողի անցած ստեղծագործական ճանապարհի մասին՝ բանաստեղծական առաջին գրքից մինչև «Այրվող Տիգրիսե» փաստագրական վեպը: Աշխատանքի համար հիմք են ծառայել բնագրային սկզբնաղբյուրները:

¹² Դ. Գ ա ն ա ղ յ ա ն, «Վերադարձ Արժանապատվությանը», «Գարուն» ամսագիր:

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՆՈՐ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳՎԱՄՈՒ XIX դ. 60-ական թթ. ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

XIX դարի շեմին նպաստավոր ռազմաքաղաքական իրադրություն ստեղծվեց Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու համար, և ցարիզմը ձեռնամուխ եղավ դրա իրագործմանը: Սակայն երկրամասի յուրացումը ռուսների կողմից, ինչպես հայտնի է, տեղի ունեցավ ոչ միանգամից՝ այլ աստիճանաբար, ինչն իր հերթին հանգեցրեց XIX դարի ընթացքում Անդրկովկասում պարբերաբար կրկնվող վարչատարածքային բաժանումների ու գրեթե յուրաքանչյուր 10-12 տարին մեկ անցկացվող աշխարհագրների:

Անդրկովկասյան երկրամասում կատարված վարչատարածքային այդ բարեփոխումները մեր կողմից բավականին մանրամասն ներկայացվել են «Արևելյան Շիրակը XIX դարի առաջին կեսին» աշխատության մեջ:¹ Նշենք միայն, որ սրանցից առաջինի արդյունքում Շորագյալի, Փամբակի և Լոռու նախկին գավառակների հիմքի վրա 1840թ. ապրիլի 10-ին ստեղծվեց, իսկ 1862թ. իր վերջնական տեսքին եկավ վերջին տարիների մեր ուսումնասիրության առարկա Ալեքսանդրապոլի գավառը:

Ինչ վերաբերում է XIX դ. ընթացքում երկրամասում պարբերաբար անցկացվող աշխարհագրների կամ այսպես կոչված «կամերալ ցուցակագրումներին» ուսումնասիրությանը, ապա նկատի ունենալով վերջին տարիներին ժողովրդագրական հիմնախնդիրների նկատմամբ եղած հետաքրքրության աճը, մենք, սկսած 2005թ. ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի կողմից հրատարակվող «Գիտական աշխատություններ» հանդեսի VIII և IX համարներում վեր հանեցինք ու հնարավորության դեպքում լրացնելով հրապարակեցինք մամուլին փաստաթղթերի շարք: Ընթացումն անկասկած կա, այժմ ընթերցողի ուշադրությանն ենք ներկայացնում ժողովրդագրական հիմնախնդիրներին վերաբերող արխիվային նոր փաստաթղթեր, որոնք մեր կարծիքով կարևորագույն տեղեկություններ կհաղորդեն XIX դ. 60-ական թթ. Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակավայրերի քանակի, բնակչության ազգային կազմի, նրա կենսաբանական ու մեխանիկական շարժերի և այլնի մասին: Հրապարակվող փաստաթղթերը ուսումնասիրողներին հարուստ նյութ կտան Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և համանուն գավառի XIX դ. 60-ական թթ. ժողովրդագրության վերաբերյալ:²

Հավաքածուում ընդգրկված փաստաթղթերն ընտրված են «Կամերալ ցուցակագրում» ֆոնդից և հիմնականում վերաբերում են Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի 1859-1860թթ. կամերալ ցուցակագրմանը (ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 120, 123, 124, 125): Հրապարակվող փաստաթղթերը, որ նախատեսված են ինչպես մասնագետ-պատմաբանների, այնպես էլ ընթերցող լայն հասարակության համար, ավելի դյուրամասն դարձնելու համար ընթերցողի ուշադրությանն ենք ներկայացնում երկու մեծ գլուխներով՝ «Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի կամերալ ցուցակագրում» (աղ. 1-9) և «Վիճակագրական տեղեկություններ կամերալ ցուցակագրմանը նախորդած մեկ տասնամյակի ընթացքում Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառում բնակչության ներքին և արտաքին տեղաշարժի մասին» (աղ. 1-20):

¹ Ա. Հ ա յ ր ա պ ե տ յ ա ն, Արևելյան Շիրակը XIX դարի առաջին կեսին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Գյումրի, 2005, էջ 63-68, 130-143:

² XIX դ. Անդրկովկասում անցկացված աշխարհագրներին հատուկ են լուրջ բացթողումներն ու թերացումները. կա փոքրահասակների ակնթախ թերհաշվառում՝ տասնյակ ընտանիքների շարքում 1-5 տարեկան երեխաների կարելի է հանդիպել հազիվ մեկ-երկուսում, իսկ «0» տարեկաններ գրեթե գոյություն չունեն, աշխարհագրի մեջ չեն մտել արտոնյալ դասակարգերը (ազնվականներ, հոգևորականներ և այլն), ինչպես նաև ոչ պետական հողերի վրա բնակվողները և այլն:

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԻ ԿԱՍԵՐԱԼ
ՑՈՒՑԱԿԱԳՐՈՒՄ 1860թ.**

Ալեքսանդրապոլ քաղաքի էթնոժողովրդագրական դրությունը 1860թ. կամերալ
ցուցակագրման տվյալներով

աղյուսակ 1

ազգությունը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ	2450	6505	5780	12285	94.4
պարսիկ	96	269	215	484	3.7
հույն	26	56	60	116	1
ռուս	16	43	50	93	0.6
հրեա	7	18	17	35	0.3
ԸՆԴԱՍԵՆԸ	2595	6891	6122	13013	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 120, թթ. 1-520: Բնագիր: Ձեռագիր:

Ալեքսանդրապոլ քաղաքի կրոնադավանաբանական պատկերը
1860թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով

աղյուսակ 2

դավանանքը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ առաքելական	2419	6419	5709	12128	93.2
հայ կաթոլիկ	31	86	71	157	1.2
ուղղափառ	42	99	110	209	1.6
չիա մահմեդական	96	269	215	484	3.7
մովսիսական	7	18	17	35	0.3
ԸՆԴԱՍԵՆԸ	2595	6891	6122	13013	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 120, թթ. 1-520: Բնագիր: Ձեռագիր:

Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի տեղամասի
1860թ. կամերալ ցուցակագրում.³

աղյուսակ 3

գյուղերը	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ազգ.	դավանանքը
1. Պրիվոլնոյե	101	285	300	585	ռուս	ուղղափառ
2. Նիկիտին	70	222	236	458	ռուս	մովսկան
3. Փոքր Ղարաքիլիսա 2-րդ	20	82	71	153	հայ	հայ կաթոլիկ
4. Լեջան	38	145	114	259	--/--	հայ առաքելական
5. Կուրթան	56	272	247	519	--/--	--/--
6. Ղուրսայի	34	129	100	229	թաթար	չիա մահմեդական
7. Մարմուսաղի	30	165	130	295	հայ	հայ առաքելական
8. Մեծ Ղարաքիլիսա	193	843	675	1518	--/--	--/--
9. Հաջիդարա	58	287	240	527	--/--	--/--
10. Գալլավար	40	176	121	297	թաթար	սունի մահմեդական
11. Ղալթախչի	80	350	337	687	հայ	հայ առաքելական
12. Գյուլիջա	26	161	128	289	--/--	--/--
13. Ավդիբեկ	66	287	246	533	--/--	--/--
14. Ջելայոլի	74	305	286	591	--/--	--/--
15. Բեքանդ	147	725	679	1404	--/--	--/--
16. Հալդարբեկ	24	115	94	209	--/--	--/--
17. Ղաչաղան	33	142	130	272	--/--	--/--

³ Փաստաթուղթը թվագրված է 1859-1869թթ., սակայն կամերալ ցուցակագրումը հիմնականում անցկացվել է 1860թ.: Բացառություն են միայն Չոտուր, Ձորկանիստ, Սպիտակ, Գյոյ Յոխուշ և Բզովդալ գյուղերը, որ հիմնադրվել են 1862-1864թթ. (Տե՛ս աղյուսակ 19, 20): Կամերալ ցուցակագրման մատյանները վերջնական կազմվել ու Երևանի նահանգային վիճակագրական վարչություն են հանձնվել 1869թ. (Эриванская казенная палата. Камеральное описание Александропольского уезда, Эриванской губернии, ՀԱԱ ֆ. 93, ց. 1, գ.123):

18. Ղարալ	59	257	249	506	--/--	--/--
19. Ագարակ	27	141	113	254	--/--	--/--
20. Յաղուբլի	37	208	185	393	--/--	--/--
21. Շահնագար	69	380	373	753	հայ	հայ կաթոլիկ
22. Բոգիքենդ	85	408	358	766	հայ	հայ առաքելական
23. Աղբուլաղ	65	299	283	582	--/--	--/--
24. Ուռուտ	22	109	95	204	--/--	--/--
25. Ղարաբոյա	24	162	158	320	--/--	--/--
26. Գլղորան	16	88	63	151	քաթար	սունի մահմեդական
27. Վարդաբլուր	40	193	186	379	հայ	հայ առաքելական
28. Վարդունով	106	387	416	803	--/--	--/--
29. Արջուտ	20	114	113	227	քաթար	սունի մահմեդական
30. Սարչապետ	20	109	101	210	հայ	հայ կաթոլիկ
31. Գյուլագարակ	46	219	197	416	հայ	հայ առաքելական
32. Թափանյի	25	131	124	255	--/--	--/--
33. Նայրանդ	43	198	201	399	--/--	--/--
34. Մեծ Ղարաքիլիսա 2-րդ	39	173	155	328	հայ	հայ կաթոլիկ
35. Դարբազ	14	88	85	173	հայ	հայ առաքելական
36. Դարաքենդ	18	83	67	150	--/--	--/--
37. Հոբարձի	13	58	59	117	--/--	--/--
38. Դշլաղ	70	376	316	692	--/--	--/--
39. Հայդարլի	10	43	47	90	քաթար	սունի մահմեդական
40. Շահայի	35	239	188	427	հայ	հայ առաքելական
41. Լոռի բերդ	11	46	45	91	--/--	--/--
42. Սարալ	30	150	130	280	քաթար	սունի մահմեդական
43. Վարդանյի	30	164	143	307	--/--	--/--
44. Շիշբափա	20	114	119	233	հայ	հայ կաթոլիկ
45. Դանջուղազ	17	73	68	141	քաթար	սունի մահմեդական
46. Համամի	190	888	769	1657	հայ	հայ առաքելական
47. Գոգարան	35	204	159	363	--/--	--/--
48. Վորոնցովկա	165	553	563	1116	ռուս	մոլոկան
49. Հերիեր	47	257	195	452	հայ	հայ առաքելական
50. Վոսկրեսենկա	71	243	242	485	ռուս	մոլոկան
51. Նիկողանկա	42	143	106	249	ռուս	ուղղափառ
52. Նովո-Ալեքսանդրովկա	10	10	6	16	--/--	--/--
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	2661	11999	10811	22810		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 123, թթ. 1-586: Բնագիր: Ձեռագիր:

Երևանի մահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի Շորագյալի տեղամասի
1860թ. կամերալ ցուցակագրում: Մաս Ա⁴

աղյուսակ 4

գյուղերը	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամենը	ազգ.	դավանանքը
1. Նորաշեն	63	282	263	545	հայ	հայ առաքելական
2. Ջելաբլեյուտ	44	219	209	428	--/--	--/--
3. Մեծ Բյափանակ	107	469	421	890	--/--	--/--
4. Արթիկ	213	970	876	1846	--/--	--/--
5. Գրքիլիսա	117	422	388	810	--/--	--/--
6. Սոգուբլի	131	540	549	1089	--/--	--/--
7. Դանա(ղանա)գիրմազ	32	130	126	256	--/--	--/--

⁴ Փաստաթուղթը թվագրված է 1859-1872թթ., սակայն կամերալ ցուցակագրումը հիմնականում անցկացվել է 1860թ.: Բացառություն են միայն Խաչաքիլիսա, Բոգլոխուշ, Խանվալի, Բաշգյուղ, Սամուլու, Բարոյի, Ալիխան, Ջարինջա, Աղդաշ, Հաջիխալի, Բուղդաշեն և Տիտոյիսարաբա գյուղերը, որ հիմնադրվել են 1862-1872թթ. (Տես աղյուսակ 19, 20): Կամերալ ցուցակագրման մատյանները վերջնական կազմվել ու Երևանի մահանգային վիճակագրական վարչություն են հանձնվել 1872թ. (Эриванская казенная палата. Камеральное описание Александропольского уезда, Эриванской губернии, ՀԱԱ ֆ. 93, ց. 1, գ. 124):

8. Ղեղաչ	24	141	122	263	--/--	--/--
9. Ղիչաղ	57	265	240	505	--/--	--/--
10. Վերին Ղանիջա	51	225	242	467	--/--	--/--
11. Աղիյաման	34	130	128	258	--/--	--/--
12. Ղրղիտագիլման	45	202	202	404	--/--	--/--
13. Արղիսվալի 3-րդ	46	190	175	365	--/--	--/--
14. Աղբիլիսա	42	197	188	385	--/--	--/--
15. Տաշղալա	44	207	192	399	--/--	--/--
16. Ղոնախղոսան	67	288	280	568	--/--	--/--
17. Ջաջուռ	110	451	436	887	--/--	--/--
18. Մելիքբենդ	40	155	154	309	--/--	--/--
19. Բանդևան	41	178	173	351	--/--	--/--
20. Դուզբենդ	107	444	468	912	--/--	--/--
21. Շիրվանջուղ	93	387	388	775	--/--	--/--
22. Չրախի	58	282	225	507	--/--	--/--
23. Ղազանչի	58	240	217	457	--/--	--/--
24. Բաշգյուղ	59	238	235	473	--/--	--/--
25. Ճգիսար	41	225	208	433	--/--	--/--
26. Չիրայիլի	41	263	231	494	--/--	--/--
27. Ղափիլի	62	260	287	547	--/--	--/--
28. Բոզդողան	59	239	215	451	--/--	--/--
29. Ղասմալի	19	90	102	192	--/--	--/--
30. Բեքանդ	71	287	284	571	--/--	--/--
31. Թալիքուղի	17	94	110	204	--/--	--/--
32. Մեծ Քեթի	54	254	224	478	--/--	--/--
33. Արղիսվալի 2-րդ	41	166	145	311	--/--	--/--
34. Գյոզալդարա Հայկական	28	128	111	239	--/--	--/--
35. Փոքր Զյափամակ	34	130	105	235	--/--	--/--
36. Ճլովխան(լի)	24	116	114	230	--/--	--/--
37. Մոլլա Գյոկչա	81	370	353	723	--/--	--/--
38. Ղուլիջան	33 1	147 9	140 15	287 24	հայ թաթար	հայ առաքելական շիա մահմեդական
39. Զյալալի	18	89	86	175	հայ	հայ առաքելական
40. Քեշիշբենդ	20	78	78	156	--/--	--/--
41. Շիշթափա	13	73	72	145	հայ	հայ կաթոլիկ
42. Գյոզալդարա Թաթարա- կան	32	124	156	280	պարսիկ	շիա մահմեդական
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	2426	10391	993 3	20324		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 124, թթ. 1-662: Բնագիր: Չնոսրված:

Երևանի մահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի Շորագյալի տեղամասի
1860թ. կամերալ ցուցակագրում: Մաս Բ⁵

աղյուսակ 5

գյուղերը	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ագգ.	դավանանքը
1. Իլիսիարի	90	348	364	712	հայ	հայ առաքելական
2. Հաջինագար-Ղուլի	87	330	329	659	--/--	--/--
3. Մեջիսի	62	301	297	598	--/--	--/--
4. Արմուրի	33	177	173	350	--/--	--/--
5. Մանջուլի	29	130	115	245	--/--	--/--

⁵ Փաստաթուղթը թվագրված է 1859-1866թթ., սակայն կամերալ ցուցակագրումը հիմնականում անցկացվել է 1860թ.: Բացառություն են միայն Կեֆու, Գյուլիբուլաղ, Դարաքոյ և Ջանգիթափա գյուղերը, որ հիմնադրվել են 1862-1866թթ. (Տե՛ս աղյուսակ 19, 20): Կամերալ ցուցակագրման մատյանները վերջնական կազմվել ու Երևանի մահանգային վիճակագրական վարչություն են հանձնվել 1866թ. (Эриванская казенная палата. Камеральное описание Александропольского уезда, Эриванской губернии, ՀԱԱ ֆ. 93, ց. 1, գ. 125):

6. Զեքի Փոքր	28	139	162	301	--/--	--/--
7. Ղազարապատ	62	256	257	513	--/--	--/--
8. Գյուրջի-Յոլ	26	152	174	326	--/--	--/--
9. Հոռոմ	149	579	535	1114	--/--	--/--
10. Փամպ	19	102	75	177	--/--	--/--
11. Ախոյի	18	98	100	198	--/--	--/--
12. Փոքր Դուզենդ	22	87	86	173	թաթար	շիա մահմեդական
13. Կապս	27	101	116	217	հայ	հայ առաքելական
14. Սոնգուտի	36	176	171	347	--/--	--/--
15. Դիրաքլար	36	155	189	344	--/--	--/--
16. Սվանկերդի	63	297	251	548	--/--	--/--
17. Եսաուլ	86	371	349	720	--/--	--/--
18. Դահարի	38	136	121	257	--/--	--/--
19. Իմիրխանյի	39	203	199	402	--/--	--/--
20. Թաքնալի	28	151	117	268	--/--	--/--
21. Եզանյար	50	244	212	456	--/--	--/--
22. Ղայդուլի Դուզենդ	25	118	115	233	--/--	--/--
23. Օրթաքիլիսա	50	229	198	427	--/--	--/--
24. Փոքր Դանիջա	37	148	128	276	--/--	--/--
25. Իլի Դարաքիլիսա	24	210	198	408	--/--	--/--
26. Թոմարտաշ	56	243	243	486	--/--	--/--
27. Սարիար	64	259	252	511	--/--	--/--
28. Մահմուդջուղ	79	386	314	700	--/--	--/--
29. Տավանդշլաղ	83	360	320	680	--/--	--/--
30. Սարիբաշ	15	76	71	147	--/--	--/--
31. Բողազքեսան	40	187	176	363	--/--	--/--
32. Դզրլուշ	33	93	82	175	--/--	--/--
33. Թոփառլի	39	203	192	395	--/--	--/--
34. Դարբանդ	19	112	109	221	--/--	--/--
35. Աղին	55	214	164	378	--/--	--/--
36. Զյաֆթառլի	72	280	257	537	հայ	հայ կաթոլիկ
37. Թափաղդլակ	55	252	244	496	հայ	հայ առաքելական
38. Փոքր Լարաքիլիսա	189	765	684	1449	--/--	--/--
39. Մեծ Արթիսլալի	70	317	286	603	--/--	--/--
40. Մասուղի	24	140	126	266	--/--	--/--
41. Բազարխանա	29	117	101	218	հայ	հայ առաքելական
	11	58	59	117	հայ	հայ կաթոլիկ
42. Ղայդուլի Ղազանչի	23	116	91	207	հայ	հայ կաթոլիկ
43. Փայլաթի	41	159	169	328	--/--	--/--
44. Փոքր Դրոխ	19	72	93	165	--/--	--/--
45. Դուլաթ	32	105	154	253	հայ	հայ առաքելական
	1	3	1	4	թաթար	շիա մահմեդական
46. Ղայդուլի Չիֆթալի	16	87	73	160	հայ	հայ առաքելական
47. Չոռլի	26	128	108	236	--/--	--/--
48. Ալահքիլիսա	17	80	78	158	հույն	ուղղափառ
49. Բայանդուր	33	141	151	292	հույն	ուղղափառ
	62	226	187	413	հայ	հայ առաքելական
50. Փիրթիքան	15	57	51	108	հայ	հայ առաքելական
51. Դուքնիդշլաղ	13	51	61	112	--/--	--/--
52. Լարաքիլիսա	13	62	52	114	--/--	--/--
53. Սարիար 2-րդ	21	93	91	184	--/--	--/--
54. Դզրլուքիլիսա	13	68	61	129	--/--	--/--
55. Մայուտ	10	75	65	140	--/--	--/--
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	2452	10823	10197	21020		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 125, թթ. 1-634: Բնագիր: Չեռագիր:

**Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակչության էթնոժողովրդագրական
դրությունը 1860թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով**

աղյուսակ 6

ազգությունը	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	%	գյուղերի քիվը
հայ	6777	30376	28216	58592	90	129 (լրիվ), և 3 (հույների ու քաթարների հետ խառը)
պարսիկ	32	124	156	280	0.4	1 (լրիվ)
ռուս	459	1456	1453	2909	6.1	6 (լրիվ)
հույն	50	221	229	450	0.6	1 (լրիվ) և 1 (հայերի հետ խառը)
քաթար	221	1036	887	1923	2.9	9 (լրիվ) և 2 (հայերի հետ խառը)
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	7539	33213	30941	64154	100	146 (լրիվ) և 3 (խառը) բնակչությամբ

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 123, 124, 125: Բնագիր: Ձեռագիր:

**Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակչության կրոնադավանաբանական
պատկերը 1860թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով**

աղյուսակ 7

դավանանքը	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդ.	%	գյուղերի քիվը
հայ առաքելական	6430	28760	26656	55416	85	118 (լրիվ), 4 (հայ կաթոլիկների, շիա մահմեդականների և ուղղափառների հետ խառը)
հայ կաթոլիկ	347	1616	1560	3176	5	10 (լրիվ) և 1 (հայ առաքելականների հետ խառը)
ուղղափառ	203	659	641	1300	2.7	4 (լրիվ) և 1 (հայ-առաքելականների հետ խառը)
շիա մահմեդական	90	352	358	710	1.2	3 (լրիվ) և 2 (հայ առաքելականների հետ խառը)
սունի մահմեդական	163	808	685	1493	2.1	7 (լրիվ)
մոլդկան (ռուս)	306	1018	1041	2059	4	3 (լրիվ)
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	7539	33213	30941	64154	100	145 (լրիվ) և 4 (խառը բնակչությամբ)

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 123, 124, 125: Բնագիր: Ձեռագիր:

**Երևանի մահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի ընդհանուր էթնոժողովրդագրական
դրությունը 1860թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով**

աղյուսակ 8

ազգությունը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ	9227	36881	33996	70877	91.04
ռուս	475	1499	1503	3002	4.7
հույն	76	277	289	566	0.7
պարսիկ	128	393	371	764	1.3
քաթար	221	1036	887	1923	2.2
հրեա	7	18	17	35	0.06
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	10134	40104	37063	77167	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 120, 123, 124, 125: Բնագիր: Ձեռագիր:

**Երևանի մահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի ընդհանուր կրոնադավանաբանական
պատկերը 1860թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով**

աղյուսակ 9

դավանանքը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ առաքելական	8849	35179	32365	67544	87
հայ կաթոլիկ	378	1702	1631	3333	4.04
ուղղափառ	245	758	751	1509	2.4

մոլոկան	306	1018	1041	2059	3
շիա մահմեդական	186	621	573	1194	1.8
սունի մահմեդական	163	808	685	1493	1.7
մոլվիսական	7	18	17	35	0.06
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	10134	40104	37063	77167	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 120, 123, 124, 125: Բնագիր: Ձեռագիր:

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԿԱՄԵՐԱԼ ՑՈՒՑԱԿԱԳՐՄԱՆԸ ՆԱԽՈՐԴԱԾ ՄԵԿ ՏԱՄՆԱՄՅԱԿԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԻ ՄԱՍԻՆ⁶
1852-1860թթ. ընթացքում Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղերից
գավառակենտրոն տեղափոխվածներ

աղյուսակ 1

տարեթիվը	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամենը	ազգությունը	դավանանքը
1852թ.	7	34	23	57	հայ	հայ առաքելական
1853թ.	18	63	48	111	հայ	հայ առաքելական
	2	7	8	15	հայ	հայ կաթոլիկ
1854թ.	1	3	6	9	հայ	հայ կաթոլիկ
	1	2	1	3	հույն	ուղղափառ
	13	41	36	77	հայ	հայ առաքելական
1855թ.	6	14	18	32	հայ	հայ առաքելական
1856թ.	5	8	16	24	հայ	հայ կաթոլիկ
	12	38	29	67	հայ	հայ առաքելական
1857թ.	2	6	1	7	հայ	հայ կաթոլիկ
	13	32	25	57	հայ	հայ առաքելական
1858թ.	1	1	1	2	հույն	ուղղափառ
	5	10	10	20	հայ	հայ առաքելական
1859թ.	2	3	2	5	հայ	հայ առաքելական
1860թ.	0	0	0	0		
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	88	262	224	486		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 120, թթ. 1-520: Բնագիր: Ձեռագիր:

Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակչության
1852-1860թթ ներքին տեղաշարժը

աղյուսակ 2

ուր են եկել	երբ	որտեղից	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	դավանանքը
Փոքր Ղարաքիլիսա	1855	Ղրղիսից	2	17	17	34	հայ կաթոլիկ
Ավդիբեկ	1857	Արթիկից	1	5	5	10	հայ առաքել.
Գյուլագարակ	1857	Ղուրսայից	10	32	20	52	--/--
Մեծ Ղարաքիլիսա 2-րդ	1853	Բազարխանայից	6	30	29	59	հայ կաթոլիկ
	1854	Փոքր Ղարաքիլիսայից	1	1	3	4	--/--
	1853	Փալուքիից	2	6	5	11	--/--
Նորաշեն	1857	Բայանդուրից	1	3	4	7	հայ առաքել.
	1857	Մեծ Ղարաքիլիսայից	1	3	3	6	--/--
Մեծ Զյափանակ	1855	Ղզրքիլիսայից	1	4	2	6	--/--
Ղզրքիլիսա	1857	Ճգիսարից	2	9	8	17	--/--
	1855	Արդուլտահմանից	1	6	4	10	--/--
	1855	Չիրայիլից	2	4	4	8	--/--
Աղիյաման	1856	Հոռոմից	1	1	3	4	--/--
	1858	Մոգութիից	1	3	3	6	--/--
Տաշղալա	1855	Վարդնովից	1	3	4	7	--/--
Դուզբենդ	1857	Բազարխանայից	1	2	2	4	--/--
Քեշիշբենդ	1857	Համամիլից	2	5	6	11	--/--
ԸՆԴԱՄԵՆԸ			36	134	122	256	

⁶ Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության ներքին և արտաքին տեղաշարժը ներկայացնող 20 աղյուսակները կամերալ ցուցակագրման տվյալների հիման վրա կազմվել են մեր կողմից:

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 123, 124, 125: Բնագիր: Չեռագիր:

1852-1860թթ. ընթացքում Ալեքսանդրապոլ քաղաքից համանուն գավառի գյուղեր տեղափոխվածներ

աղյուսակ 3

ուր են եկել	երբ	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամենը	դավանանքը
Արթիկ	1857թ.	1	1	3	4	հայ առաքելական
Գրուքիլիսա	1855թ.	1	2	2	4	--/--
Աղիյաման	1857թ.	1	2	3	5	--/--
Տաշդայա	1858թ.	1	1	1	2	--/--
Դուզքենդ	1854թ.	1	4	2	6	--/--
Լեջան	1853թ.	1	3	3	6	--/--
Ջելայօղի	1858թ.	1	5	8	13	--/--
ԸՆԴԱՍԵՆԸ		7	18	22	40	

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 120, 123, 124, 125: Բնագիր: Չեռագիր:

1852-1860թթ. ընթացքում Թուրքիայից Ալեքսանդրապոլ գաղթածներ

աղյուսակ 4

երբ	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամենը	ազգությունը	դավանանքը
1852թ.	2	7	3	10	հայ	հայ առաքելական
1853թ.	33	115	91	206	հայ	հայ առաքելական
	1	2	1	3	հայ	հայ կաթոլիկ
	1	2	2	4	թաթար	սունի մահմեդական
1854թ.	12	40	35	75	հայ	հայ առաքելական
	1	2	1	3	հույն	ուղղափառ
1855թ.	8	34	28	62	հայ	հայ առաքելական
1856թ.	15	52	45	97	հայ	հայ առաքելական
	1	3	4	7	հայ	հայ կաթոլիկ
	1	2	1	3	հույն	ուղղափառ
1857թ.	24	80	62	142	հայ	հայ առաքելական
	1	4	3	7	հույն	ուղղափառ
1858թ.	1	1	1	2	թաթար	սունի մահմեդական
	9	25	17	42	հայ	հայ առաքելական
1859թ.	3	7	9	16	հայ	հայ առաքելական
	2	6	7	13	հույն	ուղղափառ
	1	3	2	5	թաթար	սունի մահմեդական
1860թ.	0	0	0	0		
ԸՆԴԱՍԵՆԸ	116	385	312	697		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 120, թթ. 1-520: Բնագիր: Չեռագիր:

1852-1860թթ. ընթացքում Թուրքիայից Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղեր գաղթածներ

աղյուսակ 5

ուր են եկել	երբ	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ազգ.	դավանանքը
1. Կուրթան	1855	1	3	3	6	հայ	հայ առաքելական
2. Հաջինագար-Դուլի	1853	1	4	5	9	--/--	--/--
3. Եսաուլ	1854	3	8	9	17	--/--	--/--
4. Հոռոմ	1855	3	14	11	25	--/--	--/--
5. Փոքր Դուզքենդ	1855	2	8	10	18	թաթար	շիա մահմեդական
6. Թաքնալի	1855	2	3	3	6	հայ	հայ առաքելական
7. Մուսուլլի	1855	2	10	7	17	հայ	հայ կաթոլիկ
8. Տալշանդշլաղ	1856	5	20	13	33	հայ	հայ առաքելական
9. Բագարխանա	1856	2	11	9	20	հայ	հայ կաթոլիկ
10. Փիրքիքան	1856	3	15	11	26	հայ	հայ առաքելական
11. Դարաքիլիսա Մեծ	1854	1	3	1	4	--/--	--/--
12. Դարթախի	1855	1	3	1	4	--/--	--/--

13. Դուլուջա	1856	1	6	2	8	--/--	--/--
14. Դարալ	1853	1	3	2	5	--/--	--/--
--/--	1855	1	2	4	6	--/--	--/--
--/--	1856	2	11	5	16	--/--	--/--
15. Յաղուրի	1855	1	2	3	5	--/--	--/--
16. Ուռուտ	1854	1	7	4	11	--/--	--/--
17. Վարդնով	1854	5	9	8	17	--/--	--/--
--/--	1855	3	6	6	12	--/--	--/--
18. Նայբանդ	1856	1	3	2	5	--/--	--/--
19. Մեծ Դարաքիլի-սա 2-րդ	1855	1	1	3	4	հայ	հայ կաթուիկ
20. Հալարյի	1854	1	2	4	6	թաթար	սունի մահմեդական
21. Լոռի Բերդ	1856	1	1	1	2	հայ	հայ առաքելական
22. Դամջուղազ	1854	1	5	7	12	թաթար	սունի մահմեդական
23. Համամիլի	1854	3	10	6	16	հայ	հայ առաքելական
--/--	1855	3	8	6	14	--/--	--/--
24. Նորաշեն	1853	1	3	4	7	--/--	--/--
--/--	1855	1	2	2	4	--/--	--/--
--/--	1856	3	9	7	16	--/--	--/--
25. Մեծ Զյափանակ	1853	1	7	3	10	--/--	--/--
--/--	1854	2	13	8	21	--/--	--/--
26. Արթիկ	1853	2	4	7	11	--/--	--/--
--/--	1854	2	6	3	9	--/--	--/--
--/--	1855	3	11	6	17	--/--	--/--
27. Սոգուրի	1854	7	16	17	33	--/--	--/--
--/--	1855	2	5	4	9	--/--	--/--
--/--	1856	10	43	37	80	--/--	--/--
28. Դիչաղ	1855	1	4	2	6	--/--	--/--
29. Վերին Դանլիջա	1855	2	6	5	11	--/--	--/--
30. Դրրիտագիլման	1853	1	4	2	6	--/--	--/--
--/--	1855	4	15	14	29	--/--	--/--
--/--	1856	1	3	4	7	--/--	--/--
31. Տաշալա	1856	2	14	11	25	--/--	--/--
32. Ջաջուռ	1854	2	4	5	9	--/--	--/--
33. Մելիքբենդ	1854	1	3	2	5	--/--	--/--
34. Դուզբենդ	1854	2	6	6	12	--/--	--/--
--/--	1855	2	5	5	10	--/--	--/--
35. Շիրվանջուղ	1854	1	5	2	7	--/--	--/--
36. Չրախի	1855	1	8	5	13	--/--	--/--
37. Դազանչի	1854	1	2	3	5	--/--	--/--
38. Չիրալիլի	1856	1	3	8	11	--/--	--/--
39. Դափիլի	1854	3	7	10	17	--/--	--/--
--/--	1855	1	4	4	8	--/--	--/--
40. Բոզդողան	1854	2	12	9	21	--/--	--/--
--/--	1855	3	14	7	21	--/--	--/--
41. Դասմայի	1854	1	6	6	12	--/--	--/--
42. Բեքանդ	1855	2	3	8	11	--/--	--/--
--/--	1856	1	4	3	7	--/--	--/--
43. Փոքր Արրիվալի	1855	1	6	2	8	--/--	--/--
44. Շյովխան	1854	3	9	9	18	--/--	--/--
45. Դուլիջան	1855	1	5	2	7	--/--	--/--
46. Զյալայի	1856	1	4	7	11	--/--	--/--
47. Բեշիշբենդ	1854	2	4	5	9	--/--	--/--
48. Գյոզալդարա թաթարական	1854	3	12	13	25	պարսիկ	շիա մահմեդական
ԸՆԴԱՄԵՆԸ		132	469	403	872		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 123, 124, 125: Բնագիր: Չեռագիր:

**1852-1860թթ. ընթացքում Թուրքիայից Ալեքսանդրապոլի
գավառի գյուղեր գաղթածներն ըստ տարեթվերի**

աղյուսակ 6

տարեթիվը	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամենը	%	ազգ.	դավանանքը
1853թ.	7	25	23	48	5.3	հայ	հայ առաքելական
1854թ.	3	12	13	25	35.6	պարսիկ թաթար հայ	շիա մահմեդական
	2	7	11	18			սունի մահմեդական
	42	130	113	243			հայ առաքելական
1855թ.	2	8	10	18	33.3	թաթար հայ հայ	շիա մահմեդական
	3	11	10	21			հայ կաթոլիկ
	39	129	103	232			հայ առաքելական
1856թ.	2	11	9	20	25.8	հայ հայ	հայ կաթոլիկ
	32	136	111	247			հայ առաքելական
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	132	469	403	872	100		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 123, 124, 125: Բնագիր: Չեռագիր:

**1852-1860թթ. ընթացքում Թուրքիայից Ալեքսանդրապոլ քաղաք և համանուն
գավառ գաղթածներն ըստ տարեթվերի**

աղյուսակ 7

տարեթիվը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
1852թ.	2	7	3	10	0.8
1853թ.	42	144	117	261	17
1854թ.	60	191	173	364	24.2
1855թ.	52	182	151	333	21
1856թ.	51	204	170	374	20.6
1857թ.	25	84	65	149	10
1858թ.	10	26	18	44	4
1859թ.	6	16	18	34	2.4
1860թ.	0	0	0	0	0
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	248	854	715	1569	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 120, 123, 124, 125: Բնագիր: Չեռագիր:

**1852-1860թթ. ընթացքում Թուրքիայից Ալեքսանդրապոլ քաղաք և համանուն
գավառ գաղթածներն ըստ ազգությունների**

աղյուսակ 8

ազգությունը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ	233	807	664	1471	94
հույն	5	14	12	26	2
պարսիկ	3	12	13	25	1.2
թաթար	7	21	26	47	2.8
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	248	854	715	1569	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 120, 123, 124, 125: Բնագիր: Չեռագիր:

**1862-1873թթ. ընթացքում Թուրքիայից Ալեքսանդրապոլ քաղաք և համանուն
գավառ գաղթածներն ըստ դավանանքի**

աղյուսակ 9

դավանանքը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ առաքելական	226	780	640	1420	91.2
հայ կաթոլիկ	7	27	24	51	2.8
ուղղափառ	5	14	12	26	2
շիա մահմեդական	5	20	23	43	2
սունի մահմեդական	5	13	16	29	2
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	248	854	715	1569	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 120, 123, 124, 125: Բնագիր: Չեռագիր:

1852-1860թթ. ընթացքում Պարսկաստանից Ալեքսանդրապոլ քաղաք
և համանուն գավառ գաղթածներ

աղյուսակ 10

ուր են եկել	երբ	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ազգությունը	դավանանքը
Ալեքսանդրապոլ քաղաք	1858թ.	2	4	3	7	հայ	հայ առաքելական
ԸՆԴԱՍԵՆԸ		2	4	3	7		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 120, թթ. 1-520: Բնագիր: Ձեռագիր:

1852-1860թթ. ընթացքում Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից
Ալեքսանդրապոլ տեղափոխվածներ

աղյուսակ 11

որտեղից	երբ	ընտ.	ար.	իգ.	ընդամենը	ազգությունը	դավանանքը
Ախալքալաքից	1852թ.	1	3	2	5	հայ	հայ առաքելական
	1854թ.	4	9	9	18	--/--	--/--
	1856թ.	1	3	2	5	--/--	--/--
	1858թ.	1	1	1	2	--/--	--/--
Ախալցխայից	1852թ.	5	11	13	24	հայ	հայ առաքելական
	1853թ.	1	4	4	8	--/--	--/--
	1853թ.	2	9	7	16	հույն	ուղղափառ
	1854թ.	1	3	6	9	--/--	--/--
	1854թ.	6	17	11	28	հայ	հայ առաքելական
	1855թ.	3	8	7	15	--/--	--/--
	1856թ.	1	2	1	3	--/--	--/--
	1857թ.	2	3	4	7	--/--	--/--
Նոր Բայազետից	1853թ.	1	1	2	3	հայ	հայ առաքելական
	1854թ.	1	3	3	6	--/--	--/--
	1855թ.	1	2	4	6	--/--	--/--
	1856թ.	3	9	9	18	--/--	--/--
	1857թ.	1	1	2	3	--/--	--/--
Երևանից	1856թ.	1	3	2	5	հայ	հայ առաքելական
Մարդարապատի գավառից	1854թ.	1	5	2	7	հայ	հայ առաքելական
Շուշիից	1853թ.	1	1	2	3	հայ	հայ առաքելական
Թիֆլիսից	1852թ.	1	3	1	4	հայ	հայ առաքելական
	1854թ.	1	2	2	4	--/--	--/--
Տավրիկյան նահանգից	1854թ.	2	6	6	12	հրեա	մովսիսական
	1857թ.	1	1	3	4	լուս	ուղղափառ
ԸՆԴԱՍԵՆԸ		43	110	105	215		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 120, թթ. 1-520: Բնագիր: Ձեռագիր:

1852-1860թթ. ընթացքում Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից, ինչպես նաև
Թուրքիայից ու Պարսկաստանից Ալեքսանդրապոլ տեղափոխվածներն
ըստ ազգությունների

աղյուսակ 12

ազգությունը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ	147	460	381	841	91.3
քաթար	3	6	5	11	1.9
հրեա	2	6	6	12	1.2
ռուս	1	1	3	4	0.6
հույն	8	26	25	51	5
ԸՆԴԱՍԵՆԸ	161	499	420	919	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 120, թթ. 1-520: Բնագիր: Ձեռագիր:

1852-1860թթ. ընթացքում Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից, ինչպես նաև
Թուրքիայից ու Պարսկաստանից Ալեքսանդրապոլ տեղափոխվածներն
ըստ դավանանքի

աղյուսակ 13

դավանանքը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ առաքելական	145	455	376	831	90.1

հայ կաթոլիկ	2	5	5	10	1.2
ուղղափառ	9	27	28	55	5.6
սունի մահմեդական	3	6	5	11	1.9
մովսիսական	2	6	6	12	1.2
ԸՆԴԱՍԵՆԸ	161	499	420	919	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 120, թթ. 1-520: Բնագիր: Ձեռագիր:

1852-1860թթ. ընթացքում Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից
Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղեր տեղափոխվածներ

աղյուսակ 14

ըրանդից	երբ	ուր են եկել	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ազգ.	դավանանք
Բորչալուի գավառակից	1855թ.	Լեջան	15	60	54	114	հայ	հայ առաքել.
	1856թ.	Ջելալօղլի	3	147	14	28	--/--	--/--
	1854թ.	Բոզիքենդ	1	4	5	12	--/--	--/--
	1855թ.	Մեծ Դարաքիլիսա	1	3	5	9	հայ	հայ կաթոլիկ
	1854թ.	2-րդ Ղանջուղազ	1		3	6	թաթար	սունի մահմեդ.
Սարդարապատ գավառակից	1855թ.	Մոզուքի	4	16	9	25	հայ	հայ
	1855թ.	Մեծ Քյափանակ ⁷	1	3	1	4	--/--	առաքել.
	1857թ.	Բոզդուղան	1	4	6	10	--/--	--/--
	1853թ.	Տաշղալա	1	4	7	11	--/--	--/--
	1856թ.	Մեղիքենդ ⁸	1	2	3	5	--/--	--/--
	1855թ.	Մոլլա Գյուկչա	1	3	2	5	--/--	--/--
Նոր Բայազետի գավառից	1853թ.	Հայդարլի	1	4	6	10	թաթար	սունի
	1856թ.	Բաշգյուղ ⁹	1	5	2	7	հայ	մահմեդ.
	1859թ.	Մեղիքենդ ¹⁰	1	2	1	3	--/--	հայ առաքել.
	1858թ.	Բոզդուղան ¹¹	1	2	1	3	--/--	--/--
Ղազախի գավառակից	1856թ.	Գալլալար	1	6	5	11	թաթար	սունի
	1856թ.	Մեծ	2	6	2	8	հայ	մահմեդ.
	1854թ.	Դարաքիլիսա	1	3	3	6	--/--	հայ առաքել.
	1854թ.	Ջելալօղլի ¹²	3	11	8	19	--/--	--/--
	1855թ.	Յադուքիլի ¹³	2	5	2	7	--/--	--/--
	1855թ.	Բոզիքենդ	1	4	4	8	--/--	--/--
	1858թ.	Շահալի	2	14	10	24	թաթար	--/--
	1858թ.	Սարալ	1	4	3	7	--/--	սունի
	1859թ.	Վարդանլի	1	3	4	7	--/--	մահմեդ.
	1853թ.	Ղանջուղազ	1	4	4	8	հայ	--/--
	1855թ.	Հերիեր	1	2	3	5	--/--	--/--
		--/--						հայ առաքել. --/--
Շամշադինի գավառակից	1856թ.	Կուրթան	1	5	2	7	հայ	հայ
	1854թ.	Մեծ Դարաքիլիսա	1	6	4	10	--/--	առաքել. --/--
Ծաղկայի գավառակից	1853թ.	Ավդիբեկ ¹⁴	1	5	3	8	հայ	հայ առաքել.
Շամախիից	1854թ.	Քյափանակ Մեծ	1	3	3	6	հայ	հայ առաքել.

⁷ Եկել են Սարդարապատի գավառակի Մոլլի գյուղից (Տե՛ս ՀԱԱ Ֆ. 93, ց. 1, գ. 124, թ. 159):

⁸ Եկել են Սարդարապատի գավառակի Շահիյար գյուղից (Տե՛ս ՀԱԱ Ֆ. 93, ց. 1, գ. 124, թ. 254):

⁹ Եկել են Նոր Բայազետի գավառի Երանոս գյուղից (Տե՛ս ՀԱԱ Ֆ. 93, ց. 1, գ. 124, թ. 125):

¹⁰ Եկել են Նոր Բայազետ քաղաքից (Տե՛ս ՀԱԱ Ֆ. 93, ց. 1, գ. 124, թ. 255):

¹¹ Նույն տեղում, թ. 174:

¹² Եկել են Ղազախի գավառակի Կուլաի գյուղից (Տե՛ս ՀԱԱ Ֆ. 93, ց. 1, գ. 123, թ. 274):

¹³ Նույն տեղում, թ. 312:

¹⁴ Եկել են Ծաղկայի գավառակի Աշխանա գյուղից (Տե՛ս ՀԱԱ Ֆ. 93, ց. 1, գ. 123, թ. 131):

Թիֆլիսից	1858թ.	Վոսկրեսենկա	2	8	9	17	ռուս	մոլդկան
Բեսարաբիայից	1859թ.	Վորոնցովկա	2	8	8	16	ռուս	մոլդկան
ԸՆԴԱՄԵՆԸ			58	230	196	426		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 123, 124, 125: Բնագիր: Ձեռագիր:

1862-1873թթ. ընթացքում Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից, ինչպես նաև Թուրքիայից ու Պարսկաստանից Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղեր տեղափոխվածներն ըստ ազգությունների

աղյուսակ 15

ազգությունը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ	172	622	517	1139	90.5
քաթար	11	49	52	101	5.8
պարսիկ	3	12	13	25	1.6
ռուս	4	16	17	33	2.1
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	190	699	599	1298	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 123, 124, 125: Բնագիր: Ձեռագիր:

1862-1873թթ. ընթացքում Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից, ինչպես նաև Թուրքիայից ու Պարսկաստանից Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղեր տեղափոխվածներն ըստ դավանանքի

աղյուսակ 16

դավանանքը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ առաքելական	167	596	493	1089	88
հայ կաթոլիկ	5	26	24	50	2.6
չիա մահմեդական	5	20	23	43	2.6
սունի մահմեդական	9	41	42	83	4.7
մոլդկան	4	16	17	33	2.1
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	190	699	599	1298	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 123, 124, 125: Բնագիր: Ձեռագիր:

1852-1860թթ. ընթացքում Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից, ինչպես նաև Թուրքիայից ու Պարսկաստանից Ալեքսանդրապոլ քաղաք և համանուն գավառի գյուղեր տեղափոխվածներն ըստ ազգությունների

աղյուսակ 17

ազգությունը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ	319	1082	898	1980	91
քաթար	14	55	57	112	4
պարսիկ	3	12	13	25	0.8
հրեա	2	6	6	12	0.6
ռուս	5	17	20	37	1.4
հույն	8	26	25	51	2.2
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	351	1198	1019	2217	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 120, 123, 124, 125: Բնագիր: Ձեռագիր:

1852-1860թթ. ընթացքում Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից, ինչպես նաև Թուրքիայից ու Պարսկաստանից Ալեքսանդրապոլ քաղաք և համանուն գավառի գյուղեր տեղափոխվածներն ըստ դավանանքի

աղյուսակ 18

դավանանքը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ առաքելական	312	1051	869	1920	89
հայ կաթոլիկ	7	31	29	60	2
ուղղափառ	9	27	28	55	2.5
մոլդկան	4	16	17	33	1.1
չիա մահմեդական	5	20	23	43	1.4
սունի մահմեդական	12	47	47	94	3.4
մովսիսական	2	6	6	12	0.6
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	351	1198	1019	2217	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 120, 123, 124, 125: Բնագիր: Ձեռագիր:

**1858-1872թթ. ընթացքում Ալեքսանդրապոլի գավառում հիմնադրված գյուղեր
աղյուսակ 19**

հիմնադրված գյուղը	տար	որտեղից են եկել	բնակչության թիվը հիմնադրման պահին					
			ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ազգ.	դավանանքը
Ղարաքիլիսա	1860թ.	Հաջինագար- Ղուլիից	13	62	52	11 4	հայ	հայ առաքել.
Կեֆու	1861թ.	Ալեքսանդրապոլից	13	63	56	11 9	--/--	--/--
Սարիար 2-րդ	1860թ.	Սարիարից	21	93	91	18 4	--/--	--/--
Գյուլիքուլաղ	1861թ.	Փոքր Զեքիից	11	56	53	10 9	--/--	--/--
Ղզըքիլիսա	1860թ.	Շորագյալի գյուղերից	13	68	61	12 9	--/--	--/--
Սալուտ	1860թ.	Դարբանդից	10	75	65	14 0	--/--	--/--
Ջանգիթափա	1865թ.	Ղուղաթից	9	17	23	40	--/--	--/--
Նիկոլանկա	1858թ.	Թիֆլիսի	28	93	64	15	ռուս	ռուղափառ
	1859թ.	մահանգից Պոլտավայից	14	50	42	7 92	--/--	--/--
Նոր Ալեքսանդրովկա	1860թ.	Պոլտավայից	10	10	6	16	--/--	--/--
Խաչաքիլիսա	1861թ.	Բիչաղից	22	94	87	18 1	հայ	հայ առաքել.
Խանվալի	1862թ.	Դուզենդից	28	90	118	20 8	--/--	--/--
Սամուլու	1864թ.	Աղբիլիսայից	11	63	49	11 2	--/--	--/--
Բաբուլի	1864թ.	ամհայտ վայրից	28	123	111	23 4	--/--	--/--
Ալիխան	1866թ.	Ջաջուռից	21	98	90	18 8	--/--	--/--
Հաջիխալիլ	1867թ.	Ղզըքիլիսայից	40	151	147	29 8	--/--	--/--
Թոտուր	1862թ.	Վարդնովից	30	104	89	19 3	--/--	--/--
Ջորկանիստ	1862թ.	Թաքնալիից	10	63	41	10	--/--	--/--
		Իլլի Ղարաքիլիսայից	9	33	28	4	--/--	--/--
		Մեծ Զեքիից	4	29	30	61	--/--	--/--
		Ճգիլարից	3	13	11	59 24	--/--	--/--
Սալխակ	1864թ.	Համամիլից	28	160	125	28 5	--/--	--/--
Գյոյ Յոխուշ	1864թ.	Մեծ Բեքանդից	22	94	86	18 0	--/--	--/--
Բուղդաշեն	1871թ.	Հաջիխալիլից	18	78	73	151	-- /-	--/--
Տիտոյ-խարաբա	1872թ.	Ախալցխայի գավառ.	15	57	49	98	հայ	հայ կաթոլիկ
Ջարինջա	1870թ.	Ղեղաչից	11	50	40	90	հայ	հայ առաքել.
	1870թ.	Փամայից	9	43	37	80	--/--	--/--
Աղդաշ	1870թ.	Օգրուջայից	6	22	20	42	--/--	--/--
Դարաքյոյ	1862թ.	Ախալցխայի գավառ.	9	22	19	41	--/--	--/--
ԸՆԴԱՄԵՆԸ								

ՀԱԱ ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 123, 124, 125: Բնագիր: Չեռագիր:

1861-1869թթ. ընթացքում Ալեքսանդրապոլի գավառում
վերահիմնադրված (վերակենդանացած) գյուղեր

աղյուսակ 20

վերահիմնա- դրված գյուղը	տրք	որտեղից են եկել	ընկալության թիվը վերահիմնադրման պահին					
			ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ազգ.	դավանանքը
Բոգյոխուշ	1861թ.	Ջելաբլեչուտից	12	90	77	167	հայ	հայ առաքել.
Բզովդալ	1869թ.	Դշլաղից	15	80	70	150	--/--	--/--
Բաշգյուղ	1862թ.	Մեծ Քեթիից	10	60	58	118	--/--	--/--
ԸՆԴԱՍԵՆԸ			35	230	205	435		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 123, 124, 125: Բնագիր: Չեռագիր:

НОВЫЕ ДОКУМЕНТЫ О ДЕМОГРАФИЧЕСКОМ СОСТОЯНИИ
АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО УЕЗДА 60-х ГОДОВ XIX в.

___ Резюме ___

___ А. Айрапетян ___

Публикуемые документы, предназначенные как для специалистов-историков, так и для широкого круга читателей, со всеми своими объективными недостатками (пропусками), представляют богатый материал демографического состояния Александропольского уезда 60-х гг. XIX века.

Представленные документы выбраны из фонда 93 “Камеральное описание” Национального архива Армении и относятся к камеральному описанию Александропольского уезда 1859-1860гг.. Чтобы проведенный материал был более доступным, представляется читателю в двух частях: “Камеральное описание Александропольского уезда Ереванской губернии 1859-1860гг.” и “Статистические данные о внутренних и внешних передвижениях населения Александропольского уезда в течении десятилетия до переписи 1860г.”.

Պատմական Հայաստանի Մեծ Հայքի թագավորության 15 նահանգներից (աշխարհներ) տասնչորսերորդը՝ Տայքը, զբաղեցնում էր Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևմտյան հատվածը: Լեռնային և անտառապատ այս երկիրը հայտնի էր իր ամբողջությամբ. Նա քաղաքական անմասնատ պայմաններում հաճախ էր դառնում հայ թագավորների և իշխանների ապաստարանը:¹ Ըստ VII դ. «Աշխարհացոյցի»՝ Տայքը բաղկացած էր ութ գավառներից՝ Կող, Բերդացփոր, Պարտիզացփոր, Ճակք, Բողխա, Ոքաղե, Ագորդացփոր և Արսյաց փոր:² Տայքի վերաբերյալ հնագույն տեղեկությունները վերաբերում են Ք.ա. XII դարին՝ դեպի Դայանի երկիրը (Տիգրիսի ակունքներից սկսած մինչև Ճորոխ գետի ավազանը ընկած տարածքը) ասորեստանցիների կատարած արշավանքների նկարագրություններում: Ուրարտական արձանագրություններում Տայքը հիշատակվում է Դիաուխի ձևով: Հույն պատմիչ Քսենոփոնը ի թիվս այլ ցեղերի հիշատակում է նաև տառիսներին: Արտաշես Ա-ի օրոք (Ք.ա. 189-մոտ 160թթ.) Տայքն ընդգրկվեց հայկական միասնական թագավորության կազմի մեջ, իսկ մ.թ. IV դ. որպես ժառանգական կալվածք տրվեց Մամիկոնյան նախարարական տոհմին: VII դ. վերջերին Տայքում Մամիկոնյաններին փոխարինում են Բագրատունիները: Աշոտ Մսակեր Բագրատունին Տայքում կառուցեց Կալմախ ամրոցը և այնտեղ տեղափոխեց իր ընտանիքը:³

Տայքի IX դ. պատմության վերաբերյալ մեզ հասած տեղեկություններ գրեթե չկան: Հայտնի է, որ X դ. առաջին կեսին այնտեղ առաջացել էր կյուրապաղատություն՝ (իշխանություն) վրաց Բագրատունիների Տայքի ճյուղի գլխավորությամբ: Վիրքի հետ կյուրապաղատությունը սահմանակցում էր Բանակ և Օլթի գետերով, հարավից և հարավ-արևելքից սահմանակից էր Կայսիկների ամիրայությանը ու Այրարատի Վանանդ գավառին, իսկ հյուսիս-արևմուտքից՝ Բյուզանդիային: Տայքի կյուրապաղատության առաջացման վերաբերյալ վրաց տարեգիր Սումբատ Դավիթիս-ձենը գրում է հետևյալը. «Աշոտը հաստատվեց այնտեղ (Արտանուջում-Ա.Ա.) և Տերը նրան հաղթանակներ ուղարկեց և դարձրեց նրան Շավշեթ-Կլարջեթիի տիրակալը: Եվ Տեց Տերը և ամրացրեց նրա թագավորությունը հունաց թագավորի կամքով»:⁴ Այստեղ պետք է ուշադրություն դարձնել երկու հանգամանքի վրա՝ ա) Տերը նրան հաղթանակներ ուղարկեց, բ) հունաց թագավորի կամքով: Հայտնի է, որ Տայքում Աշոտն ակտիվորեն պայքարում էր Արևելյան Վրաստանում իշխող արաբների դեմ և նրա օրոք է, որ բարձրանում է Արտանուջը, որը դառնում է նրա նստավայրը: Մի խոսքով, Տայքի կառավարիչը հասնում է նրան, որ բյուզանդական կայսեր կողմից ստացած նոմինալ իշխանությանը մա տալիս է իրական լուրջ իշխանություն: «Եվ այնժամ հունաց թագավորն Աշոտին շնորհեց կյուրապաղատի տիտղոս»:⁵

Արդեն X դ. Տայքի հայ բնակչության մեջ սկսել էր գերակշռել քաղկեդոնականությունը: Հայերի հարելը քաղկեդոնականությանն այս տարածաշրջանում լայն աջակցություն էր գտնում ինչպես բյուզանդացիների, այնպես էլ վրացիների շրջանում: Դրան հատկապես նպաստում էր Արտանուջի Բագրատունիների քաղկեդոնականացումը: Ն.Մառը նշում է, որ շնորհիվ հայ քաղկեդոնականների ապագգայնացման գործընթացի՝ Վրաստանը հարստացավ երկու շրջաններով՝ Տայքով և Կղարջքով:⁶ Տայքի հայկական շրջանները մեծամասամբ շարունակում էին պահպանել իրենց հայկական

¹ Թ. Հ ա կ ո թ յ ա ն, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Եր., 1968, էջ 260:

² Ս. Ե Ր Ե մ յ ա ն, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Եր., 1963, էջ 110:

³ Հայ ժողովրդի պատմություն (այսուհետև՝ ՀԺՊ), ՀՄՄՈՒ ԳՍԻ հրատ., հ. 3, Եր., 1976, էջ 108:

⁴ С у м б а т Դ а в и т и с - Դ з е, История и повествование о Багратионах, перевод, введение и примечание М. Лордкипанидзе, Тб., 1979, стр. 31.

⁵ Летопись Картли, перевод, введение и примечание Г. Цулая, Тб., 1982, стр. 48.

⁶ Н. М а р р, Аркаун, монгольское название христиан связи с вопросом об армянах-халкедонитах, Византийский Временник, XII, СПб., 1905, стр. 6.

անունները, ինչպես օրինակ Իշխանը, Շատրեբողը և այլն:⁷ Մ. Տայքի վրացի հոգևորականությունը շրջապատված էր թեև հավատակից, բայց ևս այնպես՝ հայ ազգաբնակչությանը: Երկիրը վրացական անվանելը նրանք հիմնավորում էին այն բանով, որ եկեղեցիներում ժամասացությունը տեղի էր ունենում վրաց լեզվով:⁸ Մ. Տայքը փորձ արվեց երկրամասը վերադարձնել հայկական եկեղեցու հովանու ներքո, սակայն Մարմաշենի վանքի վանահայր Սոսթենենը հաջողություն չունեցավ:⁹

Ինչևէ, Մ. Տայքը և վրաց թագավորների ու Տայքի կյուրապաղատության միջև հաստատվել էին լավ հարաբերություններ և սերտ համագործակցություն:¹⁰ Տայքը կարևոր նշանակություն է ստանում Բյուզանդիայի և Հարավային Կովկասի երկրների համար ինչպես իր դիրքի, այնպես էլ տեղական բավականաչափ զորեղ իշխանության առկայության շնորհիվ, որն իր հզորության գագաթնակետին հասավ Դավիթ Կյուրապաղատի օրոք (960-ականներ-1000թթ.): Դավիթ Կյուրապաղատը շատ բարձր գնահատականի է արժանացել ինչպես հայ պատմիչների՝ Ասողիկի, Արիստակես Լաստիվերտցու, Մատթեոս Ունիայեցու, այնպես էլ վրաց տարեգիրների կողմից: Լաստիվերտցին նրան անվանում է հզոր, աշխարհաշեն, առատածեռն ու աղքատասեր մարդ, իսկպես խաղաղություն սահմանող,¹¹ Ունիայեցին՝ Աստծո սուրբ մարդ և աստվածասեր,¹² վրացի տարեգիրը՝ գթասիրտ, խաղաղասեր, անհիշաչար, վանականների հովանավոր, եկեղեցիներ հիմնող, մարդասեր:¹³ Հենց Դավիթ Կյուրապաղատն է, ըստ վրացի տարեգրի, եղել միասնական վրացական թագավորության ստեղծման ջատագովներից մեկը, չնայած վրաց պատմագրության մեջ գոյություն ունի մեկ այլ տեսակետ, համաձայն որի՝ Տայքի դերը միասնական վրացական պետության ստեղծման գործում տարեգիրների մոտ գերազանցատված է:¹⁴

975թ. Վիրքի Էրիսթավ (ազգագույն) Իվանե Մարուշիս-ձեն, որին սկսել էին նեղել Կախեթի իշխանները, իր դեսպանին ուղարկում է Դավիթ Կյուրապաղատի մոտ, առաջարկում իր գործով զալ և վերցնել Վիրքը, որպեսզի կամ ինքը տիրի այնտեղ, կամ էլ այն զիջի Բագրատին՝ Տայքի հյուսիսային մասի կառավարիչ Գուրգենի և Արիստակեսի Գուրգենի թագավորի դստեր՝ Գուրամուրտիսի որդուն:¹⁵ Դա նախադրյալ էր ստեղծում Վրաստանի հետագա միավորման համար, և փաստորեն Տայքի և Վիրքի միավորումը դառնում էր այդ գործընթացի սկզբնական փուլը: Իվանե Մարուշիս-ձենի առաջարկության համաձայն՝ Դավիթը տիրացավ Ուփլիսցիսին՝ Վիրքի կենտրոնին, քանի որ անժառանգ էր, որդեգրեց Բագրատին, այնուհետև իր մոտ կանչեց Վիրքի ազատներին, որոնց պարտադրեց ենթարկվել Բագրատին՝ իբրև «Տառլի, Քարթլիի և Արխազիայի ժառանգորդի»:¹⁶ Այս իրադարձություններն ընկան միասնական վրացական պետության ստեղծման արդի հայեցակարգի հիմքում, որի հեղինակն է Ի.Ջավախիշվիլին:¹⁷

970-ական թթ. վերջին ծանրացավ Բյուզանդական կայսրության վիճակը: Վասիլ (Բարսեղ) Բ-ի (976-1025թթ.) կառավարման սկզբին նրա դեմ հուժկու ապստամբություն բռնկվեց Վարդ Սկլերուսի՝ փոքրասիական ազնվականության հզորագույն ներկայացուցիչներից մեկի գլխավորությամբ: Սկլերուսն իր կողմը թեքեց կայսրության զինված ուժերի մեծ մասը, ինչպես նաև՝ գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիան: Ապստամբությու-

⁷ *Н. М а р р*, *Նշվ. աշխ.*, էջ 22:

⁸ *Н. М а р р*, *Георгий Мерчуле, Жизнь Григория Хандзтийского, СПб., 1911, стр. 123.*

⁹ *Միսթրապոլիտ Ա. Ջափարիձե, Վրաստանի եկեղեցական ժողովները (վրացերեն), Թբ., 2003, էջ 98-108:*

¹⁰ *ՀԺՊ, հ.3, էջ 108:*

¹¹ *Պատմություն Արիստակեսայ Վարդապետի Լաստիվերտցու, Թիֆլիս, 1912, էջ 3:*

¹² *Մա տ Թ է ո ս Ու ն հ ա յ ե ց ի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 36:*

¹³ *Летопись Каргли, стр. 57.*

¹⁴ *Գ. Մե լ ի թ ի շ Վ ի լ ի, Ֆեոդալական Վրաստանի քաղաքական միավորումը և Վրաստանում ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման մի քանի հարցեր (վրացերեն), Թբ., 1973, էջ 12:*

¹⁵ *Летопись Каргли, стр. 57.*

¹⁶ *Քարթլիս ցխտվերա (վրացերեն), հ. 1, Թբ., 1955, էջ 274:*

¹⁷ *Ի. Ջ ա վ ա խ ի շ Վ ի լ ի, Վրաց ազգի պատմություն (վրացերեն), հ. 2, Թբ., 1965, էջ 123-124:*

քում:²⁷ Չնայած միջադեպը կարգավորվեց, սակայն ամենայն հավանականությամբ հենց այդ քայլը պատճառ դարձավ, որ Դավիթը հրաժարվի Բագրատի օգտին կատարած կտակից:

Վասիլ Բ-ին հաջողվեց պարտության մատնել Փոկասին: Դա Դավիթ Կյուրապաղատին դժվարին կացության մեջ գցեց: Դավիթն ստիպված ներումով դիմեց Վասիլ Բ-ին՝ խոստանալով հպատակություն և հնազանդություն: Նա ստիպված էր նաև հրաժարվել ոչ միայն պարզական հողերից, այլև Տայքը և իր մնացած տիրույթները կտակել Բյուզանդիային: Դրանով կայսրությունը դարձավ Տայքի ժառանգորդը, իսկ Դավիթը՝ Տայքի վերջին կյուրապաղատը:²⁸

997թ.-ի ծնունդը Դավիթը զորք ուղարկեց պաշարելու Խլաթը, սակայն պարտություն կրեց, որից օգտվեցին արաբ ամիրաները և փորձեցին վերադարձնել Մրվանյաններից խլած շրջանները, առաջին հերթին՝ Ապահունիքը: Այս հարձակումը զլխավորած Ատրպատականի ամիրա Մամլանը 998թ.-ին պարտություն կրեց Տայքի, հայոց և վրաց միացյալ ուժերի կողմից:²⁹

Ըստ Ասողիկի, Դավիթ Կյուրապաղատը մահացել է հայոց 449թ. Ջատկին՝ 1000թ.-ի մարտի 31-ին: Ըստ Լաստիվերտցու և Ուռհայեցու, վրաց Իվարիոն արքեպիսկոպոսը,³⁰ մահաբույն խառնելով պատարագի հաղորդությանը, խմեցրեց Դավիթ Կյուրապաղատին ու խեղդամահ արեց նրան Ավագ հինգշաբթի օրը:³¹ Մենք ևս հակված ենք կարծելու, որ Դավիթ Կյուրապաղատը մահացել է 1000թ.-ի մարտի 28-ին: Իվարիոն արքեպիսկոպոսն իր հերթին պատժվեց Վասիլ Բ-ի կողմից. «Վասնզի հայր անուն էր Դավիթ կիրապաղատ թագաւորին Վասիլն. և վասն այնորիկ կորոյս զնոսա»:³²

Դավիթ Կյուրապաղատի մահից հետո Վասիլ Բ-ն շտապ եկավ Հայաստան, շրջագայեց նոր տիրույթներով՝ այցելելով Հարք, Ապահունիք, ապա՝ Տայք, տիրացավ բազմաթիվ գավառների, բերդերի և քաղաքների: Եկեղյաց գավառում նրան դիմավորեցին Տայքի ազատները, ներկայացան նաև Բագրատ Գ-ն և նրա հայր Գուրգենը, որոնք մեծարվեցին կյուրապաղատ և մագիստրոս տիտղոսներով: Տայքի մի մասը որպես հողային պարզ ցկյանս տրվեց Բագրատ Գ-ին: Տայքում Վասիլը նոր վարչական համակարգ ստեղծեց, տեղերում նշանակվեցին աստիճանավորներ ու դատավորներ: Նախկին իշխանությունը վերափոխվեց բանակաթեմի:³³

Այսպիսով, կյուրապաղատության անկումով բարդացավ հայ և վրաց թագավորությունների վիճակը, քանի որ նորաստեղծ բանակաթեմը դարձավ նրանց վրա հարձակվելու հենակետ:

ТАЙК В 10-ом ВЕКЕ

___ Резюме ___

___ А. АКОПОВ ___

В первой половине X века в Тайке возникла кирапатлатство во главе грузинских Багратидов. Кирапатлат Ашот добивается того, что данную ему византийским императором номинальную власть он наполняет реальным содержанием. Тайкское кирапатлатство достигла вершины своего могущества во время правления Давида Кирапатлата (960-ые-1000гг.). Но с одной стороны противостояние между Давидом и первым королем объединенной Грузии Багратом 3-им, с другой стороны политика византийского императора Василия 2-ого привели к тому, что в 1000-ом г. Тайк отошел Византии, согласно завещанию Давида Кирапатлата.

²⁷ Ա. Մեղիքյան, Ջավախքը XIXդ. և XXդ. 1-ին քառորդին, Եր., 2003, էջ 50:

²⁸ ՀԺՊ, հ.3, էջ 110:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 111:

³⁰ Մատթեոս Ուրհայեցի, նշվ. աշխ., էջ 38:

³¹ Պատմություն Արխատկեսայ Վարդապետի Լաստիվերտցու, էջ 3:

³² Մատթեոս Ուրհայեցի, նշվ. աշխ., էջ 38:

³³ ՀԺՊ, հ.3, էջ 111:

ՇԱՆԹ ՍԱՐԳՍՅԱՆ ՆԿԱՐԻՉԸ

Շանթ Սարգսյանի առաջին անհատական ցուցահանդեսը բացվեց 1944թ.՝ Մեծ Հայրենականի դաժան տարիներին: Նկարիչն ընդամենը 25 տարեկան էր: Չնայած այդչափ երիտասարդ տարիքին՝ նրա կյանքը հագեցած էր դրամատիկ իրադարձություններով, որոնք բնորոշ էին նրա սերընդակիցներին ընդհանրապես:

Շ. Սարգսյանն անցել է համարյա բոլոր արվեստագետներին հատկորոշ ստեղծագործական ճանապարհ. նախ՝ Լենինականի նկարչական դպրոց, ապա՝ 1933-ից Երևանի Փ. Թերլեմեզյանի անվան գեղարվեստի ուսումնարան, հետո Մոսկվայի Համամիութենական կինոֆիստիտուտի նկարչական բաժինը, որը չի ավարտում Հայրենական պատերազմի պատճառով: 1942թ. վերադառնում է ծննդավայր՝ Լենինական, որտեղ էլ վիճակված էր նրան ապրելու ձեռքբերումներով ու նվաճումներով հարուստ ստեղծագործական կյանք:

60-ական թվականների բոլոր նկարիչների նման՝ նա էլ միշտ քայլել է ժողովրդի կյանքին համընթաց՝ իր ստեղծագործություններում արտացոլելով նրա կյանքը, պատմական հաղթանակներն ու հերոսական առօրյան:

Շ. Սարգսյանն այն արվեստագետներից է, որոնք որքան շատ են առաջանում տարիքի մեջ և խորանում արվեստում, այնքան ավելի շատ են հարստանում իրենց ծննդավայրով, այնքան ավելի սրտաբուխ ու գորովանքով են պատկերում այն: Իսկ Շ. Սարգսյանի համար միշտ էլ ոգեշնչման աղբյուր են եղել Լենինականն ու Շիրակը:

Դժվար էր պատկերացնել որևէ մոր կառույց Շիրակում, որին հառնելուն չարձագանքեր նկարիչը. («Լենինականի ՀԷԿ», «Նոր թաղամաս Լենինականում», «Հոռոմի ջրատարը», «Նոր ջրատար Լենինականում», «Լենինականի ջրատարի շինարարությունը» և այլն): Նա իր ողջ ստեղծագործական կյանքը հանգուցել էր հարազատ քաղաքին ու նրա մարդկանց: Հարկադրական չէր այդ կապը, այլ ինքնաբուխ սիրով հագեցած: Նկարչի այդ շրջանի ստեղծագործական կյանքն ունի մեկ բնորոշում. քաղաքացիական պարտքի, հասարակական կյանքում արվեստագետի դերի խոր գիտակցում: Դժվար էր պատկերացնել 40-80-ական թվականների Լենինականի գեղարվեստական կյանքն առանց նրա ակտիվ մասնակցության: Նա դասավանդում էր Մ. Նալբանդյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտում և Ս. Մերկուրովի անվան նկարչական դպրոցում, որի տնօրենն էր մինչև Հայաստանի պետական պատկերասրահի Լենինականի մասնաճյուղի տնօրինության ստանձնումը: Նա 1945-ից աշխատել է նաև Հայաստանի նկարիչների միության Լենինականի բաժանմունքում:

Բայց սրանով չի սահմանափակվում նկարչի գործունեությունը. շեֆական աշխատանք հայրենի քաղաքի զորամասերում, բեմադրությունների ձևավորում քաղաքի այդ ժամանակի հոգևոր կենտրոն Մոսկվայի անվան դրամատիկական թատրոնում և այլն: 1978թ. պետականորեն արժեքավորվում է և՛ նրա մանկավարժական, և՛ ստեղծագործական մեծ վաստակը: Նրան արժանացնում են վաստակավոր նկարչի կոչման, որի առիթով արվեստաբան Մ.

Ղազարյանը գրել է. «Դու վաղուց դրան արժանի էիր: Արժանի էիր քո արվեստով, քո մեծ նվիրվածությամբ դեպի այդ արվեստը, քո աշխատասիրությամբ, քո ողջ կյանքի այդ դժվար ու պատվաբեր տարիներով, որոնք օրվա շոնդալից գնահատականից հեռու են եղել, սակայն կաթիլ-կաթիլ ներդրվել են հայ կերպարվեստի պատմության մեջ: Դա և՛ քո գեղանկարչությունն է, և՛ քո մանկավարժական աշխատանքը, որի բացակայությունը շատ պիտի աղքատացներ Լենինականի գեղարվեստական մթնոլորտը»:

Ծանրաբեռնված լինելով վարչական ու մանկավարժական գործունեությամբ, անվանի նկարիչը երբեք չի դադարել ստեղծագործելուց: Նա քաջ գիտակցում էր, որ իր կոչումը միայն նկարիչ լինելն է և ոգեշնչված աշխատում էր, արարում կտավների այն ստվար շարքը, որը 1974թ. ներկայացվելու էր քաղաքի արվեստասեր հասարակությանը: Ցուցահանդեսը անչափ տպավորիչ էր: Ներկայացված էին նկարչի երեսուն տարիների մտորումներն ու որոնումները: Ընդհանրացնելով ազգային գեղարվեստական ժառանգությունը և փորձելով զարգացնել անցյալի արվեստի լավագույն ավանդները՝ նկարիչը ձգտել է նոր թեմաներով, արտահայտչական նոր միջոցներով և ժամանակի պահանջներով թելադրված՝ ընդլայնել ժանրի սահմանները: Ցուցադրված պատկերները աչքի էին ընկնում կյանքի երևույթների անհատական մեկնաբանումներով, իրենց վառ կենսասիրությամբ, գեղարվեստական նոր արտահայտչամիջոցների որոնումով:

Սարգսյանի ստեղծագործական կյանքին հետևող արվեստաբան Եղիշե Մարտիրոսյանը գրում է. «Դու ըստ արժանվույն բազմաժանր նկարիչ ես, որովհետև ցուցահանդեսում ներկայացված գրեթե բոլոր գործերդ մասնագիտական համարժեք մակար-

դակով կատարված գործեր են: Դու մնացել ես հավատարիմ ռեալիզմի մեթոդին, տուրք չտալով ժամանակակից մոդայականությանը: Շարունակիր ոչ միայն ինքդ ստեղծագործել ռեալիստորեն, այլև դասավանդածդ դպրոցներում պահպանել հայ արվեստի անցյալի ռեալիստական ավանդույթները»: Եվ Շ. Սարգսյանը մինչև իր կյանքի ավարտը հավատարիմ մնաց իր ուսուցչի պատգամներին: Դրա վկայությունը նրա դաստիարակած հանրաճանաչ նկարիչներն էին, որոնք էլ (Ռ. Աթոյան, Շ. Պապիկյան, Է. Արծրունյան, Հ. Մինասյան, Ա. Հովհաննիսյան և շատ ուրիշներ) կերտելու էին 60-80-ական թվականների հայ կերպարվեստի պատմությունը:

Շ.Սարգսյանի ստեղծագործությունների մեջ այժմեական կյանքն է՝ վերարտադրված անկեղծ անմիջականությամբ, ճշմարտացիորեն, գեղարվեստական այնպիսի միջոցներով, որոնց արդյունավետությունը ակնհայտ է: «Շիրակի ձմեռը», «Լեռնահովանի շրջակայքում», «Դաշտային ծաղիկներ», «Նատյուրմորտ դեղձերով», «Ձմեռ», «Ձմռան առավոտը» աշխատանքները աչքի են ընկնում մաս ձեռքի հմտությամբ, առարկաների պնդությամբ, գունային հագեցվածությամբ, տարածականության ու կոմպոզիցիոն կառուցման գեղարվեստական այլ հատկանիշներով:

Առանձնապես հաճելի տպավորություն են գործում «Ձմեռ», «Ձմռան առավոտը» բնանկարները՝ սպիտակի հագիվ նկատելի բազմերանգ տարաբերություններով խոկնան տեղի տվող իրենց լռիկ տրամադրությամբ:

Շ. Սարգսյանը ձմռան քնարական բանաստեղծ է: Նրա ձմեռային բնանկարները մեզ համոզում են, որ ցրտաշունչ ձմեռն ունի իր հմայքը, գեղեցկությունն ու ջերմությունը: «Ա. Փաշայանի», «Մարգիս», «Կնոջ», «Ա. Արմենյանի» դիմանկարներում մենք տեսնում ենք դիմանկարիչ Շ. Սարգսյանին: Այս ժանրում ևս նրա տաղանդը անժխտելի է: Դերասաններ Ա. Փաշայանի և Արմեն Արմենյանի դիմանկարներում մենք տեսնում ենք արվեստի ոլորտի աշխատողներին իրենց արտիստիկ էությամբ, հոգու հարստությամբ, մտքի թռիչքով: Այս դիմանկարները նկարչի երախտիքի գնահատականն է արվեստակից ընկերներին: Իսկ «Մարգիսը» դիմանկարում ճիշտ է դիտված հոգեկան խանգարում ստացած մարդն իր թափառ ներզգացողությամբ: Դի-

մանկարները վկայում են մարդկանց հոգեկան աշխարհի ներթափանցելու և գեղանկարչական բազմազան միջոցներով նրանց անհատականությունը բացահայտելու նկարչի կարողության մասին:

1979թ. Շ. Սարգսյանի հոբելյանական ցուցահանդեսը բոլորովին էլ վաստակաշատ նկարչի ստեղծագործական 40-ամյա երկար ու արգասավոր ճանապարհի վերջնագիծը չէ, այլ հանգրվանայինը, ուր արվեստասերը մտքով անցնում է արվեստագետի ուղին, հաղորդակից դառնում նրա առիներող կտավներից հորդող անկեղծությամբ ու հույզերին: Նկարչի անհատականությանը չափազանց բնորոշն ու տիպականն այն է, որ նրա ցուցադրած գործերում գունակերպարը լիապես ներծծված է բնության կենդանի շնչով ու զգացողությամբ, բնության ուղղակի, անմիջական դիտման գործընթացում առաջացած հիացումով ու մտորումներով, որոնք դիտողի մոտ հարուցում են մեղմ ու ներհուն տրամադրություն: Սարգսյանի գունակերպարները, անսահման հմայիչ լինելով, դիտողի մեջ արթնացնում, ակտիվացնում են բնության գեղեցկությամբ զմայլվելու ի սկզբանե մարդուն տրված ունակությունը: Նրա կտավներն օժտված են գունային լուսարձակման ապշեցուցիչ զորությամբ, լինեն տաք թե սառը, մուգ թե բաց, հնչեղ թե փայլատ: Եվ ամեն դեպքում էլ նկարչի գույները ներդաշնակ են իրար ու միասնական հնչումով դիտողի երևակայությունը պոկում են առօրյա ինտիմ կյանքի պրոզայից, տանում լիրիկայի այն մտերմիկ աշխարհը, ուր մարդս մենակ է ինքն իր հետ: Սարգսյանի՝ հանրապետական հնչողություն ստացած այս ցուցահանդեսը ևս չվրիպեց Ե. Մարտիկյանի ուշադրությունից. «... նկատվում է ժանրի բազմազանություն, վրձնի ազատություն, հաճելի կոլորիտ և որ գլխավորն է, ռեալիստական ընկալում, որն ինձ գոհացնում է: Իմ տպավորությունն այն է, որ տեղի է ունեցել մեծ առաջադիմություն՝ համեմատած նախորդ ցուցահանդեսի հետ»:

1978թ. Շ. Սարգսյանն արդեն Լենինականի պատկերասրահի տնօրենն էր: Նրան ոգևորում էր այն հանգամանքը, իր քաղաքը ևս ունենալու էր պատկերասրահ, որտեղ մեր արվեստասեր հասարակությունը հնարավորություն էր ունենալու հաղորդակցվել թե՛ հայրենական և թե՛ համաշխարհային արվեստի գործերին: Նրա ոգևորությունը չէր սպառվում միայն վարչական գործունեությամբ, նա նույն ավյունով շարունակում էր արարել: Սակայն, ցավոք, մենք չհասցրինք հաղորդակից լինել նրա վերջին 10 տարիների մտորումներին: Նկարչի ստեղծագործական կյանքն ընդհատվեց աղետաբեր երկրաշարժով: Իր անբախտաբան հոգեկան վերքերի բեռի տակ նկարիչն այլևս դադարեց ստեղծագործելուց: Դառնությամբ պետք է խոստովանել, որ նկարչի նկատմամբ հետերկրաշարժյան տարիների անտարբերությունը դարձավ նրա ստեղծագործությունների մեծ մասի կորստի պատճառը: Դա անդառնալի կորուստ է ոչ միայն նկարչի, այլև մեր քաղաքի գեղարվեստական կյանքի և հայ մշակույթի համար:

ХУДОЖНИК ШАНТ САРКСЯН

___ Резюме ___

___ Л. Атанесян ___

Ш. Сарксян многожанровый художник. Он обращался почти ко всем жанрам изобразительного искусства-тематическому, бытовому, пейзажу, портрету, натюрморту, проявляя в каждом из них широту интересов. Работы Сарксяна отличаются правдивостью восприятия и изображения явлений жизни. Никогда не расставаясь с кистью и оставаясь вдохновенным и верным певцом Ширака и нового Ленинакана, Ш.Сарксян одновременно вкладывает много сил и энергии в организацию общественной и педагогической жизни родного города.

УЧЕБНАЯ ФРАЗЕОЛОГИЯ: ОБЪЕМ И СОДЕРЖАНИЕ ОБУЧЕНИЯ

Трудности, стоящие перед армянскими учащимися при овладении устойчивыми сочетаниями, обусловлены рядом причин и в первую очередь недостаточной разработанностью фразеологии как лингвистической науки и как предмета преподавания. По вопросу о сущности фразеологического оборота как лингвистической единицы среди специалистов до сих пор нет единого мнения. Об этом свидетельствуют не только теоретические разногласия по поводу объекта фразеологии,¹ но и характер конкретных языковых фактов, трактуемых в лексикографических произведениях как фразеологические обороты.²

Основы фразеологии как языковедческой дисциплины, предмет и задачи ее исследований впервые были определены в работе В. Виноградова.³ Классификация фразеологических единиц, предложенная им /фразеологические сращения, фразеологические единства и фразеологические сочетания/, по общему мнению, представляет собой первую углубленную попытку анализа и описания фразеологической системы русского языка. В истории разработки фразеологии делались и другие попытки создать семантическую классификацию фразеологических единиц, но все они в сущности представляют собой то или иное видоизменение данной классификации. Следует, однако, отметить, что использование классификации В. Виноградова в школе представляется нецелесообразным не только в силу ее академического характера и специфического назначения в рамках науки о языке, но и главным образом потому, что она не охватывает всех устойчивых сочетаний русского языка.

Какие же типы устойчивых сочетаний остаются за пределами классификации В. Виноградова? Это прежде всего огромная масса устойчивых сочетаний в грамматической форме предложения /пословицы, поговорки, крылатые выражения/, которые А. Ефимов называет "фразами, фразовыми сочетаниями",⁴ В. Архангельский "фразеологическим целым",⁵ а Н.Шанский "фразеологическими выражениями коммуникативного характера".⁶ Таким образом, практически существует второй, расширенный круг фразеологических единиц, которые, не имея всех категориальных признаков собственно фразеологизмов, тем не менее близки к ним уже потому, что их основным свойством также является воспроизводимость из памяти в готовом виде.

Фразеология, как и любое другое языковое явление, допускает возможность корректного определения своих границ как в узком смысле, так и в широком смысле, что обусловлено взглядом на описываемое явление в виде поля, состоящего из центра и периферии. В центре понятийного поля фразеологии-ядро фразеологической системы языка /сращения, единства, сочетания/. По мере удаления от центра понятийное поле фразеологии начинает постепенно

¹ В. Виноградов, *Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины*. ЛГУ, 1946; Н. Шанский, *Фразеология современного русского языка*. М., 1969.

² *Фразеологический словарь русского языка*. М., 1967; *Русско-армянский фразеологический словарь*. Ер., 1975.

³ В. Виноградов, *Указ. соч.*

⁴ А. Ефимов, *О языке художественных произведений*. М., 1954.

⁵ В. Архангельский, *Некоторые вопросы русской фразеологии в связи с историей ее изучения*. Ростов-на-Дону, 1955.

⁶ Н. Шанский, *Фразеология современного русского языка*. М., 1969.

терять определенную часть своих категориальных признаков, что проявляется в уменьшении их числа при одновременном увеличении числа признаков смежного или иного явления. По мнению В. Морковкина, "единицы, занимающие эту периферийную область "поля", удобно и целесообразно называть квазифразеологическими единицами, отличительная черта которых-относительный дефицит конституирующих признаков".⁷

Если подойти к вопросу об оптимальности узкой или широкой интерпретации объекта фразеологии с позиций потребностей процесса обучения, то вслед за В. Морковкиным считаем правильным трактовать объект фразеологии расширительно, включая в него не только фразеологизмы-идиомы и не только описательные и аналитические обороты, но и пословицы, поговорки, крылатые слова и выражения, формулы речевого этикета, а также сложные союзы, предлоги и составные термины. С методической точки зрения чрезвычайно важно, что при таком подходе все раздельнооформленные устойчивые единицы оказываются в одной связке, четко противопоставляясь по признаку раздельнооформленности /нераздельнооформленности словам, а по признаку устойчивости и воспроизводимости-свободным словосочетаниям.

Из числа квазифразеологических типов словосочетаний интересам методики преподавания русского языка в старших классах армянской школы в большей степени отвечают:

1. Устойчивые сочетания слов, эквивалентные слову, выполняющие преимущественно служебные функции.

Известно, что речевое воплощение коммуникативных намерений в рамках диалогического и монологического общения с необходимостью предполагает использование разного рода устойчивых сочетаний слов, которые обеспечивают функционирование полноточных слов и в конечном счете формируют синтаксическую и модальную структуру высказывания. Эти языковые единицы состоят из двух или более слов, а функционируют в языке и воспринимаются говорящими как одно слово, т.е. составляют единое структурно-смысловое целое. По своим функциям они идентичны неизменяемым словам, но не являются словами из-за своей раздельнооформленности. В то же время их нельзя называть собственно фразеологическими сочетаниями: они не имеют того образного смысла, который характерен для фразеологического сочетания. Поэтому такие связанные сочетания обычно не включаются в словари фразеологических оборотов. Между тем, каждое такое сочетание воспроизводится в речи как готовая единица и требует специального методического осмысления. Описываемые устойчивые сочетания используются в реализации самых разнообразных коммуникативных намерений. В соответствии с частями речи в их состав входят единицы, являющиеся предлогами /*в деле, в качестве, за исключением, на протяжении* и др./, союзами /*а именно, а также, несмотря на то что, потому что, так как* и др./, частицами /*а вот, вряд ли, да ведь, едва ли, лишь бы, хоть бы* и др./, междометиями /*ах да, ну и ну, фу ты* и др./, наречиями /*в дальнейшем, в действительности, для вида, на днях, на дом, не раз*/. Кроме того, сюда относятся сочетания, используемые в речи в функции сказуемого /*в расчете, в состоянии, не по пути, не по себе* и др./, в значении местоимения /*кто угодно, что попало* и др./, в значении вводного слова /*в частности, казалось бы, как говорится, как ни странно, к счастью, может быть* и др./.

2. Устойчивые словосочетания полноточных слов в следующих разновидностях: а) Именные и глагольные словосочетания, в синтаксической структуре

⁷ В. Морковкин, *Рассуждение о некоторых лингвистических понятиях в прикладном аспекте*, "Русский язык за рубежом", М., 1979, № 6, стр. 75.

которых одно слово получает "необычное" для него значение, обусловленное только данным, конкретным сочетанием слов: *лошадиная доза, волчий аппетит, глушить водку*/интенциональный смысл-далее ИС-оценка количества/; б) Глагольно-именные словосочетания, в синтаксической структуре которых конкретный ИС выражается сочетанием предлога с существительным. Тематически эти словосочетания объединены в две группы: одну с общим значением "приходить в определенное состояние" /*прийти в бешенство, выходить из терпения, прийти в восторг, прийти в восхищение*/, другую-с общим значением "приводить кого-либо в определенное состояние"/*доводить до бешенства, вывести из терпения, привести в восторг, привести в восхищение*/; в) Именные и глагольные словосочетания с разнотипными синтаксическими структурами, в которых определенный ИС реализуется или путем повторения одного и того же слова в разных формах или путем сочетания двух слов с одной основой:

-имя существительное в им. пад.+то же существительное в твор. пад.: *дурак дураком, дубина дубиной, чудака чудаком*. /ИС-олнота предикативного признака с эмоционально негативным характеризующим значением/;

-предлог *из*+имя существительное в род. пад.+предлог *в*+то же существительное в вин. пад.: *из месяца в месяц, из года в год, из дня в день*/ ИС-регулярная повторяемость временных отрезков/;

-предлог *от*+имя существительное в род. пад.+предлог *к*+то же существительное в дат. пад.: *от случая к случаю, от несчастья к несчастью, от похода к походу*/ ИС-нерегулярная повторяемость чего-либо/;

-предлог *с*+имя существительное в род. пад.+предлог *на*+то же существительное в вин. пад.: *с места на место*/ ИС-повторяющееся действие/;

-имя прилагательное в сравнительной степени+имя прилагательное в положительной степени в род. пад.: *яснее ясного, проще простого, легче легкого*/ ИС-оценка степени при характеристике кого, чего-либо/;

-наречные образования, состоящие из некоторых качественных прилагательных с однокоренными наречиями: *полным-полно, белым-бело, черным-черно*/ ИС-интенсивность и полнота признака/.

3. *Стереотипные обращения типа уважаемые товарищи, люди добрые, милый друг, душа моя.*

4. *Составные термины науки /квadraticное уравнение, геометрическая прогрессия), техники (фрезерный станок, паровая турбина), искусства (типичный образ, сюжетная линия), спорта (Олимпийские игры, водное поло), социально-политического характера /реальная заработная плата, предвыборная компания/.*

Практическая мера включения устойчивых единиц из периферийных участков фразеологического поля в учебный процесс определяется конкретными методическими задачами, ставящимися перед соответствующим этапом обучения.

ԴԱՐՉՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՅՄԱՆ ԾԱՎԱԼԸ ԵՎ ԲՈՎԱՆ-ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

___ Ամփոփում ___

___ L. Մաֆյան ___

Հոդվածում դարձված արանական միավորների համակարգված վերլուծությունը ապահովելու համար լեզվական այս իրողությունները քննվում են իմաստային դաշտի սահմաններում, որի կենտրոնը կազմում է ակադեմիկոս Վինոգրատովի կողմից առաջարկված՝ դարձվածքների հայտնի դասակարգումը: Դաշտի եզրերը համալրվում են առածներով, ասացվածքներով, բառին համարժեք բառակապակցություններով, որոնք կենտրոնի նկատմամբ գտնվում են տարբեր հարաբերությունների մեջ:

Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում այս եզրային միավորների դասավանդման խնդիրներին, որոնք մինչև այժմ անտեսվել են ուսումնառության գործընթացում:

Ռուբինա ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ, ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ ԵՎ ՆԵՐԳՈՅԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՅՈՒՄԸ ՄԻՋԻՆ ԴՊՐՈՑՈՒՄ

Բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովներից յուրաքանչյուրն ունի իր ինքնություն, սեփական ձևը, որը կարող է նպաստել նշված հոլովների յուրացմանը: Նրանց ուսուցումը կազմակերպվում է երեք փուլով՝ 1. հոլովի ձևի ուսուցում, 2. հոլովի իմաստի ուսուցում, 3. հոլովի շարահյուսական կիրառության ուսուցում:

Նշված հոլովների ձևի ուսուցման հիմքում ընկած է յուրաքանչյուր հոլովաձևի կազմության առանձնահատկությունների վերհանումը, ինչը արտահայտվում է որոշակի վերջավորությունների միջոցով: Կրտսեր դպրոցից աշակերտները գիտեն, որ բացառական հոլովը կազմվում է *ից, ուց* վերջավորություններով, որոշակի վերջավորություն ունի նաև գործիական հոլովը՝ *ով, ք*, ներգոյական հոլովը ձևավորվում է *ում*՝ հոլովակազմիչով: Քանի որ այս հոլովներն ունեն կայուն վերջավորություններ, ապա դրանցից յուրաքանչյուրի ձևի ուսուցման ժամանակ կարելի է հաշվի առնել վերջավորությունը: Կրտսեր դպրոցից աշակերտները գիտեն բացառական հոլովի անջատման իմաստը և խոսքի մեջ նրա՝ անուղղակի խնդրի շարահյուսական դերը (Ծառից պոկվեց տերևը:), գործիական հոլովի միջոցի իմաստն ու նրա՝ անուղղակի խնդրի շարահյուսական դերը (Փայտահատը սողոցով կտրում է ծառը:) և ներգոյական հոլովի գործողության տեղի իմաստը (Հայկը սովորում է վարժարանում:): Միջին դպրոցում ուսուցման խնդիրն է աշակերտներին հմտացնել այս հոլովների ճանաչման մեջ, ծանոթացնել նշված հոլովների գլխավոր և երկրորդական իմաստային հարաբերություններին ու շարահյուսական կիրառություններին: Յուրաքանչյուր հոլովի հիմնական և երկրորդային իմաստները դիտարկվում են նախադասությունների մեջ:

1. *Բացառական հոլովի* ուսուցման ընթացքում աշակերտներին պետք է բացատրել, որ նրա հիմնական՝ անջատման իմաստից են բխում մասնավոր մյուս իմաստներն ու դրանցով պայմանավորված շարահյուսական կիրառությունները. այսպես՝ բացառականով արտահայտած պատճառի պարագան դիտվում է որպես մի բան առաջ բերող հանգամանք (Նա հուզմունքից շփոթվել էր:), տեղի պարագան իբրև ելման կետ (Գնացքը դուրս ելավ կայարանից:), ժամանակի պարագան՝ որպես ելման ժամանակակետ (Արամը գնացքին սպասում էր առավոտյան ժամը իննից:): Իհարկե, բացառական հոլովն արտահայտում է բազմաթիվ իմաստներ¹, որոնք բոլորն էլ կարևոր են ու կիրառելի, սակայն միջին դպրոցում ուշադրությունը կենտրոնացվում է բացառականի արտահայտած հիմնական, խոսքում առավել հաճախադեպ կիրառություններին: Այստեղ հաշվի են առնվում նաև աշակերտների տարիքային առանձնահատկությունը, ընկալման հնարավորությունները, ինչպես նաև՝ դպրոցական ծրագրային նյութը:

Բացառական հոլովի ծագման, տեղի, ժամանակի, պատճառի իմաստներն ուսուցանելու համար աշակերտները դիտարկվում են հետևյալ նախադասությունները՝

Ծագում է մանուկ արևը զարնան
Կովկաս լեռների ձյունի պատմեշից:
(ծագման իմաստ)

Լեռներից, դաշտից, անտառի խորքից
Հողը, իմ հողը կանչում է, կանչում:
(տեղի իմաստ)

Լսի՛ր, որդի՛ս, պատգամ որպես,
Միտո՛ք քո մոր խոսքը սրտանց,
Այսօրվանից հանձնում եմ քեզ
Հայոց լեզուն հազարագանձ:
(ժամանակի իմաստ)
Խեղճը դողալով՝
Դարդից կռացավ,
(պատճառի իմաստ)

¹ *Բացառական հոլովի արտահայտած իմաստների մասին մանրամասն տես՝ Վ. Առաքելյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, Եր., 1957, էջ 126-148:*

Աշակերտները, *ից* և *ուց* հոլովակազմիչ վերջավորություններով կողմնորոշվելով, գտնում են բացառական հոլովով դրված անդամները: Այս գոյականներով բանավոր կազմում են նախաստություններ: Այսպես աշակերտները եզրահանգում են անում, ձևակերպում բացառական հոլովի բնորոշումը:

Բացառական հոլովը ցույց է տալիս այն առարկան, որից բխում, ծագում կամ սերվում է գործողությունը: Բացառական հոլովը պատասխանում է ումի՞ց, ինչի՞ց, որտեղի՞ց, երբվանի՞ց հարցերին: Բացառական հոլովը կազմվում է *ից*, *ուց* վերջավորություններով և սովորաբար գործածվում է անորոշ առումով: Բացառական հոլովի այս ընդհանուր բնորոշումից հետո ուսուցիչն աշակերտների ուշադրությունը կենտրոնացնում է բացառական հոլովի կազմության վրա: Աշակերտները բացառական հոլովով դրված բառերը բաժանում են բաղադրիչների (լեռ-ներ-ից, երկնք-ից, խորք-եր-ից և այլն), որոշում վերջավորությունը, այնուհետև թվում տարբեր գոյականներ *ից*, *ուց* վերջավորություններով: Համաման սխալները կանխելու նպատակով ուսուցիչն աշակերտների ուշադրությունը կենտրոնացնում է բացառական հոլովի կազմության հետևյալ օրինաչափությունների վրա.

ա) Ի հոլովման գոյականների բացառականը կազմվում է ուղղական հոլովի ձևից, ինչպես՝ բանվոր-բանվորից, թուփ-թփից: Ու ձայնավորով վերջացող միավանկ և երկվանկ մի խումբ բառերում եզակի թվի բացառական հոլովի *ից* վերջավորությունից առաջ *ու*-ն դառնում է *վ*, ինչպես՝ առու-առվից (և ոչ՝ առուից), ձու-ձվից (և ոչ՝ ձուից):

բ) Ու հոլովման գոյականների բացառականը կազմվում է հնչյունափոխված կամ անհնչյունափոխ սեռականի հիմքից՝ բացառականի բուն *ց* վերջավորությամբ, ինչպես՝ այգի-այգ(ու)-այգուց, ձի-ձի(ու)-ձիուց, կաղնի-կաղն(ու)-կաղնուց, ուղի-ուղ(ու)-ուղուց, որդի-որդի (ու)-որդուց, (և ոչ՝ այգիից, ձիից, կաղնիից, ուղիից, որդիից):

գ) Ան հոլովման գոյականների բացառականը կազմվում էր ուղղական հոլովի ձևից, ինչպես թռռ-թռռից, ուսում-ուսումից, լեռ-լեռից, ծունկ-ծնկից (և ոչ՝ թռռանից, ուսմանից...): Ան հոլովման պատկանող գարուն, ամառ, աշուն, ձմեռ բառերի բացառականը կազմվում է սեռականից՝ *ից* վերջավորությամբ՝ աշնանից, գարնանից, ամռան/ամառվա-ամառվանից, ձմռան/ձմեռվա-ձմեռվանից (և ոչ՝ ամառից, աշունից):

դ) Վա հոլովման գոյականների բացառականը կազմվում է տրական հոլովից, ինչպես՝ օր-օրվան-օրվանից, շաբաթ-շաբաթվա-շաբաթվանից, առավոտ-առավոտվա-առավոտվանից: Այս ձևերին զուգահեռ կիրառելի են ուղղական հոլովից կազմված ձևերը՝ օրից, շաբաթից, առավոտից: Տարի բառը բացառական հոլովում սովորաբար ունենում է վա հոլովիչով ձևը՝ տարվանից, բայց կարող է գործածվել նաև ու հոլովման ձևով՝ տարուց (և ոչ՝ տարիից):

ե) Ոջ հոլովման գոյականների բացառականը կազմվում է սեռական հոլովից, ինչպես՝ քույր-քրոջ-քրոջից, ընկեր-ընկերոջ-ընկերոջից, տիկին-տիկնոջ-տիկնոջից (և ոչ՝ քույրից, ընկերից, տիկնից):

զ) Ա ներքին հոլովման գոյականների բացառականը կազմվում է ուղղական հոլովի ձևից, ինչպես՝ արյուն-արյունից, անկյուն-անկյունից, անուն-անունից, գիտություն-գիտությունից (և ոչ՝ արյանից, անկյանից, անվանից, գիտությանից):

է) Ո ներքին հոլովման բացառականը կազմվում է սեռականի ձևից, ինչպես՝ եղբայր-եղբոր-եղբորից, հայր-հոր-հորից, հորեղբայր-հորեղբոր-հորեղբորից (և ոչ՝ եղբայրից):

Բացառական հոլովն ուսուցանելուց հետո կազմակերպվում են յուրացման ստուգում և ամրակայող գործնական աշխատանքներ:

1. Բացառական հոլովի բնորոշումը, հարցերը, վերջավորությունները.
2. Բացառական հոլովի տարբեր կիրառությունները.
3. Ընտրովի թելադրությունից դուրս գրել բացառական հոլովով դրված գոյականները.
4. Տրված բայերի հետ գործածել բացառական հոլովով գոյականներ. հեռանալ, փախչել, դժգոհել, պոկվել, ընկնել, դուրս գալ.
5. Շարքերով աշխատանք. կազմել հոլովների հարացույցը.

II. *Գործիական հոլովի* ուսուցման ընթացքում կրկնվում և խորացվում են աշակերտների՝ կրտսեր դպրոցում ստացած գիտելիքները: Աշակերտներին ծանոթ է գործիական հոլովի գլխավոր՝ միջոցի խնդրի իմաստը. գործիական հոլովը ցույց է տալիս այն առարկան, որի միջոցով ենթական կատարում է գործողությունը (Փայտը

կտրում են կացնով, սղոցով: Երկաթը կոփում են մուրճով: Հացը կտրում են դանակով): Միջին դարերում գործիական հոլովի հիմնական իմաստներին զուգահեռ ուսուցանվում են մաև գործիական հոլովի մասնավոր դրսևորումները՝ տեղի, ժամանակի, ձևի, միասնության պարագաները:² Գործիական հոլովի այս իմաստներն ուսուցանվում են մախադասությունների միջոցով:

...Ոչ ոք չի տուժել զարկից մեր բազկի:

Եթե գերել ենք՝

Լուկ մեր գրքերով.

Եթե տիրել ենք

Լուկ մեր ձիերով... (միջոցի անուղղակի խնդիր)

Վճիտ ջուրը կարկաչով ցած էր հոսում թփերի արանքով և կորչում խոտերի մեջ:

Հագրոն գնում էր մշուշով (միջոցի գործիական)

ծածկված ճամփեզրով՝ գլխահակ և տխուր: (տեղի պարագա)

Ժամանակով լինում են չեն լինում, մի քույր ու ախպեր են լինում:

Բազմած լուսնի մուրք շողերին,

Հովի թևին թռչելով՝

Փերիները սարի գլխին

Հավաքվեցին զիշերով: (ժամանակի պարագա)

Պատմիչները մեր վշտահար մեղմ կանթեղի լույսով անշեջ,

Մի նշխարով, մի կում ջրով և ճգնությանը զիշերն անքուն,

Պատմությունը մեր գրեցին մագաղաթի վրա դժգույն: (ձևի պարագա)

Աշակերտները գոյականների գործիական հոլովը հեշտությամբ են գտնում: Նրանք գիտեն, որ գործիական հոլովը հիմնականում կապվում է բայի հետ, ունի *-ով* վերջավորություն (միայն որոշ գոյականներ ունեն *-ք* վերջավորություն, ինչպես՝ ցնծությամբ, ուրախությամբ): Աշակերտները դիտարկում են մախադասությունները և գործիական հոլովով դրված գոյականներին ուղղելով համապատասխան հարցը՝ կողմնորոշվում են, թե այդ բառերն ինչ են ցույց տալիս.

ա) *Սափորով, մեզով* բառաձևերը ցույց են տալիս այն առարկան, որի միջոցով կատարվում է գործողությունը:

բ) *Արանքով, ճամփեզրով* բառաձևերը ցույց են տալիս այն տարածությունը, տեղը, որով ընթանում է գործողությունը:

գ) *Ժամանակով, զիշերով* բառաձևերը ցույց են տալիս այն ժամանակամիջոցը, որի ընթացքում կատարվում է գործողությունը:

դ) *Լույսով, նշխարով, ջրով, ճգնությանը* բառաձևերը ցույց են տալիս գործողության կատարման ձևը:

Այսպես աշակերտները եզրակացնում են, որ գոյականի գործիական հոլովը մախադասության մեջ լինում է բայի լրացում, ցույց է տալիս գործողության կատարման միջոցը, տեղը, ժամանակը, ձևը, այն առարկան, որի միասնությամբ, որի հետ կատարվում է գործողությունը, շարահյուսորեն լինում է բայական անդամի լրացում՝ անուղղակի խնդիր և պարագա, պատասխանում է ումո՞վ, ինչո՞վ, որտեղո՞վ, ե՞րբ, որքա՞ն ժամանակով, ինչպե՞ս հարցերին և որոշիչ հոդ չի ստանում:

Աշակերտներին գաղափար է տրվում մաև գործիական հոլովի որոշչային կիրառության մասին:³ Ուսուցիչը բացատրում է, որ երբեմն էլ գործիական հոլովով դրված բառը լրացնում է գոյականին և դառնում որոշիչ, ինչպես՝ տարիքով մարդ, համով ճաշ, ճտքերով կոշիկ, ուժով մարդ: Գործիական հոլովի որոշչային կիրառությունն ավելի ընկալելի դարձնելու համար զուգադրում են գոյականների գործիական հոլովները և *-վոր*, *-ավոր*, *-անի*, *-եղ* ածանցներով կազմված մույնիմաստ ածականները.

տարիքով մարդ - տարիքավոր մարդ

ճտքերով կոշիկ - ճտքավոր կոշիկ

համով ճաշ - համեղ ճաշ

² Գործիական հոլովի արտահայտած իմաստների մասին մանրամասն տե՛ս Վ.Առաքելյան, *նշվ.* աշխ., էջ 150-165:

³ Վ. Զ ո ս յ ա ն, *Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները*, Եր., 1975, էջ 105-109:

⁵ Կ.Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 165-167:

Տեղի իմաստ արտահայտող ներգոյական հոլովը ցույց է տալիս այն տեղը, որտեղ կամ որի ներսում կատարվում է գործողությունը: Ժամանակի իմաստ արտահայտող ներգոյականը ցույց է տալիս այն ժամանակամիջոցը, որի ընթացքում կատարվում է որևէ գործողություն:

Ներգոյական հոլովով դրված բառերը նախադասության մեջ լինում են բայի լրացում՝ տեղի կամ ժամանակի պարագաներ: Ներգոյական հոլովը հոդ չի ստանում: Ներգոյական հոլովի ժամանակի իմաստին անդրադառնալիս ուսուցիչն աշակերտներին բացատրում է, որ ժամանակի իմաստով ներգոյական հոլովով դրվում են հիմնականում ժամանակ արտահայտող բառերը՝ տարի, ամիս, օր, դար, բայել և այլն: Ժամանակ արտահայտող բառերը սովորաբար ներգոյական հոլովում ունենում են թվականով կամ չափ, քանակ ցույց տվող բառերով լրացումներ, և այդ լրացումներով հանդերձ են նրանք ցույց տալիս ժամանակի այն տևողությունը, որի ընթացքում կատարվում է գործողությունը, ինչպես՝ քառասուն տարում, յոթերորդ դարում, հինգ օրում, երեք ժամում: Աշակերտներին գաղափար է տրվում նաև ներգոյական հոլովի գործածության սահմանափակումների մասին: Բացատրվում է, որ կան բազմաթիվ բառեր, որոնք ներգոյականով չեն հոլովվում. դրանցից են՝

ա) անձ ցույց տվող բառերն ու անձնանունները. աշակերտ, ուսուցիչ, Կարինե, Արամ:
բ) -ում, -ություն, -ելեն, -ունդ ածանցներով կազմված բառերի մեծ մասը, ինչպես՝ շարժում, զեկուցում, ուրախություն, տխրություն, բանջարեղեն, կոշիկեղեն, սնունդ և այլն,
գ) ժամանակ արտահայտող մի շարք բառեր, ինչպես՝ զարուն, ամառ, մայիս, հունիս, եղանակ, առավոտ, երեկո և այլն:

Այս բառերը պարունակելու իմաստն արտահայտում են սեռական հոլովաձևով և մեջ կապով, ինչպես՝ շարժման մեջ, ուրախության մեջ, զեկուցման մեջ և այլն:

Ներգոյական հոլովի կազմությունը և իմաստը ուսուցանելուց հետո հարցազրույցի ձևով ամրակայվում է յուրացումը.

1. Ի՞նչ վերջավորություն ունի ներգոյական հոլովը, ինչպե՞ս է կազմվում:
2. Ի՞նչ է արտահայտում ներգոյական հոլովը:
3. Ի՞նչ հարցերի է պատասխանում:
4. Ո՞ր գոյականները չունեն ներգոյական հոլով:
5. Ներգոյական հոլովը հոդ ստանո՞ւմ է, թե՞ ոչ:

Կազմակերպվում է ամրակայող գործնական աշխատանք:

ա) Տրված բառերը նախադասությունների մեջ կիրառել ներգոյական հոլովին հատուկ պաշտոններով: բ) Ընտրովի թելադրությունից առանձնացնել ներգոյական հոլովով դրված գոյականները:

Այսպիսով, ուսուցման գործընթացը իրականացվում է որոշակի փուլերով՝ հոլովի ձևի ուսուցում, հոլովի իմաստի ուսուցում, հոլովի շարահյուսական գործառնության ուսուցում: Միջին դպրոցում նշված հոլովների ուսուցման խնդիրները իրագործվում են մեթոդամանկավարժական մի շարք սկզբունքներով, որոնցից կարևորվում են իմտեքականի մեթոդն ու նրա եղանակները՝ վերլուծություն, համեմատություն, համադրություն, հակադրություն և այլն:

ОБУЧЕНИЕ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ ОТЛОЖИТЕЛЬНОГО, ТВОРИТЕЛЬНОГО И МЕСТНОГО ПАДЕЖЕЙ

___ Резюме ___

___ Р. Арутюнян ___

В статье обсуждаются вопросы изучения в средней школе отложительного, творительного и местного падежей. Процесс обучения осуществляется определенными этапами: обучение семантики падежа, синтаксиса и синтаксических функций.

Вопросы обучения указанных падежей осуществляются рядом методических принципов, из-коих важнейшими являются интерактивный метод и его способы: анализ, сравнение, сопоставление, противопоставление и т.д..

ПРИЕМЫ АНАЛИЗА ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ШКОЛЕ

В основе школьного анализа всегда лежит литературоведческая концепция. Однако движение к ней, способ ее постижения, уровень мысли в школьном анализе во многом иной, чем в научном исследовании. При трансформации литературоведческого анализа в школьный нельзя переводить произведение в чуждый авторской мысли план. Неизбежна неполнота школьного анализа в сравнении с литературоведческим. Но открытия школьного изучения произведения обязательно должны продвигать ученика в направлении к авторской тенденции. Методика должна учитывать достижения литературоведения не на уровне только комментария, а на уровне концепции художественного произведения. Литературоведческий анализ определяет во многом содержание школьного разбора, становясь для учеников основой научного мировоззрения. Вместе с тем цель школьного анализа не может быть сведена к адаптации научного анализа, приспособлению его к уровню детского восприятия. Школьный анализ отличается от литературоведческого по задачам, объему и методам изучения словесного искусства. Задача школьного анализа не научное исследование, а практическое, читательское освоение художественного произведения. Цель школьного анализа-создание читательской интерпретации произведения и соотнесение ее с научным исследованием текста, корректирование субъективных представлений читателя объективным смыслом произведения, раскрытым литературоведением.

Произведения русской литературы даются в школьной программе армянских школ, в основном, в сокращенном варианте, часто оказываются упущены важные звенья композиции произведения, и учителю приходится восстанавливать текст, упрощая его для школьного анализа. Читательское восприятие оказывается в школьном разборе столь же важной составной частью, как и литературный текст. Другие соотношения, рассматриваемые литературным анализом, в школьном начинают играть роль средств, подчиненных общей задаче: возвысить читательское впечатление до понимания объективного смысла произведения.

Методика преподавания русской литературы в армянской школе, используя в школьном анализе приемы постижения авторской позиции, опирается на достижения литературоведения, но естественно, трансформирует способы научного истолкования художественных текстов.

1. Анализ композиции.

Изучение композиции произведения помогает ученикам более глубоко, многогранно: отчетливо увидеть авторскую позицию. Сопоставление частей и различных элементов художественного текста, выявление и сравнение образов героев, рассмотрение связей пейзажа и портрета с общим течением текста-таковы основные приемы изучения композиции.

К осмыслению композиции произведения в школе подводят такие работы над текстом, как сжатый пересказ, составление плана по памяти. Часто композиция произведения оказывается ключом к постижению авторской мысли произведения. Например, роман Лермонтова "Герой нашего времени" проходят в армянской школе в 8-ом классе. Роман изучается не целиком, а лишь некоторые его части ("Бэла", "Максим Максимыч"), При таком ознакомлении с романом у школьников создается одностороннее представление о Печорине -

как эгоистичном, равнодушном и жестоком человеке. Но ведь лишь в "Дневнике Печорина", который композиционно отодвинут, будет раскрыт этот непростой и такой интересный образ. Лишь из "Дневника Печорина" читатель поймет, почему же герой очутился в крепости, где происходят события рассказа "Бэла". Конечно же, организовать прочтение всего романа сложно, но возникает необходимость остановиться на своеобразии дневниковых записей, которые характеризуют Печорина. Учитель избирает опорные для развития основной мысли звенья композиции. Так преобразуется в школьных условиях литературоведческий анализ.

В главе "Тамань" Печорин предстает перед читателем во всей незаурядности своей натуры. Неожиданно раскрывается его любовь к природе. Герой, оказывается, умеет видеть ее краски, слышать ее звуки, любоваться ее картинами, замечать постоянно совершающиеся в природе изменения. Все охватывает его острый слух и взгляд. Он вслушивается в ропот волн, любит жизнь моря. Оказавшись невольным участником таинственных событий, Печорин с грустью думает о том, что он нарушил установившийся быт чужих людей. Скрытая боль содержится в словах Печорина: "И зачем было судьбе кинуть меня в мирный круг честных контрабандистов? Как камень, брошенный в гладкий источник, я встревожил их спокойствие и, как камень, едва сам не пошел ко дну!".

2. Сопоставление данного произведения с другими произведениями писателя.

Этот прием может быть применен в различных целях. Иногда сопоставление произведений одного писателя способно открыть общие основы его мирозерцания и художественного метода.

На одном из уроков по лирике Лермонтова в 8-ом классе нам необходимо показать отношение поэта к его поколению. Сопоставляя "Монолог" и "Думу", мы показываем в пределах одной поэтической темы эволюцию взглядов и поэтики Лермонтова. Характеристика 30-х годов как эпохи "безвременья" оказывается историческим оправданием биографической ситуации, в которой оказался Лермонтов. Пушкин окружен друзьями, Лермонтов одинок. Попытки дружбы были и у Лермонтова, но человеческая изоляция была проявлением отчуждения не только от людей. Многие лермонтовские стихотворения названы датой "1831-ого июня 11-ого дня", "1-ое января 1840-ого года". Человеческому оставлено мгновение, сегодня, "порвалась цепь времени", как говорил любимый Лермонтовым Гамлет:

Гляжу на будущность с боязнью,
Гляжу на прошлое с тоской
И, как преступник перед казнью,
Ищу кругом души родной.

В этом стихотворении 1838-ого года отделенность от прошлого и будущего, боязнь одиночества воспринимаются Лермонтовым как приговор индивидуальной судьбы:

Я в мире не оставлю брата,
И тьмой, и холодом объята
Душа усталая моя;
Как ранний плод, лишенный сока,
Она увяла в бурях рока
Под знойным солнцем бытия.

Образ, завершающий стихотворение, близок "Думе", но окрашен более сочувственно. Лермонтов мучим болезнями своего поколения, но отдан им безусловно.

У Лермонтова много стихотворений - "двойников". Напряженность его поисков, энергия души и неподвижность действительности, которая окружала поэта, приводили Лермонтова к возвратам мотивов, тем, даже композиции стихотворения. Но возвращение не было повтором, напротив, часто становилось пересмотром позиции. Выявить сходство и различие стихотворений необходимо при изучении его лирики. Иначе мысль поэта предстает застывшей, а не подвижной, страстной, порывистой, какой была на самом деле.

3. Наблюдения над языком художественных произведений.

Изучение языка художественных произведений в старших классах является одним из самых важных вопросов в методике преподавания литературы, и, в особенности, в армянской школе.

Читая и изучая классические произведения русской литературы ученики приобщаются к высоким образцам речевой культуры, постигают эмоциональную и эстетическую функцию слова. Однако работа над языком художественных произведений порой ограничивается объяснением значений незнакомых слов, переносного употребления слов и выражений, нахождением метафор, сравнений. А между тем вопросы образности языка нельзя свести только к тропам. Важна структура фразы, ее интонация, даже порядок слов, да и сам поэтический образ в сравнении с другими образами получает дополнительные смысловые нюансы.

Нельзя рассматривать художественный текст только как средство обогащения речи учащихся, необходимо останавливаться на эстетической функции языка, на постижении литературы как искусство слова. Именно изучение языка художественных произведений позволяет рассматривать слово в его эстетической функции.

На уроках литературы в школе часто дается упрощенная трактовка художественных образов. Анализ часто заменяется пересказом, перед учениками ставятся вопросы, касающиеся в основном содержания изучаемого произведения. В результате художественное произведение предстает не как самобытный и неповторимый художественный мир, а как упрощенное сообщение об этих или иных фактах, явлениях жизни, отраженных в произведении, что не может не ослабить силу его эмоционального воздействия.

Рассказ Михаила Шолохова "Судьба человека" изучается в 10-ом классе. При анализе рассказа часто все сводится к оценке поступков Андрея Соколова, выявлению отдельных черт его характера; художественные же достоинства рассказа остаются вне поля зрения авторов учебных пособий. И без помощи учителя десятиклассник оценит мужество и благородство поступков Соколова, проявленные им в эпизодах: бой под Лозовеньками, бегство из плена, усыновление Ванюши. Однако без помощи учителя школьники не заметят богатство текста, художественное мастерство писателя.

При всех отступлениях от литературных норм речь Соколова образна, поэтична. Память его хранит множество пословиц, крылатых выражений, фразеологических оборотов: "одному-то и курить, и помирать тошно", "не к теще на блины собрался", "хоть шаром покати". Многие эпитеты, которые бытуют в речи Соколова, характерны для фольклора: "белый свет в глазах меркнет", "нету мне ответа ни в темноте, ни при ясном солнышке", "закипела во мне горячая слеза". Близкие к народному творчеству и те сравнения, к которым прибегает Соколов: "прижалась ко мне, как лист к ветке"; "Дрожит, будто подрубленное дерево"; "Глазенки, как звездочки ночью, после дождя"; "Приютился рядом, как воробышек, тихонько посапывает".

Речь Соколова удивительно богата по своей лексике, фразеологии, многообразна по тональности. В ней глубина чувств к родной земле, близким лю-

ям, боль и горечь, юмор и сарказм. Наблюдения над языком расширяют лексику ученика, обогащают его речь.

Шолохов сумел передать силу переживаний рассказчика. Время не могло заглушить душевной боли Соколова. В лексике, структуре его речи ошутим накал чувств, потрясенность горем, обрушившимся на него: "Иной раз не спишь ночью, глядишь в темноту пустыми глазами и думаешь: "За что же ты, жизнь, меня так покалечила: за что так исказнила?" Нету мне ответа ни в темноте, ни при ясном солнышке... Нету и не дождусь!" Сколько горечи в словах: "так покалечила", "так исказнила". Сколько отчаяния в дважды повторяемом "нету" и полном безысходности утверждении: " Нету и не дождусь!"

В произведении Шолохова легко выявить речь автора и речь рассказчика. В речи автора мы не найдем отступлений от норм литературного языка, как не найдем и диалектных слов, просторечия; синтаксический строй авторских предложений сложен, строен и безупречно правилен. Лексика и фразеология Соколова отличны от речи рассказчика. Чувствовать это различие, понимать ту смысловую нагрузку, которую несут авторские комментарии, отступления, необходимо школьникам.

"Идейная направленность произведения, его замысел, его художественное содержание, - писал В. Виноградов, - выражаются не только в построении образов действующих лиц, в их соотношении и взаимодействии, в строе повествования и диалога, но и в стиле самого автора, в структуре его образа, создаваемой композиционным единством целого".¹

В "Судьбе человека" личность автора, его восприятие природы, раздумья о жизни придают рассказу композиционную цельность. Авторское отступление в конце рассказа настолько сильно по накалу чувств, что желательно проанализировать его отдельно, задав как домашнее задание, предварительно рассмотрев в классе. Оно проникнуто грустным лиризмом. "С тяжелой грустью смотрел я им вслед... Может быть все и обошлось бы благополучно при нашем расставании, но Ванюшка, отойдя несколько шагов и заплетая куцыми ножками, повернулся на ходу ко мне лицом, помахал розовой ручонкой. И вдруг, словно мягкая, но когтистая лапа стала мне сердце, и я поспешно отвернулся. Нет, не только во сне плачут пожилые, поседевшие за годы войны мужчины. Плачут они и наяву. Тут самое главное - уметь вовремя отвернуться, тут самое главное – не ранить сердце ребенка, чтобы он не увидел, как бежит по твоей щеке жгучая и скупая мужская слеза..."

Итак, приемы анализа литературного текста — понятие более узкое, чем приемы изучения литературы в целом. Так, например, составление монтажа, литературной композиции — интересный и важный вид работы по литературе. Он может использоваться и при изучении биографии писателя, обзорных тем, внеклассной работе. Иногда монтаж, литературная композиция могут служить и целям изучения литературного текста. Так, например, работа над монтажом лирических отступлений "Евгения Онегина" помогает ученикам увидеть лицо автора, понять движение авторской мысли. Однако приемы анализа литературного произведения имеют свою специфику, что позволяет выделить их из общих приемов изучения литературы.

Не следует также смешивать прием анализа литературного произведения и формы урока. Многие приемы рассмотрения текста могут осуществляться и в форме лекции учителя, и в ходе беседы или самостоятельной работы учеников. Например, сопоставление произведения с его реальной основой мо-

¹ В. В и н о г р а д о в, *О теории художественной речи*, М., 1971, стр. 83.

жет быть произведено учителем, стать предметом общего с учениками размышления или рекомендовано как самостоятельная работа. Однако большая часть приемов литературного анализа немыслима без активного участия учеников и поэтому не может быть реализована в лекции учителя. Учитель может дать образы, но не может заменить необходимой деятельности учащихся.

Арсенал школьных приемов работы над литературным произведением разнообразен, почти необозрим, так как "каждое значительное художественное явление часто ведет к новому способу его постижения."² Учителю из всего многообразия приемов анализа требуется выбрать способы рассмотрения текста, родственные художественной природе произведения и необходимые для развития учеников. Необходимость выбора, сочетание реализации приемов анализа текста для учителя – процесс творческий. И в этой творческой деятельности его никто не может заметить, хотя литературоведение, психология, педагогика и методика преподавания литературы постоянно оказываются его помощниками.

ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐԸ ԴՊՐՈՑՈՒՄ

___ Ամփոփում ___

___ Կ. Սուքիասյան ___

Գրականության դասավանդման մեթոդիկան դարձում պետք է հաշվի առնի գրականագիտության ձեռքբերումները: Գրականագիտական վերլուծությունն է որոշում դարձողական վերլուծության բովանդակությունը: Սակայն դարձողական վերլուծությունը տարբերվում է գրականագիտականից ստեղծագործության ուսումնասիրման խնդիրներով: Դարձողական վերլուծության խնդիրը ոչ թե գիտական ուսումնասիրությունն է, այլ գեղարվեստական ստեղծագործության գործնական ընկալումն ապահովելը:

2. Д. Л и х а ч е в, *Внутренний мир художественного произведения*, Ж. "Вопросы литературы", N 8, 1968, стр. 79.

Շողիկ ՄԱՐԳԱՅԱՆ

ՏԱՐԲԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՈՒՄ ՄԱՅՐԵՆԻԻ ԶԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ ՓՈԽԼԵՐԸ

Տարրական դպրոցում քերականական գիտելիքների ուսուցման և դրանք՝ կարողությունների և հմտությունների վերլուծելու գործընթացն ունի կրտսեր դպրոցականների տարիքային և հոգեկան գործընթացների, իսկապես նաև հայոց լեզվի քերականության բովանդակության յուրահատկություններով պայմանավորված մանկավարժամեթոդական որոշակի առանձնահատկություններ, որոնց ճանաչումն ու հայոց լեզվի դասերի ժամանակ հաշվառումը չափազանց կարևոր է, ավելին՝ պարտադիր:

«Լեզվի հասկացողությունն ու լեզվի հմտություն, ահա լեզվի այն կողմերը, որոնց մեջ աշակերտները պիտի վարժվին լեզվի դասատվության միջնորդությամբ և ընդունակ դառնան:

1. Ըմբռնել բերանացի խոսքը:
2. Ըմբռնել գրավոր խոսքը:
3. Գործածել գրավոր և բանավոր խոսքը:

Սակայն, որպեսզի սխալ կարծյաց տեղիք չտանք, ավելորդ չենք համարում այստեղ նկատել, որ բերանացի ու գրավոր խոսք ասելով՝ մենք չենք պահանջում, որ աշակերտները սեփականեն լեզուն, բացատրեն ամբողջությամբ: Ընդհակառակն, այստեղ միշտ պիտի աշխատ լինենք, նյութը խոհեմությամբ չավարտելու ու մի հայտնի սահմանի մեջ դնելու՝ աչքի առաջ ունենալով ժողովրդական նպատակը»:¹

Մեր երկամյա մանկավարժական փորձը, գործընկերներիս կատարած դասալսումները և նրանց հետ մշտական քննարկումները, ինչպես նաև հատուկ ծրագրով իրականացրած գիտափորձերը մեզ բերել են այն եզրակացության, որ քերականական գիտելիքների ուսուցումը տարրական դպրոցում միշտ եղել է թե՛ մեր՝ դասավարդներիս աշխատանքի խոցելի կողմը, թե՛ ուսումնական գործընթացում աշակերտների կրած դժվարությունների մեջ գերակշռողը: Այս երևույթը, մեր կարծիքով, հիմնավորվում է ոչ թե տարրական դասարանների ուսուցիչների՝ հայոց լեզվի քերականության անբավարար իմացությամբ կամ կրտսեր դպրոցականների՝ նշված դասընթացի ծրագրային նյութը յուրացնելու համար անհրաժեշտ կարողությունների բացակայությամբ, այլ քերականության դասընթացի ուսուցման մեթոդական համակարգի անխստարության, ավելի կոնկրետ՝ դպրոցական պրակտիկայում դրա ոչ ճիշտ կիրառմամբ, ինչպես նաև մայրենի դասագրքերում դասընթացի մեթոդապես անկատար մակարդակով ներկայացվածությամբ, երեխաների կենսափորձից կտրվածությամբ և այլն:

Վերջին մի քանի տասնամյակներում տարրական դասարաններում քերականական գիտելիքներն ուսուցանվում են և վերածվում կարողությունների, այսպես կոչված, համակցված մեթոդով (դասն էլ կոչվում է համակցված դաս)՝ որպես լեզվական հենք օգտագործելով մայրենի դասագրքերում ընթերցանության համար զետեղված ստեղծագործությունների ընձեռած լեզվական հնարավորությունները: Մրա հիմնավորումը միանգամայն ընդունելի է, որովհետև երբ քերականական իրողությունն ուսումնասիրվում է ամբողջական լեզվական միավորի՝ լեզվական տեսակետից կատարյալ խոսքի վրա (մեր պարագայում՝ պատմվածքների, հեքիաթների, բանաստեղծությունների, հաճախ նաև՝ առարկաների, ապա այն դիտարկվում է ոչ թե որպես կենդանի խոսքից կտրված իրողություն, այլ լեզվական կանոն, որը բխում է երեխային ծանոթ կամ նրա կազմած, կամ մեկ ուրիշի՝ գրողի, դասագրքի հեղինակի և այլն) լեզվական իրադրությունից: Այդպիսի մոտեցման դեպքում քերականությունը երեխան դիտում է, ընդունում ոչ թե որպես քերականական գիտություն, դաս, այլ այն ուսումնասիրում է իբրև իր խոսքից (թե՛ գրավոր, թե՛ բանավոր) վերցրած, իրեն հարազատ, իր կողմից ընդունված և կիրառած կենդանի երևույթի մեկնաբանություն: Մի հանգամանք, որը միշտ եղել է հայոց

¹ Ա. Բ ա հ ա թ ը յ ա ն, *Քերականություն աշխարհիկ լեզվի, Թիֆլիս, 1987*:

լեզվի քերականության ուսուցման դպրոցական դասընթացի խոցելի կողմը: Մեր պրակտիկայով էլ համոզվել ենք, որ հաճախ երեխաներն անգիր, սահուն պատմում են որևէ լեզվական իրողության մասին, անգիր ասում են սահմանումը, կանոնը, մեջբերում դասագրքի օրինակները, բայց հենց հաջորդ քայլին կամ չեն կարողանում բերել իր ասածը հիմնավորող ինքնուրույն փաստեր, օրինակներ, կամ գրավոր և բանավոր խոսքում թույլ են տալիս իրենց ասած կանոնին հակասող սխալներ, բացթողումներ: Այս երևույթը տարածված է անշուշտ, ոչ միայն տարրական դպրոցում: Մեր հարցազրույցները միջին դպրոցի հայոց լեզվի ուսուցիչների հետ, ինչպես նաև կրթության այդ օղակում կատարած դասալսումները մեզ բերել են այն համոզման, որ ուսուցման այս փուլում ևս առկա են լեզվական նյութի յուրացման մնամատիկ դժվարություններ:

Որո՞նք են այս երևույթը ծնող պատճառները, ինչպես պիտի կազմակերպել քերականության ուսուցումը տարրական դպրոցում, որպեսզի այդ գործընթացը չդառնա ինքնանպատակ, որպեսզի կրտսեր դպրոցականները սիրով յուրացնեն իրենց մայրենի լեզվի քերականությունը և, որն ամենակարևորն է, սիրեն այն, ձեռք բերեն մայրենի լեզվի մեջ հետազայում ևս խորամուխ լինելու կարողություններ, ուսումնական արդյունավետ գործունեություն ծավալելու ունակությունները:

Մինչև այս հիմնախնդրի դիտարկումը կարևորում ենք տարրական դպրոցում հայերենի քերականության ուսուցման գործընթացի համար էական մի քանի սկզբունքի քննարկումը: Այս սկզբունքները վերաբերում են, բնականաբար, ինչպես ձևաբանական և շարահյուսական, այնպես էլ՝ բառակազմական, հնչյունաբանական գիտելիքների ուսուցմանը և համապատասխան լեզվական կարողությունների ձևավորմանը:

Տարրական դպրոցում հայոց լեզվի դասավանդմանը նվիրված մեթոդիկաներում (ինչպես հայրենական, այնպես էլ արտասահմանյան՝ և՛ ավանդական և՛ ժամանակակից) նշվում է և համոզիչ հիմնավորվում, որ լեզվական, քերականական գիտելիքների ուսուցումն ու այդ ուղղությամբ երեխաների կարողությունների ձևավորումն ընդհանրապես պիտի իրականացվի, ավելի ճիշտ, շահեկան է իրականացվել փուլ առ փուլ՝ սկսած երեխայի ուսումնական գործունեության առաջին օրից: Պրոֆեսորներ Ա. Տեր-Գրիգորյանը² և Ջ. Գյուլամիրյանը³ նշում են քերականության ուսուցման երկու շրջան կամ այդ գործընթացը բաժանում են երկու շրջանների՝

ա) լեզվական մախազիտելիքների ուսուցում,

բ) լեզվական տարրական գիտելիքների ուսուցում:

Մենք լեզվական գիտելիքների ուսուցման ողջ գործընթացն առաջարկում ենք բաժանել չորս շրջանի, որոնց ընթացքում տարրական դպրոցի սովորողները ձեռք են բերում ծրագրով մախատեսված լեզվական գիտելիքներն ու կարողությունները:

I ՓՈԽԼ. Նախապատրաստում լեզվական գիտելիքների ընկալման, լեզվական պարզ կարողությունների ձևերում. Դպրոց ընդունված փոքրիկները թեև ունեն պարզ շարահյուսական կառուցվածք ունեցող գրեթե ձևավորված խոսք, այնուամենայնիվ, մինչև լեզվական գիտելիքների ուսումնասիրմանն անցնելը կարևորում ենք 5,5-6 տարեկան երեխաների խոսքի առանձնահատկությունները՝ ինքնուրույն խոսք կառուցելու կարողության որոշակի մակարդակի առկայություն, բառապաշարի որոշակի հարստություն, տրամաբանորեն իրար լրացնող համեմատաբար բարդ շարահյուսական կառույցներով խոսք՝ մտքի պատճառահետևանքային կապերի պահպանմամբ և այլն:

Թեև 5-5,5 տարեկաններով համարված առաջին դասարանները նորություն են տարրական դպրոցում, այնուամենայնիվ, գրեթե երկու տասնամյակի մեր մանկավարժական փորձը մեզ բերել է այն համոզման, որ անկախ առաջին դասարանցիների տարիքից՝ ուսուցման առաջին տարում չափազանց կարևոր են խոսքի մաքրման, հղկման, բառապաշարի զտման և հարստացման, խոսքի շարահյուսական կառույցի զարգացման ուղղությամբ աշխատանքները: Դրանք մենք մասնավորապես կարևորում ենք, որովհետև մեր տարածաշրջանի լեզվական առանձնահատկություններով պայմանավորված (բարբառի, ոչ գրական շեշտի, հայրենի հնչյունաբանության և ուղղախոսության կանոնների և այլն) մեր աշակերտներն ունեն շատ դժվարություններ, որոնց հաղ-

² Ա. Տեր-Գրիգորյան, Հայոց լեզվի մեթոդիկա, Եր., 1980:

³ Ջ. Գյուլամիրյան, Հայոց լեզվի տարրական ուսուցման մեթոդիկա, Եր., 2006:

թահարման գործընթացը ժամանակատար է և ուսուցիչներից պահանջում է լրացուցիչ աշխատանք: Այս փուլը համընկնում է ուսումնական գործընթացի առաջին շրջանին՝ I դասարանի առաջին կիսամյակին, սակայն այն չի ավարտվում, շարունակվում է ողջ տարրական կրթության ընթացքում՝ անշուշտ, յուրաքանչյուր դասարանում կրթության համապատասխան չափորոշչային պահանջներին համապատասխան: Առաջին փուլի խնդիրների լուծմանը զուգահեռ՝ իրականացվում են նաև այլ բնույթի աշխատանքներ, որոնք լեզվական նախնական գիտելիքների ուսուցման միտում ունեն:

II ՓՈՒԼ. Լեզվական նախնական գիտելիքների ուսուցում. Մինչև այս փուլի բուն խնդիրներին անցնելը՝ կարևորում ենք նշել, որ ինչպես այս փուլում լեզվական նախնական գիտելիքներն ուսուցանելիս, այնպես էլ հաջորդ՝ քերականական տարրական գիտելիքների ուսուցումը չի դիտարկվում իբրև համակարգված գիտական քերականության (գիտության) ուսումնասիրում: Տարրական կրթության բոլոր տարիների ընթացքում քերականության ուսումնասիրումը լեզվի դասընթացի նպատակը չէ: Իր տարվա ուսումնական գործունեության ճանապարհը երեխան անցնում է քերականական գիտելիքների օգնությամբ, սակայն դրանք այնպիսի հնարներ են, այնպիսի միջոցներ, որոնք պիտի նպաստեն, խթանեն հայերեն գրավոր և բանավոր գրագետ խոսք կառուցելու կարողության ձևավորմանն ու զարգացմանը: Այսինքն՝ լեզվական նախնական գիտելիքների և քերականական տարրական գիտելիքների ձեռքբերման գործընթացը երեխայի լեզվամտածողության ձևավորման, գրագետ բանավոր և գրավոր խոսք կառուցելու ունակության զարգացման գործառույթ ունի:

Ուսուցման այս փուլում ևս աշակերտն իրեն ծանոթ և հասկանալի մեթոդներով՝ խոսքի, բնագրի ուսումնասիրման ճանապարհով, ուսուցչի օգնությամբ ծանոթանում է մայրենի լեզվի խոսքային կառույցներին և յուրացնում դրանք գործնականորեն (վարժությունների կատարման ճանապարհով) իմաստավորվում և կիրառում դրանց հիմքում ընկած սկզբունքներն ու կանոնները:

III ՓՈՒԼ. Տարրական գիտելիքների ուսուցման փուլ. Լեզվական տարրական գիտելիքների ձեռքբերման, դրանց՝ կարողությունների և հմտությունների վերածման անհրաժեշտությունը հիմնավորվում է երեխայի խոսքի հարստացման, լեզվի մեջ գոյություն ունեցող այն օրինաչափությունների և նրբությունների ըմբռնմամբ, որոնք կարևոր են և էական քերականական տարրական գիտելիքների ձեռքբերման գործընթացում: Այս փուլի մեջ մենք պայմանականորեն ընդգրկում ենք այն գիտելիքներն ու կարողությունները, որոնք վերաբերում են բառակազմությանն ու հնչյունաբանությանը:

Ուսումնական գործընթացի այս ժամանակահատվածում առաջնային են դառնում երեխաների հնչյունաբանական և բառակազմական գիտելիքներն ու կատարողությունները, որոնք ձևավորվում են և հմտություններ դառնում տարրական դպրոցի ավարտին: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ լեզվագագացողության, լեզվամտածողության ձևավորման ամենաբարենպաստ շրջանը կրտսեր դպրոցական տարիքն է, հետևաբար ուղղախոսական և ուղղագրական կարողությունները հմտությունների պիտի վերածել հենց այս դասարաններում, հակառակ դեպքում միջին դպրոցում հայոց լեզվի քերականության ուսուցման գործընթացում երեխաները համոզվում են լեզվական խոչընդոտների: Այս խնդիրները ևս, թեև հիմնականում լուծվում են լեզվական գիտելիքների ձեռքբերման երրորդ փուլում, սակայն դրանք շարունակվում են խորանալ և ընդլայնվել նաև չորրորդ՝ քերական տարրական գիտելիքների ձեռքբերման փուլում:

IV ՓՈՒԼ. Քերականական տարրական գիտելիքների ուսուցման փուլ. Այս փուլում կրտսեր դպրոցականներն ուսումնասիրում են շարահյուսությունն ու ձևաբանությունը: Այս բաժինների ուսումնասիրման արդյունավետությունը մեծապես պայմանավորված է այն ճանապարհով, որ անցել են երեխաներն առաջին 3 փուլերի ծրագրային նյութերն ուսումնասիրելիս: Քանի որ խնդրո առարկան շարահյուսական գիտելիքների ձեռքբերման, դրանց՝ կարողությունների վերածման՝ կրտսեր դպրոցականների անցած ճանապարհին է, ուստի առավել հանգամանորեն դիտարկենք այս փուլը շարահյուսական գիտելիքների ձեռքբերման տեսանկյունից:

Արդեն ներկայացրել ենք, թե ինչպիսին է 5,5-6 տարեկան երեխաների խոսքի շարահյուսական կառույցը՝ նախադպրոցական տարիքում և դպրոցական ուսուցման առաջին օրերին կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքում: Այս փուլում ուսուց-

չի խնդիրն է ոչ միայն հարստացնել երեխաների բառամթերքը, կապակցված խոսքը, այլև խթանել, որ երեխաներն իրենց ունեցած ակտիվ բառամթերքը ներկայացնեն շարահյուսորեն ճիշտ և համեմատաբար բարդ կառույցներով:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ դպրոց ընդունված երեխաները առաջին դասարանի սկզբում դեռևս երկար ժամանակ չեն կարողանում շարահյուսական բարդ կառուցվածքներով խոսք կառուցել (անշուշտ, մեր չափանիշները բխում են նրանց տարիքային առանձնահատկություններից), չեն հասկանում ոչ միայն ուրիշի՝ համեմատաբար շարահյուսական բարդ կառուցվածք ունեցող խոսքի իմաստը, այլև որոշակի նպատակներով մշակված հարցադրումներին տրված նրանց պատասխանները հիմնականում կամ ճիշտ կառուցվածք չեն ունենում, կամ արտահայտում են կցկտուր, անավարտ նախադասություններով մտքեր:

Մյուսն ուսումնական գործընթացում հաջողություններ ձեռք բերելու մեջ երեխաների առջև ծառայած լուրջ դժվարություններ են, որովհետև լեզուն, խոսքը, լեզվամտածողությունն ընկած են ուսումնական գործունեության հիմքում: Մաթեմատիկական խնդիր լուծելու համար երեխաները ոչ միայն պիտի հասկանան, իմաստավորեն խնդրի բովանդակությունը, այլև կարողանան ինքնուրույն կազմել նոր խնդիրներ, լուծել դրանք, բացատրել իրենց կատարած քայլերը, այսինքն՝ տիրապետել նաև մաթեմատիկական լեզվի նորություններին: Անառարկելի է, որ խոսք կառուցելու կարողության (անշուշտ, խոսքի բոլոր որակական հատկանիշներին բավարարող մակարդակով) անբավարար մակարդակը կիսջրնդուտի նաև ուսումնական պլանով նախատեսված մնացած առարկաների յուրացմանը, ինչպես նաև բազմաբնույթ այլ կարողությունների ձևավորմանն ու զարգացմանը:

Ասվածից հետևում է, որ եթե այս դժվարությունների հաղթահարման ուղղությամբ մեթոդապես համակարգված աշխատանք չի իրականացվում, ապա ոչ միայն շարահյուսական գիտելիքների յուրացման գործընթացն է դառնում ոչ գիտակցական իր բոլոր հետևանքներով (ծրագրով նախատեսված թեմաները փաստորեն չեն յուրացվում, երեխաները ձեռքբերած, ավելի ճիշտ՝ սերտած նյութը գիտակցորեն չեն ըմբռնում, խամրում է աշակերտների հետաքրքրությունը ոչ միայն քերականական տվյալ երևույթի, այլև ընդհանրապես մայրենի լեզվի նկատմամբ), այլև սովորողները դժվարանում են յուրացնել նաև ուսումնական պլանով նախատեսված մյուս առարկաների ծրագրային նյութը: Դրանք մնում են չըմբռնված, չմարսված, չգիտակցված մակարդակում, եթե երեխայի խոսքը հագեցած է լինում սխալներով, նա իր մտքերն արտահայտում է պարզունակ, տրամաբանական կառույցներից զուրկ նախադասություններով: Բնականաբար, այդպիսի խոսքը այդպիսի մտածողության արգասիքն է: Գաղտնիք չէ՝ զարգացնել, հարստացնել երեխայի խոսքը, նշանակում է խթանել նաև մտքի հարուստացմանը, հասունացմանն ու գիտակցականացմանը, նշանակում է ձևավորել վերլուծական մտածողություն և այն հարուստ, խելացի, տրամադրված խոսքով ներկայացնելու՝ արտահայտվելու կարողություն: Ահա թե ինչու մինչև բուն շարահյուսական համակարգված գիտելիքների ուսումնասիրումն ու համապատասխան կարողությունների ձևավորումը մենք կարևորում ենք երեխայի խոսքի զարգացմանը միտված աշխատանքները, ուսումնական գործունեության առաջին իսկ օրից նրա խոսքի կառուցվածքին ուշադրություն դարձնելը՝ հատկապես կարևորելով պատճառահետևանքային կապերով նախադասություններ կազմելու երեխաների կարողության զարգացումը:

Թեև մեր ուսումնասիրությունների առարկան կրտսեր դպրոցականների կողմից շարահյուսական գիտելիքների յուրացման, դրանք կարողությունների վերածելու գործընթացն է (որն էլ հենց կրտսեր դպրոցականների խոսքի զարգացման արդյունավետությունն ապահովող գործոնն է), սակայն մենք կարևորում ենք նաև ձևաբանությունից երեխաների ձեռք բերած գիտելիքներն ու կարողությունները, որովհետև խոսքի մասերը խոսքի «շինանյութն են», առանց դրանց ըստ ամենայնի իմացության, խոսքի շարահյուսական կառույցը տեսականորեն ու գործնականորեն հնարավոր չէ յուրացնել: Եվ այդ բավական է, քանի որ շարահյուսության ուսումնասիրության առարկան նախադասությունն է, իսկ նախադասությունն ամբողջանում է միայն բառերով, այն էլ՝ մտքով իրար հետ կապված բառերով: Իսկ բառը ձևաբանության առարկան է: Ուրեմն՝ նախ պիտի ճանաչել բառը, բառերի կապակցման ձևերը, իմանալ դրանց կապակցման եղա-

նակները նախադասության մեջ, որպեսզի հարկավոր լինի ճանաչել նաև նախադասության անդամները, հասկանալ դրանց էությունը, դրանց փոխհարաբերությունները:

ЭТАПЫ ОБУЧЕНИЯ ГРАММАТИКЕ РОДНОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

___ *Резюме* ___

___ *Մ. Տարգսյան* ___

В данной статье обосновывается тот важный факт, что родной язык занимает в школьном образовании основное место, поскольку он является одновременно и предметом исследования, и средством усвоения других предметов. Целенаправленным шагом в начальной школе является правильная постановка родного языка.

Автор предложил совершенно правильное решение для обучения грамматике родного языка-уделить основное внимание практическим работам. Исходя из вышеуказанного, автор статьи предлагает четыре этапа обучения грамматике родного языка.

Մանկավարժական պրակտիկայում և հոգեբանամանկավարժական ուսումնասիրություններում դեռահասությունը (10-11-ից մինչև 13-14 տարեկան հասակը) դիտարկվում է որպես «դժվար տարիք»։ Մանկությունից հասունության անցումը դեռահասության փուլում տեղի ունեցող զարգացման բոլոր՝ ֆիզիկական, հոգևոր, բարոյական և սոցիալական կողմերի հիմնական բովանդակությունն է և էական առանձնահատկությունը։ Այս տարիքում օրգանիզմի, ինքնագիտակցության, չափահասների ու ընկերների հետ ունեցած փոխհարաբերությունների, սոցիալական փոխներգործության ձևերի, հետաքրքրությունների, ուսումնական գործունեության, ինչպես նաև վարքի, ողջ գործունեությունն ու հարաբերությունները միջնորդավորող բարոյաքաղաքական դիրքորոշումների բովանդակության վերակառուցման հետևանքով երևան են գալիս հասունության նշաններ՝ դժվարություններ ստեղծելով ուսումնադաստիարակչական աշխատանքում։

Դեռահասության «դժվար տարիքը» կամ «ճգնաժամը» որոշ գիտնականներ (Հոլլ, Ֆրոյդ և ուրիշներ) պայմանավորում են կենսաբանական գործոնով։ Ամերիկյան ազգագրագետների (Ռ. Բենեդիկտ, Մ. Միդ և ուրիշներ) հետազոտությունները հերքեցին, այսպես կոչված, բիոգենետիկ տեսությունը, ցույց տվեցին սոցիալական միջավայրի և դաստիարակության որոշիչ դերը դեռահասի անձի ձևավորման գործընթացում՝ ապացուցելով, որ «երեխայի կյանքի կոնկրետ սոցիալական հանգամանքներով են պայմանավորված հետևյալ երևույթները. 1) դեռահասության փուլի տևողությունը, 2) ճգնաժամի, կոնֆլիկտների ու դժվարությունների առկայությունը կամ բացակայությունը, 3) մանկությունից չափահասության անցնելու գործընթացի բնույթը։ Այդ հետազոտությունները բոլոր են տալիս հանգել ֆրոյդիստական պատկերացումների հետ անհամատեղելի եզրակացության։ «Մարդու մեջ բնականը չի կարելի հակադրել սոցիալականին, քանի որ նրանում բնականը սոցիալական բնույթ ունի»¹։

Ուսումը դեռահասի առաջատար գործունեությունն է, ուստի ամենից առաջ տեսնենք՝ ինչպիսի դժվարություններ են առկա դեռահասների ուսումնական գործունեության ընթացքում։ «Ուսուցում» հասկացության բովանդակությունը դեռահասության շրջանում ընդլայնվում է, քանի որ գիտելիքների ձեռքբերման գործընթացը հաճախ կատարվում է նաև դպրոցի և ուսումնական ծրագրերի սահմաններից դուրս, դառնում է ինքնուրույն ու նպատակասլաց։ Ուսումնասիրությունները միաժամանակ ցույց են տալիս, որ դեռահասները միմյանցից տարբերվում են մի շարք հատկանիշներով։ Այդ տարբերությունները նկատելի են՝

- *ուսման նկատմամբ դրսևորվող վերաբերմունքում*, որը կարող է լինել խիստ պատասխանատու կամ անտարբեր (վերջինս տեղիք է տալիս դժվարության)։
- *ընդհանուր զարգացման մակարդակներում*։ Ուսանց մոտ այն շատ բարձր է և հիմնված է դեռահասի համար խիստ լայն գիտելիքների վրա, իսկ ուրիշները ունենում են նեղ մտահորիզոն (հատկապես ուսման մեջ հետ մնացողները)։
- *ուսումնական նյութի յուրացման եղանակներում*։ Ուսանք ունեն ինքնուրույն մտավոր աշխատանքի և նյութը շուտ ըմբռնելու ունակություն, իսկ ուրիշների մոտ ինքնուրույն մտավոր աշխատանք կատարելու ունակությունները գրեթե բացակայում են (այս թերությունը զուգորդվում է նյութը մեխանիկորեն սերտելու սովորության հետ)։
- *հետաքրքրություններում*։ Ուսանք ցայտունորեն արտահայտված հետաքրքրություններ են հանդես բերում գիտելիքների տարբեր բնագավառների նկատմամբ, իսկ այլ դեռահասներ համարյա թե զուրկ են իմացական հետաքրքրություններից և այլն։

Դեռահասի՝ ուսման նկատմամբ հետաքրքրությունը ամենից առաջ կապված է ուսուցչի հետ. «Դեռահասները գնահատում են գիտակ ու խիստ, բայց արդարամիտ, տակտով օժտված ուսուցիչներին, որոնք կարողանում են հետաքրքիր ու հասկանալի ձևով բացատրել նյութը, ընտրել աշխատանքի ճիշտ տեմպ, նրանում ներգրավել աշա-

¹ Տարիքային և մանկավարժական հոգեբանություն, Եր., 1977, էջ 135։

կերտներին»:² Միրելով տվյալ ուսուցչին՝ դեռահասները սիրում են նաև նրա դասավանդած առարկան: Դեռահասները (և ոչ միայն նրանք) հիվանդագին են ընդունում լավ ուսուցչի փոփոխությունը: «Ուսուցչի փոխվելու հետևանքով երբեմն փոխվում է ողջ դասարանի վարքագծի ու աշխատանքի բնույթը»:³

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ դեռահաս տարիքում նվազում է ուսման նկատմամբ հետաքրքրությունը: Առանձնակի ուշադրության է արժանի դեռահասների ուսումնական ակտիվության էական անկման հիմնահարցը: Առանձնացվում են այդ երևույթի հետևյալ պատճառները. ուսուցման գործընթացում գիտելիքներ ստանալու պահանջի նվազումը, դպրոցական կրթության միջին աստիճանի ուսումնական նյութերի բարդացումը, ճիշտ ինքնագնահատման կարողության բացակայությունը, դեռահասների նկատմամբ ծնողների հսկողության թուլացումը կամ էլ, ընդհակառակը, չափից դուրս մանրախնդիր վերահսկողությունը, արտադպրոցական միջոցառումներով առավելապես հետաքրքրվելը, սեռական հասունության հետ կապված դժվարությունները և այլն: Դեռահասների մտավոր պասիվության հիմնական պատճառը ուսման մեջ իր ակտիվությունը դրսևորելու անկարողությունն է: Պատճառ կարող են լինել նաև հիվանդությունը կամ հոգնածությունը, որ միշտ վատ են ներգործում երեխայի ֆիզիկական ու մտավոր ուժերի վրա: Դրա համար էլ երեխայի ման գիճակը պետք է լրջորեն մտահոգի ծնողներին և ուսուցիչներին:

Փոքրածավալ սույն հոդվածում դիտարկենք հատկապես սեռական հասունացման հետ կապված դժվարությունները: Չափահասության զգացումը փոխում է դեռահասի վարքը՝ տեղիք տալով եսակենտրոն արարքների ու գործողությունների: Սեռական հասունացման հետ կապված ամենատևական և ամենացայտուն ֆիզիոլոգիական կրիզը զգալիորեն խախտում է դեռահասի այն հարաբերական հոգեկան հավասարակշռությունը, որ ստեղծվել էր նրա մեջ նախորդ տարիքային փուլում: Աքսելերացիայի գործընթացն էլ ծանրացնում է ֆիզիոլոգիական կրիզի ընթացքը, ուժեղացնում աններդաշնակությունը, ստեղծում յուրատեսակ տարբերություններ մի կողմից՝ ֆիզիկական ու մտավոր հասունացման, մյուս կողմից՝ տոնեսական կախվածության և սոցիալական անլիարժեքության միջև: Բացի դրանից՝ «չափազանց բարդանում է մեծահասակների ներթափանցումը երեխայի ինտիմ աշխարհը, որովհետև ինքը՝ դեռահասը, միշտ չէ, որ ավագ դաստիարակների առջև բացում է զաղտնիքների վարագույրը»:⁴

Սեռական հասունացման հետ կապված չափահասության զգացումը տարբեր ուժգնությամբ է դրսևորվում տղաների և աղջիկների մեջ: Տղաների սեռական հասունացման հետ կապված ֆիզիոլոգիական վերափոխման արտաքին դրսևորումները ավելի քիչ են արտահայտված: Երբեմն նրանց դեմքին երևում են, այսպես կոչված, դեռահասի պզուկներ, փոխվում է ձայնը: Երազախաբությունը (սերմնահեղուկի ինքնաբերաբար արտահոսումը) քնած ժամանակ հաճախ ուղեկցվում է սեռական բնույթի երազներով: Այս բոլորը, իհարկե, որոշակի ապրումներ են առաջացնում տղաների մեջ, սակայն ոչ այնքան խորը, որքան աղջիկների մեջ՝ նախանշելով տղաների ու աղջիկների հոգեբանական առանձնահատկությունները: Ամսական ցիկլի սկսվելը լուրջ պահ է աղջկա կյանքում: Առաջին ամսականի անսպասելիությունը, սովորաբար, ուղեկցվում է հոգեկան ծանր ապրումներով: Ուստի անհրաժեշտ է, որ ծնողները նախապես իրենց աղջկան զգուշացնեն հնարավոր ամսականի սկսվելու մասին, մատչելի ձևով բացատրեն դրա էությունը, սովորեցնեն՝ ինչպես վարվել տվյալ դեպքում:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ դեռահաս աղջկա դաստիարակության գործընթացում դժվարություններ են ստեղծվում հենց ամսականի հետ կապված, քանզի ամսականի սկսվելը սովորաբար հանգեցնում է հոգեբանական դրվածքի արմատական փոփոխման, բարոյական դաստիարակության դժվարության: Ամսականի շրջանում դեռահաս աղջկա մեջ առաջանում է իր անձի ոչ լիարժեքության զգացում: Այդ շրջանում վատանում է աղջիկների ինքնագզացողությունը, նրանց անհանգրստացնում են գլխացավերը, ընդհանուր թուլությունը, վատանում է տրամադրությունը,

² Տարիքային և մանկավարժական հոգեբանություն, էջ 172:

³ Նույն տեղում, էջ 173:

⁴ Վ. Պ ե տ ր ու ն ե կ, Լ. Տ ա ր ա ն, Հուլիանայից հասակ, Եր., 1975, էջ 20:

ախորժակը, հաճախակի է դառնում հակվածությունը դեպի նեգատիվիզմը: Սակայն ճիշտ խնամքի ու դաստիարակության ընթացքում ամսականի շրջանն ավարտվում է բարեհաջող: «Դեռահաս աղջիկների ամսականի սկսվելու միջին տարիքը (աքսելերացիայի ուղղումները հաշվի առնելով) 12-13 տարեկանն է: Սակայն անհանգստանալու պատճառներ չկան, եթե ամսականն սկսվի մեկ-երկու տարի ավելի շուտ կամ ուշ»:

Ծնվելով դեռահասի գիտակցության մեջ, իդեալական նպատակները կատարում են էական իմաստակազմավորիչ գործառույթ՝ նախագծելով տվյալ դեռահասի անձի հետագա զարգացման որոշակի ուղիվածությունը: Այդ գործընթացում վճռական դեր են կատարում այն իդեալները, որ դեռահասը ընտրում է ընկերական շրջապատից, ուսուցչական անձնակազմից, գրական երկերից, կինոնկարներից և այլ աղբյուրներից: Եվ դա հասկանալի է. «Դեռահասը ելք է փնտրում մարդկանց (մեծահասակների) սոցիալական փոխներգործության լայն ասպարեզ դուրս գալու համար, բայց գտնվում է առավելապես այն պատկերացումների, երևակայության մեջ, որոնց միջոցով նա ինքն իրեն աշխարհ է մտցնում և աշխարհն իրեն է հարմարեցնում: Այս գործում նրա հիմնական միջնորդը *իդեալն է*:⁵ Ըստ հոգեբան Ա. Տոլստիխի՝ իդեալի բովանդակությունը դեռահասին գործում ուժի զգացում է ներարկում. դեռահասը իրեն երևակայում է ընդունակ և կոչված աշխարհը փոփոխելու: Այն, որ իդեալի բովանդակությունը արդեն զարգացել է և իրականացվել, նա չի տեսնում և չի էլ կարող տեսնել: Այդ պատճառով նրան թվում է, որ իդեալը, ինչպես նաև իր սեփական անձը չեն ընդունվում աշխարհի կողմից: Եվ աշխարհի հետ ներդաշնակության զգացումը, որը նա ուներ երեխա ժամանակ, անհայտանում է, փլվում: Նա արդեն երեխա չէ, որովհետև հասարակական նպատակներ է դնում (հաճախ մաքսիմալիստական և ուտոպիստական), նա դեռ չափահաս չէ, որովհետև նա այդ նպատակները չի կարող իրականացնել:

Ոչ միայն որոշ ծնողներ, ուսուցիչներ, դաստիարակներ, այլև տեսաբան մանկավարժներից ունանք դեռահասության դժվարությունները կապում են տղաների ու աղջիկների կարծեցյալ սիրահարվածության հետ: Իհարկե, դեռահաս տղաների և աղջիկների մեջ առաջանում են հասունության զգացումներ, բայց այդ ամենը չի կարելի կատարյալ սիրո զգացմունք համարել: Այս հիմնահարցը շատ լավ է մեկնաբանել հոգեբան Վ. Կրուտեցկին՝ գրելով. «Առաջին անգամ ավագ դպրոցական տարիքում է հանդես գալիս հատուկ զգացմունք՝ սերը: Սա բոլորովին նոր հոգեկան վիճակ է դպրոցականի կյանքում, որը չկար *դեռահասի մոտ*: Դեռահասի վերաբերմամբ ավելի ճիշտ կլինի խոսել անձնական համակրանքի, հրապուրանքի, մտերմության, նույնիսկ առաջին սիրահարվածության զգացմունքի երևան գալու մասին, բայց սերը՝ որպես խոր, ուժեղ, գործուն զգացմունք, առաջանում է միայն վաղ պատանեկության տարիքում: Պատանեկան սերը, որպես կանոն, մաքուր է, առողջ, ողջախոհ, առաքինի, հարուստ բազմազան ապրումներով, ունի նրբություն, երազկոտության, քնարականության և անկեղծության երանգ»:⁶ Այստեղից բխող գործնական հետևությունը թողնում ենք ծնողներին և միջին ու բարձր դասարաններում դասավանդող ուսուցիչներին, դաստիարակներին:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ դեռահասների վարքի փոփոխման կամ շեղման պատճառ են դառնում նրանց ընկերային վատ հարաբերությունները: Ծնողներին, ուսուցիչներին, դաստիարակներին պետք է հետաքրքրի այն, թե ընկերական ինչ միջավայրում է ընթանում տվյալ դեռահասի գործունեությունը: Ընտանիքը, ընկերական միջավայրը հանդես է գալիս որպես դեռահասի անձի ձևավորման հասարակական միջավայր: Անձի ձևավորման գործընթացում առաջնությունը տալով դաստիարակությանը՝ գիտական մանկավարժությունը չի ժխտում շրջակա միջավայրի դերը: Այս կապակցությամբ վկայակոչենք Մ. Նալբանդյանի ուսանելի դրույթը. «Բազմաթիվ փաստերը դրականապես հաստատում են այն բանը, թե մարդը ծնանալով չունի յուր մեջ առաքինության կամ վատթարության սկիզբն կամ տարրը, և հոգու այդ ունակությունը հետևանք է նորա լավ կամ վատ շրջակայքի ազդեցությունից»:⁷ Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ «դեռահասների ընկերությունը միջանձնային հաղոր-

⁵ Ա. Տոլստիխ, *Մանկությունից հետո*, Եր., 1985, էջ 64:

⁶ Վ. Կրուտեցկի, *Մանկավարժական հոգեբանության հիմունքները*, Եր., 1975, էջ 225:

⁷ «Հայ մանկավարժներ», Գիրք Ա, Եր., 1958, էջ 267:

դակցման ցայտուն դրսևորումներից մեկն է, որը չի հարաբերակցվում ո՛չ խմբավորումներ ստեղծելու հակադրման, ո՛չ ձանձրության և ո՛չ էլ որևէ այլ՝ ավելի պարզ հարաբերությունների հետ: Ընկերության ձգտումը չի կարելի համարել նաև միայնակությունից խուսափելու այլընտրանքային տարրերակ: Կրտսեր տարիքի դեռահասները վախենում են միայնակությունից, իսկ ավագները սկսում են գնահատել մեկությունը՝ տարրերելով այն միայնակությունից: Սեռության միջոցով դեռահասը փորձում է բավարարել սեփական անձի հետ ինտիմ շփման պահանջմունքը»⁸:

Նկատել ենք, որ միջին դասարաններում ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների ընթացքում դժվարություններ են ստեղծվում դեռահասների՝ տարբեր դրդապատճառներով կոնֆլիկտները: Կոնֆլիկտների հենակետ են ծառայում հատկապես դեռահասների եսակենտրոն ցանկությունների չկատարումը, նրանց այնպիսի արարքների ու գործողությունների արգելումը, որոնք հակասում են հասարակական բարոյական նորմերին ու կանոններին: Ուրեմն կոնֆլիկտը վերացնելու համար պետք է փոխել դեռահասի դիրքորոշումը, կոնֆլիկտի հենակետը: Այս կապակցությամբ կուզենայինք վկայակոչել դեռահաս աղջիկների կոնֆլիկտների ուսումնասիրման Ս. Անտոնյանի փորձը, որի արդյունքում նա եզրակացնում է. «Կոնֆլիկտից առաջացած տհաճ իրավիճակից կարելի է խուսափել՝ հրաժարվելով այն ցանկությունից, որը չի համապատասխանում ավելի վաղ մշակված դիրքորոշման հենակետին, ինչպես նաև, ձեռք բերելով նոր գիտելիքներ, որը կնպաստի հենակետի վերագնահատմանը՝ դրանով իսկ հարթելով կոնֆլիկտը (ընդգծումը մերն է՝ Ռ.Պ.): Անձի հոգեկան ճկունությունից է կախված՝ նա կկարողանա՞ փոփոխել իր դիրքորոշումները և վերանայել իրադրության նկատմամբ իր վերաբերմունքը, թե՞ ոչ»⁹:

Դեռահասների (և ոչ միայն նրանց) վարքի որոշ շեղումներ կապված են սքրեսս-ին և աֆեկտիվ հոգեվիճակների հետ, երբ նյարդահոգեկան գերլարվածության պայմաններում թուլանում է գիտակցության վերահսկողությունը, և դեռահասը թույլ է տալիս բարոյական վարքին անհարիր արարքներ: Հոգեբանական ուսումնասիրությունները օրինակ՝ արձանագրում են, որ սքրեսը հաճախ զուգորդվում է ֆրուստրացիայի հետ: Ասենք դեռահասի մեջ ֆրուստրացիոն հոգեվիճակ է առաջանում, երբ նրա նպատակների ձեռք բերման ճանապարհին ծնողները կամ ուսուցիչները դժվար հաղթահարելի արգելքներ (ֆրուստրատորներ) են դնում: Ֆրուստրացիոն հոգեվիճակը ամենից առաջ աչքի է ընկնում տհաճ հույզերով, որոնք էլ տեղիք են տալիս անբավարարվածության, զայրության, հուսահատության և վարքի բացասական այլ հատկությունների: Հոգեբան Ա.Նալչաջյանն այդ մասին գրում է, որ «Ֆրուստրացիոն վիճակում գտնվող մարդիկ հանդես են բերում վարքի հատուկ պաշտպանական ձևեր, որոնց իրագործման համար օգտագործվում են պաշտպանական մեխանիզմներ»: Ցավոք պիտի մշել, որ դեռահասության շրջանում այդ «պաշտպանական մեխանիզմները» լիովին չեն գործում:

Իհարկե, վերոնշյալով բնավ չեն սպառնում դեռահասության շրջանում ի հայտ եկող դժվարությունները, սակայն հաղորդման մեջ ներառված նյութերն էլ կարող են օգնել ծնողներին, ուսուցիչներին, դաստիարակներին՝ խելամոռն հաղթահարելու դեռահաս տարիքի հիմնական դժվարությունները:

НЕСОВЕРШЕННОЛЕТИЕ КАК ТРУДНЫЙ ВОЗРАСТ

Резюме

Р. Погосян

В онтогенезе подростковый возраст считается “сложным возрастом”. Трудности проявляются как в учебном процессе, так и на протяжении воспитания. В сообщении представлены причины некоторых трудностей несовершеннолетия, показаны эффективные способы их преодоления, которые могут оказать практическую помощь родителям и преподавателям средних классов общеобразовательных школ.

⁸ Մ. Հ ա ղ թ յ ո լ յ ա ն, Մարդու հոգեկենդան գարգացման հիմունքները, Եր., 2004, էջ 163:

⁹ Մ. Ա ն տ ո ն յ ա ն, Մեռադերային վարքի կայացման դինամիկան, Եր., 2004, էջ 50:

**ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ԿՈՒՆՏՐԱԿՏԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ ՁԱՐԳԱՅՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XX դարի 20-30-ական թթ.**

Հայաստանի Հանրապետության վերջին տարիների նվաճումները և բացթողումները տարբեր մակարդակի միջազգային մրցումներում, այլև ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի բնագավառում ձևավորվող քաղաքականությունն անհրաժեշտաբար պահանջում են ուսումնասիրել խորհրդային շրջանում կուտակված փորձն ու ավանդույթները: Վերջին 20 տարիների մարզական կյանքի թռուցիկ դիտարկումն անգամ թույլ է տալիս եզրակացնել, որ սպորտի զարգացումն ու հաջողություններն ուղղակիորեն կապված են պետական աջակցության հետ: Ըստ որում, այդ աջակցությունը ոչ միայն նյութական ներդրումների (դահլիճներ, մարզահրապարակներ, գույք և այլն), այլ նաև կրթական քաղաքականության, քարոզչության, հասարակական կարծիքի ստեղծման մեջ է: Այս խնաստով ուսանելի է խորհրդային տարիների փորձը:

XX դարի 20-ական թվականներին ՀԽՍՀ իշխանությունները մարզական քաղաքականության շրջանակներում սկսեցին լուրջ միջոցներ ձեռնարկել երկրում ֆիզկուլտուրայի և սպորտի զարգացման ուղղությամբ: Նորաստեղծ խորհրդային Հայաստանի առջև ծառացած կարևոր հիմնախնդիրներից մեկը ազգաբնակչության առողջության պահպանման, առողջ ապրելակերպի արմատավորման հիմնախնդիրն էր: Արդեն 1920-ական թթ. Հայաստանի իշխանությունները ձեռնամուխ եղան ֆիզիկական կրթության և դաստիարակության համակարգի ձևավորմանը: Ֆիզկուլտուրան դիտվեց որպես պետական քաղաքականության բաղկացուցիչ մաս՝ նպատակաուղղված աշխատավորների աշխատունակության բարձրացմանը: Այդ խնդիրը լուծվում էր անչափ ծանր պայմաններում: Երկրում չկար որևէ մարզական կազմակերպություն, բացի Ամերիկյան սկաուտական ջոկատներից և «Բազե» կազմակերպությունից: Հարկավոր էր ստեղծել նոր տիպի մարզական կազմակերպությունների համակարգ՝ նշված խնդիրները լուծելու համար: Դրանցից առաջինը եղավ «Պատանի կոմունարների» կազմակերպությունը՝ իր մարզական ջոկատներով, որոնք լծվեցին ֆիզիկական դաստիարակության գործին: Ֆիզկուլտուրայի խմբակների ստեղծման գործում կարևոր դեր խաղաց Հայկական դիվիզիայի շտաբին կից պարտուսի բաժինը:

1923թ.-ից սկսվում է կենսագործվել ՀԽՍՀ Կենտգործկոմի «Ֆիզկուլտուրայի խորհրդի ստեղծման մասին» որոշումը: Ստեղծվում են ֆիզկուլտուրայի հանրապետական, շրջանային, գավառային և քաղաքային խորհուրդներ: Կարճ ժամանակ անց՝ ստեղծվում է Անդրգործկոմի ֆիզկուլտուրայի բարձրագույն խորհուրդը: Նշված խորհուրդների առաքելությունը համակողմանի աջակցությունն էր ֆիզկուլտուրայի և սպորտի զարգացմանը և այդ բնագավառում գիտամեթոդական և մանկավարժական աշխատանքների կազմակերպումը:¹ Հայաստանում ֆիզկուլտուրայի խորհրդի գործունեության շնորհիվ 1925թ. կազմակերպվեց «Դինամո» կամավոր մարզական ընկերությունը, ձևավորվեցին «Մպարտակ», իսկ 1927թ.՝ «Շինարար» ընկերությունները: Խորհուրդների քարոզչական գործունեությունը իրագործվում էր մարզական փառատոների, շքերթների, ցույցերի անցկացման և մարզական մրցումների կազմակերպմամբ:

Հատկանշական է, որ 1926թ. հունվարին ՀԽՍՀ ֆիզկուլտուրայի բարձրագույն խորհուրդը ազգային մարզական խաղերի մշակման գործի մեջ ընդգրկում է հանրապետության գիտական միտքը:² Այդ միջոցառման նպատակը ֆիզկուլտուրայի հանրամատչելիացումն էր: Կարևոր դեր ունեցան այդ գործում 1926թ.-ի Առաջին հանրապետական և 1928թ.-ի Առաջին անդրկովկասյան տոները: 1925թ.-ից հանրապետությունում սկսվում են ֆիզկուլտուրային վերաբերվող աշխատանքների հրատարակումները: Դրանցում առանձնանում է «Ֆիզիկական կուլտուրայի գրադարան» խորագրով մատենաշարը: Հայաստանում ֆիզկուլտուրայի տարածման գործում կարևոր դեր խա-

¹ ԴԱՕՐՑՑ Դրչ.ՑՑՐ, փ. 611, օռ. 1, ծ. 274, լ.1-4; ծ.24, լ.12.

² Նույն տեղում, փ. 15, ք. 31:

դաց «Անդրկովկասի ֆիզկուլտուրնիկ» թերթը, որը 1926թ.-ից լույս էր ընծայում Անդրֆեդերացիայի ֆիզկուլտուրայի խորհուրդը:³ Մեծ էր նաև տեղական մամուլի դերը:

ՀԽՍՀ-ում ֆիզիկական կուլտուրայի կայացմանը նպաստեց նաև Անդրֆեդերացիայի ֆիզկուլտուրայի բարձրագույն խորհրդի գիտամեթոդական կոմիտեի գործունեությունը և ֆիզկուլտուրայի հարցերով Անդրկովկասյան խորհրդակցությունը, որը քննարկում էր իրականացվող աշխատանքների և միջոցառումների, մասնագիտական կադրերի պատրաստման հարցերը:

Ֆիզկուլտուրայի զարգացման հիմնական ուղղություններից մեկն էլ դպրոցներում, տեխնիկումներում և բուհերում մանուկների և պատանիների ֆիզիկական դաստիարակությունն էր: Այդ աշխատանքը Բարձրագույն խորհուրդը իրականացնում էր հանրապետական Լուսժողկոմատի հետ համատեղ և Ժողկրթության նոր համակարգի ստեղծմանը զուգահեռ: Այն կապված էր մեծ դժվարությունների հետ: Հանրապետության ոչ մի կրթօջախ չուներ ֆիզկուլտուրայով զբաղվելու համար նախատեսված հատուկ մասնաշենքեր: Հիմնախնդիր էր նաև մանկավարժների, ծրագրերի և մեթոդիկաների համարյա լրիվ բացակայությունը: 1927թ. որոշում ընդունվեց դպրոցներում ֆիզդաստիարակությունը որպես պարտադիր առարկա մտցնելու մասին, իսկ 1928թ. արդեն 1200 աշակերտներ զբաղվում էին արտադասարանական մարզական պարապմունքներով, և 2000 երեխաներ ֆիզկուլտուրայով զբաղվում էին մանկատներում:

Ֆիզդաստիարակությունն իրականացնում էին ֆիզկուլտուրայի հրահանգիչները, որոնք չունեին մասնագիտական կրթություն: Մինչև 20-ական թթ. վերջը ոչ Անդրկովկասում և ոչ էլ Հայաստանում չկային մարզամանկավարժական կադրեր պատրաստող ուսումնական հաստատություններ: 1928թ. հանրապետությունում աշխատող 35 արհեստավարժ մասնագետներից ոչ մեկը բարձրագույն կրթություն չուներ: Մասնագետների պատրաստման խնդիրը հուզում էր բոլորին, և արդեն 1923թ.-ից Անդրկովկասի ՖԿԲԽ-ն բարձրացրեց ֆիզկուլտուրայի մասնագետներ պատրաստելու նպատակով հատուկ բուհի ստեղծման հարցը:⁴ Գոյություն ունեցող վիճակի շտկման համար 1928թ. հինգ մարդ գործուղվեց Մոսկվայի ֆիզկուլտուրայի ինստիտուտ: Բացի այդ հանրապետությունում կազմակերպվեցին ֆիզկուլտուրայի հրահանգիչների պատրաստման կարճաժամկետ դասընթացներ:

Ֆիզկուլտուրայի կայացման մեջ հատուկ տեղ է զբաղեցնում նյութական բազայի ստեղծումը: 1922-1923թթ. հանրապետության շրջաններում և քաղաքներում սկսեցին կառուցել մարզահրապարակներ՝ թեթև ատլետիկայով և մարզական խաղերով զբաղվելու համար: Բայց դա դեռևս իրադրությունից դուրս գալու ելք չէր: Անդրկովկասի առաջին ֆիզկուլտուրայի տոնին պատրաստվելու ժամանակ մարզական կառույցների ստեղծման հարցը ավելի սուր դրվեց: Որոշում ընդունվեց Երևանում մարզադաշտի կառուցման մասին, որ կունենար ֆուտբոլի դաշտ, բասկետբոլի և վոլեյբոլի մարզահրապարակներ: Մարզադաշտին կից կառուցվելու էր նաև լողավազան: 1928թ. ավարտվեցին համալսարանի ուսանողների և «Խորառձառ» ակումբի աշխատակիցների համար դահլիճի կառուցման աշխատանքները: Ինչ խոսք, վերը նշված միջոցառումները դեռևս անբավարար էին նորմալ մարզական վիճակի և սպորտով զբաղվելու համար:

1920-ական թթ. վերջին մարզական շարժումը Խորհրդային Հայաստանում հասավ որոշակի հաջողությունների: Արդեն 1925թ. հանրապետությունում կար 16 տարեկանից բարձր 2590 մարզիկ, իսկ 1928թ. նրանց թիվը հասնում էր 3200-ի: Մարզիկների ընդհանուր թիվը հասնում էր 6880-ի: Նրանք միավորված էին 125 մարզական խմբակներում և կազմակերպություններում:⁵ Առաջին քայլերն էին արվել նաև սպորտի առանձին ձևերի զարգացման ուղղությամբ: ՖԿԲԽ-ն 1925թ. սկսած պարբերաբար մրցումներ էր անցկացնում հանրապետության քաղաքների և շրջանների միջև մարզական խաղաձևերից (ֆուտբոլ, բասկետբոլ, վոլեյբոլ), ըմբշամարտից, ծանր և թեթև ատլետիկայից, շախմատից: 1926թ. անցկացվեց առաջին հանրապետական սպարտա-

³ ГАОРСС Груз.ССР, ф. 611, оп. 1, д.5, л.3, 177; Легкая атлетика. Под ред. М. Шимкевича, Ер., 1925.

⁴ ГАОРСС Груз.ССР, ф. 6, оп.1, д.270, л. 17, 3; д. 96, л. 6-9.

⁵ «Ավանգարդ», 2.12.1928թ.:

կիադան, որը ոչ միայն բացահայտեց մարզական շարժման թույլ կողմերը, այլև վկայեց մարզիկների որոշակի պատրաստվածության մասին: Հայ մարզիկները մասնակցում էին թե՛ անդրկովկասյան և թե՛ միութենական մրցումների: Հայաստանում և մյուս կովկասյան հանրապետություններում ֆիզկուլտուրայի զարգացման արդյունքներն ամփոփեց Անդրկովկասի ֆիզկուլտուրայի առաջին տոնը: Այդ մրցումներում աչքի ընկան հայ մարզիկներ Գ.Իլիկյանը, Յ.Չարիսիֆալականը, Թ. Խաղոյանը, Ե. Մարտիրոսյանը, Մ.Մուշեղյանը, Գ.Մեղրականը, Ա.Գրիգորյանը, որոնք հետո ձևավորեցին Անդրկովկասի մարմնամարզիկների հավաքականը և մասնակցեցին 1928թ. Մոսկվայի համամիութենական սպարտակիադային: 1928թ. ուղենշային էր ողջ խորհրդային ֆիզկուլտուրայի և սպորտի, այդ թվում նաև Հայաստանում մարզական շարժման համար: Այդ թվականին իշխանությունների կողմից մի շարք կարևոր որոշումներ ընդունվեցին երկրում ֆիզկուլտուրայի հետագա զարգացման խնդիրների մասին: Հատուկ նշանակություն էր տրվում ֆիզկուլտուրայի և սպորտի ոչ միայն ֆիզիկական, այլև հոգևոր և հայրենասիրական դաստիարակչական դերին: 1929թ. հուլիսին Լուսժողովմատի կազմակերպած ֆիզկուլտուրայի մասնագետների խորհրդակցությունն արձանագրեց, որ ֆիզկուլտուրայի բնագավառում տարվող ամբարվարար աշխատանքի պատճառով անհամապատասխանություն է առաջացել երեխաների մտավոր և ֆիզիկական դաստիարակության միջև: Իրադրությունը պարզելու նպատակով առաջարկվեց բուժատուգումներ անցկացնել ուսումնական հաստատություններում:⁶ Ֆիզդաստիարակության ամբողջական հարցը քննարկվեց Անդրկենտգործկոմի 1929թ. նոյեմբերին տեղի ունեցած խորհրդակցությունում, որը որոշեց այդ խնդրի լուծման պատասխանատվությունը դնել Լուսժողովմատի վրա: Ֆիզդաստիարակության հիմնախնդիրների լուծման առումով Լուսժողովմատի անելիքները քննարկվեցին նաև Անդրկովկասյան II համաժողովում (1930թ. հունիս) և բուհերում և տեխնիկումներում ֆիզկուլտուրայի դրվածքի վերաբերյալ Անդրկովկասյան խորհրդաժողովում (1931թ. փետրվար): Այստեղ կոնկրետ միջոցառումներ նախատեսվեցին այդ խնդրի լուծման համար: Հաստատվեցին մարզական պարապմունքների անցկացման ծրագրեր, քննարկվեց բուհերում ֆիզկուլտուրայի և առավոտյան մարմնամարզության մասին հարցը:⁷ Ֆիզկուլտուրային վերաբերող հարցերի շարունակական քննարկումները պետական իշխանության տարբեր մակարդակներում, հասարակական-կրթական կազմակերպություններում, վկայում են խնդրի համաժողովրդական-համապետական նշանակության մասին: 1931-32թթ. էական տեղաշարժեր տեղի ունեցան այդ բնագավառում: Արդեն 1930թ. կային 47 ֆիզմանկավարժներ, որոնցից 5-ը ավարտել էին հատուկ մասնագիտական դպրոցներ, իսկ 1932թ. հանրապետությունում կար 230 մասնագետ:

1930-ական թթ. ծավալվեց զանգվածային մարզական շարժում: Միայն առաջին հնգամյակի տարիներին ֆիզկուլտուրիկների թիվն աճեց 295%-ով և կազմեց 20375 մարդ: 1937թ. հանրապետությունում կար 70000 ֆիզկուլտուրիկ:⁸ Համապատասխանաբար ավելացավ նաև մարզական ընկերությունների թիվը և 1937թ. հանրապետությունում գործում էին թվով 15-ը՝ «Դինամո», «Սպարտակ», «Շինարար», «Կայծակ», «Բուրեվեստնիկ», «Լոկոմոտիվ» և այլն: 1940թ. արդեն կար 25 մարզական ընկերություն, որոնցում հաշվվում էր 31 հազար ֆիզկուլտուրիկ:⁹ Լուրջ հաջողությունների էին հասել առանձին հայ մարզիկներ: Հասարակական կազմակերպությունները, մամուլը, կրթական հաստատությունները ամեն կերպ քարոզում էին նրանց նվաճումները, դեպի սպորտ գրավելով նորանոր պատանիների ու աղջիկների: Սպորտով զբաղվելը դառնում էր հեղինակավոր ու պահանջված: Հայտնի էին ծանրորդներ Մերզո Համբարձումյանի և Ռ.Մանուկյանի, ըմբիշ Ս.Վարդանյանի, բոցքամարտիկներ Գ.Իսրայելյանի և Ա.Պապյանի անունները: Հատկանշական էր նաև այն, որ խորհրդային մարզիկների սահմանած 25 համաշխարհային ռեկորդներից 2-ը պատկանում էին Ս.Համբարձումյանին և Ռ.Մանուկյանին:

⁶ ГАОРСС Груз. ССР, д. 153, л.17-18.

⁷ Նույն տեղում, փ. 154, ք. 167-168:

⁸ Նույն տեղում, փ. 270, ք. 3: «Կոմունիստ», 7.09.1936:

⁹ «Կոմունիստ», 21.06.1937:

Բերված փաստերը և դրանց վերլուծությունը վկայում են, որ տնտեսական ծանր պայմաններում անգամ Հայաստանում անցյալ դարի 20-30-ական թվականներին իրականացվել է համակողմանիորեն կշռադատված մարզական քաղաքականություն, ինչը էապես նպաստել է տնտեսական ծանրագույն հիմնախնդիրների առջև կանգնած երկրում ոչ միայն մեծ սպորտի, այլև զանգվածային ֆիզկուլտուրայի հիմնավոր զարգացման համար անհրաժեշտ մախսադրյալների ձևավորմանը: Ոչ հեռու անցյալի այսպիսի փորձը համոզիչ ապացույցն է այն աքսիոմատիկ ճշմարտության, որ ֆիզկուլտուրայի և սպորտի բնագավառներում կատարված բոլոր ներդրումները կարճ ժամանակի ընթացքում լիովին հատուցվում են և ծառայում հասարակական նշանակության բազմաթիվ այլ խնդիրների հաջող լուծմանը:

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА В АРМЕНИИ В 20-30-е гг. XX ВЕКА

___ *Резюме* ___

___ *А. Матевосян* ___

В статье на основе фактов и официальных документов рассматриваются основные направления и мероприятия нацеленные на повышение массовости, роли и значения физической культуры и спорта в Армении. Подчеркивается значение государственной политики в сфере спортивных достижений, а также роль физической культуры в решении задач экономического, демографического и культурного развития страны. Показано значение достижений рассматриваемого периода для развития современной физической культуры и спорта.

27 հունվարի, 2007թ.

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնը և Շիրակի երկրագիտական թանգարանը համատեղ կազմակերպել էին հանդիպում Գյումրու մտավորականության և ուսանողության հետ՝ նըվիրված Հայաս-

տանի տարվա շրջանակներում Ֆրանսիայի Սան Ռաֆայել քաղաքում ընթացող «Հայաստանի լեռներում. 500.000 տարվա սլաոմություն» խորագրով հնագիտական ցուցահանդեսին, որի ցուցանմուշների մոտ 90 տոկոսը ներկայացնում էր Շիրակի տարբեր տարիների պեղումների ընտրանին՝ հայտնաբերված շուրջ 30 հնավայրերից: Հանդիպումը բացեց ՇՀՀ կենտրոնի տնօրեն պրոֆեսոր Ս. Հայրապետյանը, որը, գիտակցելով, որ, նաև քաղաքական տեսանկյունից արժեքներով ցուցահանդեսը, ըստ արժանվույն գնահատեց նրա գլխավոր կազմակերպիչների՝ կենտրոնի գիտաշխատողներ, Շիրակի երկրագիտական թանգարանի տնօրեն Համազասպ Խաչատրյանի և պ.գ.թ. Լարիսա Եզանյանի ջանքերը: Վերջիններս փոխնիփոխ ելույթներով հանգամանորեն ներկայացրին ցուցահանդեսի նախապատրաստման ծանր ու դժվարին ընթացքը, նրա հսկայական հաջողությունն ու հիացական արձագանքները եվրոպական երկրներում: Կատարված հսկայածավալ աշխատանքների արդյունքը շքեղ ձևավորում ունեցող 2100 էջանոց այն գիտական կատալոգն է, որ Ֆրանսիական կողմը լույս ընծայեց մեր հնագետների ամենագործուն մասնակցությամբ: Գրքի առաջին գլխում մեր Ֆրանսիացի գործընկերների տպավորություններն են Շիրակի մի քանի հնավայրերի մասին, որտեղ նրանք աշխատել են գյումրեցի հնագետների կողքին, հաջորդ գլուխները նվիրված են Շիրակի բնաշխարհին, նրա հնագիտական հետազոտությունների անցյալին ու ներկային, Շիրակի երկրագիտական թանգարանին: Կատալոգը, հիմնականում, անկրկնելի է իր ձևավորման ոճական թարմ լուծումներով, ցուցանմուշների բարձրարժեք լուսանկարներով ու տեղեկատվական հարուստ հնարավորություններով: «Այս ցուցահանդեսով մենք Եվրոպայում տեսանելիորեն ներկայացրինք մեր այն հարստությունները, որոնք լույս իրենց խոսքերում են հիշում մեր շատ ու շատ դեկավարներ», - նշեց բանախոս Հ.Խաչատրյանը: Հանդիպումն ավարտվեց մտքերի բուռն փոխանակմամբ: Ելույթ ունեցողներն ընդգծեցին այն քրտնաջան աշ-

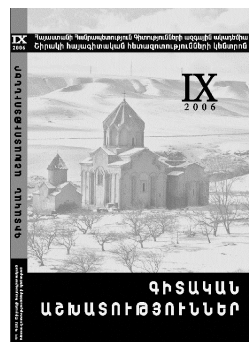
խատանքը, որ կատարել են Շիրակի հնագետները Հայաստանն ու հայկական մշակույթը Եվրոպայում լավագույնս ներկայացնելու ձգտումով:

20 մարտի, 2007թ.

ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչությունը լույս ընծայեց Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» ժողովածուի IX հատորը՝ 14 հրատարակչական մամուլ ծավալով: Հատորում տեղ են գտել 35 գիտական հոդվածներ, հրապարակումներ և հաղորդումներ՝ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական (16), Հնագիտության և ազգագրության (2), Արվեստի (2), Պատմության (2) ինստիտուտների, Գյումրու մանկավարժականի (9) և այլ գիտական ու կրթական հաստատությունների աշխատակիցների հեղինակությամբ: Ժողովածուն ավանդաբար ավարտվում է հատորում տպագրված ամբողջ նյութի համառոտ անգլերեն ամփոփումով, որը տեղադրվում է նաև կենտրոնի համացանցային կայքում:

Հացահատիկ ուրարտական և Արտամեդի հին աստվածություններից մինչև Վահրամաբերդ գյուղի արդի քնարական բանահյուսությունը, Պոմոնոսի արքայական և Գուգարքի բղեշխական տոհմերի ազգակցության հարցերից մինչև Ալեքսանդրապոլի գավառի խորհրդայնացման խնդիրները, Հայկաձորի միջնադարյան քարանձավային բնակավայրերի հետազոտությունից մինչև Հայաստանի հյուսիսի (Մեծ Մեպասար) արդի պեղումները, շիրակյան ազգագրական հետաքրքիր նյութից մինչև հոգեկարգավորման արդի գործընթացների վերլուծություն, հին հայոց բանական միջավայրի մեծագույնների ու Անանիա Շիրակացու

հիմներգերի մասին հետաքրքիր նյութերից մինչև Ն. Տիգրանյանի ստեղծագործությունը, հաղորդումներ՝ նվիրված էթնոսոցիոլոգիայի, անցումային տնտեսության, լրագրության, գեղարվեստի, լեզվի ու ոճի, գրականության, դասական դրամատիկական-մասնագիտական մի շարք խնդիրներին-այսպիսի լայն և ուշագրավ «աշխարհագրություն» ունեն այս ժողովածուում տպագրված նյութերը: Հատորի շապկի առաջին էջին Մարմաշենի (VII-XI դդ.) հույակերտ վանական համալիրի պատկերն է՝ արված շմորիայի լուսանկարիչ Ս.Դարբինյանի ձեռքով:

19 հոկտեմբերի, 2007թ.

Գյումրում հանդիսավորությամբ նշվեց Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի հիմնադրման տասնամյա հոբելյանը: Գյումրու «Պրոգրես» համալսարանի հյուրընկալ հարկի տակ հոկտեմբերի 19-ին հավաքված քաղաքի գիտական, կրթական ու հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները, ստվարաթիվ ուսանողները ջերմությամբ ու սիրով ծափողջունեցին Հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի 10-ամյակի հանդիսությանը ժամանած ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Ռադիկ Մարտիրոսյանին, Շիրակի մարզպետ Լ. Նանյանին, ակադեմիկոս Վ. Բարխուդարյանին, ակադեմիայի թղթակից-անդամներ Ա. Մելքոնյանին, Ա. Եղիազարյանին, Ս. Հաբուքումյանին, Ս. Հովհաննիսյանին, Ակադեմիայի հումանիտար մի շարք ինստիտուտների տնօրեններին, հանրապետության տարբեր գիտական հաստատություններից, ինչպես նաև բուհերից ժամանած բազմաթիվ այլ անվանի գիտնականներին:

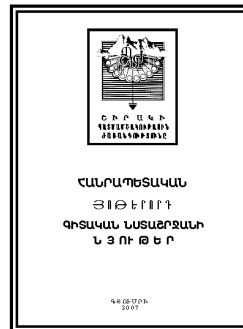
Կենտրոնի 10 տարիների ձեռքբերումների հանրազմարումն էր նրա տնօրեն, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Մերգո Հայրապետյանի խոսքը, որում նա նախ կարևորեց Շիրակի պատմամշակութային ժառանգության հիմնախնդիրներին նվիրված առաջին գիտաժողովների (1994, 1996) դերը ոչ միայն Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների մակարդակի բացահայտման, այլև տեղի հայագիտական մեծ ներուժի իրական հնարավորությունների հայտածման և դրա հիման վրա՝ Գյումրիում ակադեմիական հումանիտար կառույց ունենալու հարցի առաջադրման և լուծման մեջ (գեկուցումն ամբողջությամբ տես էջ 8-ում): Վերջում Ս. Հայրապետյանը հավաստիացրեց, որ «ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնը թևակոխում է իր գոյության երկրորդ տասնամյակը՝ իմաստնացած իր ապրած տարիների փորձով, ձեռքբերումների ու կորուստների, արածի ու չարածի հանրազմարում, գիտական ու մշակութային այլ կազմակերպությունների հետ մեկտեղ Շիրակի նյութական ու հոգևոր ծովածավալ հարստության ուսումնասիրությունը շարունակելու իր երթին հավատարիմ»:

ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Ռ. Մարտիրոսյանն իր ողջույնի խոսքում ընդգծեց, որ թեև 10 տարին գիտական հաստատության տարեգրության փոքր ժամանակահատված է, սակայն զարմանալիորեն մեծ ծավալի գործ է կատարվել, և այսօր Շիրակի հայագիտական Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի լավագույն հաստատություններից մեկն է: Ծափերով ընդունվեց Ակադեմիայի նախագահի այն միտքը, որ այսօր, ավելի քան երբևէ հասունացած կարելի է համարել Գյումրիում Գիտու-

թյունների ազգային ակադեմիայի Հյուսիսային բաժանմունքի ստեղծման հարցը, ինչը իրավամբ եղել և մնում է քաղաքի մտավորականության երկար տարիների երազանքը:

Կենտրոնի հիմնադրման 10-ամյակի հանդիսությանն իրենց ողջույնի խոսքն էին բերել նաև ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն Աշոտ Մելքոնյանը, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն Պավել Ավետիսյանը, Երկրաֆիզիկայի և ինժեներային սեյսմաբանության ինստիտուտի տնօրեն Սևադա Հովհաննիսյանը, Արվեստի ինստիտուտի տնօրեն Արարատ Աղասյանը, հանրապետության մի շարք երևելի գիտնականներ, Գյումրու բուհերի ղեկավարներ և այլք: Հոբելյանի կապակցությամբ և գիտահետազոտական ծրագրերում ունեցած ակնհայտ հաջողությունների համար կենտրոնի մի խումբ գիտաշխատողների հանձնվեցին ԳԱԱ նախագահության վաստակագրեր:

19 հոկտեմբերի, 2007թ.

տանը մատթեցին գիտաժողովի կազմկոմիտեի համանախագահներ՝ Շիրակի մարզպետ Լ. Նանյանը, ԳԱԱ Հումանիտար և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար Վ. Բարխուդարյանը, գիտաժողովի պաշտոնական կազմակերպիչ հանդիսացող ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական կենտրոնի տնօրեն, պրոֆեսոր Ս. Հայրապետյանը: Վերջինս իր խոսքում նաև առանձնակի կարևորեց այն էական աջակցությունը, որ նման խոշորամասշտաբ գիտամշակութային միջոցառման նախապատրաստման հարցում կենտրոնին ցուցաբերեցին «Բարգավաճ Հայաստան» կուսակցությունը՝ ի դեմս նրա նախագահ Գ. Ծառուկյանի և ՀՀ ԱԺ-ում այդ կուսակցության ֆրակցիայի քարտուղար Ա. Սաֆարյանի, ինչպես նաև Գյումրուց ՀՀ ԱԺ պատգամավոր Մ. Գրիգորյանը: Այնուհետև անդրանիկ լիազումար միատուն լավեցին ուշագրավ գիտական հաղորդումներ՝ Երևանի պետական համալսարանի հայ գրականության ամբիոնի վարիչ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ս. Մուրադյանի «Հովհաննես Շիրազը և Գյումրին», ԳԱԱ

Բացվեց երկու-երեք տարին մեկ Գյումրիում ավանդաբար գումարվող հանրապետական արդեն յոթերորդ գիտաժողովը՝ նվիրված Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությանը: Մասնակիցներին ջերմորեն ողջունեցին և արգասաբեր աշխա-

արվեստի ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Լ. Երնցակյանի «Ալեքսանդրապոլի երաժշտական ավանդույթները Մերձավոր Արևելքի մշակութային փոխազդեցությունների համատեքստում», ՇՀՀ կենտրոնի գիտաշխատող Հ. Խաչատրյանի «Շիրակի հնագիտական ուսումնասիրությունը երեկ և այսօր» և Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտի դասախոս, թատերագետ, արվեստի վաստակավոր գործիչ Լ. Մութաֆյանի «Թատերական կյանքի ճկավորումը Ալեքսանդրապոլ-Գյումրիում» գեղուցումները:

Ապա մույն երեկոյան և հաջորդ երկու օրերին գիտաժողովը շարունակեց աշխատանքները երեք մասնաճյուղերում՝

ա. պատմագիտություն, հնագիտություն, վիճագրություն, մարդաբանություն

բ. ազգաբանություն, բանագիտություն, էթնոսոցիոլոգիա

գ. ճարտարապետություն, արվեստաբանություն, բանասիրություն

Ա մասնաճյուղի աշխատանքն սկսվեց ՇՀՀ կենտրոնի գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր Ս. Պետրոսյանի «Գյումրու ուրարտական գոտու բեկորի մեհենագրերը» հաղորդումով: Հայաստանի պատմության ազգային թանգարանում պահվող Գյումրու հնագիտական ֆոնդերի մի խմբի մեջ հայտնաբերված ուրարտական գոտու բեկորի արժվատյուծի մեհենագրերի ընթերցումը հնարավորություն է ընձեռել բացահայտելու արժվատյուծի Սինա հավ(ք) անունը, որը մա կրել է Արտայակ մողորակի կենդանական դրսևորումը լինելու պատճառով: Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում պատմական Շիրակին վերաբերող հատուկ անուններին էր նվիրված Պատմության և մշակույթի հուշարձանների պետական գործակալության աշխատակից Վ. Ծատրյանի ելույթը: ՇՀՀ կենտրոնի գիտաշխատող Լ. Պետրոսյանի հաղորդման թեման էր «Երվանդավանի ճակատամարտը և դրա հետևանքները»: Խոսվեց այն մասին, որ հիշյալ ճակատամարտում կրած պարտությունը հանգեցրեց ոչ միայն Երվանդ Վերջինի սպանությանը, այլև Երվանդունի արքայատոհմի գահակալման ընդհատմանը և նրա փոխարինմանը մի նոր, առավել հզոր Արտաշեսյան արքայատոհմով:

Հայաստանի վաղբրիտոնական կոթողների աշխարհագրության ու պատմական նշանակության մասին խոսեց Երևանի պետական համալսարանի դասախոս Լ. Միքայելյանը: Գյումրու մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս Վ. Աբրահամյանը խոսեց Գագիկ Ա Բագրատունու և նրա հաջորդների օրոք Անիի թագավորության տարածքների ու սահմանների մասին: ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի ավագ գիտաշխատող Ա. Հայրապետյանի հաղորդումը նվիրված էր XVI-XVII դդ. Արևելյան Շիրակի վարչաքաղաքական իրավիճակին: «Ալեքսանդրապոլի

կապը «Արծուի Վասպուրական» ամսագրի և նրա խմբագիր Մկրտիչ Խրիմյանի հետ» թեմայով հանդես եկավ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի քաժնի վարիչ, պրոֆեսոր Է. Կոստանդյանը: Հ. Սահակյանի հաղորդման թեման իր հայրենի գյուղի՝ Զույգաղբյուրի հիմնադրման և նրա եկեղեցու անվան վիճահարույց հարցն էր: Գիտաժողովին երկու թեմաներով հանդես եկավ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի գիտաշխատող Կ. Ալեքսանյանը: Առաջին հաղորդումը նվիրված էր 1915-18թթ. Ալեքսանդրապոլի հասարակական կազմակերպությունների որբախմամ գործունեությանը, իսկ երկրորդը՝ 1918-20թթ. Ալեքսանդրապոլի Արևմտահայ գաղթականությանը: 1918թ. դեկտեմբերին Ալեքսանդրապոլի գավառից թուրքերի հետամալուց հետո շուրջ 320000 թուրքահայ գաղթականների խնամատարության դժվարագույն հարցին ու լուծումներին անդրադարձը ցույց է տալիս քաղաքային ինքնավարության գաղթականական կոմիտեի գործունեության անարդյունավետությունը, որը բերում է բազմաթիվ զոհերի: ՇՀՀ կենտրոնի ասպիրանտ Գ. Ալվազյանը խոսեց XIX դ. վերջին Ալեքսանդրապոլի գավառում տիրող ազդարային հարաբերությունների մասին: Բերված փաստերը վկայում են, որ XIX դ. 90-ական թթ. ծանր կյանքի համայնապատկերի քաղաքիչներից մեկը գյուղական բնակչությանը հողով ապահովելու խնդիրն էր:

Երևանի Թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտի Գյումրու մասնաճյուղի դասախոս Ա. Գևորգյանի հաղորդման մեջ բազմաթիվ փաստերի համադրման միջոցով համակարգվեցին 1988թ. Արցախյան շարժման զարգացման փուլերը Լենինականում:

Դրասխանակերտի /Բենիամին/ տաճարի նախագծի վերականգնմանն էր նվիրված ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի հաղորդումը: Աբեմենյան պատմաշրջանի հայ մշակույթի այս եզակի կոթողը հնարավորինս խորքային պատկերացումներ է տալիս տվյալ ժամանակաշրջանի տաճարաշինության ու պաշտամունքային արարողակարգի մասին: ՇՀՀ կենտրոնի ավագ գիտաշխատող Լ. Եզանյանի հաղորդումը վերաբերում էր 2000թ. Մարմաշենում հայտնաբերված քարե վիշապների ծխական բովանդակությանը, որ կապվում է ջրի պաշտամունքի հետ: Մեպագիր աղբյուրներում Շիրակին վերաբերող նյութերին անդրադարձավ Հնագիտության ու ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող Ս. Հմայակյանը: Դիտարկվեցին ուրարտական այն արձանագրությունները, որոնք Շիրակում հիշատակում են վեց իշխանություններ և ցեղապետություններ՝ միավորված Էրիախի թագավորության կազմում:

«Կումայրի» արգելոց-թանգարանի գիտաշխատող Ի. Ալվազյանի հաղորդումը

նվիրված էր XX դարասկզբին Ալեքսանդրապոլի տարածքում հայտնաբերված նյութերին, որոնք 1929թ. Հակոբ Կարամյանը նվիրել էր Հայաստանի պատմության պետական թանգարանին: ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտաշխատող Կ. Թոփսաթյանի հաղորդումը վերաբերում էր Հայաստանի հյուսիսում, այդ թվում նաև Շիրակում հայտնաբերված ժայռապատկերներին և պաշտամունքային կառույցների որմնագրերին: Մասնաճյուղի աշխատանքները եզրափակեց Գյումրու մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս Զ. Սարգսյանը՝ խոսելով Շիրակում X-XIII դդ. կանանց շինարարական և նվիրատվական գործունեության մասին՝ վկայված միջնադարի հայ պատմիչների երկերում:

Բ մասնաճյուղի անդրանիկ միստմ սկսվեց ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող Ս. Պողոսյանի հաղորդումով, որը նվիրված էր Շիրակի ավանդական զարդահամալիրին: Մանրագին նկարագրության ամփոփման մեջ կարևորվեց ոսկե և արծաթե զարդերի նկատմամբ շիրակցիների հակվածությունը, դրանք սերմնակրող և աղօթիկներին փոխանցելու տվյալները: Նույն ինստիտուտից հանդես եկան նաև ազգագրագետներ Հ. Սարգսյանը՝ «XIX դ. արևմտահայերի ներգաղթի դերը Գյումրի-Ալեքսանդրապոլի արհեստագործական ավանդույթների ձևավորման մեջ» և Ն. Մարգարյանը՝ «Լենինական-Երևան մրցակցության արտահայտությունները 70-80-ականների զվարճախոսություններում և սրահ-տուխներում» հաղորդումներով: Մ. Գալստյանը խոսեց արդի շրջանում Շիրակի մարզի բնակչության աշխատանքային միգրացիոն գործընթացների մասին, Է. Խենչյանի և Ս. Վարդանյանի հաղորդումը նվիրված էր Շիրակի բանահյուսական ժառանգությանը (ըստ ՀԱԻ-ի բանահյուսական արխիվի նյութերի), իսկ պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության աշխատակից Հ. Գալստյանի զեկուցման թեման Շիրակի Վահրամաբերդ գյուղի արդի բանահյուսությունն էր:

ՇՀՀ կենտրոնի գիտաշխատողներից այս մասնաճյուղում հանդես եկան Կ. Բազեյանը՝ Ալեքսանդրապոլի թաղային կռիվների՝ որպես ժամանցի յուրօրինակ դրսևորումների մասին հետաքրքիր հաղորդումով, Ալեքսանդրապոլի օրինակի վրա Գ. Աղանյանը գնահատեց համքարությունների դերը XIX դ. հայոց սոցիալ-մտածողական մշակույթում, իսկ Ա. Բոյաջյանի հաղորդումը նվիրված էր 1946-47թթ. հայրենադարձների զբաղվածությանն ու Լենինականում նրանց սոցիալական վիճակին: Հայաստանի պետական մանկավարժական համալսարանի դասախոս Ն. Գաբրիելյանը խոսեց արդի շրջանում Շիրակի մարզի բնակչության միգրացիոն գործընթացների մասին, իսկ Գյումրու մանկավարժական ինստիտուտի ամբիոնի վարիչ Ե. Վարդանյանը՝ Գյումրիում զենդեքային հասարակության ընկալման և հեռանկարների

հարցի շուրջ: Շիրակի «Տան սրբերի» ժողովրդական հավատալիքներին էր վերաբերում Մմբատ արեղա Պողոսյանի հաղորդումը: Արևելագիտության ինստիտուտի գիտաշխատող Կ. Մամվելյանը խոսեց նկարչուհի Մարիամ Ասլանազյանի կտավների ազգագրական հենքի մասին: ՇՀՀ կենտրոնի գիտաշխատող Կ. Մահակյանի և Տեխնիկական էսթետիկայի համառոտագրության գիտահետազոտական ինստիտուտի գիտաշխատակից Կ. Գալստյանի համատեղ հաղորդումը նվիրված էր Գյումրու նոր բրենդին՝ որպես Հոր Երանելու հոգեբանական բարդության հաղթանախման յուրահատուկ ձևի:

Գ մասնաճյուղի աշխատանքներն սկսվեցին արվեստագիտության դոկտոր, ԳԱԱ թղթակից-անդամ Մ. Հասրաթյանի Անիի քաղաքաշինությանը նվիրված հաղորդումով, որտեղ խոսվեց նաև 2007թ. Անիում ֆրանսիական հնագիտական արշավախմբի կատարած աշխատանքների արդյունքների մասին: Գիտնականը քննադատաբար արտահայտվեց թուրքերի կողմից վերջերս իրականացված որոշ վերականգնողական աշխատանքների մասին, որոնք խեղաթյուրում են ոչ միայն Անիի պատմությունը, այլև ճարտարապետական ամառադարձությունը: Ճարտարապետության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն Ա. Հայկազուն-Գրիգորյանի ուշագրավ զեկուցումը նվիրված էր Անիի պաշտպանական կառույցների հորինվածքային և գործառնական առանձնահատկություններին:

Երաժշտագիտական հաղորդումներից առաջինը Հր. Աճառյան համալսարանի ամբիոնի վարիչ Խ. Բաղդիկյանի զեկուցումն էր՝ նվիրված Կոմիտասի՝ Շիրակում կատարած բանահավաքական աշխատանքների տարեգրությանը: ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի գիտաշխատող Ա. Բաղդասարյանի հաղորդումը Ալեքսանդրապոլում մեծ ժողովրդականություն վայելող աշուղական հայրենասիրական երգի ժանրային առանձնահատկությունների, երաժշտության և խոսքի հորինվածքային բազմազանության մասին էր: Նույն ինստիտուտի փոխտնօրեն Ա. Ասատրյանի ելույթը նվիրված էր XX դ. սկզբին Ալեքսանդրապոլ-Լենինականում ստեղծագործական, հասարակական և մանկավարժական գործունեություն ծավալած կոմպոզիտոր Դանիել Ղազարյանին: Արժևորվեց հատկապես նրա ջանքերով այստեղ բացված երաժշտական ստուդիայի պատմական նշանակությունը, ինչպես նաև այստեղ բեմադրված մանկական օպերաների ու անգլագական երգերի մեծ ժողովրդականությունը: Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ու աշուղական երգարվեստին էր նվիրված Երևանի Գրականության ու արվեստի թանգարանի բաժնի վարիչ Մ. Հարությունի հաղորդումը Կ. Կոստանյանի «Ինչ երգեր էինք լսում մեր մանկության օրերում» հուշագրու-

բյան մասին: ԸՀՀ կենտրոնի գիտաշխատողներ Հ. Հարությունյանն ու Հ. Ալիիյանը խոսեցին Շիրակի և, մասնավորապես, Գյումրու երաժշտական ժառանգության արդի հիմնախնդիրների մասին: Առաջինը կանգ առավ բանավոր ավանդույթի պրոֆեսիոնալ երաժշտության հատկապես մուղամների՝ մերձավորարևելյան դասական երաժշտության համատեքստում դիտարկելու խնդրի վրա, երկրորդը՝ իր «Դիտարկումներ Շիրակի ժողովրդական երաժշտության ուսումնասիրման խնդրի շուրջ» հաղորդման մեջ խոսեց Շիրակի երաժշտական ժառանգության համալիր ուսումնասիրության անհրաժեշտության մասին, որը հնարավոր կլինի իրականացնել մի քանի գիտական հաստատությունների համատեղ ջանքերով: Երևանի կոնսերվատորիայի Գյումրու մասնաճյուղի դասախոս Ն. Հայրապետյանն անդրադարձավ ժամանակակից գյումրեցի կոմպոզիտոր Արմեն Հարությունյանի վեկյալ շարքերին՝ զրկած Միամանթոյի բանաստեղծություններով:

Շիրակի կերպարվեստին էին նվիրված ԸՀՀ կենտրոնի գիտաշխատող Լ.Աթանեսյանի և Երևանի Գեղարվեստի ակադեմիայի Գյումրու մասնաճյուղի դասախոս Ա.Մարգարյանի ելույթները: Լ.Աթանեսյանը «Գյումրեցի նկարիչներ» շարքից առանձնացրել էր Գևորգ Բրտունյանի ստեղծագործությունը, որի բազմաթիվ գրաֆիկական աշխատանքներն արժևորվեցին որպես Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կենցաղի ու սովորույթների կենդանի պատկերներ: Ա. Մարգարյանը ևս կարևորել էր Լենինականի քաղաքային դրոշմի տիպական գծերի արտացոլումը մեկ այլ արվեստագետի՝ Մարիամ Ասլամազյանի գեղանկարչության մեջ:

Մասնաճյուղում հանդես եկան նաև գրականագետներ. Հայաստանի գրողների միության Գյումրու բաժանմունքի նախագահ Ա.Կարապետյանի հաղորդումը Շիրակի արդի բանաստեղծության համապատկերի փորձ էր, իսկ ԸՀՀ կենտրոնի գիտաշխատող Ռ.Հովհաննիսյանը իր բովանդակային խոսքում անդրադարձավ գյումրեցի վաղամեծի բանաստեղծ Աշոտ Ալդալյանի բանավեպի արտահայտչամիջոցներին ու լեզվի պատկերավորման համակարգին:

Կարևոր բարձրագույն Շիրակում գրառված խոսվածքներին էր նվիրված Սլավոնական համալսարանի ամբիոնի վարիչ Ջ.Բառնասյանի հաղորդումը Շիրակի տարբեր գյուղերից հավաքված 500 խոսվածքային միավորների մեջ հանդիպող առավել օրասպահին վերաբերող բանավանդումների հոմանիշային բազմազանության մասին: Ա. Հայրապետյանի «Դարձվածային միավորներն Ալեքսանդրապոլի հեքիաթներում» հաղորդման մեջ բացահայտվեցին ժողովրդախոսակցական դարձվածքներում բնակչության լեզվամտածողության, աշխարհընկալման, կենցաղի առանձնահատկությունների տիպական դրսևորումները:

Մասնաճյուղի նիստերում արվեցին նաև հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդաբանությանը վերաբերող հաղորդումներ (Թ. Ալեքսանյան, Ժ.Ռոստոմյան):

«Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» հանրապետական յոթերորդ գիտաժողովը խիստ ներկայացուցչական էր. նրա աշխատանքներին մասնակցում էին Հայաստանի Հանրապետության 25 գիտական, մշակութային հիմնարկություններ, տարբեր բուհերի հումանիտար և հայագիտական ամբիոններ: Ընթացքում տասնյակ գեկուցումներ ուղեկցվում էին բուն քննարկումներով և ամփոփվեցին եզրափակիչ լիազումար նիստում (21 հոկտեմբերի)՝ արժևորելով շիրակագիտության ներկա ձեռքբերումների նշանակությունը հայագիտության համատեքստում, նաև որոշում կայացվեց ԵՊՄԺ հանրապետական ութերորդ գիտական նստաշրջանը գումարել 2010թ. հոկտեմբերին:

Իր գիտական և կազմակերպչական ամենաբարձր մակարդակով գիտաժողովը նրա բազմաթիվ մասնակիցների հիշողության մեջ կմնա որպես հայագիտության իսկական տուն Շիրակի սրտում՝ Գյումրիում:

18 նոյեմբերի, 2007թ.

ՀԳՄ Շիրակի մարզային բաժանմունքում տեղի ունեցավ ՀԱԱ Շիրակի հայագիտական կենտրոնի գիտաշխատող, բանաստեղծուհի Ռոզա Հովհաննիսյանի երկրորդ՝ «Մինչև երանելի խորքը» բանաստեղծական գոգոտիկ ժողովածուի (ձևավորող

նկարիչ՝ Վ. Պահլավունի Թաղևոսյան) շքանշանով հանդեսը: Ռեժիսոր Միրանուշ Ղուկասյանի հուզիչ խոսքը խորքային և սահուն անցումներով ընդմիջվեց հեղինակի գրչակից ընկերների սրտաբուխ ելույթներով, ինչպես նաև Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի Գյումրու մասնաճյուղի ուսանողների համերգային կատարումներով: Արտահայտվողներն արժևորեցին բանաստեղծուհու նոր ժողովածուն՝ այն համարելով առաջին ժողովածուի հոգեմտավոր շարունակությունն ու նոր թափ: Օրվա և բանաստեղծության խորհրդին վայել իր օրհնությունն էր բերել Հայ Առաքելական Եկեղեցու Շիրակի թեմի առաջնորդ Միքայել եպիսկոպոս Աջապահյանը: Բանաստեղծուհին երախտագիտություն հայտնեց Շիրակի թեմի առաջնորդարանին՝ զրքի մեկենասության համար:

SUMMARY

L.Yeganyan CAVES AND CAVE SETTLEMENTS OF LAKE AKHURIAN CANYON NEAR JRADZOR-ANI. Cave complexes are found along lake Akhurian canyon. The cave complexes include well known cave constructions found in Marmashen, Ereruyk, Beniamin, Jrapi and Kamkhut as well as cave ensembles of Ani and its newly discovered northern suburb which resides on the territory of Armenia near village Haikadzor.

Most of the caves of Ani and Haikadzor suburb located along Akhurian river are large constructions with 2 or more rooms with niche and economy holes, fireplaces and small bakeries. The rooms are rectangle with flat ceilings. The excavation show that the intense development of culture and live started in X-XIII c. during Bagratide rein.

Along Akhurian canyon in basalt layers there are smaller caves that used to be cells and sanctuaries. As Jesus Christ was born and buried in a cave and the temple of Christ in Jerusalem is a small cave too, the cave cells were perceived as sanctuaries.

A. Khachatryan. ANI SUBURB EXCAVATION RESULTS. The excavations of 2007 were carried out in front of the artificial terrace of "complex 1" on the slope of the canyon by the River Akuryan. During the excavations there was found another artificial terrace 7 meters below the main one. Between the terraces there was found a unique water accumulation hydro system which consisted of an artificial cascade of 2 reservoirs and water filtering holes and another water reservoir with 3 water filtering half-moon shaped holes.

On the lower terrace there were found ruins of a construction built with well shaped tufa blocks. After a while the hydro system and the construction were destroyed by an earthquake.

During the excavations treasure with 9 Byzantine copper coins dating back to 11-12 c was found. 2 more coins were found within the archeological layer.

During the excavations there were found tools made of stone, bronze, other finds of glass as well as a great amount of ceramics among which there were stamped samples.

The excavations made it possible to exactly date the cave mastering period, the hydro system construction and its destroying because of the powerful earthquake.

S.Petrosyan. THE INDO-EUROPEAN-ARMENIAN COMPONENT IN THE EPIC TALE OF GILGAMESH. According to the author, an analysis of the Mesopotamian epic tale of Gilgamesh shows that it is composed of different details of three components – Sumerian, Akkadian and Indo-European. This conclusion is based on a number of facts, among which the following is to point out. 1. The geographical names *Mašu* and *Tilmun//Dilmun* are of Indo-European-Armenian origin. 2. The theonyms *Siduri*, *Uršanabi* and *Silili* also are of Indo-European-Armenian origin. 3. The mixanthropic types of the vulture-headed men and others are of Armenian folklore origin and are personifications of the main cosmic elements.

L.Petrosyan. THE LAST KING OF YERVANDID EPOCH. According to Movses Khorenatsi, the last Yervandid king Yervand (222-201 BC) built the town of Bagaran on the bank of the river Akhuryan. His brother Yervaz was appointed here as a supreme priest by him. Yervand took part in a battle near Yervandavan in Shirak in 201 BC. Here the army of the king Yervand was defeated by the army of Artashes. The king Yervand fled away, but he was killed in the capital Yervandashat. Yervaz was rescued. In 189 Artashes was crowned then he sent his commander-in-chief Smbat to Bagaran, who sentenced Yervaz to death.

Hovnan friar Hakobyan. SOME REMARKS ABOUT THE PERSONALITY OF THE LEADER OF THE SECT ARAKHALY OF TONDRAKIAN MOVEMENT. An attempt is made in the article to examine who really was Hovhanes the founder of sect which was created in the 18th century in Khnus. The author has studied information of different historical resources and he finds out that the geography of the activity of the pseudo priest Hovhanes is wider than considered; the previous researchers newly found facts allow to insist that the sect were able to spread their influence on the Armenian population of the different settlements of West Armenia. This fact bothered the Armenian catholicos Simeon Erevanths and Ghukas Karnethsi, who undertook active means to isolate the sectants.

S. Karyan. ARMENIAN-GEORGIAN RELATIONS FROM 1916 TO 1921. After the establishment of independence the Armenian-Georgian relations were mainly formed under the pressure of some conflicting political processes.

The correlations between these two nations were established right after claiming independence.

The main factors influencing the development of the Armenian-Georgian relations were the following: the presence of a large Armenian Diaspora in Georgia, various economic and military-political relations between these two republics.

To this circumstances were added some territorial conflicts, that brought forth armed conflicts (from 13th to 31st December, 1918).

On the whole, despite some certain conflicts in the Armenian-Georgian relations, further development of the conflicts was luckily refrained and quite normal intergovernmental relations were reestablished.

K. Alexanyan. THE ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE PROVINCE OF ALEXANDROPOL IN 1918-1920. In 1918-20, despite the hard times in the province of Alexandropol and the numerous obstacles to the development of educational system, the local self-governed bodies worked hard to realize the educational policy in the Republic of Armenia.

The local authorities called to life ideas of primary, common, obligatory double-gender, practical and extra-school education, the elimination of peoples illiteracy and sustainability of education. Special attention was given to the organization of the schooling system.

The learning process of pre-school age children, the problem of extra-school education and upbringing were also brought up. The latter was divided into 3 parts: public university, school of literacy for the adults and courses in Armenian.

The Alexandropol local authorities were especially persistent in the opening of a state university taking into consideration its great importance both for the increase of the population in the province of Alexandropol and for the economical and political development.

K. Bazeyan. GOSSIPS AND CHATTERING IN EVERYDAY LIFE OF GYUMRI. Having large sphere of usage gossips include social, personal, psychological political spheres and every day life. The gossips contain valuable information of woman's psychological characteristics, systems of values, interests and activities.

The article dwells upon the gossips of 1970ies in Leninakan which are compared with the results of modern surveys. The analysis showed that the gossips are a valuable source for the study of national character of Gyumri.

G. Aganyan. ALEXANDROPOL'S URBAN ECONOMIC DEVELOPMENT TENDENCIES (XIX-early XX cc). The article is devoted to the discussion of the reasons of Alexandropol's fast economic development as a comparatively "young" town, as well as to the tax types paid by craftsmen and merchants and to the principles of the city budget formation of the time.

K. Sahakyan, R. Hovhannesyan. MY HANDS IS THE REMEDY FOR THE PATIENT. The phenomenon of a hand is thoroughly touched upon in this article. In addition to the widely accepted notion the hand has a communicative value in the process of communication and in some folk texts.

In some ancient cultures the hand was the carrier of might and power.

Our goal was to find out some psychological peculiarities of the hand position and its influence on the body as a treatment. The hand also symbolizes spiritual blessing.

Studying various means of a curing effect of the hand we can say that the faith in healing is a specific means for a person not to end up in psychological impasse.

N. Harutyunyan. ASHUGH SHERAM AND ALEXANDROPOL MUSICAL LIFE. The great Armenian ashugh Shera's art of singing, which is still of great demand in Gyumri musical life, is genealogically connected with the Alexandropol unique musical environment in which his songs and playing the tar (Armenian musical instrument) existed as inseparable part of aesthetical reality and urban lifestyle. The most important sources proving many aspects of the phenomenon analyzed in the following publication are the valuable memories and facts taken from the ashugh's autobiography.

S. Aghajanyan. THE PECULIARITY OF GURGEN MAHARI'S SATIRE. One of the peculiarities of Gurgen Mahari's prose is its mixture with satire. The originality of his satire is unexpectedness, suddenness. It is expressed in satirizing serious, even tragic life situations the result of which is the paradoxical unity of the tragic and satiric.

This peculiarity was noticed in studying G. Mahari's prose. Strange though it may seem this was explained by the ideas ascribed to the author. Whereas in reality he doesn't "add" satire to tragic situations to soften the impression.

The explanation of the writer's stylistic peculiarity must first of all be sought in his personal and creative individuality. It is surely in G. Mahari's rare ability of accepting the life, the

world satirically. That peculiarity in his literature was expressing in describing both daily and extreme, even tragic situations.

S. Melkonyan. SOME LEXICOLOGICAL OBSERVATIONS. The article touches upon the study of the words with the Armenian suffix "US" (English equivalent "less") which have not been interpreted because of the poly-meaningfulness of the suffix, or the words the interpretation of which needs to be corrected. A necessary attention has been paid to the question of the exact period of formation of the Armenian suffix "US". Hadn't this suffix used only in negative meaning during a certain period of time, weren't it absolutely true to assert that it occurred in the post-grabarian period, i.e. in 5th century.

D. Barnassyan. "TO THE ANALYSIS OF SOME ACCENTS OF THE KARIN DIALECT". One of the living Armenian dialects is the Karin dialect which is often used by the inhabitants of Shirak region and Javakheti. Nowadays certain studies of some accent peculiarities of this dialect is being carried out. This article is devoted to some word-signs for the notion of "morning".

A comparative analysis shows that the time period from the end of the night to the afternoon in different accents of this dialect are marked with words that are characterized by the variety of synonyms.

S. Zakaryan. STRUCTURAL-SEMANTIC RESEARCH OF THE NAMES OF MOUNTAINS WITH THE COMPONENT "SAR" (ԻՅ). A small group of toponyms with the component 'sar' is investigated in this article and their structural-semantic analysis is given. It is found out that the names of mountains, as constituent lexical units, are formed according to the following principles: the indication of relief (shape, colour, measure); the indication of water (lake, river, spring).

S. Agababyan. THE PERCEPTION OF PSEUDONYMS IN THE ARMENIAN LANGUAGE. Pseudonym is the main category of Onomastics. If the pseudonym in the Western Armenian language coincides with the surname in the Eastern Armenian language it is everything that is attached to a name except the surname. We are sure that it is high time to study all this and preserve the value for the coming generation. So we are going to study the system of pseudonyms in Gyumri and Shira region.

S. Grigoryan, V. Safyan, Y. Safyan. ON INTERACTION OF WORD MEANING AND CONCEPT. The comparison of the facts of word polysemy in different languages gives ground to suppose that in thematic word groups there can be traced a certain repetition of relationships between the forms of direct and figurative meanings (cf., for example, the correlation of lexical forms with the meaning "part of the body – disease of that part of the body", "type of the voice – singer with that voice").

We suppose the uniformity of their semantic variation is determined by the universal character of intraword taxonomic relations conditioned by the logical relations between the expressed concepts.

Unfortunately the whole spectrum of intraword taxonomic relations (generic – specific, class – subclass) is still the prerogative of logics and hasn't become a subject of thorough study in linguistics.

Meanwhile in the present linguistic situation characterized by the growing interest towards the ties between logics and linguistics, each of the above mentioned members of taxonomic relations should be postulated as both the fact of logos and the fact of lexis. The paradigm of any word doesn't only include synonymic, homonymic or other pure linguistic ties. It necessarily presupposes some other kind of ties as well, first of all semantic – comparative (generic and specific) ones which are universal for the whole theory of the word.

The article proposes the description of two, in many aspects contrastive types of intraword lexical relations – taxonomic and linguistic proper. The taxonomic relations are absolute, and the linguistic ones are relative.

Taxonomic relations are modeled through the logical perception of the universe which is the same for nearly everyone, independent of the language they speak. That's why they are universal, not national. In contrast to them, linguistic relations are predetermined by the structure of a definite language. So they are national, particular.

S. Grigorian. ON THE SYSTEMATIC CHARACTER OF CONNOTATION. The lexical meaning of the word is a unity of its denotational-significative and connotational aspects. The connotational aspect is not homogeneous and comprises evaluative, emotional, expressive and stylistic elements. They are interconnected and interdependent.

The article is devoted to the study of correlation of all the mentioned components in the semantic structure of a word.

A. Boyajyan. SOME QUESTIONS OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF SHIRAK REGION. Shirak region has an important role in grocery security of Armenia, at present the agriculture of the region has one way development and correspond with the productive use of worktime and processes of production.

The mechanization level of modern agricultural work in the communities than in 1950-1960s is lower. The agriculture of Shirak region is characterized by small-scale production. The main customers of agricultural products are people from the cities with the aim of selling them more expensive.

Now the only guaranty of the productivity of work in communities is the government which can help them to solve the problems connecting with the financial investments and later to sell the agricultural products.

M. Nazarian. RETURN TO THE ROOTS. In the article for the first time brief outline of foreign writer of Armenian origin Peter Balakian's life and work is presented. Traditions of the Armenian family living in America and American environment of the 60s of the 20th century have left an inevitable stamp on his works. The author gives brief overview of the poet's work starting from the first book to "Burning Tigris" a documentary book.

A. Hayrapetyan. NEW DOCUMENTS ON THE DEMOGRAPHIC SITUATION OF THE ALEXANDRAPOLE PROVINCE IN THE 60s OF THE 19th CENTURY. Publishing documents that are for both historians and wide range of readers, with some missing and mistakes can be a rich informational source about Alexandrapole province of the 60s of the 19th century. The documents included in the research work are chosen from the "Cameral listing" fund and concern the cameral listing of Alexandrapole province, Yerevan state in 1860. To make the material easy to understand we tried to present it to the readers in two main chapters- "Cameral listing of Alexandrapole province, Yerevan state" and "Statistical information about the inner and outer movings of the Alexandrapole province population a decade before the "Cameral listing of Alexandrapole province, Yerevan state".

A. Akopov. TAYQ IN THE 10TH CENTURY. At the 1st half of the 10th century in Tayq came up a kurapalacy which ruled Georgian Bagratids of Tayq. Kurapalat Ashot did his best to give a real meaning to the nominal power, which gave him the emperor of Byzantium. Tayq reached the top of its power at the days of David Kurapalat (960-1000). But the confrontation between David and the 1st king of united Georgia Bagrat 3rd and the politics of the emperor Vasili 2nd, made the result, that Tayq became a property of Byzantium on 1000 A.D. according to David Kurapalat's will.

L. Atanesyan. "THE SHANT SARGSYAN PAINTER". Shant Sargsyan is a poly-genre painter. The thematic spectrum of his genre is quite wide: starting from the thematic pictures, historic and historico-revolutionary motives, genre landscapes and still lifes. Being a true singer of his talent and genius he was a devoted citizen of the city of Leninakan.

L. Safyan. THE VOLUME CONTENT OF CLASSROOM PHRASEOLOGY. The given article focuses on the paradigm of Russian phraseological units. For gaining systemic character, the above mentioned units are studied in the score of semantic field. The nucleus, the axis of this field is framed by the well-accepted phraseological classification suggested by Acad. Vinogradov. The peripheral zones are constituted by the so-called quasi-phrases, such as proverbs, sayings, fixed word combinations (that are equivalent to words as ready-made units).

A special emphasis is also laid on the significance of teaching these quasi-phrases to Armenian pupils.

R. Harutjunyan. THE TEACHING OF ABLATIVE, LOCATIVE, INSTRUMENTAL CASES IN THE SECONDARY SCHOOL. This article considers the theoretical and methodological system of ablative, locative, instrumental cases in the secondary school. Teaching of the cases is carried out at different stages: the form, the meaning and syntactical function of the case in certain stages. A number of methodological and pedagogical principles are used to solve these problems. Interactive methods and ways of analysis like comparison, synthesis, contrast are emphasized.

K. Sukiasyan. THE SCHOOL ANALYSIS OF LITERARY WORKS. The methodology of teaching Literature at school should consider achievements of literary and the literary criticism's methods of analysis which defines the contents of school analysis. However, the school analysis differs from literary criticism on problems of studying of the work. The aim of the school analysis is not scientific research; it is practical understanding of a literary work.

S. Sargissyan. THE MAIN STEPS OF TEACHING ARMENIAN GRAMMAR AT PRIMARY SCHOOLS. In this article reasons for the important fact, that native language has its

special place in school education system are given. The first step of achieving this aim is the exact organization methods of teaching native language at the Primary school. The author gives the correct answers to the question, paying attention to the practical trainings, as one of the most effective steps of the teaching and studying of the native language.

According to this article the author proposes four main steps of teaching Armenian grammar.

***A.Matevossian.* PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF PHYSICAL CULTURE AND SPORT IN ARMENIA IN THE TWENTIES AND THIRTIES OF THE 20th c.** The article is devoted to the examination of the main directions and measures, aimed at rising the popularity, role and significance PE and Sports and is based on facts and official documents. It emphasizes the significance of governmental policy in the field of sports achievements, as well as the role of physical culture in the solution of economic, demographic and cultural development of the country.

The article shows the importance of achievements in the given period for developing the physical culture and sport of today.

Բ ն վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն

Հ ն դ վ ա ծ ն ե ռ

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի 10 տարին. 1997 – 2007.....	5
Մերգո ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Շարունակվող երթ	10
Լարիսա ԵԳՆՆՅԱՆ Ախուրյանի կիրճի Ջրածոր-Անի հատվածի քարանձավներն ու քարանձավային բնակավայրերը	13
Համազասպ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Հայկաձորի քարանձավային բնակավայրի 2007թվականի պեղումները	26
Սարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Հնդեվրոպական-հայկական բաղադրատարրը «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպում	32
Լուսինե ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Երվանդունյանց դարաշրջանի հայոց վերջին քրմապետը	43
Տ. Հովնան արեղա ՀԱԿՈԲՅԱՆ Մի քանի դիտարկումներ արիվլեցի «թոնդրակյանների» աղանդապետի անձի շուրջ	48
Սամսոն ԶԱՌՅԱՆ Հայ-վրացական փոխհարաբերությունները 1918-1921թթ.	59
Կարինե ԱԼԵԶՄԱՆՅԱՆ Կրթական գործի կազմակերպումն Ալեքսանդրապոլի գավառում 1918-1920թթ.	65
Կարինե ԲԱԶԵՅԱՆ Ասեկոսեների ու բամբասանքի կենցաղավարումը Գյումրիում	71
Գրիգոր ԱՂԱՆՅԱՆ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության զարգացման հիմնական միտումները (XIX դարավերջ – XX դարասկիզբ)	77
Կարինե ՍԱՀԱԿՅԱՆ, Ռոզա ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ «...Ձեռքս հիվանդի դեղ է»	85
Համիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Աշուղ Շերամը և Ալեքսանդրապոլի երաժշտական կյանքը	90
Մերգեյ ԱՂԱԶՄԱՆՅԱՆ Գ. Մահարու երգիծանքի յուրօրինակությունը.....	95
Մենքերիմ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ Բառաքնական դիտարկումներ	103
Ջենմա ԲԱՌՆԱՍՅԱՆ Կարնո բարբառի խոսվածքներին անդրադառնալու մի փորձ	109
Սուսաննա ՋԱԲԱՐՅԱՆ Մար բաղադրիչով լեռնանունների կառուցվածքային և իմաստային քննություն	113
Սաթենիկ ԱՂԱԲԱԲՅԱՆ Մականվան ըմբռնումը հայերենում	118

<i>Մահականուշ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Վանուհի ՍԱՖՅԱՆ, Յուրա ՍԱՖՅԱՆ,</i> Բառիմաստի և հասկացության փոխհարաբերության դրսևորումների մասին.....	121
<i>Մահականուշ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ</i> Բառի հարակից նշանակության համակարգային բնույթի շուրջ	124
<i>Արտաշես ԲՈՅԱԶՅԱՆ</i> Շիրակի մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մի քանի հարցեր (մաս III)	127
<i>Մարինա ՆԱԶԱՐՅԱՆ</i> Վերադարձ արմատներին	133

Հ ր ա պ ա ր ա կ ու մ ն ե ր և հ ա դ ո ր դ ու մ ն ե ր

<i>Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ</i> Նոր վավերագրեր Ալեքսանդրապոլի գավառի XIX դ. 60-ական թթ. ժողովրդագրական դրության մասին	139
<i>Արկադի ԱԿՈՊՈՎ</i> Տայքը 10-րդ դարում (պատմական ակնարկ)	154
<i>Լաուրա ԱԹԱՆԵՍՅԱՆ</i> Շանթ Սարգսյան նկարիչը	158
<i>Լուսինե ՍԱՖՅԱՆ</i> Դարձվածաբանության դպրոցական ուսուցման ծավալը և բովանդակությունը	161
<i>Ռուբինա ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ</i> Բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովների ուսուցումը	164
<i>Կարինե ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ</i> Գեղարվեստական ստեղծագործության վերլուծության ձևերը դպրոցում	169
<i>Շողիկ ՍԱՐԳՍՅԱՆ</i> Տարրական դպրոցում մայրենիի քերականության ուսուցման գործընթացի փուլերը.....	174
<i>Ռաֆայել ՊՈՂՈՍՅԱՆ</i> Դեռահասությունը որպես դժվար տարիք	179
<i>Ազատ ՍԱԹԵՎՈՍՅԱՆ</i> Ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի զարգացման հիմնախնդիրները Հայաստանում XXդ. 20-30-ական թթ.	183
Լրատու.....	187
Ամփոփում (անգլերեն).....	191

С о д е р ж а н и е

С т а т ь и

Центру арменоведческих исследований Ширака НАА 10 лет. 1997-2007.....	
5	
<i>Серго АЙРАПЕТЯН</i>	
Продолжающееся шествие	10
<i>Лариса ЕГАНЯН</i>	
Пещеры и пещерные жилые комплексы каньона реки	
Ахурян на отрезке Драдзор-Ани	13
<i>Амазасп ХАЧАТРЯН</i>	
Раскопки пещерного пригорода Ани	
2007г.....	26
<i>Саргис ПЕТРОСЯН</i>	
Индоевропейско-армянский компонент в героическом	
эпосе "Гильгамеш"	32
<i>Лусине ПЕТРОСЯН</i>	
Последний верховный жрец эпохи	
Ервандидов.....	43
<i>Овнан иеромонах АКОПЯН</i>	
Некоторые замечания вокруг личности главы секты	
"Тондракидов"	из
Арахвли.....	48
<i>Самсон КАРЯН</i>	
Армяно-грузинские отношения в период с 1916г. по	
1921г.....	59
<i>Карине АЛЕКСАНИЯН</i>	
Организация образовательного дела в Александропольском	
уезде в 1918-1920гг.	65
<i>Карине БАЗЕЯН</i>	
Сплетни и пересуды в быту Гюмри	71
<i>Григор АГАНЯН</i>	
Основные тенденции развития городского хозяйства	
Александрополя	(XIX-начало
XXвв.).....	77
<i>Карине СААКЯН, Роза ОГАНЕСЯН</i>	
"Рука моя – лекарство для больного"	85
<i>Асмик АРУТЮНЯН</i>	
Ашуг Шерам и музыкальная жизнь Александрополя	
.....	90
<i>Сергей АГАДЖАНИЯН</i>	
Своеобразие комизма Г. Маари	95

<i>Сенекерим МЕЛКОНЯН</i> Лексикологические наблюдения	103
<i>Джемма БАРНАСЯН</i> К анализу говоров каринского диалекта	109
<i>Сусанна ЗАКАРЯН</i> Структурно - семантическое исследование наименований гор с компонентом сар (шр)	113
<i>Сатеник АГАБАБЯН</i> приятие псевдонимов в армянском языке	118
<i>Саакануш ГРИГОРЯН, Вануи САФЬЯН, Юра САФЬЯН</i> О взаимоотношениях значения слова и понятия	121
<i>Саакануш ГРИГОРЯН</i> К вопросу о системности коннотации	124
<i>Арташес БОЯДЖЯН</i> Некоторые вопросы социально-экономического развития Ширакского региона (часть III)	127
<i>Марина НАЗАРЯН</i> Возвращение к корням	133

П у б л и к а ц и и и с о о б щ е н и я

<i>Армен АЙРАПЕТАН</i> Новые документы о демографическом состоянии Александропольского уезда 60-х годов XIXв.	139
<i>Аркадий АКОПОВ</i> Тайк в 10-ом веке (исторический очерк).....	154
<i>Лаура АТАНЕСЯН</i> Художник Шант Сарксян.....	158
<i>Лусине САФЬЯН</i> Учебная фразеология: объем и содержание обучения	161
<i>Рубина АРУТЮНЯН</i> Обучение в средней школе отложительного, творительного и местного падежей	164
<i>Карине СУКИАСЯН</i>	

Примеры анализа литературного произведения в школе.....	169
<i>Шогик САГСЯН</i>	
Этапы обучения грамматике родного языка в начальной школе	174
<i>Рафаэль ПОГОСЯН</i>	
Несовершеннолетие как трудный возраст	179
<i>Азат МАТЕВОСЯН</i>	
Проблемы развития физической культуры и спорта в Армении в 20-30-е гг. XX века	183
Информация	187
Резюме (на английском).....	191

Contents

Articles

<i>Shirak Armeniologial research center of NAS is 10 years old. 1997 – 2007.....</i>	<i>5</i>
<i>Sergo HAYRAPETYAN</i>	
Continuing procession.....	10
<i>Larisa YEGANYAN</i>	
Caves and cave settlements of lake Akhurian canyon near Jradzor-Ani	13
<i>Hamazasp KHACHATRYAN</i>	
Ani Suburb Excavation Results	26
<i>Sargis PETROSYAN</i>	
The Indo-European-Armenian component in the epic tale of Gilgamesh	32
<i>Lusine PETROSYAN</i>	
The last king of Yervandid epoch	43
<i>Hovnan friar HAKOBYAN</i>	
Some remarks about the personality of the leader of the sect	
Arakhvaly of Tondrakian movement	48
<i>Samson KARYAN</i>	
Armenian-Georgian Relations from 1916 to 1921	59
<i>Karine ALEXANYAN</i>	
The Organization of the Educational Process in the	
Province of Alexandropole in 1918-1920	65
<i>Karine BAZEYAN</i>	
Gossips and chattering in everyday life of Gyumry. ,.....	71
<i>Grigor AGANYAN</i>	
Alexandropol's urban economic development tendencies (XIX –eatly XXcc)	77
<i>Karine SAHAKYAN, Roza HOVHANNESYAN</i>	
My Hands is the remedy for the patient	85
<i>Nasmik HARUTYUNYAN.</i>	
Ashugh Sheram and Alexandrapol musical life	90
<i>Sergey AGHAJANYAN</i>	
The Peculiarity of Gurgen Mahari's Satire.	95
<i>Seneqerim MELKONYAN</i>	
Some Lexicological observations	103
<i>Djemna BARNASSYAN</i>	
On the analysis of some accents of the Karin dialect	109
<i>Susanna ZAKARYAN</i>	
Structural- semantic research of the names of mountains	
with the component <i>sar'(uup)</i>	113
<i>Satenik AGABABYAN</i>	
The perception of pseudonyms in the Armenian Language.	118
<i>Saakanuch GRIGORYAN, Vanui SAFYAN. SAFYAN.</i>	
On interaction of word meaning and concert	121

<i>Sahakanush GRIGORIAN</i>	
On the systematic character of connotation	124
<i>Artashes BOYAJYAN</i>	
Some questions of social and economic development of Shirak region	127
<i>Marina NAZARYAN</i>	
Return to the roots	133

Publications and Reports

<i>Armen HAYRAPETYAN</i>	
New documents about demographic situation of Alexandropole province in the 60's 19 th	139
<i>Arkadi AKOPOV</i>	
Tayq in the 10 th century	154
<i>Laura ATANESYAN</i>	
"The Shant Sargsyan Painter"	158
<i>Luaine SAFYAN</i>	
The Volume and Content of Classroom Phraseology	161
<i>Rubina HARUTUNYAN</i>	
The teaching of ablative, locative, instrumental cases in the secondary school	164
<i>Karine SUKIASYAN</i>	
The school analysis of literary works	169
<i>Shoghick SARGISSYAN</i>	
The main steps of teaching Armenian grammar at Primary schools	174
<i>Rafael POGOCYAN</i>	
Problems of Juvenile age.....	179
<i>Azat MATEVOSSIAN</i>	
Problems of development of physical culture and sport in Armenia in the twenties and thirties of the 20 th c.	183
Scientific information	187
Summary (in English)	191

Հայաստանի Հանրապետություն
Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. X. 2007

Республика Армения
Национальная академия наук
Ширакский центр арменоведческих исследований

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ. ВЫПУСК. X. 2007

Shirak Centre of Armenian Studies
National Academy of Sciences
Republic of Armenia

RESEARCH PAPERS. EDITION. X. 2007

Շապիկի առաջին էջին՝ Երեւոյքի բազիլիկը (Շիրակի մարզ). IV –V դդ.

Համակարգչային և գեղարվեստական ձևավորումը՝ Լ. Կոստանյանի
Մրբագրիչներ՝ Ռ. Հովհաննիսյան, Հ. Հարությունյան